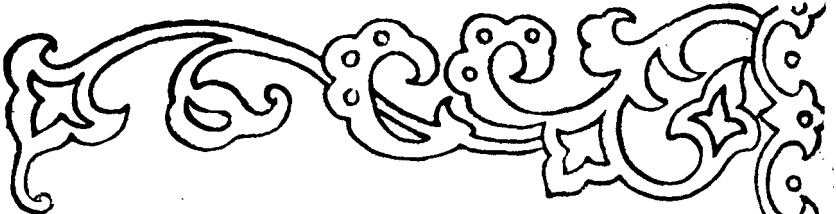

«ТОШКЕНТ»
БАДИЙ АДАБИЁТ
НАШРИЁТИ
1966

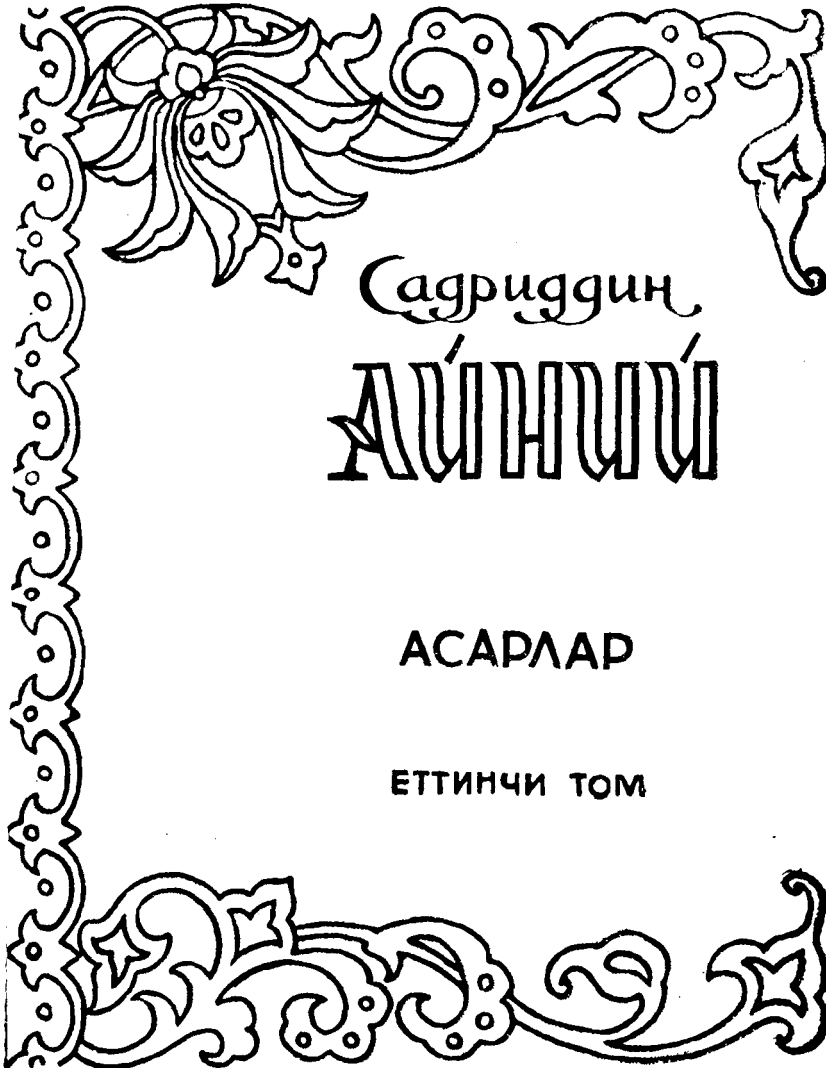

Садриддин
АЙНИЙ

АСАРЛАР

САККИЗ
ТОМЛИК

A decorative border with intricate floral and scrollwork patterns surrounds the text. The top and bottom borders are more elaborate, featuring large flowers and leaves, while the left and right borders consist of repeating scroll motifs.

Садриддин
АШНУШ

АСАРЛАР

ЕТТИНЧИ ТОМ

Редколлегия

Филология фанлари кандидатлари:

Ҳ. АБДУСАМАТОВ, Ҳ. ҚУРБОНОВА,
Н. РАҲИМОВ, К. АЙНИЙ

Тоҷикчадан

АБДУЛЛА ҲАКИМОВ
таржимаси

Шеърларни

МУНИРХОН МУИНЗОДА
таржима қилган

Редактор

Филология фанлари кандидати

АЛИБЕК РУСТАМОВ

ЭСДАЛИКЛАР

IV ҚИСМ

ҲОЖИ ЗОҲИД МАДРАСАСИ

1896 йили ҳожи Зоҳид номли кишининг Бухоро шаҳридаги Сари Пули равғангарон маҳалласида янги мадраса қургани ва бу мадрасага кўчиб ўтганимни «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмининг охирида эслатиб ўтган эдим.

Йигирма икки ҳужрали бу мадрасанинг олдинги қисми икки қаватли ва қолган уч томони бир қаватли эди. Мадрасанинг дарвозаси жануб тарафда бўлиб, унинг олдида торгина майдонча, ундан нарироқдаги пиёда юриладиган кўчадан сўнг шаҳар ариғи ўтарди. Мадрасанинг миёнасаройи, йўлак ва масжиди ҳам тор бўлиб, иккинчи қават шуларнинг устида жойлашганди.

Мадрасанинг шарқ томонида Ҳусайнбой мадрасаси, шимол томонида мадраса эгасининг ҳовлиси, ғарб тарафда эса, бу ҳовлининг йўлаги бор эди.

Мен турган ҳужра мадраса дарвозахонасининг устида жойлашган эди. Ҳужрага кириладиган эшик ичкари томондан тор бир йўлакка очилар ва бу йўлак мадрасанинг шарқ томонидаги томига туташган эди, ундан пиллапоя орқали пастга тушиларди. Бу эшик қаршисида саҳн, кўча ва ариққа қараган яна бир дарчаси ҳам бор эди. Ариқ четларида тут дарахтлари кўкариб турар, ариққа ҳафтада, ёки ўн беш кунда бир мартаба сув кўйилар эди, шунинг учун ҳам менинг турар жойим Бухоронинг ўша вақтдаги шароитига кўра ҳушманзара эди, мен шу дамгача Бухоронинг сердарахт жойларида яшамаганимдан бу ҳужра назаримда жуда баҳаво, дилкаш кўринарди.

Хужранинг ичи жуда тор эди: пойгаҳ — кавуш ечиб қўйиладиган жойдан кейин ҳамма томони тенг тўрт бурчакли ўтирадиган жой бошланиб, унинг ҳар бир тарафига бўйи узун киши чўзилиб ётса, оёқлари деворга ёки пойгаҳга етарди. Ўтирадиган жойнинг ўртасида сандалнинг ўрни бўлиб, унинг уч томонига — девор ва кўчага қараган тарафларига зўрға бир киши сифарди. Аммо орқаси очиқ бўлган пойгаҳ томонда одам бемалол ўтира оларди.

Пойгаҳнинг бир томонида хум ёки кўза турар, иккинчи томонида мўриси девор ичидан чиқарилган деворга тақаб солинган ўчоқ. Менинг ҳужрамнинг ва қўшни ҳужраларнинг мўрилари бир-бирига туташ бўлганидан шамол турган кунлар бир ҳужрадаги ўчоққа ўт ёқилса, тутуни қўшни ҳужраларга ўтарди. Мен ҳафтада ё ўн кунда бир марта иссиқ овқат пиширардим, у ҳам узоғи билан бир соатда саранжом бўларди. Аммо қўшни ҳужрада яшовчи бир қирғиз от гўшти ер ва бу қаттиқ гўштни пишириш учун ҳар куни кам деганда уч соат ўт ёқарди, шундай қилиб менинг ҳужрам шамол турган куни қўшнимнинг ўчоғидаги тутунни тортиш вазифасини бажарар эди.

Бухородаги бошқа мадрасаларнинг ҳужраларида бор бўлган қўл-бет ювадиган жой бу мадрасанинг ҳужраларида йўқ эди, қўл-бетни томда ёки ҳовлида ювишга тўғри келарди.

Менинг ҳужрам ҳам бу мадрасанинг бошқа ҳужралари сингари деразасиз эди, шу сабабдан ҳужрага кириладиган эшикни доим ёпиб қўйиш керак эди, кўча томондаги дарчада эса бир қоғозгир¹ бўлиб, у очилиб ёпилмас ва очиш зарур бўлганда қоғозгир ўрнидан олиниб, ҳужра ичига қўйиларди. Ариқ бўйидаги дархтларнинг чангга беланган баргларига қараб, кўзимни «равшан» қилишни истасам, мен шундай қилардим.

Менинг ҳужрам кенглиги ва тузилиши жиҳатидан энг яхши ҳужралардан бўлиб, мадрасанинг бурчакларида жойлашган ҳужралар бундан ҳам тор, биринчи қаватдаги ҳужралар эса, фақат бир эшикли эди, одам ҳам, ёруғлик ҳам шу ягона эшик орқали кирарди.

¹ Қоғозгир дераза шаклида ишланиб, унинг панжарасига ойна ўрнига қоғоз ёпиштирилар эди.

Бу мадрасанинг даромад келтирадиган вақф ери йўқ эди, унинг эгаси ҳар ойда имомга 20 танга, муаззинга 10 танга ҳақ тўларди.

МАДРАСАНИНГ ЭГАСИ

Мадрасанинг эгаси Бухоронинг ўртаҳол бойларидан, тахминан олтмишларга кирган калта бўйли, йўгон, семиз, серсоқол киши эди. Унинг фарзанди йўқ эди, кўринишдан, у бу мадрасани, вафотидан сўнг номим ўчиб кетмасин деб қурган эди. У мадрасани талабалар учун вақф қилган ва шариятга мувофиқ бу бино унинг ихтиёридан тамоман чиққан бўлса ҳам, лекин ихтиёрини тамомила қўлдан беришни истамас эди. У муаззинга хуфтондан сўнг мадраса дарвозасини қулфлаб, бу ердаги талабаларга ҳам, бегоналарга ҳам кечалари кириб чиқишга йўл қўймасликни тайинлар эди.

Бухоронинг бошқа мадрасаларида бўлмаган бу қаттиқ тартиб талабаларга жуда оғирлик қиларди. Чунки талабалар таҳсил вақти кечалари дарс тайёрлаш учун ва таътил кечалари ўтириш қилиш учун бошқа мадрасалардаги ошналарига қатнаб юришга мажбур эдилар. Бухоро мадрасаларининг кўп ҳужралари жуда тор ва қашшоқ талабаларнинг ортиқча кўрпа-тўшаги бўлмагани сабабли, ҳар бир талаба биргалашиб дарс тайёрлагандан сўнг, ёки кечки ўтиришдан кейин ухлаш учун ўз ҳужрасига қайтишга мажбур эди.

Мадраса эгасининг қаттиқ қўллиги у ердагиларни ҳамма талабалар учун мумкин бўлган эркин юришдан маҳрум этган эди.

Бу қаттиқ қўлликдан зарар кўрганларнинг бири мен эдим. Бадалбек мадрасасида ўқиб юрганимда таътил кечалари базмга ва шерикларимнинг суҳбатига қатнашардим, янги мадрасада эса, ҳужрада қамалиб қолдим. Бу мадрасада ўқиб, яшаб юрадиганлар ҳар ердан келган кишилар бўлгани сабабли, менинг улар билан танишлигим ва улфатчилигим йўқ эди.

Юқорида кўрсатиб ўтганимдек, бу мадрасада менинг қўшним бир қирғиз бўлиб, унинг мен билан ҳеч танишлиги йўқ эди. У Уратепа қирғизларидан бўлиб, номи мулла Тўйчи эди. У, баланд бўйли, бети узунчоқ, сочла-

ри сариқ, кўзи қийиқ, сержаҳл бир йигит эди. У мендан тахминан саккиз-тўққиз ёш катта бўлиб, ўқишда ҳам тўрт йил олдинда эди. Қўшнимнинг от гўшtidан пиширадиган шўрвасининг тутуни каби, унинг кўринишини ҳам ёқтирмасдим ва шунинг учун у билан алоқа қилишга ҳам майлим йўқ эди.

Аммо бир куни у мадраса одати бўйича ҳужрамнинг эшигини тиқиллатиб, киришга рухсат сўради ва кириб ўтирган заҳоти даромадсиз гапира кетди:

— Бухорога мен чўлда ўсган қирғизлар орасидан баъзи бировларга ўхшаб палов егани эмас, илм олгани келганман,— деди у,— лекин илм олишга етарли қувватим йўқ. Менинг ўқишимга ёрдамчи керак. Бундай вазифани серфаҳм шерикларимдан бири Тожикистондан келган ўратепалик ўз устига олди, у Рашид мадрасасида туради. Мен ҳар кеча хуфтондан сўнг дарс тайёрлаш учун унинг ҳужрасига боришим лозим. Бироқ мадраса эгасининг қаттиқ қўллиги менинг бу ишимга тўсқинлик қилипти. Бир ҳафтадан бери дарс тайёрлашдан маҳрумман. Сиз бир маслаҳат берсангиз, нима қилишим керак?

— Мен муаззин билан гаплашаман, шояд сизнинг у ерга бориб-келиб юришингизга тўсқинлик қилмаса,— дедим.

Қирғиз хурсанд бўлиб ҳужрамдан тез чиқиб кетди. Мен ҳам ваъдамга мувофиқ унинг талаби тўғрисида муаззин билан гаплашдим ва унинг дарс тайёрлаб келишига истисно тариқасида рухсат беришни илтимос қилдим.

Аммо муаззин илтимосимни кутганимдек, рад этди. Чунки у қуруқ (хатирчилик ёки зиёвуддинлик эди) бир йигит бўлиб, ғирт саводсиз эди. У дарснинг ва дарс тайёрлашнинг нималигини ҳам билмасди. У фақат мадраса хўжайинини биларди. Чунки бу хўжайин уни қаердан-дир топиб, ҳужра берган ва ўн танга маош билан муаззин қилиб тайинлаган. Бунинг устига у ўтин ёриб бериш, фаррошлик қилиш каби хўжайиннинг оғир уй ишларини ҳам бажарарди.

Муаззин менинг илтимосимни рад этгач, мен қирғиз қўшнимга бу бечора илмсевар дарс тайёрлашдан маҳрум бўлмасин, деб унга «гайри қонуний» бир йўл топиб бердим. Бу дастлаб эсимга тушмаган осон йўл эди. Аммо мулла Тўйчининг ночор аҳволи шу йўлни топиб

беришга мени мажбур этди. Бу йўл бир неча вақтгача ўзимга ҳам иш бериб турди.

Юқорида кўрсатганимдек, Ҳожи Зоҳид мадрасаси Ҳусайнбой мадрасасининг ёнида эди. Унинг ғарбий бурчагидаги иккинчи қаватда ҳисорлик бир муллавачча яшарди. У мен билан ошна ва дарсда шерик бўлиб турадиган ҳужрасининг ғарб томонида дарчаси бор эди, Ҳусайнбой мадрасаси ёнида Ҳожи Зоҳид мадрасаси қурилгандан сўнг унга туташган янги мадрасанинг биринчи қавати ҳисорлик талаба турган ҳужранинг даричасига рўпара бўлиб қолганди.

Мен бу дарсдош шеригим ҳисорлик муллаваччадан қирғизга кечалари дарс тайёрлашдан қайтганда Мирзо Ҳусайнбой мадрасасига кириб, унинг дарчасидан Ҳожи Зоҳид мадрасаси томига чиқиш ва ҳужрасига киришга рухсат беришни сўрадим. Ҳисорлик муллавачча мамнуният билан рози бўлди. Қирғиз мулла Тўйчи шу йўл орқали дарс тайёрлашга қатнай бошлади ва мен ҳам зарур бўлган пайтда кечалари шу йўлдан ҳужрага кириб чиқардим.

Аммо, муаззин қирғизнинг «маҳфий йўл» орқали ҳужрасига кириб-чиқиб юрганини қаердандир сезибди, уни тутиб олиш пайига тушиб, бир кечаси қирғизнинг дарчадан кириб келишини писиниб пойлаб турибди.

Мулла Тўйчи дарчадан ўтиб, мадраса томида кўринган замоноқ, муаззин югуриб келиб унинг ёқасидан ушлабди, мадраса тартибини бузгани учун уни сўкибди.

Чехрасида ҳамиша ғазаб ўти ёниб турган қирғиз муаззиннинг қилмишидан ва ҳақоратидан аланга олибди ва сўфини икки қўллаб белидан кўтариб олиб, бир ҳужранинг мадраса тоmidан тахминан бир метрча кўтарилган мўрисига элтиб урибди. Зарб билан уришнинг қанчалик қаттиқлигини шундан қиёс қилиш мумкинки, пишиқ ёшиш ва ганчдан ясалган мўрининг ярми муаззин гавдаси урилганда чўрт узилиб кетибди.

Ўша пайтда мен ҳам ухламаган эдим. Ур-сур шовқинини эшитиб ҳужрамдан югуриб чиқдим ва уришаётганларнинг олдига келдим. Муаззин қирғизнинг оёқлари остида мушукнинг чангалидаги сичқон сингари талпинар, қирғиз эса уни оёқлари билан тепкилар ва қирғизча қабиҳ сўзлар билан ҳақоратларди. Муаззин эса, хириллаб ўз тилида «тавба қилдим» деб инграрди. Қирғиз билан муаззин ёқалаша бошлагач, ҳисорлик та-

лаба ҳам даричадан жанжал устига чиқиб, тожик тилида насиҳат қилар ва муаззинни қирғизнинг чангалидан қутқозишга уринар, аммо қутқаза олмасди.

Мен бора солиб мулла Тўйчининг қўлидан ушлаб, муаззин устидан четга тортдим. У аввал менинг тортишимга эътибор бермай, муаззинни дўппослашда давом этди. Мен қатъий овоз билан сансираб унга хитоб қилдим:

— Жинни бўлдингми? Қўйиб юбор уни! Улай деб қолибди-ку.

Қирғиз муаззин устидан ўзини четроққа олди-да, менга тикилиб қаради, сўнгра ерга тупуриб деди:

— Уни ўлдирардим ҳам, аммо сен учун вақтинча қонидан кечаман, лекин шошма, аввал тавбасига таянтириб, ваъдасини олай,— деди сансираб.

— Мен шошаётганим йўқ, лекин аввало, уни бошқа урмасликка сўз бер,— дедим аввалги қатъият билан.

— Сенинг ҳурматинг учун уни ҳозир урмасликка сўз бераман,— деди қирғиз.

Унинг қўлини қўйиб юбордим. У икки қўлини орқасига қилиб, яна муаззиннинг бошига борди, бир оз энгашиб тикилиб тургандан сўнг:

— Тоғойқул!— деб чақирди.

— Лаббай,— деди муаззин, ўргимчак инига тушган пашша сингари гинғиллаб.

— Авваламбор шуки, бу воқеани хўжайинингга айтмайсан, иккиламчи, мадрасага кириб-чиқиб юришимга халал бермайсан, агар бу шартларнинг бирортасини бузсанг, ўша соатдаёқ сени ўлдираман. Кейин мени нима қилсалар, қилаверсинлар!

— Худо урсин, бу ҳодисани бойга ҳам, бошқа кишига ҳам айтмайман, сизнинг ва бошқаларнинг кириб-чиқишига тўсқинлик қилмайман, муаззин қирғизнинг шартларини икки ҳисса ошириб қабул қилди.— Ундай бўлса тур, ҳужрангга кир!— деди қирғиз.

Аммо муаззиннинг қимирлашга мажоли йўқ эди, туришга ҳар қанча уринса ҳам, ўзини ростлай олмасди. Қирғиз унга ёрдам бериб, ўрнидан турғизди ва қўлтигидан олиб, ҳужрасига киргизди. Ўзи ҳам ҳужрасига кириб, эшигини бекитди. Менинг дарсдошим ҳисорлик талаба: «Эшакнинг гўштига итнинг тиши боб» деганлари рост экан,— деб кула-кула дарчадан ҳужрасига ўтди.

Мен ҳам ҳужрамга ўтиб эшикни бекитдим ва ухлагани ётдим.

Аммо кўзим уйқуга келмай ётган эдим, ҳужрамнинг эшиги тақиллади. Ўрнимдан туриб, чироқни ёқдим. Эшикни очиб қарасам, бойнинг мирзаси тик турарди.

— Марҳамат!— деб уни ҳужрамга киргиздим. У эшикдан кирди-да, кавушини ечмай тўшак четига ўтирди ва:

— Иш осойишталик билан анжом топмаса, жиннилик иш беради, деган эканлар,— деб сўзлай кетди,— бизнинг хўжайин ичи қора, аҳмоқ одам. Гап шундаки, у мадраса қурганидан пушаймон, аммо энди вақфномани бузиб, уни хусусий мулкига ўтказиш иложини тополмаяпти. У ночор ҳолда ташналигини сароб билан қондирмоқчи бўлиб, талабаларни безовта қилади, ҳар куни «янги тартиб» ўйлаб чиқариб, шу йўл билан мадрасага ўзининг хўжайинлигини ва ўз мулки эканлигини билдириб туради. Уни ва ундан ҳам аҳмоқроқ лаганбардори муаззинни эпқага келтириш учун гап таъсир этмади. Уларни тийиб қўйиш учун жиннилик қилиш керак эди. Бундай жинниликни на мен, на сиз ва на бошқа киши қилолмасдик. Бундай жинниликни истар-истамас, билиб ё билмасдан тентак қирғиз амалга оширди. Мана, энди мадрасада яшайдиганлар хўжайиндан ҳам, унинг муаззинидан ҳам тинчийди.

— Менинг фаҳмимча, муаззин қўрқиб қолди, бу ҳодисани бойга билдирмас, сиз ҳам маълум қилманг, ёпиқ қозон ёпиқлигича қолар,— дедим мен мирзага.

— Нега мен билдирмас эканман? Мен бу ҳодисани боридан ҳам ошириб айтаман. Хўжайин қанчалик аҳмоқ ва қанчалик ичи қора бўлса, шунчалик қўрқоқ ҳам. Бу ҳодисани эшитган ҳамоно капалаги учиб, «талабалар мени уриб ўлдиришади» деб, мадрасага яқин йўламайдиган бўлади,— деди мирза ва:— Кечирасиз, сизни уйқудан қолдирдим,— деб ҳужрадан чиқиб кетди.

* *
*

Бойнинг мирзасини мирза Неъмат дейишарди. У ўттиз ёшли, хушхат лекин уйсиз, жойсиз киши эди. Бой уни ётар жой ва ойига йигирма танга (уч сўм) маош тўлаш шарти билан хизматга олган эди. Бой унга «диний

илм толиблари учун худо йўлига бино қилган» шу мадрасада, мен турадиган ҳужранинг ёнидан бир ҳужра берган. Мирза қирғиз билан муаззин ўртасидаги урушнинг бошиданоқ хабардор бўлса ҳам, гувоҳ бўлмаслик ва холис киши кўриниш учун жанжалга чиқмаган экан.

Мирза ҳар куни эрталаб бой билан бирга унинг савдохонасига борар, хўжайиннинг нақд-насияларини дафтарга ёзар, муҳлати ўтган насияларни ундириб олиш учун растама-раста, дўконма-дўкон юрарди. Қайси бир дўкондор муҳлати ўтиб кетган пулни тўламаса, бой мирзани сусткашликда ва ношудликда айблаб, қаттиқ гап қилар эди.

Кечқурунлари, мирза бой билан бирга бозордан қайтиб ўзига берилган ҳужрага кирарди. Бой мадрасада қаттиқ тартиб ўрнатганидан, мирза ҳам бирор жойга чиқолмас ва ёр-дўстини келтиролмасди. У ойига оладиган йигирма танга эвазига эртадан кечгача ишлашга, бойдан аччиқ гап эшитишга ва кечалари гўрга ўхшаган ҳужрада тамоман қамалиб қолишга мажбур эди.

Бинобарин, қирғиз кўрсатган жиннилик унга ҳам жуда ёқиб тушган экан, жанжалдан сўнг дарҳол менга келиб хурсандлигини билдирди ва мадрасадаги оғир тартибнинг бартараф бўлишидан башорат берди.

Дарҳақиқат, қирғиз билан муаззин жанжалидан сўнг бой мадрасага ҳеч кирмайдиган бўлиб қолди, мабодо, «ўз мулкини» кўришни кўнгли тусаб қолса, фақат таътил кунларида талабалар сайру томошага кетган, ҳеч ким қолмаган ёки кишилар оз бўлган вақтда мадрасани бир сира айланар, агар бирон талаба унга дуч келиб қолса, бошини эгиб индамай кетарди.

Аммо қирғиз билан муаззин жанжалидан илгари бой кунда икки мартаба — эрталаб бозорга кетиш олдидан, кечқурун бозордан қайтганда, мадрасага кирарди, унинг ҳовлисини айланиб ҳар бир фиштни кўздан кечирарди, агар бирон фиштни синган ё бежо бўлганини кўрса, оғзини кўпиртириб, талабаларга аччиқ-аччиқ гаплар айтарди.

Бир куни мен шундай бир воқеанинг шоҳиди бўлган эдим: хўжайин бозордан қайтиб, уйга бормай, мадрасага кирди, одати бўйича ҳамма ёқни кўздан кечирди. Уша куни талабалардан бири кир ювиб, мағзавани мадраса ҳовлисининг саҳнига тўккан эди. Бой мағзава изларини кўриб:

— Бугун бу ерда ким кир ювди!— деб бақирди. Кир ювган талаба ҳужрасидан чиқиб:

— Мен!— деб жавоб берди. Бошқа талабалар ҳам ҳужраларидан чиқиб, бойнинг оғзига тикилганча туришарди.

— Сиз ҳам домулломи?— деди бой талабага қўпол киноя қилиб,— белингиз оғримаган-да, бу мадрасанинг қурилишига қанча пул сарф бўлганини ва у пул қаердан, қандай меҳнат туфайли келганини билмайсиз. Шу сабабли мадрасага отангизнинг уйидек муомала қиласиз. Кир ювиндиси фиштарни бўшаштириб, қўпортиришини ва натижада мадрасанинг бузилишини билишингиз керак, ахир!

Бой талаба билан дийдиёсини тамомлаб, шу ерда ҳозир бўлган ҳамма талабаларга қараб қатъий оҳангда буйруқ берди:

— Бундан буён ким кир ювса, сувини пақирга солсин, пақир тўлгач, уни чиқариб ариққа тўксин, гап шу!

Талабалар ичида кўлоблик мулла Салим деган киши бор эди, у бир оз дағал бўлса ҳам, лекин анча ширин сўз, шўх табиатли бир йигит эди. У мадраса эгасининг сўзларини эшитгач, унга ўгирилиб:

— Бой амаки!— деди— сиз қариб қолибсиз, дунёда одам абадий яшамайди, сизнинг вафотингиздан сўнг бу мадрасага қарашиб, уни бузилишдан қўриқлашни ким бўйнига оларкин?

— Худо асрайди, худо!— деди бой.— Мен бу мадрасани худо йўлига қурганман. Уни худонинг ўзи сақлайди, хайр йўлига солинган бу бинони бузишга уринадиган кишиларнинг жазосини худонинг ўзи беради.

— Фаҳмимча,— дебди кўлоблик талаба,— худо йўлига мадраса бино қилган бўлсангиз, у мадрасангизнинг қоровуллигини ўз устига олмайди. Ахир, худо буйруғингизда юрадиган Тоғойқул муаззин эмас-да. Мадрасани қурмаганингиз маъқул экан, қоровулликдек паст ишни худога ҳавола қилмаган бўлардингиз.

— Ҳайҳот!— деди бой.— Аттанг, минг аттанг, мен мадраса бино қилиб, беҳуда иш қилган эканман. Бу мадрасада муллаваччалар яшаб, диний илм ўрганадилар деб ўйлагандим; аммо бу ерга даҳрий кишилар ҳам йўл топишини билмаган эканман.— Талабалардан бетини ўгириб бой ўз-ўзича: «... Булар кўрпа-тўшагини орқасига кўтариб кўчама-кўча бошпана қидириб юргани яхши-

роқ экан»,— деб дўнғиллаб чиқиб кетди ва уни ҳамма талабалар бир овозда қаҳ-қаҳлаб кузатди.

Юқорида кўрсатилганидек қирғиз хархашасидан сўнг, бойнинг мирзаси башорат қилгани каби хўжайин мадрасага сира кирмайдиган бўлди, ҳатто мадраса эшикларидан қулф-калитни ҳам олиб ташлади. Шундай қилиб, бизнинг мадрасадаги талабалар Бухородаги бошқа мадрасаларнинг талабаларига ўхшаб кириб-чиқиш, ўтин ёриш ва кир ювишда тўла эркинликка эга бўлдилар. Шу қаторда мен ҳам, қирғиз ҳам, мирзо ҳам қамалдан нажот топдик ва дарсдошим ҳисорлик талабанинг ҳужраси ҳам оёқ ости бўлишдан қутулди.

ҲОЖИ ЗОҲИД МАДРАСАСИДАГИ ТУРМУШ ВА МАШҒУЛОТИМ

Мен ҳожи Зоҳид, мадрасасида анча эркин яшардим. Бу ерда тирикчилигимни таъминлаш учун бировнинг қора хизматини қилишга муҳтож эмасдим. Чунки Абдухалил махдум, «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида айтилганидек, менинг илмий хизматим ва маънавий ёрдамларим эвазига менга моддий ёрдам қиларди, у озиқ-овқат ва баъзан кийим-бош ҳам берарди. У маиший таъминотим учун гарчи нақд пул бермаса ҳам (чунки у вақтнинг одати бўйича илмий хизмат эвазига шахсий кишилардан нақд пул олиш илмий ходимга номуносиб иш ҳисобланарди), ҳар куни тушки овқат, кўпинча палов қилиб берар ва бу мен учун етарли эди. Ҳожи Зоҳид мадрасасида мен хизматкор сифатида ош пиширмас ва ҳужра супурмасдим. Махдумнинг бу ишларини дарс ўқиши биздан паст бўлган қори Нурулло деган талаба бажарарди, аммо мен хизматкор сифатида эмас, балки ошначилик қилиб гоҳо ош пиширардим. Унинг ҳужрасида баъзан Мирзо Абдувоҳид Мунзим ҳам ошпазлик қиларди. У паловни мenden ҳам яхшироқ пиширишга даъво қилар, аммо мен ҳам бу ҳунарда ундан қолишмасдим. Кишиларга кўп ош пишириб юрганим сабабли, бу ишда ўзимни ҳунармандроқ ҳисоблардим, шерикларим ҳам менинг бу даъвомни тасдиқларди.

Шарифжон махдум шаҳардан ташқарига қози тайинланиб кетганда мирзо Абдувоҳид унинг хизматидан

бўшади, таҳсилни давом эттириш учун мулло Муҳаммад Шариф мадрасасида Шарифжон махдумга тегишли яхшигина бир ҳужрада истиқомат қила бошлади. Бу ҳужра мадрасанинг дарвозахонаси устида эди. Мирзо Абдувоҳиднинг отасидан қолган мероси бўлиб, мадрасада яхши турмуш кечирарди.

Мирзо Абдувоҳид мен билан дарс ўқишда шерик ва мадраса ибораси билан айтганда, дарс тайёрлашда, муколамада ҳамроҳим эди. Дарсларимизни ҳар куни пешин вақтида, ош пишгунча, дарслар ўртасида ва дарсдан сўнг Абдухалил махдум ҳужрасида тайёрлардик.

Абдухалил махдумнинг ҳужраси, «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида қайд қилингани каби, Ғозиён мадрасасининг дарвозахонаси устида жойлашган эди. Унинг ҳужраси мирзо Абдувоҳид ҳужраси билан қарама-қарши бўлиб, ўртада фақат Ғозиён ҳовузи ҳамда Жўйбор ва Мирақонга борадиган катта йўл бор эди, агар ҳовуз атрофидаги дарахтлар тўсқинлик қилмаганда, бу икки ҳужрадаги кишилар имо-ишора орқали бир-бири билан гаплаша оларди.

Мирзо Абдувоҳиднинг илгариги мағрурлиги қолмаганди. У энди менга истехзо назари билан қарамас, шеър айтиш ва шеър тинглашда аввалгидек катталиқ даъво этмас, дарс ўрганишда менга тамоман таслим бўлганди. Дарсда унинг фаҳми бир оз пастроқ бўлса ҳам лекин ўқишга иштиёқи кучли эди. Дарснинг қийин жойларини тўла тушуниб олмагунча, мени ҳол-жонимга қўймасди. Энди фақат ошпазликда ҳазил ва шўхлик тарзида ўзини мендан ҳунармандроқ ҳисобларди.

Мирзо Абдувоҳид ҳуснихат ва ўша замонга хос бўлган иншо ёзишда ҳамма шериклари ва кўп тенгқурларидан пешқадам эди. Аммо анча хушахлоқ бўлганидан бу тўғрида ҳеч мағрурлик қилмасди. Лекин ёшлик чоғида баъзан сезиладиган «ўзбилармонлик» табиатида пардали бир тарзда ҳануз мавжуд эди. У одамларни ҳайратда қолдирадиган ва ўзгалар амалга оширолмайдиган бирон иш кўрсатишга интиларди.

Чунончи, бир баҳорги таътил кунлари биз уни бир ҳафтача йўқотиб қўйдик. Мен, Абдухалил махдум ва қори Нурулло унинг ҳужрасидан кунда бир неча бор хабар олардик. Аммо унинг ҳужраси ҳамшиша берк эди.

Биз ҳайратда қолдик: агар у шаҳардан ташқарига бир неча кунга кетганида, албатта бизни хабардор қиларди, шаҳардаги ошнолари уйда бу қадар узоқ қололмасди, зотан, унинг шаҳарда биздан яқинроқ ошнаси ҳам йўқ эди. «Ажабо, унга нима бўлдикин?» деб ташвиш чекардик.

Мирзо Абдувоҳид ҳужрасининг эшиги қоронғидан чиқадиган зинапояннинг охирида эди (мен уни «Дохунда» нинг «Мадраса» бобида тасвир этганман). Бир куни мен хабар олиш учун (нечанчи марта эканини эслай олмайман) ўша зинапоядан ҳужрасига чиқдим. Ичкаридан сичқон ниманидир кемираётгандек шитирлаган товуш эшитиларди, аммо мен ҳужра эшигига етиб олгач, бу товуш жим бўлди. Эшикни қоқдим, ҳеч жавоб бўлмади. Ҳар қанча кутиб қулоқ солсам ҳам, шитирлаган товуш эшитилмасди.

Мен ичимда, эҳтимол ҳужрада бирон «махфий» иш билан банд бўлса керак, чунки шитирлаган товуш сичқонники бўлганида, бунча узоқ жим бўлиб кетмасди, деб ўйладим. Бу тахминимни синаб кўриш учун яна товуш чиқармай ҳужрага чиқдим ва илгариги шитирлаган товушни эшитдим, бир неча минут оҳиста қулоқ солиб турдим, ўша шитирлаган товуш яна давом эта бошлади. Шундан сўнг эшикни қоқдим. Яна ҳеч жавоб бўлмади, аксинча, шитирлаган товуш ҳам тўхтаб қолди. Инондимки, махдум ҳужрада қандайдир иш билан машғул. Шундан кейин уни қўлга туширмоқчи бўлдим. Иккинчи куни тонг саҳарда унинг ҳужрасига бордим, аввалги кундагидек шарпа чиқармай, зинапоядан кўтарилиб ҳужранинг эшигига етдим. Ҳужра очиқ эди. Унинг даҳлизи анча кенг — ўчоқ, ўтинхона, кўмирхона шу ерда жойлашган бўлиб, даҳлизга гишт тўшалган, палоссиз эди, унда чироғ ёниб турарди.

Мадраса одатига хилоф равишда огоҳлантирмай, оёқ товуши чиқармай даҳлизга кирдим. Даҳлизнинг бетида сочилган оқ, сариқ ширали увоқлар кавушга ёпишарди. Аста ҳужра ичига кирадиган ўртанча эшикка бордим. ичкарида ўттизинчи осма лампа ҳужрани кундуздай ёритар, мирзо Абдувоҳид эса, орқасини эшикка қаратиб чўкка ўтириб, нималарнидир супуриб оларди.

Шу тарзда мен товуш чиқармай кавушимни даҳлизда ечиб, ҳужра ичига кирдим. Ҳужрада тўшалган гилам-

нинг бетида оқ рангли майда-майда нарсалар кўринарди, лекин улар оёққа ёпишмасди. Ҳар ер-ҳар ерда, намунаси даҳлиз бетида кўринган, сариқ ва оқ тусли увоқлар ҳам кўзга ташланарди. Аммо мен «бу увоқлар ёпишқоқ бўлса керак», деб уларни босмай аста-аста мирзо Абдувоҳид бошига боравердим.

Осма лампа остидан ўтганимда кўланкам қаршидаги деворга тушиб, унинг кўзига намоён бўлди. У кутилмаган кишининг келишидан нохос хабар топиб ўрнидан ирғиб турди ва командирининг «орқага қайт!» деган буйруғини эшитган солдатга ўхшаб, эпчиллик билан орқага ўтирилди, рўпарасида мени кўриб бир лаҳза ҳангу манг қолди-да, сўнгра тилга кирди:

— Оббо! Тинмагур изқувар-ей! Мен «бу ишимни ҳам охир бир кун билиб оларсан» деб қўрқиб юрардим. Қўрққанимча бор экан, тепамга келиб турибсан, деди ва қўшимча қилиб:— Кел, ўтир, бир ҳафталик саргузаштимни айтиб берай,— деди.

Мен ўтирмоқчи бўлдим. У ҳужранинг оқ, сариқ парча-парча ёпишқоқ нарсалардан тозаланган бурчагини кўрсатиб:

— Мана бу ерда ўтир. Бошқа жойда ўтирсанг, кийминг беланади,— деди.

Мен ўтирдим. У тикка туриб:

— Эшикни ёпиб, даҳлиздаги чироқни ўчириб келай, тонг отяпти, яна биров кириб келмасин,— деди-да, бориб эшикни беркитди, чироқни ўчирди ва келиб рўпарамда ўтириб сўзлай бошлади:

— Энди бошқа кишилар учун безарар ва ўзимга нисбатан жиноят бўлган бу иш устида тутиб олганингдан кейин, сенга ҳамма воқеани ҳикоя қилиб беришим керак. Лекин ҳеч кимга айтмаслигинг шарт. Абдухалил маҳдумга айтсанг ихтиёринг. Чунки унга «айтма» деса ҳам барибир айтасан. Аммо бошқаларга айта кўрма, мени кулги қилишади.

— Ҳайратга-чи?— деб сўрадим.

— Унга ҳам айтсанг майли. Чунки сен унга ҳам, албатта, айтасан. Лекин «бошқа бировларга айтма», деб унга таъкидлаб қўй. У ростгўй, пишиқ йигит, сўз бергандан сўнг дўстлар сирини ошкор қилмайди.

— Хўп,— дедим,— кимга айтиш ва айтмасликни ўзим биламан, ишнинг бу томонини менга ҳавола қилиб кўя қол ва тезроқ ҳикоянгни бошла!

МИРЗО АБДУВОҲИДНИНГ СОВУН ҲОЛВА ПИШИРИШИ

— Сен Шофриконнинг совун ҳолвасини биласанми?— деб мирзо Абдувоҳид мендан сўради.

— Албатта биламан, уни ким билмайди. Хўш, нима бўпти?— дедим.

— Мен ўша ҳолвани ўзим, ҳужрамда пиширишни ҳавас қилдим.

Мирзо Абдувоҳиднинг совун ҳолва пишириш саргузаштини унинг ўз тилидан ҳикоя қилишдан аввал, умулман совун ҳолва, жумладан, Шофриконнинг совун ҳолваси тўғрисида қисқа маълумот беришим керак. Совун ҳолва ун, ёғ ва шакардан пиширилиб, сотиш ва истеъмол қилиш қулай бўлсин учун ёнғоқдек юмалоқ шаклда ясалади. Бундай совун ҳолвани Бухоро, Самарқанд ва Ўрта Осиёнинг ҳолвагарлик бўлган ҳар бир жойида пиширилади.

Шофрикон совун ҳолваси ҳам худди ўша масаллигдан яъни ун, ёғ, шакардан тайёрланади, аммо пишириш усули бошқачароқ бўлиб, уни Шофрикондаги баъзи махсус кишилар билади. Лекин улар бу ишни асосий касб қилиб олмаган ва бу ҳолвани бозорда сотиш учун эмас, балки ўз истеъмоллари учун ва айрим кишилар буюрганда пиширишади.

Шофриконликлар совун ҳолвани майдаламасдан иссиқлигида сирланмаган сопол товоқчаларга қуяр, совигандан сўнг, ҳолвали товоқчаларни ўртасига оқ қоғоз қўйиб, устма-уст ёпар ва бирор жойга олиб борсалар ҳам, шундай жуфт қилиб ёпилган товоқчани олиб борар эдилар.

Шофрикон совун ҳолваси шакл жиҳатидангина эмас, балки мазаси жиҳатдан ҳам оддий совун ҳолвадан бутунлай фарқ қиларди, гарчи, у ҳам ун, ёғ, шакардан пиширилса-да, лекин жуда мазали, хушбўй бўлиб, оғизда қаймоқ мороженоедек тез эриб кетарди.

Шофриконнинг совун ҳолваси ҳақида афсона ҳам бор эди. Афсонапарастлар айтганларидек, «Бухоронинг обинабот ҳолваси Бухородан, Самарқанднинг осиеби нони Самарқанднинг Галаосие қишлоғидан, Қаршининг кўфта-руста ҳолваси Қарши шаҳридан ва Зармитан сузмаси Бухоронинг Зармитан қишлоғидан бошқа бирон жойда бўлмайди». Шунга ўхшаш, ўша афсонапарастлар

Шофриконнинг совун ҳолваси ҳам фақат Бухоронинг Шофрикон туманига хос деб таърифлардилар. (Ҳолбуки, революциядан сўнг бухоролик бир ҳолвагар Самарқандга келиб, Бухоро обинабот ҳолвасидан қолишмайдиган обинабот ҳолва пиширди, шунингдек, самарқандлик бир аёл галаосиёлик бўлмаса ҳам, Душанбада худди Самарқанд осиеби нонидан қолишмайдиган, балки ундан ҳам яхшироқ нон пиширди.)

Шофриконлик совун ҳолва пиширувчилар ҳам бу ҳунарларини бир хил мероси каромат деб ўзлари ва авлодлари учун хос нарса ҳисоблар ва уни пиширишни бошқаларга ҳеч ўргатмас эдилар. «Агар беговаларнинг кўзи тушса, ҳолва бузилади», дердилар.

Бу кичик муқаддимадан сўнг мен энди мирзо Абдувоҳид саргузаштини баён қилишга ўтаман:

Мирзо Абдувоҳид ҳолвапазлик саргузаштини ҳикоя қилишда давом этиб шундай деди:

— Бу ҳолвани пиширишдан мақсадим бир томондан уни Шофриконга хос деган ёлғонни исботлаш бўлса, иккинчи томондан Бухоронинг уста ҳолвагарлари ўрганолмаган бу ҳунарни қўлга олиб, ҳаммани қойил қолдириш эди. Бу ҳунарни биладиган бирон шофриконлик ҳар қанча илтимос қилсам ҳам, менга ўргатмади, лекин бу ҳолвага керакли масаллиғни ва пишириш йўлини айтиб берарди, холос.

Мирзо Абдувоҳиднинг бу ҳунар мутахассисларидан эшитганига қараганда, думба ёғини қизитиб, эланган унни унда қовуриб, қиём қилинган шакарга қориштирар эканлар. Бошда қовурилган ун шакар қиёми билан қоришиб, қизғиш тус олса-да, кўп муштлаб ишқалагандан сўнг оқарар экан.

Мирзо Абдувоҳид шундай деди:

— Мен ун, ёғ ва шакарни тайёрлаб эшикни бекитиб иш бошладим. Чунки «агар пиширолмасам шарманда бўламан» деб қўрқардим. Бинобарин, бу ишимни ҳеч ким билмасин, хабар топмасин, деб ниҳоят эҳтиёт бўлдим ва пинҳоний тарзда иш бошладим.

Мирзо Абдувоҳид шофриконлик ҳолвапазлар кўрсатмасига мувофиқ, шакарга қориштирилган, қовурилган унни эртадан кечгача ва кечаси уйқу босгунча муштлаб ишқаласа ҳам, ҳолва оқармабди ва таъми ҳам қандайдир кўнгилни айнитадиган бўпти.

— Эҳтимол, шофриконликлар мени алдашгандир,

ҳолва оқариб ширин бўлсин учун, унни қовурмасдан ёр билан қиёмга қўшиш керакдир деб ўйладим,— деди у,— бинобарин, илгариги таркибни қўйиб, уннинг ўзини ёққа қориб қиёмга солдим. Бу гал ранги бир оз оқарган бўлса ҳам, лекин таъми хамирга ўхшар ва оғизга олиб бўлмасди. Шундан сўнг «эҳтимол қиёми оз бўлгандир» деб ўйладим, бинобарин, унга яна бир оз шакарни қиём қилиб солдим. Бу сафар ҳам хамирнинг мазаси аввалгидек қолиб, томоқни қичитадиган аччиқлик ҳосил қилди. Унинг мазасини нима деб аташни билолмай қолдим...

Кун оқариб келарди, кўчадан якка-ярим йўловчилар ўтарди. Мирзо Абдувоҳид ўз саргузашти ҳақидаги ҳикояни тўхтатди.

— Таниш-билиш йўловчилар чироқ ёруғини кўриб ҳужрада эканимни сезиб, келиб қолмасинлар!— деб мирзо Абдувоҳид ўрнидан турди-да чироқни ўчирди ва қайтиб ўтириб сўзида давом этди:

— Мен,— деди у,— эҳтимол ёғи камлик қилгандир, агар яна озгина ёғ қўшсам, хом хамирнинг ёмон мазаси, қиёмнинг аччиқлиги йўқолиб, ҳолванинг таъми дуруст бўлиб қолар, деб ўйладим. Бинобарин, яна бир оз думба ёғини доғлаб томоқни қичитадиган хом хамиримга қориштирдим, аммо ёғ қоришмади, балки серёғ шовланинг ёғидек юзага ажралиб чиқди. Таъми эса, илгаригидан ҳам беш баттар бўлди, яхши бўлмади. «Оббо, яхши бўлмади, баттар бўлди-ку», деб ҳолва пиширишнинг бу таркибини ҳам ташладим ва яна пазандалардан эшитганим аввалги таркибни ишлатишга киришдим. Лекин «эҳтимол аввалги сафар унни керагидан ортиқ қовургандирман», деб ўйладим. Шунинг учун бу сафар унни чала қовуриб қиёмга қориштирдим, аммо яна бўлмади...

Мирзо Абдувоҳид ҳикоясининг хулосаси шуки, гоҳ ёғни кўпайтириб, гоҳ шакар қиёмни кўпайтириб, гоҳ қовурилган унни ё хом унни ошириб бир ҳафта кечаю кундуз овора бўлибди, ҳолвани ҳадеб кафт уриб муштлаганидан қўллари ишдан чиқибди. Охири пиширолмаслигига кўзи етиб, ишни йиғиштираётган чоғида мен уни «қўлга туширибман».

— Агар бу кун соат ўнгача етиб келмаганимда,— деди у ҳикоясининг охирида,— мен гилам устини ун, хамир увоқларидан тозалардим, даҳлизни (ҳолва пиширишни кечалари кўпинча шу ерда ўтказганимдан ер ёғ, хамир ва қиём қатралари билан тўлган эди) ювардим ва

«туя кўрдингми, йўқ» деб кўчага чиқардим ва аҳмоқона сирим ичимда пинҳон қоларди...

У бир оз жим қолиб, яна сўзлай кетди:

— Лекин келиб қўлга туширганинг ҳам бир жиҳатдан яхши бўлди. Чунки мен бу сирни ҳеч кимга айтмасдим, аммо бу иш шу қадар жиғимга уриб, юрагимни қон қилдики, бу бора-бора зардобга айланиб, балки мени касал қилиб ётқизиб қўяр эди, сен келишинг билан мен бўлган воқеани сўзлаб беришга мажбур бўлдим, энди кўнглимни бўшатдим ва ўзимни анча энгил ҳис қилияпман.

Мен мирзо Абдувоҳиднинг шунча машаққат билан тайёрлаган ҳолваларини кўришни истадим, у мени ҳужрасининг равоқига олиб чиқди ва ундаги хамир қиладиган бир сопол тоғора ва Бухорода қарабой деб аталадиган иккита сирли тунука лаганни кўрсатди, бу тоғора ва лаганлар ҳар хил хамир, қиём, ёғ билан тўла эди, мен уларнинг ҳар биридан татиб кўрдим, уларни ҳеч еб бўлмасди.

Мирзо Абдувоҳиднинг билган, билмаган ҳар бир ишга уриниш, кулгига сабаб бўлади ёки йўл қўйишмайди, деб ҳалигидай қизиқ ишларни яқин ошналаридан яшириб қилиш, «ихтирочиликка» ўч бўлиш каби одати унинг умрининг охиригача ҳам қолаверди.

Хронологик тартиб жиҳатидан «Эсдаликлар»нинг ушбу бобидаги даврдан анча кейинроқ содир бўлган бўлса ҳам, лекин юқоридаги даъвони исботлаш ва мирзо Абдувоҳид Мунзимнинг шахсий хусусиятларини тўла-роқ кўрсатиш учун тубандаги воқеани баён қилиш муносиб кўрилади.

МИРЗО АБДУВОҲИДНИНГ ВОДОПРОВОД ҚУРИШИ

Бухоро революциясидан сўнг — 1920 йилда сасиган ва ришта касали микробининг макони бўлган Бухоро ҳовузларини ёқтирмаган мирзо Абдувоҳид Бухоро шаҳрида водопровод ўтказиш фикрига тушибди. Бу гарчи жуда яхши фикр бўлса ҳам, Бухоронинг ўша даврдаги шаронтида уни амалга ошириш мумкин эмас эди. Чунки мамлакатда гражданлик уруши давом этар, заводлар ва фабрикалар ишламасди, энг яхши ишчилар фронтда эди, ишлаб турган саноат корхоналари бўлса, револю-

цияни мудофаа қилиш яроғларини тайёрлаш ва кундалик зарур молларни ишлаб чиқариш билан банд эди.

Бу аҳволни мирзо Абдувоҳид ҳам биларди, аммо бу ҳол унинг яхши фикрини амалга ошириш йўлига тўсиқ бўлолмади. У: «Агар чўян ва цемент трубалар бўлмаса, ҳеч зарари йўқ, ахир Бухорода осон йўл билан тайёрланадиган сопол трубалардан фойдалана оламиз-ку!»— деб ўйларкан.

У «ҳеч кимнинг хаёлига келмаган бу ажойиб фикрини» ҳеч ким билан кенгашмай, амалга оширмақчи бўлиб, Бухоро кулолчиларига сопол трубалар ясашни топширибди ва оз вақт ичида бир неча хумдон труба пишириб олибди, унинг уч минг донасини хумдонлар олдига ғарамлаб қўйибди.

Шундан сўнг Қогонга бориб, паровоз ремонтлаш депосида ишлайдиган бир темир йўл инженеридан:

— Водопровод ўтказадиган инженер ёки техникни қаердан топиш мумкин?— деб сўрабди.

— Бундай инженер ёки техник нима учун керак? Ишингизни айтинг, эҳтимол, у хизматни ўзим бажарарман.

— Мен Бухоро шаҳрида водопровод ўтказишни истайман, агар бу ишни ўзингиз удаласангиз ва бу заҳматни ўз зиммангизга олсангиз, хизмат ҳақингизни тўла бериш устига сиздан миннатдор ҳам бўлардим.

— Бу ишни Бухоро ҳукумати бошламоқчи-ю, сиз мен билан ҳукумат намояндаси сифатида гапираётирсизми ёки бу ишни бирон шеркат амалга оширмақчи ва сиз шу шеркатнинг вакилимисиз?

— Бизнинг ёш ҳукуватимизнинг бундай ишларга ҳали фурсати йўқ, у амир қолдиқларини йўқотиш, Бухоро халқ Советлари ҳукуватини ташкил қилиш ва мустаҳкамлаш билан банд. Бойларнинг шеркати бўлса халқ гамини емайди, мен бу ишни халқ манфаати учун ўз шахсий маблағим билан бажаришни хоҳлайман.

Мирзо Абдувоҳиднинг бу сўзларидан инженер таажжубда қолиб, ичида ўйлабди: «Бу ким экан? Агар бирон миллионер бой бўлганида, ўзи бойлар шеркати ҳақида гапиргани каби, бундай ишга ҳеч киришмасди, чунки Бухоронинг бойлари бу пайт Бухоро революцияси оқибатидан қўрқиб, ўз бойликларини яшириш ва спекуляция йўли билан бойликларини ошириш фикридадилар; агар бу одам халқнинг хайрихоҳи бўлган оддий

киши бўлса, бу катта ишга маблағ ва материални қаердан топади? Эҳтимол, бу ақлдан озган одамдир, майли, зарари йўқ. Бу одамнинг ўзидан сўраб ҳақиқий аҳволни билиб олиш мумкин»,— деб унга мурожаат қилибди:

— Сиз ким бўласиз? Бу ишга маблағ ва материални қаердан топасиз?

— Мен Бухоро халқ Советлари ҳукуматининг соғлиқни сақлаш нозири бўламан,— деб мирзо Абдувоҳид ўз даъвосини исботлаш ва инженер эътиборини дурустроқ жалб этиш учун ҳукумат гувоҳномасини кўрсатиб, сўзида давом этибди:— Ҳукумат ихтиёримга бериб қўйган докторлар ва дориворлар орқали беморларни даво-лаяпман, халқнинг ёрдами билан шаҳарни имкон бори-ча ифлосликлардан тозалаб, касалликларнинг олдини олишга тиришмоқдаман. Аммо менинг фикримча, касалликларнинг асосий манбаи Бухоро ҳовузларидир ва бу манбани йўқотиш учун водопровод лозим. Бу ишни ҳукумат ҳозирча амалга оширолмайди. Шу сабабли ўз маблағим билан водопровод қувири тортиб, шаҳарга тоза сув келтиришни истардим. Бу ишнинг мумкин ва осон эканини кўрганда халойиқнинг ўзи пул тўплаб водопровод тармоқларини кенгайтиради ва бутун шаҳар тоза сув билан таъмин этилади.

Инженер мирзо Абдувоҳиднинг бу сўзларини эшитиб ва қўлидаги расмий гувоҳномасини кўриб, унинг ақлдан озган тентак эмаслигини сезибди, бинобарин, у илгариги саволини жиддий тусда бошқачароқ иборалар билан такрорлабди:

— Бу ишда инженер, техникдан аввал материал лозим. Бухорода бундан илгари водопровод бўлганида, сиз унинг эски материалларини ремонтлаб фойдаланишингиз мумкин эди. Материал тайёр бўлганда ҳам, кўп маблағ керак. Мен Совет ҳукуматининг ёлғиз бир нозирини ўз шахсий маблағлари ҳисобига бу ишни уддалайди, деб ишонмайман.

— Трубалардан иборат бир қисм асосий материал аллақачон тайёр этилган,— дейди Мирзо Абдувоҳид,— мен ҳамма жамғармаларимни йиғиб, ортиқча нарсаларимни сотиб, минг сўм олтин пул сарфлаб уч минг дона сопол труба пиширтириб олдим, ҳар бирининг узунлиги бир метр, диаметри 25 сантиметр ва қалинлиги икки сантиметр келади. Агар сув омборини Зарманоқ ариғининг сув тақсимланадиган тўғончаси яқинида қурсак, шаҳар-

га сув келтириш учун бу қувурлар етади. Сув омбори қуриш ва қувурларни ўтқазиб учун яна минг сўм олтин лозим бўлса, мен ёр-дўстларимдан узоқ муддатли қарз олиб, бу маблағни ҳам тайёрлаб қўяман. Водопроводимиз қувурлари шаҳарга етгандан сўнг, ундан қандай қилиб фойдаланиш, юқорида айтганимдай, халқнинг иши, мен халққа фақат намуна кўрсатаман, холос.

Бу сўзлардан инженер мирзо Абдувоҳиднинг тентак бўлмаса ҳам, лекин қисқа ўйлайдиган, устига-устак халқ саломатлигига самимий хайрихоҳ ва тарафдор киши эканлигини сезибди. Инженер ўзини базўр кулгидан тийиб, бу ишни амалга ошириш қийинлигини унга ўқитиш учун узундан-узоқ илмий лекция ўқибди ва лекциясида сувнинг босими, у қанча баланддан келса, қанча кўп бўлса, шунчалик кучли босим беришини илмий йўл билан исботлаб, сўзининг охирида шундай дебди:

— Сувнинг шунақа тазйиқига баъзан чўян ва цемент трубалар ҳам дош беролмай ёрилиб кетади, сизнинг сопол қувурларингиз эса, бунга асло тоб беролмайди. Сизга маслаҳат шуки, олижаноб бу мақсадни амалга оширишни Совет ҳукуматининг чўян қуйиш заводлари ишга тушгунча қолдириб, сопол трубаларингизни агар талабгори топилса, сотиб юборсангиз. Шароит ва материал тайёр бўлганда, бу ишни сизнинг ташвиш чекиш ва шахсий маблағларингизни харажат қилишдан ташқари, ҳукуматнинг ўзи ҳам амалга оширади. (Дарҳақиқат 1923—24 йилларда шаҳарнинг ичидаги ва атрофидаги кўллар қуритилди ва захкаш зовурлар қазилиб зах сувлари қочирилди, иситма ва ришта касалликларининг олди олинди, 1926—27 йилларда эса, водопровод қурилиб, Бухоро шаҳрида касалликлар манбаи тамоман йўқотилди.)

Аммо мирзо Абдувоҳид инженер олдидан норози бўлиб чиқади, уни муҳофизакорликда (консерватизмда) айблайди, инженер излаб водопровод қуришдан ноумид бўлгандан сўнг, бу ҳикояни инженер дастидан шикоят тариқасида баъзи яқин дўстларига ҳикоя қилади. Лекин бу сўзни эшитган ҳар бир киши инженерга ўхшаш батафсил илмий ва мантиқий жавоб қайтармай, уни масҳара, мазах қилиб кулар ва оз вақт ичида бечора Мирзо Абдувоҳид шаҳарда хаёлпараст деб шуҳрат қозониб, дўсту душманларига калака бўлади.

Мирзо Абдувоҳид водопровод қуришдан умидини узиб, одамлар орасида кулги бўлиб сиқилиб юрган мана

шу вақтда, адашмасам, 1921 йилнинг май ойи охирлари эди, мен Самарқанддан Бухорога меҳмон бўлиб келдим.

Менинг олдимга ҳаммадан бурун мирзо Абдувоҳид келди ва водопровод қуриш важидан юрагида тўпланиб қолган аламларини менга очиб ташлаб, юқоридаги воқеанинг ҳаммасини бирма-бир сўзлаб берди. У кулиб масхара қилиб юрган дўстларидан ва умуман Бухоро одамларидан ҳеч қачон бунчалик ранжимаган эди:

— Булар ҳеч нарсага ақли етмайдиган нодон кишилар, уларнинг кулги ва мазах қилишларидан унча ранжмайман ва уларни эси паст кишилар деб, кечираман. Аммо ҳамма дард-аламларим техникани биладиган олимлар ва инженерлар дастидан, улар муҳофизакор ва бежасорат бўлиб, ўз назарий билимлари доирасидан четга чиқмай, хусусан, биз каби замонавий техника мактабида ўқимаган одамлар фикрига эътибор бермайдилар ва назарга илмайдилар, маҳаллий материаллардан фойдаланишни истамайдилар. Ахир биз чинни пиёлалар ўрнига сопол пиёлаларда чой ичаётган ва ҳатто сопол чойнакларда чой дамлаётган бир вақтда, нега сопол қувурлардан водопровод ўтқазиб бўлмас экан?!

Мирзо Абдувоҳидни кулги ва масхара қилиш билан уни ўз фикридан қайтариш мумкин эмаслигини, аксинча, бундай муомала қилганда ўз фикрида қаттиқ туриб, қайсарлик қилиб, қарши чиққанларни нодонлик ва аҳмоқликда айблашни билардим, шунингдек, уни темир йўл инженери каби ўзи билмайдиган назарий, техника ва физика далиллари билан кўндиришга уриниш ҳам мумкин эмас эди. Уни ўз фикридан қайтариш учун ўзи билган ва кўрган далил, ҳужжатлар ишлатиш керак эди. Бундай далиллар менда мавжуд бўлганидан бахтиёр эдим, уни кулги, масхара қилмай, сўзларини сабр-тоқат билан тингладим, шундан сўнг ўша далилларни эслатиб, уни ўшандай хато фикрлардан, одамларни беақл, аҳмоқ деб айбашдан ва инженерларни муҳофизакор (консерватор) деган маломатдан қутқаздим.

МЕНИНГ ВОДОҚАЧКА ЯСАГАНИМ

Ужар мирзо Абдувоҳидни хато фикрларидан қайтарган далилни ўқувчиларга маълум қилмоқ учун қуйидаги тафсилотни келтириш зарур: «Эсдаликлар»нинг биринчи

қисмида Уста амакининг менга водокачка ясаб берганини, шу хилдаги йирик водокачка орқали катта бобом ҳовуздан мачитнинг томига сув чиқарганини ўша Уста амаки тилидан нақл этганимни ўқувчи эсласа керак.

Бухорода ёз кунларининг бирида бўлганимда дарахтлар, гулзорлар ва шаҳар атрофидаги сабзавот экинлари сўвсизликдан сўлиб, ўсишдан тўхтаб қолди. Ўша кунларнинг бирида мен илгариги хўжайиним Шарифжон маҳдумнинг боғига борган эдим, у сув тақчиллигидан шикоят қилди.

Мен унга катта бобомнинг мачит томига сув чиқарганини ҳикоя қилиб:

— Худди шундай водокачка ясаб, қудуқдан сув чиқариб, ҳеч бўлмаганда гулзорни ва озгина ерда экилган сабзавотни суғориш мумкин,— дедим.— Агар рухсат этсангиз ва материал топиб берсангиз, мен ясаб беришга тайёрман.

Шарифжон маҳдум бу фикримни маъқул топди. Қувур ясаш учун йўғон, узун хари, қувурни боғлаш учун ип-арқон ва сим топиб беришга кафил бўлди. Лекин темирчи усталарга темир ҳалқа буюриш ва бу усталарни келтириб ҳалқалар билан қувурларни мустаҳкамлашни бўйнига олмади:

— Бу иш бир томондан кўп харажат ва ташвиш талаб қилса, иккинчи томондан нафи тегиш-тегмаси ҳали номаълум. Бундан ишимиз шаҳарда овоза бўлиб, халойиқ орасида кулги бўлишимиз мумкин,— деди.

Харидан ясалган қувурни ип ва сим билан боғлаганда сув босимига чидаш беролмаслигини билсам ҳам, бу ишни бажариш мумкинлиги ва ўз сўзимнинг тўғрилигини кўрсатиш учун катта водокачка — насос ясашга киришдим. Узун тол харини узунасига тикка арралаб, икки тенг паллага бўлдим. Унинг ҳар бирининг ўртасини тарновга ўхшатиб искана билан¹ ўйдим, икки учида тешик қолдирдим. Узун бир ходани олиб сув тортадиган даста ясаб, унга чарм парчалардан паррак қилиб парчинладим. Арраланганда тешик бўлган жойларига пахта тикдим. Икки новга ўхшаш паллани жуфтлаб, ип ва сим ўраб боғладим. Сўнгра бу трубани қудуққа тикка туширдим, қувур учига ёғочдан ясалган дастани кўндаланг қўйиб, шу билан ишимни битирдим.

¹ Искана — дурадгорлик асбобларидан бири.

Шундан сўнг икки нафар боғбонга кўндалангига қўйилган ёғоч дастани паст-баландга босиб ҳаракат қилиб туришни буюрдим. Лекин қудуқдан қувур орқали новга бир челақча сув оққандан сўнг, қувурга ўралган арқон ва симлар бирданига шатирлаб узилди ва қувур аввалги ҳолича икки тенг паллага ажралиб кетди, труба ичидаги сув қайтиб қудуққа тўкилди.

Иш муваффақиятсизликка учради, шундай бўлса-да, ҳозир бўлганлар қудуқдан сув чиқариш мумкинлигига қатъий ишонч ҳосил қилдилар, ҳатто Шарифжон махдум темирчилардан темир ҳалқалар ясаиб олиш, чилангар уста келтириб, бу ҳалқаларни қувурга ўтказиб мустаҳкамлаш ва бу асбобни бошқатдан ясаб ишга солишга рози бўлди. Аммо боғбонлар унамади:

— Қувурнинг бўғзига бир челақ сув чиқаргунча қўлдан ажралай деб қолдик-ку! Бунга қараганда қудуқдан челақлаб сув чиқариш минг марта осонроқ,— деди улар.

Мирзо Абдувоҳид мана шу воқеанинг шоҳидларидан бири эди. Мен шунга эслатиб айтдим:

— Сизнинг сопол қувурларингиздан кўра чидамлироқ бўлган арқон ва сим билан боғланган ёғоч қувурлар беш газ қудуқдан беш челақ сув чиқара олмай парчаланиб кетганда, сопол қувурлар катта шаҳарни таъминлайдиган миқдордаги катта сувнинг тазйиқига қандай тоб келтира оларди?! (Биз бу вақтда ўзимизни назокатли одамлар деб билиб, бир-биримизни сансираб эмас, сизсираб гапиришга ўтган эдик).

Водокачка воқеасини эслатганда Мирзо Абдувоҳид водопровод қуриш фикрининг хатолигига тўла ишонган бўлса-да, лекин мен унинг бундай хато хаёлларини тамомила йўқотиш ва техника, физика қоидаларига уни ишонтириш учун ўша кунларда юз берган бошқа бир ҳодисани мисол қилиб эсига келтирдим:

Уста амакидан Довудхон деган эмизак бола қолиб эди (Уста амаки ҳақидаги воқеа «Эсдалиқлар»нинг биринчи қисмида батафсил гапирилган). Бу бола Бухоро революцияси кунларида 17—18 яшар бўлганди. У отасининг ақли расо ҳунармандлигини, билмадим, мерос тариқасидами ёки онасидан эшитиб олибми, ўзида мужассам этганди. Аммо у ҳам отасига ўхшаш ўзининг ҳар бир ҳунарини ёғочда кўрсатар ва ёғочдан ҳар нарса ясашни истарди.

Довудхон Бухоро революциясидан сўнг ўқитувчилар курсида ўқиш учун шаҳарга келади. Бу ерда велосипедни кўриб, унинг техникасини роса ўрганади. Каникул вақтида қишлоққа қайтиб, отасидан қолган асбоб-ускуналар билан қайрағочдан (маҳаллий ёғочларнинг энг қаттиғи) мукамал бир велосипед ясайди. Велосипеднинг педали ва филдиракларини ҳаракатга келтирувчи занжир ўрнига эчки жунидан тўқилган чилвир ишлатади.

Сўнг бу ёғоч велосипедни миниб аста-секин юргизиб кўчага чиқади, сал тез юрганда велосипеднинг чархлари ва чўпдан қилинган ўқлари парча-парча бўлиб ҳар ёққа сочилиб кетади.

Мен мирзо Абдувоҳидга бу ҳодисани ҳикоя қилиб, шундай дедим:

— Сопол қувурларингиз билан водопровод қурганингизда, Довудхон чўп велосипед ясаганда бошига тушган фалокатга учраб қолардингиз. Сопол қувурлардан водопровод яшаш хаёлини халқ мақоли билан айтсак, «қордан минора яшаш»дай хомхаёл бўлади.

Менинг бу сўзларимни эшитгандан сўнг Мирзо Абдувоҳид ўз хатосини эътироф қилиб, деди:

— Шоффриконнинг совун ҳолвасини пиширишга уринганим ўзимга нисбатан катта бир жинойят эди, лекин шу билан ҳам ҳушёр бўлмай, яна ўзимга нисбатан бир неча кичик-жинойятлар қилган эдим. Сопол қувурлардан водопровод яшаш хаёли бўлса, ўзимга нисбатан ниҳоят катта жинойят бўлди, бутун бору йўғим қўлдан кетди, бунинг устига шаҳар аҳолиси олдида шармандан шармисор бўлдим. Келажакда бу каби ишлар мендан содир бўлмас, деб умид қиламан.

Лекин мирзо Абдувоҳиднинг бу умиди унинг «ихти-рочилик» хомхаёллари сингари пучга чиқди. Умрининг охиригача кўп вақт, меҳнат ва маблағларини хом хаёлларини вужудга чиқариш пайида барбод бердики, бу ҳақда биз мисоллар келтиришни лозим топмаймиз.

ҚОРИ НУРУЛЛО

Абдухалил махдумнинг ошпази қори Нурулло қизиқ бола эди. Унинг отаси қашшоқ қари мўйсафид бўлиб, Бухоро бойларидан бирида хизматкор эди. Нурулло якка ўғил, ота-онанинг эркатой арзандаси бўлиб тарбия

топган. Отаси оғир қийинчиликлар билан бўлса ҳам, уни яхши ясантирар, аммо овқати Абдухалил махдум ҳужрасида ўтарди. У бу ерда ошпазлик қилар ва ҳужрани супуриб тозаларди. Унинг овози яхши бўлиб, шашмақомни қоидасига келтириб куйлай олмаса ҳам, бир қанча савтларни яхши ижро этарди. Ҳилолий, Жомий, Ҳофиз ва Бедил каби классикларнинг бир неча ғазалларини ёдлаб олиб, куйларди.

Отаси уни ёшлигида қуръонни ёдлаб олсин деб қорихонага берганида «қори» деган лақаб олган, қуръонни ҳеч ёдлаб ола билмаган бўлса ҳам, «қори» лақаби қола берган экан.

У ўқишда мендан бир неча йил орқада ва укам билан сабоқдош бўлиб, хат-саводи чала эди. Мадраса дарсидан бирон нарсани тушунолмас ва билиб олишга ҳам тиришмасди. Китобни токчадан кўтариб дарсга борар ва яна ўз жойига қўйиб янаги кунгача асло қўлга олмасди. Маълум бўлишича, унинг дарсга қатнаб юриши фақат талабалар қаторида бўлиб, «муллавачча» деган номга эга бўлиш учунгина экан.

Бир куни шу тўғрида мен Абдухалил махдум билан суҳбатлашдим, махдум шундай деди:

— Кўтариб юрган китоби ўрнига бошқа китобни алмаштириб қўйсангиз ҳам барибир дарсга кўтариб кетаверади ва қайтиб яна жойига қўяди, аммо бегона китобни кўтариб юрганини ҳеч пайқамайди.

Мен унинг шу даража эси паст киши эканига ишонмадим. Махдум бир гал уни синовдан ўтказиб, ўз фикрини исбот қилди. Қори Нурулло шу кунларда араб тили сарф-наҳвига оид «Қофия» китобини ўқирди. Махдум бу китобни унинг китоб қўядиган токчасидан олиб, ўрнига мантиқ илмига оид «Шамсия» китобини қўйди. Қори дарсга жўнаётган вақтида «Қофия» ўрнига «Шамсия»ни олиб кетди-ю, дарсдан сўнг қайтиб ўз жойига қўйди ва ҳеч нарсани сезмади.

Менинг беихтиёр кулгим қистади. Аммо Махдум ишора қилиб мени кулгидан тўхтатди. У чиқиб кетган вақтда Махдум менга шундай деди:

— Агар биз ё бошқа биров билдирмаса у «Қофия» ўрнига «Шамсия» китобини кўтариб юрганини ҳеч фаҳмламайди. Бинобарин, унга кулмаслик ва билдирмаслик керак, кўрайлик-чи қачонгача «Қофия» ўрнига «Шамсия» кўтариб юраркан.

Ҳақиқатда бир неча кунлар дарсга «Қофия» ўрнига «Шамсия» китобини кўтариб юраверди. Аммо бир кун дарсдош шерикларидан бири тасодифан унинг китобини очиб, «Шамсия» эканини кўрган ва унга «Қофия» ўрнига «Шамсия» кўтариб келганини билдирган.

Қори ўша куни дарсдан қовоқлари осиглиқ қайтиб, деди Махдум узр оҳангида.

— Менинг китобимга ким тегди, «Қофия» ўрнига «Шамсия»ни ким қўйди?

— Эҳтимол, янглишиб бу ишни мен қилгандирман!— деди Махдум ўзр оҳангида.

— Модомики, «Шамсия»ни «Қофия»дан фарқ этолмас экансиз, китобларимга тегиб нима қиласиз!— деди Қори зарда қилиб,— мен хизматингизни қиламан, аммо китобларимга тегишингизни ёқтирмайман.

Лекин ўзи «Қофия»ни «Шамсия»дан фарқ этолмай шу кунгача дарсга олиб юрганини ўйламас ва бунинг устига Махдумни бефарқликда айбларди.

Қорининг феъли айниб аччиғи қўзғаган вақтда уни жаҳлидан тушириш осон эди. Бундай кезларда уни ашула айтишга солиш кифоя эди. Шу тоб жаҳли чиқиб турган бўлса ҳам, Махдум унга узр оҳангида:

— Ахир инсон баъзан хато қилади, хато қилганим учум мени кечиринг, келинг, бирон ғазал айтиб берсангизчи, дам ганимат, дунёси қурсин!— деган эди. Қори дарҳол қўлига патнус олиб Ҳилолийнинг! «Кел! Кел! Дилу жоним сенга фидо бўлсин» мисраси билан бошландиган ғазалини куйлашга киришди. Ғазал куйлаётганда унинг қиёфасидаги баджаҳллик ва ғазаб аломати тамоман йўқолди, ашулани айтиб бўлгандан кейин ҳам унда аччиғланиш аломати кўринмади. У дарсни ҳам, китобни ҳам, «Қофия» деб «Шамсия»ни кўтариб юрганларини ҳам, шунингдек, унинг «Қофия» китоби ўрнига Махдум адашибми ёки жўрттагами, «Шамсия» қўйганини ҳам бутунлай унутган эди. Ҳатто ош пишириб турган пайтида ўчоқ бошида ҳам хиргойи қилиб турди.

Ўзи чаласавод ва бефаросат бўлса-да, лекин бировнинг уни чаласавод, бефаҳм деб ўйлаётганини сезса, қаттиқ хафа бўлар ва ҳар бир хусусда ўзини ҳаммадан баланд ва доно тутарди. Абдухалил махдум раҳмдил, ширинсўз ва нафсини тийган йигит эди, у шўх табиатли бўлса ҳам, одамларга камоли назокат билан сермаъно, ёқимли ҳазиллар қиларди. У қори Нуруллонинг одат ва

хислатларини яхши билганидан унга шундай камоли назокат билан муомала қилардики, қори Нуруллони кўрган кишилар ҳужранинг хўжайини, махдумни эса, хизматкор деб гумон қиларди. Қори Нурулло бўлмаган пайтларда шу ҳақда гап чиқиб қолса, махдум айтарди:

— Шундай хушмуомала билан у хурсанд бўларкан, майли, хурсанд бўлиб юраверсин. У ўзини ҳаммадан, жумладан, мендан ҳам улуғ ҳис қилса қилаверсин, мендан нима кетди.

Ҳайрат халқ мақолини назмга солиб жуда яхши айтибди: «Бир гапдан қолсанг агар, олам бўлар гулистон!» Мен ҳам шунга амал қилиб қори Нуруллони ўзини катта тутишига индамайман. Бу билан у ҳам шод, мэн ҳам.

ҚОРИ НУРУЛЛОНИНГ ЧАМАДОНИ

Қори Нуруллони қар бир янги нарсани фақат янги бўлгани учунгина ёқтирадиган хусусияти бор эди ва бу янги нарсани қаерда ишлатиш устида ўйламасди. Чунончи, биз бир неча нафар дўстлар дала сайрига чиқмоқчи бўлдик. Йўлдошларимиздан бири қори Нурулло эди. Сафаримиз маршрути — Вобкент — Котиён даҳаси — хожа Ориф — Гиждувон бўлиб, ундан Бухорога қайтмоқчи эдик. Бу сафаримизнинг улови эшак ва от эди.

Дўстларнинг келишувига мувофиқ ҳаммамиз эрта-лаб кун чиқмасданоқ Бухоронинг Имом дарвозаси олдида тўпланишимиз керак эди. Бу ердан ҳамма йўловчилардан олдин киракашлардан бақувват эшакларни олиб, кун қизигунча Вобкентга етиб олишни мўлжалладик.

Ҳамма ваъдалашган жойга ўз вақтида етиб келди, қар бир кишининг қўлида кийим-бош ва йўл тўшаклари солинган хуржун, аммо қори Нуруллони қўлида чамадон бор эди.

Мен унинг одатини билсам ҳам, ўзимни билмасга солиб ундан сўрадим:

— Қори, қаёққа бормоқчилар?

У менинг бу саволимга бир оз ажабланиб, қўйида-
гича жавоб қайтарди:

— Нима, сиз дала сайрига чиқиш тўғрисида кеча
келишганимизни эсдан чиқардингизми?

— Мен ваъдалашганимизни эсдан чиқарганим йўқ,
аммо қўлингиздаги чамадонни кўриб, сиз дала сайри-
дан кечиб, Самарқанд саёҳатига бормоқчи бўлибсиз-
ми,— деб ўйладим.

— Далага чамадон билан бориш мумкин эмасми?—
у тагин кўпроқ ажабланиб сўради.

— Мумкин-ку, аммо қийин бўлади, чунки бизнинг
ҳар биримиз хуржунни от, ё эшакка ташлаб устига ми-
ниб кетаверамиз, лекин сиз чамадонни уловга юклаб
қандай устига ўтириб борасиз? Темир йўл билан Самар-
қанд ёки бошқа бир жойга борадиган киши учун чама-
дон яхши, уни вагон равоқига қўйиб, бемалол кетаве-
ради.

— Биз қачонгача ота-боболаримиз одатича, ўтмиш-
дан қолган нарсаларга ёпишиб юрамиз, биз янги чиқ-
қан нарсалардан ҳам фойдаланишимиз керак. Дала
сайрига от-эшак билан сафар қилишимиз аниқ бўлган-
дан сўнг, кеча мен атайин Қогонга чиқиб шу чамадон-
ни сотиб олдим, уни қандай олиб боришни эса ўзим
биламан.

Бошқа ўртоқлар унга гап отмоқчи эдилару, аммо
мен ишора қилдим, жим қолишди.

Киракашлар билан гаплашиб ҳар биримиз кирага
эшак олдик, хуржунларимизни эшакка ортиб миниб
йўлга чиқдик. Қори Нурулло ҳам кирага олган эшагига
минди, унинг илтимоси билан киракаш чамадонини ол-
дига олиб берди. Одатда, киракашлар киракашхонадан
чиққанда эшакларини қаттиқ чоптирадилар, уларнинг
бу одатига ўрганган эшак хих дейиш билан халачўпдан
қўрқиб, кучи борича чопарди.

Минган эшакларимиз гўё баҳслашгандек, бир-биров-
ларининг қулоқ ва қўйруғи, ёл ва елкасини тишлаб,
орқа оёқлари билан шатта отиб, ҳанграб-ҳанграб югу-
ришарди, икки қўли чамадон билан банд бўлган Қори
Нурулло эшакнинг биринчи ҳаллос отиб югурганида ер-
га ағдарилиб тушди. Юкидан қутулган эшак эса, шата-
лоқ отиб бошқа эшаклардан ўзиб кетди.

Яхши ҳам биз киракашхонадан унча узоқлашмаган
эканмиз, эшаквон киракаш ҳай-ҳайлаб эшакларни тўх-

татишни буюрди. Биз ҳам эшакларни нўхтасини тортиб тўхтатдик. Киракаш Қорининг қочиб кетаётган эшаги орқасидан чопар, овози борича бақриб эшакни тўхтатмоқчи бўларди, эшак эса қўлида узун халачўп тутган эгасининг амрига итоат қилди, киракаш эшакни қайтариб, қори Нуруллони миндирди, у чамадонни узата туриб Қорига хитоб қилди:

— Ака қори¹ бу бесўнақай юкни қаердан топиб олдингиз? Ахир бундай жаҳонда йўқ матони поездда сафар қилганда қўлга оладилар-да!— деди.

Киракаш чамадонни Қорининг олдига тўқим устига қўйган чоқда: «Қори, эҳтиёт бўлинг, чамадон тўқимдан эшакнинг елкасига сирғаниб тушмасин», деб огоҳлантирди.

— Эҳтиёт бўлмасангиз эшак ҳуркиб кетади ва сиз яна бу бесўнақай юкингиз билан ағдарилиб кетасиз,— деб киракаш сўзида давом этди.— Домулла, ҳар нарсанинг ўзининг йўл-йўриғи бор.

Биз яна йўлга тушдик, эшакларни орқадан ҳайдаб борувчи киракаш қори Нурулло яна ағдарилмасин деб баланд овоз чиқариб эшакларни сўкиб ҳайдамас эди. Эшаклар ҳам киракашхонадан йироқлашгач, халачўп билан урувчи эгаларининг товушини эшитмай қолгач, секин-аста юра бошлади.

Шундай бўлса ҳам, қори Нурулло азобда эди. Киракашлар одатда, йўловчилар киракашхонадан узоқлашгандан сўнг яна биров мингашмасин, деб эшак тўқимини кичик қиладилар. Бундай кичкина тўқимни чамадон банд қилиб, Қори тўқимдан эшакнинг орқасига сирғалиб тушарди. Охири у чамадонини тўқим устига қўйиб ўзи эшакнинг орқасида кетди.

Киракаш бизни анча йўлгача кузатиб қайтгандан сўнг, ўртоқларининг бири Қорига:

— Худосини танимаган киракаш сизни роса болади-я?— деди.

— Болади дейсизми?— жаҳл билан деди Қори,— агар у фаросатли киши бўлганида, чамадоннинг ва умуман ҳар бир янги нарсанинг яхшилигини тушунтириб, уни шарманда қилардим. Авом, чапани, нодон киши

¹ Бухоронинг оддий кишилари ҳар бир оқ саллал кишини кўрганда, ўзларидан каттами-кичикми, қори бўлса, ё бўлмаса ҳам уни «Ака қори» деб аташарди.

билан гаплашишни ўзимга ор биламан. Бинобарин, «сад-қан гап бўлсин» деб жавоб бермадим, бўлмаса мен ҳам уни бошлардим.

— Узингиз бу сафарга чамадон олиб чиққанингиздан розимисиз, ахир,— деб сўради ўртоқларидан бошқа бири.

— Албатта!— деди Қори қатъий равишда, лекин (эҳтимол чидаб бўлмайдиган қийин аҳволда қолгани таъсири остида бўлса керак) анча мулойимлик билан оҳиста илова қилди:

— Тўғри, чамадон билан эшак миниб сафар қилишнинг қийинлиги бор, аммо ҳар бир янги нарса аввал оғир ва мушкул туюлса-да, кейин киши одатланиб, ҳамма оғирликлар осон бўлиб қолади...

Қори Нурулло бирпас жим қолиб, яна сўзида давом этди:

— Агар одам ҳар бир янги нарсани ишлатишдан қўрқса, дунёда бирон янги нарса пайдо бўлмас ва пайдо бўлганида ҳам ривож топмас эди.

Агар киши, «чамадон билан эшак миниб сафар қилиш» ҳангомасини эсдан чиқариб, қори Нуруллонинг бу сўзларини эшитса, унинг қанчалик ҳикматли эканига албатта ишонарди, аммо масаланинг таги бизга маълум бўлганидан унинг бу сўзлари кулгили кўринарди.

Мен янги чиққан нарсалар ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги бу сўзларни у бирон янгиликпарвар донишманд кишидан эшитиб, тўтига ўхшаб ёдлаган деб ўйлардим, аммо унинг ўзи уқувсиз бўлганидан бу ҳикматли сўзларни қаерда ишлатишни билмасди.

Биз киракашхонадан анча узоқлашиб Бухоро Отбозоридан ўтиб, Галажўйга етдик. То шу ергача аста-аста қадам босиб келган киракашнинг эшаклари доимий одатлари бўйича бирданига тўхтаб қолди, йўқотган бирон нарсаларини ковлаб топаётгандек, тумшуқларини қумлоқ ва тўзон-тупроққа суқа бошлади.

Мен «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида «Қиракаш эшаги ва беморлик» бобида кўрсатиб ўтганимдек, кирага олган эшакни қандай қилиб йўлга солишни билардим, дарҳол эшакдан тушиб, тут дарахтидан бир газлик халачўплар кесиб олиб, учини йўндим ва ўртоқларимга биттадан бердим, бирини Қорига узатдим. Ўртоқларнинг ҳар бири минган эшагини раҳмсизлик билан уриб хала босиб йўлига солди. Аммо қори Нурулло икки

қўли чамадонда банд бўлганидан эшагини на урар ва на хала боса оларди, унинг эшаги аввалгидек тумшуги билан ер ковлаб, тупроқ искаб ўз жойида тураверди.

Ўртоқлардан бири йўлдан қайтиб Қорининг эшагини орқасидан халачўп билан савалай берди. Қалтак зарби жонидан ўтган эшак бир тепиниб тўрт оёқлаб чопиб кетди. Лекин эшак чопиши билан қори Нурулло ҳам чамадони билан ерга учиб тушди ва тупроққа қоришди...

Қорини эшакка миндириб йўлга тушганимиздан сўнг, ўртоқлар орасида, «эшакка чамадон билан миниб сафар қилиш қийинчиликлари» ва «қанча қийин бўлса ҳам, янги нарсани ҳар ерда ишлатишнинг фазилати» тўғрисида мунозара яна авж олди.

Бу мунозаранинг охири жанжалга ва кўнгил хираликка айланаётганини кўриб, ўртоқлардан бири ҳаммага хитоб қилди:

— Эшак билан чамадон тўғрисидаги беҳуда гап-сўзни бас қилинглар,— деди,— агар хоҳласанглар, мен бир эртақ айтиб бераман, уни эшитиб, ҳаммангиз бу бемаъни можарони унутасизлар.

Қори Нуруллодан башқа ҳамма ундан эртақ айтиб беришни бир оғиздан талаб қилди ва у рози бўлди.

ФОЛБИН ШАҲЗОДА

— Бор экан, йўқ экан, бир подшоҳ бор экан, унинг бир аҳмоқ ўғли бор экан,— деб эртақ айтувчи ўртоғимиз сўз бошлади.— Подшоҳ ўғлим менинг вафотимдан сўнг подшоҳ бўлиб мамлакатни бошқара олмайди, шу сабабдан унга бирон ҳунарни ўргатиш керак, токи подшоҳликдан ҳайдалса шу ҳунар туфайли бир бурда нонини топадиган бўлсин, очликдан ўлмасин. «Аmmo унга қайси бир ҳунарни ўргатиш керак?» деб ўйлабди.

Подшоҳ бу саволга ўзи жавоб тополмабди, чунки аҳмоқ ўғлини ҳеч бир ҳунарга қобил эмас деб биларкан. Ночор, шаҳарнинг фолбинларини чақиртирибди ва фол очтириб ўғлининг қайси бир ҳунарга қобиллигини аниқлашни буюриб, ўғлини шу ҳунарни ўрганиш учун шогирдликка беражагини айтибди.

Фолбинлар фол очиб кўргандан сўнг, подшоҳнинг ўғлини ўзларига яқин тутиш учун бир овоздан: «Шаҳзоданинг фолбинликка қобилияти бор», дейишибди.

Подшоҳ улардан: «Сизлар ўғлимга бу ҳунарни ўргатиш учун мутасадди бўласизларми?»— деб сўрабди.

Улар бир овоздан: «Бу шарафли вазифани миннатдорлик билан қабул қиламиз»,— дебдилар.

Подшоҳ ўғлини фолбинларга топшириб, уларнинг таълим ҳақини ҳам олдиндан тўлабди ва ўғли бу ҳунарни ўрганиб олгандан сўнг уларга яна мукофот ҳам беришини ваъда қилибди.

Фолбинлар подшоҳнинг ўғлини олти ойгача ўзлари билан олиб юриб, фолбинлик ҳунарини ўргатибдилар, сўнг подшоҳнинг олдига келиб: «Ўғлингиз фолбинликни яхшилаб ўрганди»,— дейишибди.

Подшоҳ ўғлини синамоқчи бўлиб, фолбинлар ва сарой аҳли ҳузурда ниманидир қўлида яширибди, ўғлига: «Қўлимда нима бор? Фол боқиб топгин!»— деб буюрибди.

Ўғли бир неча бор тош ташлаб, кўринган нишонларни ёзиб олгандан сўнг отасига: «Сизнинг қўлингизда ҳалқадек ўртаси тешик бир нарса бўлиб, унинг четида озгина ортиқ жойи бор»,— дебди.

Подшоҳ қувониб: «Қўлимда яширган нарсанинг шаклини аниқ топдинг! Энди бу нарсанинг нималигини айтиб бер-чи?»— дебди.

Шаҳзода бир оз ўйлаб туриб: «Қўлингизда тегирмон тошини яшириб турибсиз!»— деб жавоб берибди.

Шаҳзодаларининг бу жавобини эшитган сарой аҳли беихтиёр қаҳ-қаҳлаб кулибди. Аммо подшоҳнинг ғазаби кўзғаб, муштини фолбинларга қараб очиб қўлида яширган узукни кўрсатибди ва фолбинларга ғазаб билан:

«Ўғлимга ўргатган илмингиз қани? Мени алдамоқчи бўлдингларми! Сизларга қаттиқ жазо бериш лозим»— дебди.

Фолбинлар узр сўраб айтибдилар: «Э, ҳазрати олий! Фолбинликнинг барча илмини шаҳзодага ўргатдик ва у ўрганди ҳам. Қўлингизда яширган нарсанинг шаклини топди. Ҳақиқатда тегирмон тоши ҳам ўртаси тешик ҳалқадек бўлиб, унинг бир четида озгина чиқиб турган ортиқ нарса тошнинг четига ўрнатилган чўпдир, у тош айланганда атрофидаги унни йиғиштириб келтиради ва тўғри халтага тушади. Аммо қўлингизда яширган нар-

санинг нималигини аниқ айтиш учун одамнинг кафтида тегиримон тоши сиғмаслигини тушунадиган зеҳн керак. Биз шаҳзодага илм ўргатдигу, лекин унга ақл-идрок ва зеҳн ўргатиш қўлимиздан келмайди».

Бу эртакни эшитган ўртоқларимиз афсонавий подшоҳнинг сарой аҳлидек бирданига қаҳ-қаҳ кулишди, чунки улар бу афсона қори Нуруллога рамз эканини билишди, негаки, у ҳам подшоҳ ўғлига ўхшаб, янги нарсанинг яхшилигини тўтидай ёдлабди-ю, аммо уни қачон ва қаерда фойдаланишни билиб олиш учун ақлу идроки етмабди.

Аммо қори Нурулло ҳеч кулмади ва аччиғланмади ҳам, чунки бу эртакнинг рамзи ўзига тегишли эканини пайқамаган эди. Эҳтимол, у ҳикояга қулоқ солмаган ва унинг мазмунини билишни ҳавас ҳам қилмагандир. У чамадонини ушлаб бориш билан овора эди. (Бечора қори Нурулло шу хилдаги «янгиликпарастлик гуноҳи» учун Колисев воқеаси юз берган 1918 йили амир томонидан ўлдирилди.)

ҲОЖИ ЗОҲИД МАДРАСАСИДАГИ АҲВОЛИМ ВА ИЛМИЙ-АДАБИЙ МАШҒУЛОТИМ

Мен ҳожи Зоҳид мадрасасида яшаган йилларда аҳволим тирикчилик жиҳатидан ҳам, илмий-адабий машғулоти жиҳатидан ҳам аввалгига нисбатан анча яхши эди: мен у вақтларда расмий таҳсил ойларида — мезон оийнинг бошидан ҳамалнинг аввалигача янги ҳисоб бўйича 24 сентябрдан 22 март ойигача, асосан икки дарс ўқирдим. Бу дарснинг бири уч жойда, иккинчиси бошқа бир жойда ўтарди: уч жойда ўтиладигани дарсхонада ўқиладиган дарс бўлиб, унинг бирини кунжаки домулла — мулла Абдусаломда, шу дарсни иккинчи қатла дарсхона домулласи домулла Икромчада, яна шу дарсни учинчи мартаба замонасозлик учун қозикалон қози Бадриддинда ўқирдик.

Бу дарсларнинг ҳаммасида бизнинг жамоа қоримиз Абдухалил маҳдум бўлиб, мирзо Абдувоҳид, шу китобнинг учинчи қисмида «Олимжон мадрасасида» деган бобда зикр этилган Мирқодир маҳдум ва шу китобнинг учинчи қисмида айтиб ўтилган Ҳомидхожалар менга

ҳамдарс ва доимий ўртоқ эдилар, бошқа ҳамдарсларим кунжаки домуллада ўн нафар, домулла Икромчада саксондан юз нафаргача бўлиб, қозикалонда ҳам тахминан шунча шогирд бор эди.

Қозикалондан олинадиган дарс замонасозлик учун дейишимга сабаб бизнинг жамоа қориси Абдухалил махдум қозизода бўлиб, ўзи ҳам ўқишни тамом қилгандан сўнг қози бўлишни истарди, у вақтдаги Бухорода қозикалон билан ошна бўлмай туриб, бирон мансаб олиш, айниқса, бирон жойга қози ёки раис бўлиш ҳам мумкин эмасди. Шунинг учун Абдухалил махдум дарсхона дарсини қозикалон ҳузурида ўқишни лозим кўрган ва унинг яқин ўртоғи ва шерикларидан бўлганимиз учун бизни ҳам бу машғулотга тортган эди. Биз учун шахсан бефойда бўлган бу машғулотга унинг ҳурмати учун қатнаш эдик.

Қозихонадаги дарснинг илм жиҳатдан бир пуллик фойдаси бўлмаса ҳам, мен каби ҳангома талаб одам учун қизиқ томони бор эди. Агар Бухоронинг ҳамма дарсхоналарида талабалар (Аҳмад Дониш «Наводирул вақое» асарида таъкид этгани каби) тушунмай ғалағула қилсалар, қозикалоннинг дарсида унга яхши кўриниш учун яна ҳам қаттиқроқ бақирардилар. Бундаги талабалар, «Судхўрнинг ўлими» деган асаримда тасвир этганимдек, қозикалон ҳузурига кирган вақтларида улоқчилар тўдасидаги чавандозларга ўхшаб, бир-бирларини туртиб, бир-бирларининг ёқасидан тортиб, нимжонроқ ўртоқларининг қўл ва елкаларини эшикка суриб мажақлар ва ҳар ким кучи борича олдинроқ ўтишга, қозикалон меҳмонхонасининг тўрига, унинг кўзига яқиндан кўринадиган жойга ўтириб олишга интиларди, бу меҳмонхона айни вақтда дарсхона ҳам эди. Бундай тортишиб олдинга интилишдан мақсад, ўқиш тамом бўлгандан сўнг қозикалонга таниш бўлиб қолишдан иборат эди.

Иккинчи дарс матнлар (текслар, масалан, «Шамсия» матни ва «Ақоиди Насафий» матни) бўлиб, программдан ташқари, ғайри расмий равишда мулла Абдусаломда юқорида номлари айтилган кўнгли яқин шерикларимиз билан бирга ўқирдик.

Юқорида кўрсатиб ўтилганича, дарс тайёрлаш Абдухалил махдум ҳужрасида кундуз кунлари ўтарди, бунда доим мен, Абдухалил махдум ва мирзо Абдувоҳид

Мунзим, баъзан эса муҳим ва қийин дарсларда Ҳомид-хожа ва Мирқодир махдум ҳам қатнашарди.

Таътил кунлари эса, бу ерда адабий ўлтириш ва ғазалхонлик бўларди. Бу адабий ўлтиришларда дўстлар даврасининг кўрки, гулистоннинг кўркама гули — Муҳаммад Сиддиқ Ҳайрат эди. Адабий суҳбатларда тожик классикларининг шеърлари ўқилар, муҳокама қилинар ва баъзи замонавий шоирларнинг шеърлари таҳлил ва танқид этиларди.

Бу ердаги доимий ғазалхонлик ўлтиришларида, юқорида қайд қилганимиздек, ҳамisha қори Нурулло ва баъзан ғиждувонлик мулла Ҳамид Савдий, «Эсдаликлар» нинг учинчи қисмида зикр этилган Зайнуддинхожа ҳам иштирок қиларди.

Гоҳо таътил кечалари шу ерда тўпланиб базмга ҳам борардик, бундай пайтларда баъзан Ҳайрат ҳам биз билан бирга бўларди. Чунончи, у бир кечаси биз билан базмга бориб, бизнинг базм излаб ва базм топиб, базм томоша қилиб юришимизни тасвирлаб шеър ёзди, унинг дастлабки байтлари қуйидагича эди:

Кеча таътил оқшоми неча шериклар билан
Номаълум базм ахтариб кўча-кўйда юрдим ман.
Қодир махдум қўлида фонус — олдин борарди,
Бечора Айний лекин оқсаб кейин қоларди¹.
«Сафолак»нинг² садоси фалаккача етгудек,
«Модархон» мадрасасин кетига етиб бордик.
Сўрамай туриб билдик шарпадан худди шу он,
Ўғил тўй қилармиш «ҳазрати эшони калон».
Ичкарига югурдик жуда ҳам шошиб-пишиб,
Шавкат-шонли мажлисдан жой ола қолайлиқ деб.
Базм суффасига биз ўтириб олдик осон.
Бирдан чанг, тўзон, ёмғир бошланиб кетди шу он,
Уй томонга ташилди чироқ, қўра ва манқал,
Бир чеккада қолдик биз ҳайрон бўлиб шу маҳал.

* *
*

Уша вақтда мен билан бирга дарс тайёрлайдиган бошқа шериклар ҳам бор эди. Уларнинг бири Мир Араб

¹ Бу вақтлар оёғимга чиққан ришта ҳануз тузалиб кетмагани сабабли оқсаб юрардим.

² Бухорода доира базмин, доира қулоққа сафол сингандай бўлиб эшитилгани учун «сафолак» деб ҳам аташарди.

мадрасасида турадиган ғиждувонлик мулла Комил деган киши эди. У мен билан дарсда шерик бўлмаса ҳам, лекин Бухоро мадрасаларининг программаси бўйича биз билан бир мавзунини ўтар ва бошқа дарсхонада, ўзга домуллаларда ўқирди.

Мулла Комилнинг дарс ўзлаштиришда зеҳни паст бўлса ҳам, илмга эҳтироси жуда зўр эди. Аммо у қашшоқ бўлгани сабабли, шериклари орасида дарс тайёрлашда бепул ва беминнат маънавий ёрдам берадиган киши топилмабди.

Мулла Комил мен билан ҳамқишлоқ, таниш-билиш эди, шу сабабдан у ҳафтада икки-уч марта дарс тайёрлашига ёрдам беришимни илтимос қилди.

Мен унинг талабини кўнгли кўтарилсин учун мамнуният билан қабул қилдим, чунки у менинг ҳамқишлоғим ва ниҳоятда қашшоқ бўлиб, бошқаларнинг маънавий ёрдамидан маҳрум эди.

Аммо унинг ҳужраси узоқда бўлиб, у дарс тайёрлагандан сўнг ҳужрасига қайтиб боролмас ва менинг ҳужрамда ҳам қолиб ётолмас эди, чунки менинг ҳам унинг ётиши учун ортиқча кўрпа-тўшагим йўқ эди. Унинг ҳам менинг ҳужрамга келтирадиган ортиқча кўрпа-ёстиғи йўқ эди, унинг ҳужрасида фақат биргина кўрпаси бўлиб, ярмини остига, ярмини устига олар, ёстиқ ўрнига серпахта ғиждувонча тўнани боши остига қўйиб ётарди.

Дарс тайёрланадиган кечалари у кўрпасини менинг ҳужрамга ночор олиб келар ва кечаси ётиб, эрталаб яна кўтариб кетарди.

Мулла Комилдан бошқа менинг яна икки нафар дарс тайёрлайдиган шогирдим бор эди. Улар икки оғайни бўлиб, ҳовлилари Мирдўстим маҳалласида ва ҳужралари шу маҳалланинг масжиди олдида эди. Уларнинг оталари қозикалон мулозими бўлиб, ўрта ҳол ҳаёт кечираар эди.

Бу оғайнилардан каттаси — Насриддин маҳдум шу йилгина ўқишга кирган бўлиб, домулла Икромча дарсида биз билан бирга бўладиган янги ҳамдарс эди. У хушхат ва саводи яхши бўлиб, адабиётни севар, аммо ёшлигидан ўқишга эътиборсиз қарагани учун дарсда кучсизлик қиларди, унинг дарс тайёрлашига ёрдам бериш учун аввалги йиллари ўқилган мавзуларни такрорлаш лозим бўлар ва бу иш менга жуда оғир туюларди.

Оғайнилардан кичигининг номи Салоҳиддин — ёш

талаба бўлиб, араб тили сарф ва наҳвини (грамматика-сини) ўрганишга энди киришган эди.

Мен ваъдага мувофиқ Насриддин махдумнинг ҳужрасига ҳафтада икки-уч марта боришим керак эди, ҳужраси олис, йўли ёмон бўлганидан унинг дарсини тайёрлагандан сўнг ўша ерда қолиб ётишим керак эди. Дарс тайёрланадиган кечаларни белгилаш унинг ихтиёрида эди. Мен у тайинлаган кечалар борардим ва у билан ҳафтада камида уч ва икки кеча машғул бўлардим.

Мулла Комил таҳсил вақтида муайян кечаларда ҳафтада икки-уч менинг олдимга келар, агар унинг навбати Насриддин махдум тайинлаган кечага тўғри келса, у кўрпасини менинг ҳужрамга қўйиб, Насриддин махдум ҳужрасига борарди, у ерда уччовлашиб дарс тайёрлаб, ухлардик. Мулла Комил саҳар чоғи мен билан ҳужрамга келар ва бу ердан кўрпасини олиб кетарди.

Ўқиш бор кунлари на кечаси ва на кундузи Салоҳиддиннинг дарсини тайёрлаб беролмас эдим. Шунинг учун таътил кунлари ҳафтада икки кун — чоршанба ва пайшанба кунни эрталаб ҳужрамга келадиган бўлди:

Мен унга мударрисга ўхшаб дарс берардим. Бироқ мен расмий мударрислардай юзаки эмас, балки икки машғулотда унинг келгуси ҳафтада ўқиши керак бўлган дарсини яхшилаб тушунтирардим. Салоҳиддин махдум акасига қараганда қобилиятлироқ бўлиб, дарсни тез ўзлаштирар ва менинг ёрдамим туфайли расмий домуллалари дарсида ўз шерикларига қараганда пешқадам эди.

Бу ака-укалар маънавий ёрдамим эвазига менга моддий ёрдам беришарди: улар кийимлик, қанд, чой ва баъзан ёғ, гуруч келтириб туришарди. Бу нарсаларни менга гўё бирон жойдан келган совға-саломдан ҳисса деб берсалар ҳам, аммо ҳақиқатда ўз пулларига сотиб олиб, менга хизматим учун келтираётганлари аниқ эди.

* *
*

Юқорида қайд қилганимдек, Насриддин махдумнинг яхшигина хат-саводи бор эди, у адабиётни севар, шеърни яхши тушунар, лекин ўзи бир сатр ҳам шеър ёзолмасди, шундай бўлса ҳам, шоирликда ном чиқаришни орзу қиларди. Мен унинг бу орзусини қуйидаги қилигидан сезиб қолдим. У баъзан қадимий шоирларнинг унча машҳур

бўлмаган шеърини (кўпинча Жомий, Ҳофиз, Саъдий шеърини) бетахаллус кўчирар ва менга учраган вақтида кўрсатиб:

— Бу кимнинг газали?— деб сўрарди.

Мен кимнинг шеъри эканини айтардим. Масалан: Жомийники, Ҳофизники ё Саъдийники дердим.

Насриддин махдум бу ишни кўп такрорлади. Агар мен бу шеърлар ўтмишдаги қайси бир шоирнинг шеъри эканини айтолмасам, у ўзимники дер эди деб, тахмин қилдим. Бу фикримни аниқлаш учун сўнгги марта менга кўрсатган шеърининг авторини сўраганда, гарчи Жомийнинг шеъри эканини билсам ҳам, «билмайман: аммо жуда яхши шеър экан-да!»— дедим.

У илжайиб:

— Ўзимники, аммо унча яхши эмас, агар сизга маъқул бўлган бўлса, эртагача мақтаини (шоирнинг тахаллуси киритилган сўнгги байтни) кўшиб, сизга кўрсатаман.

Мен у шеърни албатта яхши дедим. Лекин эртаси куни шу газалнинг мақтаидан «Жомий» тахаллусини олиб ташлаб, ўрнига «Насрий» деб ёзиб менга кўрсатди.

Бу аҳвол кўп такрорланганидан ҳар гал мен ўзимни билмасликка солардим ва у ҳам кўрсатган шеърини ҳеч тортинмай ўзимники дерди. Унинг бу одатини, тагин бошқаларни ҳам алдамасин учун, шеър ва шоирликка алоқадор бошқа ошналаримга билдирдим.

* *
*

Менда бир йил дарс ўқиганда сўнг Салоҳиддин Бухорода бўлиб турадиган навбатдаги ёзги вабо пайтида ўн олти ёшида вафот этди. Мен бу вақт шаҳарда йўқ эдим. Унинг бемаҳал ўлими мени оғир қайғуга солди, чунки у жуда ёш ва ниҳоятда қобилиятли эди. Менгина эмас, балки бу икки ака-укани биладиган ҳамма кишилар ҳам унинг вафотидан бағри қон, ғамгин бўлишди.

Унинг барча дўстлари қалбининг таржимони сифатида Муҳаммад Сиддиқ Ҳайрат Салоҳиддин вафотига марсия ёзди. Марсиянинг тўрт байти Ҳайратдан ёдгорлик ва у ёш йигитнинг бемаҳал ўлиmidан эсдалик деб бу ерда кетирилди:

Шеър:

Салоҳиддин болалик чоғида ҳасрат билан кетди,
Сабо гулзор саҳни узра ёзди лоладан таърих.
Гулу райҳон униб чиқсин дебон ер бағридан тоза
Булут ёзмиш чаман тупроғи узра жоладан таърих.
Вафотидан ёронлар бағри қон бўлдию ёзмишлар
Бирин-кетин — бири олдин, бири думболадан¹ таърих.
Унинг таърихини менадан биров сўрганда мен айтдим,
«Хумум»дан сўнг бўлур «оҳу фиғону нола»дан² таърих.

Салоҳиддинни акаси Насриддин бениҳоя севганидан, унинг вафотига кўп ғам-қайғу чекиб бир неча йиллар эзилиб юрди, ўқиш; дарс тайёрлашга расман қатнашса ҳам, ҳеч нарсага шавқ-ҳавас кўрсатмас, шоирликда ном чиқаришга ҳам қизиқмасди. У шу тарзда мурдага ўхшаб яна тўрт-беш йил юрди-ю, кейин вафот этди.

АРБОБ ЛАБИҲОВУЗИДАГИ МАДРАСАЧА ВА УНИНГ ОДАМЛАРИ

Мен ҳожи Зоҳид мадрасасида истиқомат қилиб юрган йилларда Абдухалил махдум ва мирзо Абдувоҳид ҳужраларидан бошқа яна қатнаб юрадиган янги бир жой топгандим. Борди-келди қиладиган бу янги жойда мен турли ёшлар, ажойиб одамлар билан танишдим.

Бу жой Бухоронинг Арбоб лабиҳовузи маҳалласидаги эски мадрасача эди. Арбоб лабиҳовузи маҳалласи ҳожи Зоҳид мадрасасининг яқинида, унинг шарқ томонида бўлиб, менинг турар жойим билан бир маҳалла орасида фақат Ҳусайнбой мадрасаси бор эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, ҳожи Зоҳид ўша мадрасанинг ғарб тарафида эди. Арбоб лабиҳовузи маҳалласи эса, Ҳусайнбой мадрасасининг шарқ томонида бўлиб, бу мадраса билан маҳалла чегараси торгина кўчага туташарди. Бу тор кўчанинг четидан маҳалланинг масжидигача тахминан юз қадам келарди.

Масжид, мадрасача ва Арбоб лабиҳовузидаги ҳовуз шаҳар ариғи ва катта кўча бўйида жойлашганди. Мад-

¹ Дум бо ла — кет.

² Қўштирноқ ичига олинган сўзлардан абжод ҳисобида 1314-нчи ҳижрий (1897) йили келиб чиқади.

расача масжиднинг ғарбий жануб бурчагида, Хожа Рўшнои мазорининг шарқ томонида қурилган бўлиб, шиги масжиднинг жануб тарафида эди.

Жуда эски, қулаб-нураб бораётган бу мадрасачанинг беш-олтидан ортиқ бўлмаган ҳужраларини маҳалланинг ҳовли-жойсиз йигитлари ремонт қилиб олиб, яшарди. Бундай ҳужраларни тузатиб олиб яшайдиган йигитларнинг бири шу маҳаллалик қори Абдуваҳоб эди, у меросга олган ҳовлисини сотиб, ота-онасининг дафн маросимига сарфлаган ва ўзи уй-жойсиз қолган ва бу ердаги ҳужралардан бирини ремонт қилиб олиб, шунда турар эди. У номига «қори» бўлиб, лекин қориликдан даромади йўқ эди. Афтидан, у қуръонфурушлик билан кун кечиришни ор деб билиб, китобат (китоб кўчириш) билан қийинчиликда кун кечирарди.

Қори Усмон хат-саводли бўлиб, адабиётни тушунар, тожикча кўп масал ва мақолларни билар, ўзи ширин сўз ва улфати бўлиб, гапирадиган гапини мақол ва масаллар билан безаб ва қувватлаб гапирар эди.

Қори Усмон дўстлари орасида «Ғозиёний» лақаби билан машҳур эди. Мен аввал унинг таги Ғозиён маҳалласидандир, шу сабабли уни Ғозиёний дейишар, деб ўйлардим. Аммо кейинроқ билсам, унга берилган бу лақабнинг боиси бошқачароқ экан: у диндорларнинг таънаси ва бенамозларни дарра билан урадиган шаҳар раисининг сиёсатидан қўрқиб, гоҳо беш вақт намозга масжидга чиқса ҳам, лекин жума намозига асло чиқмас экан. Агар гап ковловчи диндорлар ундан:

— Қори, бугун жоме масжидида кўринмадилар, қаерда бўлдилар?— деб сўраса, у жавобда:

— Мен жума намозини Ғозиён масжидида ўқидим,— дер экан.

Ғозиён бу маҳалладан анча узоқ бўлганидан бирон намозхон жумахонликка Ғозиён масжидига бормас, бинобарин, қори Усмоннинг унда бўлган ё бўлмаганини ҳеч ким била олмас экан. Шу муносабат билан дўстлари унга «Ғозиёний» деб лақаб беришибди.

Бу таъбир бора-бора шаҳарда жуда шуҳрат топиб, жумахонликка бормаган ҳар бир кимсани «бу киши жума намозини Ғозиён масжидида ўқиган», дейишарди.

Бу мадрасачада турадиганларнинг учинчиси мирзо Иброҳим деган йигит эди. Унинг отаси мактабдор бўлиб, уйлари торлик қилгани сабабли, бу ердаги ҳужралар-

нинг бирини ремонтлаб олган. Мирзо Иброҳим хушхат бўлиб, китобат (китоб кўчириш) билан кун кечирарди. У шоирликка ҳавасманд, ўзига «Субҳий» деган тахаллус қўйган эди.

Тўртинчиси қори Шариф деган киши эди, унинг отаси пичоқчи бўлиб, ўзи ҳам шу касбни эгаллаган эди. Аммо отаси уни ўз касбига қўймай, қори қилиш ниятида қорихонага қўйган. Қори Шариф бу ишни ёқтирмас эди. У агар ўз уйида турса қорихонадан қайтгандан сўнг кечалари отасининг назорати остида қуръон такрорлашга мажбур бўларди, шу сабабли, «кечалари мадрасада танҳоликда қуръон такрорлаш қулай бўлади» деган баҳона билан отасидан ижозат олиб шу ердаги ҳужраларнинг бирини ремонтлаб турарди. Лекин бу ерда қуръонни асло қўлга олмай, қўшни ҳужралардагилар билан лақиллашиб юрарди.

Бешинчиси сандиқсоз Ашрафжон эди. Уни мирзо Ашраф ҳам дейишарди. У аслида бу маҳалладан бўлмай, ота-онаси ўлгандан сўнг, ёшлигида шу маҳалладаги опасининг уйига кўчган, поччаси сандиқсоз бўлиб, ундан шу ҳунарни ўрганган эди.

Сандиқсоз Ашрафжоннинг ҳунари даромадли эди, шу касб туфайли унинг тирикчилиги яхши ўтарди. У каттароқ бўлгандан сўнг, бу мадрасачанинг ҳужраларидан бирини ремонтлаб олиб, шу ерда турарди.

Ашрафжоннинг тузуккина хат-саводи бор эди. У шеърни яхши тушунар, бухороликлар ибораси билан айтганда, «шоирбоз» эди, яъни шоирларни ҳурмат қилар ва улар билан дўст тутинар, шинаванда ва гапга чечан эди. У ҳали ёш (мен ва Ҳомидхожа билан тенгдош) бўлиб, хотин, бола-чақаси йўқ эди. Шу боисдан топган-тутганини кийим-бошга сарфлаб, бойваччаларга ўхшаб ясаниб юрарди.

Ашрафжоннинг самарқандлик касбдошлари билан ҳам ошнолиги ва борди-келдиси бор эди. Шу сабабли Самарқандга қатнаб юрган чоғларида у-бу билан гаплашиб юриб рус тилини ҳам бир оз ўрганганди.

Мана шу беш нафар йигит кичик мадрасанинг асосий, муқим одамлари эди. Аммо булар билан борди келди қилиб мадрасачага қатнаб юрадиганларнинг сони буларга нисбатан анча кўп эди.

Шулардан бири Ҳамидхожа эди. Унинг шу маҳаллада ҳовлиси бўлиб, болохонада турар, лекин кечки бўш пайт-

ларини ҳамиша шу мадрасачадагилар билан ўтказарди. У, юқорида айтиб ўтганимдек, мен билан дарсда шерик, шоирликка ҳаваси баланд, ўзига «Меҳрий» деб тахаллус олганди.

Мухлислардан яна бири шу маҳаллалик тикувчи Ҳожи Абдусалом эди, у мадрасачадаги суҳбатларга қатнаб, хурсандчилик қилар ва ишдан чарчаб келиб ҳордиқ чиқарарди.

Шу маҳалланинг бойваччаларидан Фуломжон ҳам ота-онасининг тақиқ этишига қарамай, бу мадраса суҳбатларига қатнашарди.

Қори Камол ҳофизнинг ҳовлиси аввал шу маҳаллада бўлган. У ҳам меҳмондорликка бирон жойга бормаган кечалари шу ерга келар, дўстларни ғазал ва қўшиқ айтиб шод этарди. У гоҳо ўзининг касбдоши бўлиб бир бойнинг хизматида юрган, бошқа маҳаллалик қори Нажм ҳофизни ҳам бирга олиб келарди. Буларнинг иккаласиғиждувонлик машҳур савтхон мулла Ҳомид Савтийни ҳам бирга олиб келишарди. Шундай пайтларда бу мадрасанинг қашшоқона ўлтириши «базми жамшид»га айланар эди.

Мен бу суҳбатларга Ҳомидхожа Меҳрий воситаси билан ҳамсуҳбат бўлган эдим. Кўпчилик таътил кечаларини шу ерда ўтказардим. Бу ерга мен Муҳаммад Сиддиқ Ҳайратни ҳам қатнайдиган қилдим, одамлар билан таништирдим, унинг уйи узоқ бўлганидан бундай суҳбатларга ҳафтада фақат бир-икки кеча қатнашарди.

Бу ердаги суҳбатлар ва айтишувлар оддий тарзда ўтар, адабиётга онд қисмида байтбарак ўйини бўларди. Аммо бу ердаги байтбарак ўйинига қори Усмон таклифи билан янгилик киритилганди, яъни икки тарафга бўлинган кишилар бир-бирларига байт билан жавоб берганларида, матал ёки халқ мақолини ҳам қўшиб айтишлари шарт эди.

Қори Усмон, боя айтганимдек, халқ мақолларини кўп билиб унга ишқибоз бўлгани учун шундай таклифни киритган эди. Бу таклиф қабул этилгандан сўнг, байтбарак уюштирилганда, одамлар икки группага бўлиниб, икки томонда бетма-бет ўтиришарди. Бундай бўлинишда икки томон ҳам тенг бўлиши учун мени қори Усмон билан бир тарафда қўймай, унга қарши томонга ўтқазшарди.

Мен у вақтларда матал ва мақолларни унча кўп бил-

масам ҳам, лекин қори Усмондан сўнг, бошқаларга қараганда тузукроқ эдим. Бинобарин, икковимизнинг икки қарама-қарши томонда туришимиз билан байтбарак қилувчи томонлар қарийб тенг бўларди.

Қори Усмон бу таклифни ўз ҳавасини қондириш учун киргизган бўлса ҳам, лекин менга тил бойлигини оширишда катта фойда етказди. Бу йиғиннинг бошқа иштирокчилари ҳам ўзининг сўз хазинасини кун сайин бойитарди, чунки уларнинг ҳар бири бу ердаги ўйиндан янги масаллар, мақолларни ўрганарди. Бу ўйинда ишлатиш учун ўзлари ҳам мўйсадифлардан ва кампирлардан янги-янги, тилга олинмаган, теша тегмаган матал ва мақолларни сўраб топиб келтирар ва бу янги нарсалар ҳам иштирокчиларнинг ҳаммасини сўз хазинасига қўшиларди.

Бу жойда суҳбат қилувчиларнинг яна бир ўйини — «ҳабозлик» эди. Бу ўйиннинг қатнашчилари икки тарафга бўлинмай, ҳар ким ўзига ўзи жавобгар эди. Бу ўйин шундан иборат эдики, ҳар ким суҳбат вақтида ҳамсуҳбатининг сўзини тасдиқласа, ёки қабул этса, «Ҳа!» дейиш ўрнига «Оре!» ёки «Лаббай!» дейиши керак.

Ўз суҳбатдошининг сўзини тасдиқлаган ва қабул этган киши «Оре!», «Лаббай!» ўрнига «Ҳа!» деса, ютқизган ҳисобланар, бошқалар эса, қарсак уриб «уят-уят» деб уни масхара қиларди.

Бундай ўйинда қори Усмон ҳеч ютқизмас, Мирзо Иброҳим Субҳий кам ютқизар, бошқалар эса тез-тез ютқизарди. Мен авваллари ютқизсам ҳам, бора-бора ҳеч ютқизмайдиган бўлиб қолдим.

Мен бу ўйинни Абдухалил махдум ҳужрасида бўладиган ўлтиришларда ҳам жорий этдим. Бу ўйинда Мирзо Абдувоҳид ҳам қатнашарди. Лекин ютқизиб шарманда бўлмайин деб ўйин тамом бўлгунча ҳеч гапирмас, ҳеч кимнинг сўзига жавоб қайтармас эди. Қори Нурулло бўлса, бу ўйинга иштирок қилмасди.

— Мен бундай аҳмоқона ўйинларга шерик бўлмайман,— дерди. Бора-бора бу ўйин шаҳарда кенг тарқалиб, шуҳрат топди, ёшлар икки, уч, тўрт кишилашиб шарт боғлаб, узоқ муддатгача ҳар бир учрашган чоқда «ҳа» ўрнида «оре», «лаббай» ишлатадиган бўлдилар.

Бир гал мен уч нафар киши билан ўзаро узоқ вақтгача «ҳа» демасликка шарт боғладим. Менинг ҳарифларим ҳар бир учрашганда бир, икки гал ютқизардилар,

аммо мен уч йилгача ютқизмай юрдим. Охири ҳарифлар мени бир амаллаб алдаб, бирданига «ҳа» дейишга мажбур этдилар. (Агар мавриди келса «Эсдаликлар»нинг бирон жойида бу воқеани ҳикоя қиларман.)

Арбоб лабиҳовузида турувчилар орасида бу ўйинни биринчи бўлиб ким бошлаганини аниқ билмайман. Аммо, оддий тилни адабий тилга яқинлаштириш учун бу ўйин оз бўлса ҳам, хизмат қиларди.

Бу мадрасача аҳлининг кечки машғулотларидан бири газалхонлик ва қўшиқ айтиш эди. Аҳён-аҳёнда бўлса ҳам, бу вазифани, юқорида қайд қилганимдек, қори Камол, қори Нажм ва мулла Ҳомид Савтий бажарарди. Бунга кейинроқ ўша замоннинг илғор танбурчиси Раҳматхожа ва унинг шогирди Ҳожи Абдурахмон ҳам қатнашадиган бўлди.

Бу ерда шуни айтишим керакки, мен самарқандлик Ҳожи Абдулазиз билан биринчи мартаба мана шу жойда танишдим, унинг дутор чалишини ва дилрабо овозини шу ерда эшитдим.

Шу муносабат билан, бу санъаткорнинг вафотига бағишлаб 1936 йилда ёзилган ва «Барои адабиёти социалисти» журнаlining 2-сонида босилган очеркининг биринчи қисмини бошқа сарлавҳа қўйиб «Эсдаликлар»нинг услубига мослаб бир оз таҳрир билан қисқартиб, бу ерда баён қилмоқчиман.

САМАРҚАНДЛИК ҲОЖИ АБДУЛАЗИЗ БИЛАН БИРИНЧИ УЧРАШУВИМ

Биз Арбоб лабиҳовузи мадрасачасидаги кечки суҳбатларнинг ҳамма иштирокчилари музикани севар эдик. Бухородаги кўп ҳофиз ва чолғучи созандаларни кўрган, уларнинг шўх, жўшқин овозларини эшитган эдик. Аммо самарқандлик санъаткор ҳожи Абдулазизни кўрмай, фақат таъриф-тавсифини музика ишқибозларидан эшитган эдик. Айниқса, Самарқандга қатнаб юриб, уни кўрган ва базмларида бўлган сандиқсоз Ашрафжон оғзидан қўймай мақтаб гапирар, дилларимизда унинг дийдорини кўриш ва қувноқ овозини, дуторининг мақомини эшитиш иштиёқини уйғотарди.

Аммо унинг базмини кўриш учун Самарқандга боришга қурбимиз етмас, сози билан дилрабо овозини

эшитиш учун Бухорога таклиф этишга пулимиз бўлмас эди.

Биз унинг ҳасратида мана шундай адо бўлиб юрган вақтда «Бухоронинг катта бойларидан бири тўй қилармиш, тўйида яқин-йироқдаги шуҳратли созандалар қатори самарқандлик машҳур ҳожи Абдулазизни ҳам келтирармиш», деган овоза тарқалди. Бу овоза бизга янги умид, беҳад шодлик бахш этди, «доирахабарлар»¹ қаторида бўлса ҳам, унинг базмини бориб кўрмоқчи бўлиб, у қувноқ кунни зўр умидворлик билан кутдик...

Ниҳоят бу қувончли кун ҳам етиб келди, кечки пайт тўйхонадан доираларнинг кўкка ўрлаган садоси эшитилди. Базмга жўнаётган шаҳар одамлари қатори биз ҳам, чақирилмаган бўлсак-да, Бухоронинг расм-одати бўйича, доира шовқинини эшитиш билан «донрахабар» сифатида тўйхонага бордик.

Бойнинг ҳовлиси жуда кенг эди, аммо томошабинлар кўплигидан игна санчидиган жой топилмасди. Ҳовлининг ўртасида зигир ёғи тўлдирилган ўғир (бочка)да эски-туски латталардан товланган пиликлар ловиллаб ёниб, бутун ҳовлини кундек равшан этар, лекин кундузги қаттиқ шамол чанг-тўзони сингари зигир ёғидаги эски латта пиликларнинг аччиқ қуюқ тутуни кўз очишга қўймас ва димоғларни ачитарди.

Томошабинлар ёпирилиб келганидан ўғирдаги машъал атрофида торгина доира жой қолганди. Унинг бир четида доирачилар қатор тизилишиб чирманда овозини осмонга кўтарар, раққослар рақс қилган бўлиб қуюқ тутун заҳридан паноҳ излаб кўзларини ишқалаганча ўғир атрофида айланишиб чопишарди...

Биз «доирахабар» кишилар қаторидан кечикиб келиб, бир бурчакда тик туриб ҳожи Абдулазизнинг чиқишига интизор эдик. Бутун ҳис-туйғу, кўз-қулоғимиз унинг хаёли билан банд бўлганидан, аксар вақт доираларнинг овозини, ашулачиларнинг қўшиғини ва раққосаларнинг рақсини, улар қанчалик шўх, шавқли ва қувноқ бўлмасин, эшитолмас ва кўролмасдик...

Базмнинг биринчи фасли тугади, ўртадаги машъал кўтарилди, «жонга теккан қуюқ тутун ва ғуборга тўлган кун» ойсиз қоронғи тунга айланди. Энди бизга ўхшаш

¹ Доирахабарлар — тўйга чақирилмаган ва доиранинг товушини эшитиб ўз-ўзидан келадиган томошабинлар. (Таржимон),

чақирилмаган «доирахабар» меҳмонларнинг жўнаш пайти етганди.

— Хўш, ҳожи Абдулазиз қани?— дедим жўнашга отланаётган ўртоқларимга.

— Меҳмонхонада бўлса керак!— деди уларнинг бири.

— Ҳеч бўлмаганда дийдорини кўрардик?— деб орзу изҳор қилдим.

— Ҳовлининг ўртасидан кесиб супа ёнидан меҳмонхона ёнига ўтамиз,— деди ўртоқлардан бири,— агар шу меҳмонхонада бўлса, деразадан қараймиз, узоқдан туриб бўлса ҳам, уни бир кўрармиз.

Биз ҳовлининг бухороликлар «таафдон» деб атайдиган чуқурлик жойидан ўтиб, баланд супага чиқдик ва гўё супа бетидан кечиб унинг бошқа тарафидаги зинапоядан пастга тушмоқчи бўлиб меҳмонхона девори тагидан юрдик ва уйнинг деразасига яқинлашгач тўхтаб, ичкарига кўз ташладик. Меҳмонхонанинг шифтида қирқинчи осма лампалар қатор ёниб турар, меҳмонхона атрофида бойлар, бойваччалар қимматбаҳо кийимларда ясаниб мағрур ўтирарди. Уларнинг ҳаммаси бухоролик бўлиб, биз уларни шахсан танирдик. Аммо хонанинг тўрида паст бўйли, бети кичик, кўзлари тор, соқоли калта, қорачадан келган киши ўтирар ва унинг қиёфасидан ўзини катта тутиш ва худписандлик сезилиб турарди. Биз уни танимасдик ва илгари кўрмагандик. Бу одамнинг устма-уст, қават-қават кийган кийимлари жуда қимматбаҳо эди. Ҳаво иссиқ, қирқинчи осма лампалар уйни ҳаммомга айлантирган бўлса ҳам, у одамнинг устида авраси «коримулла» деб аталадиган Қарши шоҳисидан тикилган аъло қундуз пўстин бор эди, уйнинг иссиғига чидолмаганидан бўлса керак, у пўстинининг бир енгини ечиб қўйган ва пўстини остидаги қимматбаҳо кийимлари кўзга ташланиб турарди. Эҳтимол, у Бухоронинг ўзига оро берган мағрур бойларига кўз-кўз қилиш учун ени чиқарилган пўстинининг этакларини ағдариб ташлагандир, унинг қимматбаҳо мўйнаси кишилар кўзига намоёишкорона жилеаланарди.

Бу одам чордана қуриб ўтирарди, тиз чўкиб ўтирган бухоролик бой ва бойваччалар эса, ундан кўз узмай, унинг ҳар бир қараши, ҳаракати ва сўзига, гарчи, ўзлари кеккайган бўлсалар ҳам, қўл қовуштириб таъзим қилар ва унга эҳтиром кўрсатарди.

Бу одам ўтирган жойнинг теппасида, токчада қоп-

ланган дутор кўндаланг турарди, буни кўриб ўртоқларимиздан бири:

— Эҳтимол, шу одам ҳожи Абдулазиз бўлса керак,— деди.

Аммо менинг кўнглим бу тахминга ишонмасди, чунки бу одамнинг бўрисимон башараси, ёвуз тор кўзлари, аччиқ ғазаб анқиб турган манглайи, такаббур қиёфаси, ўзига зеб-оро бериб кеккайиб туриши дилимга ёқмай, менда нафрат ҳиссини уйғотди, қалбим бу манфур башарани, кўп йиллардан бери нуроний сиймосини хаёлимизда ғойибона равишда мужассам этганимиз ҳожи Абдулазизнинг руҳафзо қиёфаси ўрнига асло қабул этмасди. Мен ўзимча: агар ҳожи Абдулазиз шу манфур башара бўлса, мен ундан воз кечдим ва Саъдий Шерозий айтгандек, «у ато этган нарсани мен унинг башарасига бағишладим».

Шу аснода супанинг бетигаги кигизларни йиғиштириб юрган тўйчи бойнинг хизматкори ёнимизга келди. Мен уни ишора билан ёнимга чақирдим, тўрда ўтирган ҳалиги одамни кўрсатиб:

— Дуторчи ҳожи Абдулазиз Самарқандий шу киши бўладими?— деб сўрадим.

— Йўғ-э,— деб чўзиб жавоб берди хизматкор ва мени нофаҳмлиқда айблаб таъна қилган бўлди:— Созанда киши мунчалик шаъну шавкат ва ясан-тусан, зебу зийнатни қаердан топарди?— деди ва менга қилган таънасини равшанроқ изоҳлади.

Хизматкор бу сўнги сўзи билан гўё: «Наҳот сен дарбадар юрувчи созандани киборли улуғ кишидан фарқ қилолмайдиган бефаҳмсан»,— дерди. Сўнгра хизматкор кўшимча қилиб шундай деди:

— Бу киши самарқандлик Мадраҳим Тойча, дунёнинг машҳур бойларидан, ҳожи Абдулазизга ўхшаган бир қанча етим ва хизматкорлари бор. Бу киши хўжайинимизнинг азиз меҳмонлари бўладилар, у кишини тўйга таклиф қилиш учун бойнинг катта ўғли шахсан Самарқандга бориб, зўр иззат-икром билан олиб келди.

Мен бойнинг бу лаганбардори айтган аввалги таънаомуз гапларидан кўп ранжиган бўлсам ҳам, лекин унинг сўнги сўзлари, даҳшатли туш кўриб ётган кишини тўсатдан уйғотгандек, шодлик бахш этди. «Яхшиям бу одам ҳожи Абдулазиз эмас экан», деб дилимда шукр қилиб хизматкордан дарҳол сўрадим:

— Бўлмаса, тўйга махсус чақирилган ҳожи Абдулазиз қани, қаерда ўтирибди?

— Ҳа, келтирилган!— деб у деразадан меҳмонхона пойгаҳига қараб, боя кўзимиз илғамаган кишини кўрсатди, биз ҳожи Абдулазиз пастда ўтирармиди, деб пойгаҳ томонга кўз ташламаган ҳам эдик. Хизматкор бизга:

— Мана шу одам ҳожи Абдулазиз!— деди!

Биз шу одамга илгари замон куёвлари ўз қаллиғини том бошидан ёки эшик-тешиклардан энтикиб қарагандек, зўр шавқ-ҳавас билан дераза ойнасидан кўз узмай, қарардик. Унинг сочлари хурмо ранг, бетлари оппоқ ва пешонаси кенг бўлиб, меҳрибон кўзлари хандон лаблари сингари гўё табассум қиларди. У оддий, озода кийинган, ҳамиша кулиб, яйраб, ёнидагиларни аллақандай ширин сўзлар билан кулдириб турарди.

— Нега бу базмда у дутор чертиб куйламади?— деб хизматкордан таажжубланиб сўрадим.

Бойнинг ювиндихўри менга истехзо билан қараб қўйгандан сўнг:

— Қори ака, сиз содда одам кўринасиз?— деди. Ахир хўжайин катта пул сарф қилиб уни «доирахабар» оёқ-ялангларга базм бериш учун келтирган эмас, улар учун ҳовли майдончасида берилган чирманда базми ҳам етиб ортади. Бизнинг хўжайин Бухоро бойлари ва бойваччаларига махсус хонаки базм бериш учун бунча катта харажат қилган.

Шундан кейин бойнинг уйида ҳожи Абдулазизнинг дилрабо овозини эшитишга умидимиз қолмади. «Доирахабар»лар кетиб, ҳовли бегона одамлардан бўшай деб қолган эди. Биз яна пича тўхтаганимизда «чақирилмаган азиз меҳмонлар, хуш келибсизлар!» дейишлари муқаррар эди. Биз бу малолли базмдан кўнгилсиз чиқиб кетдик.

Йўл-йўлакай, қори Усмон ҳужрасида ҳамма гап ва ҳасратимиз ҳожи Абдулазиз ашулаларини эшитишдан маҳрум қолганимиз устида борарди. Биз шу вақт чашма бошидан ташна ёки лаззатли овқат олдидан оч қайтган одамларга ўхшардик...

* *
*

Сандиқсоз Ашрафжон поччасининг меҳмондорчилигида банд бўлгани сабабли, биз билан базмга бормаган.

ди. У меҳмондорчиликдан бўшаб қори Усмон ҳужрасига келди, бизнинг ҳасратлашиб, афсус чекиб турганимизни кўриб, шундай деди:

— Афсус ва надомат қилиб туришнинг ҳожати йўқ, дуруст, ҳожи Абдулазизни Самарқанддан олиб келиш қийин эди, энди у шу ерда экан, бирон зиёфат тайёрласанглар, мен уни келтираман, махсус хонаки базми жамшид қурамыз. Бойнинг хонаки базми бошини есин.

— Ҳожи Абдулазиз учун муносиб зиёфатни бундай бесомон — бечора аҳволимиз билан қандай тайёрлаймиз?— деди ўртоқлардан бири.

— Ҳожи Абдулазиз учун ортиқча ташвиш керакмас, ҳар биримиз танҳоликда ёки ота-онамиз олдида ейдиган овқатимизни бир жойда тўплаб пиширсак, кифоя,— деди Ашрафжон. Мен у билан Самарқандда таниш ва сирдош бўлганим туфайли, агар «бир неча нафар санъатпарвар қашшоқ муллавачча ва шоир сизни кўриш орзусида интизор» десак у киши келаверади.

— Хўш, у келганда қадам ҳақиға нима берамиз ва ким тўлайди?— деб сўрадим.

— Бундай мавридда унга қадам ҳақи тўлаш шарт эмас,— деди Ашрафжон,— агар бирон нарса берганимизда ҳам у олмайди, ҳатто ранжийди.

Ашрафжоннинг бу гаплари бизнинг сўнган умидимизни қайтадан уйғотди, маъюсликдан ғамгин бўлган кўнглимиз яйради, шу мажлиснинг ўзидаёқ ўртоқларнинг ҳар бири бирон масаллиқ олиб келишга сўз берди. Зиёфат ва базмни қори Усмоннинг мадрасачадаги энг кенг ҳужрасида қиладиган бўлди. Зиёфатнинг қайси вақтда бўлиши ҳожи Абдулазиз ваъдасига боғлиқ бўлиб қолди. Ашрафжон ҳожи Абдулазиз бойнинг тўйидан бўшаган куниёқ, ундан ваъда олажагига сўз берди.

* *
*

Ниҳоят кутилган кун ҳам келди, Ашрафжон ҳожи Абдулазизни шу кеча келтираман деб хушxabар келтирди. Ўртоқлар ҳам ваъдаларига мувофиқ зиёфат масаллигини муҳайё этдилар, фақат қори Шариф пичоқчи ваъда қилган гўштни ҳануз келтирмаган эди, лекин у ўз ваъдасини такрорлаб, гўштни шомдан сўнг келтираман, деб таъкидлади. Қанд ваъда қилган Ғуломжон бойвачча қанд ҳам келтирмади, ўзи ҳам келмади. Ўртоқ-

лардан бири унинг уйига бориб, ваъдасини эслатса, у бундай дебди:

— Бу кеча зарур ишим бор, боролмайман, модомики, бормас эканман, бирон нарса беришим ҳам шарт эмас.

Бу хабарни эшитган ўртоқлар бўғилиб кетди. Аммо мен:

— Бўғилишнинг ҳожати йўқ, бойлар шундай қув, қаттиқ бўлмаганларида бой бўлолмасдилар, менда қанд бор, ҳозир келтираман,— дедим.

Ғуломжоннинг бу ишидан аччиғланган қори Усмон «фақат қаттиқлик билан киши бой бўлмайди, хасис бўлиш билан яна ўғрилиқ қилмаганларида, бой бўлолмасдилар, десангиз тўғри бўлади», деб илова қилди.

Мен Бедилнинг «Урфон» асарига:

Кимсанинг киссаси тўлмади,
Токи киссабур бўлмади,—

деган машҳур байтини эслатиб, қори Усмон фикрига қўшилдим ва дарҳол ҳужрамга бориб Насриддин маҳдум туҳфа этган қандни келтирдим.

* *
*

Шом бўлиши билан биз ош пиширишга киришдик. Меҳмонлар келгунча гўшт билан пиёзни қовуриб, сабзини қозонга солиб, гуручни иссиқ сувга ивитиб қўйиб, меҳмонлар келгандан сўнг гуручни қозонга солиб ошни дамлашимиз керак эди. Бинобарин, мен сабзи тўғрашга, қори Усмон эса, ёғни доғлашга киришди...

Ёғ доғ бўлди. Аммо гўшtdан хануз дарак йўқ эди. Ёғнинг ёниб кетишидан қўрқиб, қори Усмон ўчоқнинг оловини ўчирди...

Биз яна анча кутдик, гўшtdан ҳали ҳам дарак йўқ эди, сўнгра кабобпазнинг уйига бориб, насияга гўшт олмақчи бўлдик, гўшт топиш мақсадида ҳужрадан чиқмоқчи бўлганда, оёқ товуши эшитилди ва ҳужрага, мадраса одатига хилоф равишда эшикни тақиллатмай, биров саросима ҳолатда кириб келди. Бу гўшт ваъда қилган пичоқчи қори Шариф бўлиб, бироқ қўлида гўшт йўқ эди.

— Гўшт нима бўлди?— деб сўради ундан қори Усмон аччиғланган оҳангда.

— Гўшти ҳам қуриб кетсин-а, қўлга тушиб қолишим-га оз қолди,— деди қори Шариф.

— Бирон жойга гўшт ўғирлашга борганмидинг?— деб ажабланиб сўради қори Усмон.

— Йўқ, гўшт ўғирлаш учун борганим йўқ ва бормас эдим ҳам,— деди пичоқчи йигит,— аммо ўз уйимдан ҳам ўғирлик қилмай гўшт олишим мумкин эмасди, чунки ота-онам қўлда боқиб бўрдоқи қилиб сўйган қўйнинг гўштини дорга илиб, уни баҳоргача етказмоқчи, бу ҳолда улар албатта менга, бирон жойга олиб бориб жўраларим билан пишириб ейиш учун, бир парча ҳам гўшт бермасди...

— Эҳтимол, сенинг отанг ҳам Фуломжоннинг отасига ўхшаб бой бўлмоқчидир?— деб қори Усмон унинг сўзини кесди ва:— Хўш, кейин нима бўлди?— деб сўради.

— Бинобарин, мен қоронғи тушгунча кутдим, сўнгра мадрасага жўнаш мақсадида уйдан чиқиб, ертўладан гўштни мушукка ўхшаб олиб қочмоқчи бўлдим. Қоронғи бўлгач, гўштни ертўладан олиб чиқаётганимда, шошилганимдан бўлса керак, эшикка қоқилдим. Эшикнинг тақиллаган товушини эшитган онам «Ким? Ким?» деб чироқ тутиб уйдан югуриб чиқди, мен ўзимни унга кўрсатмай, йўлакка ўтиб дарвоза томон югурдим, худди шу пайт отам ишдан қайтаётган экан, менга рўпара бўлди ва онамнинг ҳануз «Ким? Ким?» деб бақираётганидан ҳаяжонланиб:

— Ўзи нима гап?!— деб сўради.

Мен ҳали жавоб беришга улгурмагандим, отамнинг товушини эшитган онам дарвозахонага чироқ тутиб югурди-да:

— Ертўланинг эшиги тарақлаб кетди, бирон бегона кириб яширинмаган бўлсин, деди-ю кўзи менга тушди: «Сен ҳали ҳам шу ерда эдингми?»— деб сўради.

— Ҳа, шу ерда эдим!— деб халажойни кўрсатдим.

— Шунинг учун ҳам шом бошидан дарвозани берки-тинглар деб ҳамиша айтаман,— деб отам чироқни онамнинг қўлидан олди ва ертўла томон юрди; мен ота-онамнинг орқасидан кирдим. Дарҳақиқат, мен ертўла эшигини қаттиқ урганим зарбидан у ярим очик қолган экан. Биз ертўлага кирдик, бир парча гўшт ерда ётарди, аммо у ерда «ҳеч ким йўқ» эди. Онам: «Ертўла эшигини занжирлаш эсимдан чиққан экан, мушук кириб икки парча

гўштни осмадан туширибди ва бир бўлагини олиб кетибди»,— деди.

Шу билан ота-онам хотиржам бўлди ва мен ҳам хотиржам бўлиб бу ерга келдим.

— Ахир гўшт олиб келмадим десанг-чи?— деди хафа бўлиб қори Усмон.

— Йўқ, келтирдим!— деб бизнинг «гўшт ўғирлаган» ўртоғимиз остки тўнининг чўнтаги ва қўйин чўнтагидан икки сергўшт илик ва бир парча суюксиз сон гўштни чиқариб берди.

Ошнинг сувини қуйгандан кейин, қори Камол ва қори Нажм кириб келди. Улар бу ерга ҳамиша келиб юрганлардан бўлсалар ҳам, бу кеча ҳожи Абдулазиз шарафига махсус чақирилган эдилар.

* *
*

Ошнинг сувини қуйгандан кейин, қори Камол ва қори Нажм кириб келди. Улар бу ерга ҳамиша келиб юрганлардан бўлсалар ҳам, бу кеча ҳожи Абдулазиз шарафига махсус чақирилган эдилар.

Бир соатдан сўнг Ашрафжон ҳожи Абдулазизни, унинг дуторини кўтариб, олиб келди. Шу кеча тонг отгунча ҳақиқатан базми жамшид бўлди, аммо бу камбағалларнинг базми жамшиди эди. Чунки бунда овқатликдан фақат палов билан нон дастурхонимизни «безатар», ичимликдан эса кўк чой билан фамил чой ва қанд муҳайё бўлиб, ёруғликдан фақат еттинчи чироқ ёнар эди, холос.

Баъзан Ҳожи дам олиб турган пайтда қори Камол билан қори Нажм қанча ғазалхонлик қилмасинлар ҳам, базмни аслида, Ҳожи дутор чертиш ва жўшқин ғазаллар айтиш билан қизитар—боғ булбулларининг рашкини келтирарди.

Ҳожи шу кеча нуқул тожик классикларининг шеърларидан куйлади. Жумладан, Бедилнинг «Ноз» радибли лирик ғазалини айтди, унинг эсимда қолган байтини ўша базмдан хотира деб бу ерда келтирдим:

Маст кўзлар айни ноздир, мушқин қош ҳам ноз эрур,
Бу на тўфон, э худойим, ноз эрур ноз устида?

Шунингдек, у Камол Хўжандийнинг лирик шеърларидан бир неча ғазал айтди. Унинг хотиримда нақш боғ-

лаган «натавон кард» (қилиб бўлмас) радифли ғазалининг уч байтини ҳам ўша базмни эслаб, бу ерда ёзишни лойиқ кўрдим:

Дўст таъна этса ҳам, ёв тиг урса ҳам
Сендан ва ишқингдан ҳеч кечиб бўлмас.
Гўзаллик чоғингда қулларга раҳм эт,
Бу ишни эртага қолдириб бўлмас.
Камол кўксидаги ишқинг дардига,
Сендан бошқа дармон кўрсатиб бўлмас.

Ҳожи Абдулазиз билан биринчи учрашувим ва танишувим мана шундай бўлди.

«ҒИЙБАТХОНА»

Арбоб лабиҳовузи маҳалласининг улуғлари бу ердаги мадрасачани «ғийбатхона» деб атар ва фарзандларининг бу ерга қатнаб юришига йўл қўймасдилар. Маҳалланинг бойваччаларидан мадрасага Ғуломжон келарди. аммо буни қаттиқ қўл отасидан, ўта диндор амакисидан пинҳон тутарди.

Маҳалладаги бошқа улуғзодалар оталарининг «ғийбатхона»га қатнашишни ман этгани сабабли қишнинг узун кечаларини кўнгил очиш учун маҳалла самовархонасида ўтказардилар. Маҳалла самовархонаси чойхона эмас ва унда ўтириб ҳам бўлмас эди. У тутундан қорайган, ифлос хона бўлиб, унинг эгаси чой эмас, балки қайноқ сув сотиш билан машғул эди. Бу самовархонага эгасининг ҳовлисидан тор йўлақ орқали кириларди ва унинг усти ёпиқ қоронғи паст кўчага чиқадиган эшиги ҳам бор эди. Бундан ташқари шаҳар ариғи бўйлаб ўтадиган йўлакка қараган кичик дарчаси бор бўлиб, қайноқ сув олувчилар шу дарчадан чойнагини узатарди.

Шу тариқада бу самовархона ҳар хил махфий ишлар учун қулай жой эди. Самовархона эгаси кўкнори бўлиб, унинг биринчи иши ёшларни кўкнори ичишга ўргатишдан иборат эди. Бунинг устига самовархонада тўпланганларни қимор ва картабозликка ташвиқ қилар ва улар ўйнаганда ўзи чўтал оларди.

Хуллас, маҳалланинг улуғлари ва диндорлари фарзандларини бу «ғийбатхона»га юришини тақиқлаб, ўз

«нури дийдаларини» онгсизларча қиморбозлик, картабозлик ва кўкнорихўрлик ботқоғига икки қўллаб итарардилар.

Арбоб лабиҳовузидаги мадрасачани «ғийбатхона» дейишлари маълум даражада тўғри ҳам эди. Чунки унда истиқомат қилувчилар ва келиб-кетувчилар юқорида кўрсатилган машғулотлари (байтбарак, ҳабозлик, ғазалхонлик, музика ва бошқалар)дан ташқари бир қисм муҳим вақтларини «ғийбат» билан ҳам банд қилардилар. Лекин уларнинг кўп ғийбатлари шахсий бўлмай, балки миршабдан, қози, раисдан, амир ва унинг сарой аҳлидан, умуман шаҳар ва қишлоқ ҳокимларидан, бойлар, мулла, эшонларнинг оммага зарарли кирдикорларидан ижтимоий шикоят эди.

У вақтлар Бухоро шаҳрида Абдураҳимбек деган киши миршаб эди, кекса одамларнинг сўзига қараганда Бухоро ундан ёмонроқ миршабни кўрмаган.

Умуман амирнинг маъмурлари (қозилар, раислар, ҳокимлар ва бошқалар) ҳазинадан ойлик олмас ва қадимдан одат бўлиб қолган бирор йўл билан ўз маишатларини ўтказар ва амирга ҳам тортиқ қилиб турардилар. Бу маъмурлар кўп порахўрлик қилар, аҳоли бошига жанжал қўзғаб, уни хонавайрон этар; бойлар, судхўрлар билан бирлашиб, халқни талон-торож қилар, солиқ баҳонаси билан халқни ҳатто қиз ва ўғилларини ҳам сотишга мажбур этардилар. Мана шулар уларнинг одатдаги очиқ даромад манбаи эди.

Аммо миршабларнинг ҳеч бир очиқ даромади бўлмай, уларнинг биринчи вазифаси ўғриларни тутиш эди. Лекин улар ўғрилар билан шерик бўлиб халқни таларди, уларнинг яна бир вазифаси қиморбозликни тақиқлаш эди, аммо улар ўз қоровулхоналарида қиморхона очиб, унинг отини «пойтуғ» қўйган эди, қиморбозлар ютадиган пулнинг ярмидан кўпи чўтал номи билан уларнинг кисасига кирарди.

Аммо Бухорода ўн беш йилдан кўпроқ миршаб бўлган Абдураҳимбек халқни талаш учун ҳар куни янги бир усулни ўйлаб чиқарарди. Масалан, у ўз одамларига кечаси номусли кишилар дарвозасига нажосат суркашни буюрар ва эртаси куни шу ҳовлининг эгасини қамоққа олиб, унга айтарди:

— Агар сен, хотининг ёки қизинг ҳалол одам бўлганларингда дарвозаларингга ҳеч вақт нажосат суртма-

ган бўлур эдилар. Жаноби олийга арз қилиб, сени зиндонга юбориш лозим бўлади.

Бу бечора ҳовлисини сотиб бўлса ҳам, миршабга пул бериб тезроқ қутулишга тиришарди.

Мирзо Абдувоҳид Мунзим бу ҳақда қуйидаги рубоийни айтган эди:

Миршабдан асрасин худо бизларни,
Унинг сассигидан бўғилар нафас.
... бўлмаса Миршаб нега бучалик,
Халқ дарвозасини қилди нажас.

Миршаб Абдураҳимбек калта бўйли, семиз киши бўлиб, унинг бўйни, қорни ва сони деярли бир хил эди. Бинобарин, одамлар уни «ғўладинг» (бақалоқ), деб атаб, гумашталари, жосуслари олдида шу «унвон» билан ҳақорат қилардилар.

Унинг ўғли Давронбек ўзидан ҳам баттарроқ бағри-тош ва золим эди, у кеча-кундуз маст бўлиб, жиловида таёқлилар билан отлиқ юрар, қўлига учраган бечора кишиларни баҳона топиб ёки ҳеч баҳонасиз калтакларди, ўзи эса, от устида туриб калтак еганлар бошига қамчи туширар, қабих сўзлар билан ҳақорат қиларди, ўзи маст бўлгани ҳолда бундай жабрланганларни «маст қўлга тушди», деб отасига жўнатарди. Отаси эса у бечорани қамаб, қўл-оёқларига кишан солар, қийнаб пулини оларди. Агар унинг пули бўлмаса ва бирон нарса унмаса, «Бу ўғри!» деб зиндонга ташлар ёки амирнинг сарбозлигига берар ва бу зиндонда ётишдан ҳам оғирроқ эди.

Бу ота ўғлининг кирдикорини Ҳайрат қуйидаги рубоийда тасвир этган эди:

Ўғлинг дастидан фарёду фиғон,
Ё қилди қаддим у сарви равон.
Э шаҳна¹, унинг маст кўзин кўрмай,
Майдан ман этгунг бизни то қачон?

«Ғийбатхона»да «ғўладинг» миршаб ҳақида коллектив равишда ҳажвий шеър ёзилган эди, уни ижод этишда Ҳомидхожа Меҳрий, мирзо Иброҳим Субҳий ва

¹ Шаҳна — миршаб.

мен иштирок этган эдик. Лекин иккинчи кечаси бу ҳажвий шеърга Ҳайрат тузатишлар киритди. Бу ҳажвий шеър тубандагича:

Э ғўла! Эгар узра ўтиришинг чўққадек,
Одамхўр бўриларга ўзинг берасан фармон.
Чўққа бўрига фармон берганин кўз кўрмаган
Бу «шарафли» хислатинг сенга бўлибдир шоён.¹
Хоҳ чўққасан, хоҳ бўри — бизга аниқ бўлдики,
Бўри феъл чўққапарвар сенга эмиш пуштибон.²
Ўғри охтармоқ нечун? Э ўғрилар бошлиғи!
Ўз ўғриларинг қилур мунча торожу талон.
Бундан сўнг топиб бўлмас бирорта обод уйни,
Агар сеники бўлса жаҳонда давру «Даврон»³.

Юқоридаги икки рубойи ва бу ҳажвий шеър «ғийбатхона» доирасидан чиқиб, «ғийбатчилар» орасида тарқалди. Рубойилар нусха кўчириш йўли билан қўлдан қўлга ўтар, ҳажвий шеър эса, оғиздан оғизга кўчарди. Чунки шеърнинг муаллифлари ва «ғийбатхона»нинг асосий иштирокчилари ҳам, ғийбатпарастлар ҳам бу ҳажвда амирнинг «сифатлари» кўрсатилганидан уни кўчириб ёзиш ва ёнда сақлаб юришни хавfli деб билардилар.

«РУСИЯ ФУҚАРОСИ»

Уша йилларда ёшлар орасида жасоратли бир йигит пайдо бўлди, унинг отаси ўз даврида Бухоронинг машҳур муллаларидан экан, шу сабабли бу йигитни ҳамма «махдум» деб атарди.

Бу йигит Бухоро олифталари билан жўра ва ошна бўлиб юрарди. Бухоро олифталарининг тили билан айтганда унинг «оғзи бефаравуз», яъни оғзи шалоқ ва Бухоро халқи таъбири билан айтганда, бетга чопар киши

¹ Шоён — лойиқ.

² Пуштибон — суянчиқ, ҳомий.

³ «Даврон» сўзи бу ерда ҳам ўз маъносида ва ҳам миршаб ўғлининг номи сифатида ишлатилди. (Бу — ўша, 1918 йил Қолисев воқеаси муносабати билан Амир Олим фармони бўйича Қабодиён (бу-гунги Микоянобод)га келиб, машҳур шоир ва маърифатпарвар Мирзо Саҳбони ўлдирган, унга биринчи қилишни урган Давронбекдир.)

эди. Ҳақ деб билган нарсасини ва танқидий фикрларни, кимлигидан қатъи назар, тортинмай гапираверади эди.

Бу йигит «ғийбатхона»нинг доимий иштирокчилари дан бўлмай, балки гоҳ-гоҳ келар ва ҳар сафар келганида бирон ажойиб ишни ёки эшитган қизиқ воқеани «ғийбатхона» аҳлига айтиб бериб, тез чиқиб кетарди. Агар айтадиган сўзи қисқа бўлса, ҳужрага ҳам кирмай, бўсағада тўхтаб гапириб кетарди.

У «оғзи шалоқ» бўлганидан миршабга ҳам гап отиб юрар, миршабнинг ёмон кирдикори ҳаддан ошган сари Махдумнинг «шаллақилиги» ҳам авж оларди. Унинг шундай шаллақилигини учига чиққан пайтда бир кечаси «ғийбатхона»га келиб ўтирди-да:

— Мен Русиянинг фуқароси бўлдим,— деб сўз бошлади.

Махдумнинг «Русия фуқароси» бўлганини ҳикоя қилишдан олдин, Русия фуқароси бўлишнинг Бухоро ҳокимлари олдида қандай аҳамияти борлигини қисқа сўзлаб беришим керак.

Русия ҳукумати билан амир ўртасида тузилган шартномага мувофиқ Бухоро ҳукмдорлари Русия фуқароси бўлган кишини бирон гуноҳ ё айб билан ушлашга ҳақли эмас эди. Бухоро ҳукмдорлари Русия фуқаросини бирон оғир жиноят устида кўрган вақтларида ҳам, унга ҳеч нима деёлмай, аҳволни қушбегига хабар қилардилар ва у Русия давлатининг Қогондаги сиёсий гумаштасига ёзарди. Агар сиёсий гумашта жинояткор фуқаросини жиноятига қараб эмас, балки ўзининг нуқтани назари бўйича жазога сазовор деб билса, унга жазо берар, сўнг қушбегига хабар қиларди, бўлмаса қушбегига «мақтубингиз тегди ва мазмуни маълумотга олинди» деб қисқа жавоб юборарди. Шу билан иш битарди.

Бинобарин, баъзи бухороликлар амир ҳукмдорлари ҳужумидан омон қолиш учун Русия давлатининг фуқароси бўлиб олардилар. Баъзи бухороликлар эса ўзбошимчалик ва ёмон кирдикорларини бамайлихотир давом эттириш учун ҳам Русия давлати фуқаролигини қабул қилардилар.

Биз бу аҳволни билганимиздан Махдумнинг Русия давлати фуқароси бўлганига таажжуб қилмадик. Чунки «оғзи шалоқ» ва ҳокимларга, хусусан миршабга қаршиданга гап отиб юрувчи бундай кишилар Русия давлати-

нинг фуқароси бўлмаса, амир амалдорлари дастидан жон сақлаб тинч юролмасди.

Аммо Махдумнинг ҳикоясини эшитганимизда унинг «Русия давлатининг фуқароси» бўлгани бошқача бўлиб чиқди:

Махдумнинг сўзига кўра, у миршабга ва ўғли Давронга, миршабнинг яқин одамларига қарши заҳарли наштардек сўзлар билан ҳужумни кучайтирмоқчи бўлиб, ҳимоя топиш учун ўзини Русия давлатининг фуқароси қилиб кўрсатишга қарор қилибди. Шундай кучли ҳимоячини топгандан сўнг, юқорида кўрсатилган ҳажвий шеърни бир неча жойда миршабнинг яқин одамларига баланд овоз билан ўқиб берибди.

Амир ва унинг сарой аҳли қошида улуғ муллалар ва уларнинг болалари Жўйбор, Миракон хўжалари каби катта ҳурматда бўлганлари сабабли миршабнинг одамлари Махдумга бирон нарса дейишга ёки тутиб қамашга журъат этолмаган. Аксинча, уларнинг ўзи ҳам бошқалар қатори у ўқиган шеърни завқ билан тинглаб, заҳарханда қилганлар, лекин у шеърнинг мазмунини Махдум ўқиган оҳангда миршабга айтиб, уни одамлар кулги қилганини хабар берганлар.

Миршаб бу хабарни эшитиб Махдумни ушлаш тўғрисида фармон бермаган бўлса-да, лекин одамларига:

— Ҳар ишнинг вақт-соати бўлади, шу вақт-соат етган ҳамона, у ўз жазосини топади. Муллазодаликни ҳурмат қилишнинг ҳам чегараси бор,— дебди.

Миршабнинг одамлари унинг сўзидан Махдумни ушлаш ниятида эканини очиқ фаҳмлабдилар. Аммо, у қулай фурсатни кутмоқда, бинобарин, улар шундай фурсат туғилиши учун тайёр бўлиб юрибдилар.

Шу кунларда наврўз байрами яқинлашган, бу байрамнинг сайр-томошаси шаҳардан ташқарида, шоҳнинг Ширбадан қишлоғидаги Ширбадан чорбоғида ўтарди. Наврўз сайри кунлари миршаб одатда шаҳарнинг Қавола дарвозасида турар, наврўз сайрига борадиганлар шу дарвозадан ўтарди.

Дарвоза ичкарасининг чап қанотида айвон ва унинг тўрида кичик ҳужра бор эди, миршаб гоҳ айвонда ва гоҳ ҳужра ичида ўтирар, унинг одамлари эса, айвондан андак узоқроқда, кўчанинг икки тарафида овчилар сингари тизилиб туришарди. Улар сал қизарган одамни кўрса, агар у «ҳурматли зот»лар жумласидан бўлмаса,

уни «маст» деб тутиб миршабхонага жўнатарди. Ёки баланд гапириб кулиб бораётган икки «ҳурматсиз» кишини учратса, «булар бир-бирови билан уришиб, тартибни бузаяпти» деб ушларди. Шунингдек, бирон бесоқол боланинг сайрга кетаётганини кўрса, агар унинг ёнида зўр ҳимоячиси бўлмаса, «уни тарбиялаш лозим» деб тузоққа илинтирарди; агар миршаб дарвозахона айвонида турган бўлса, унинг «ҳурмати учун» суворийларни тушириб, пиёда ҳолда миршабга таъзим қилиб ўтишга ва дарвозадан чиққандан сўнг уловларига минишга мажбур этарди.

Мана шундай кунларнинг бирида Махдум бир ўртоғи билан киракаш фйтончилар тўпланиб турадиган Бозори Алафдан фйтонга тушиб, наврўз сайрига бормоқчи бўлган ва улар Қавола дарвозасига етганда миршаб ҳужрада бўлиб ва унинг «ҳурмати учун» бу вақтда ҳеч кимнинг пиёда юриб ўтишига ҳожат бўлмаса ҳам, миршаб одамлари жанжал қўзғаб Махдумни ушлаш йўлини қилиш учун, фйтонни тўхтатиб, Махдум ва унинг ўртоғини «миршаб ҳурмати учун» дарвозадан пиёда чиқишга мажбур қилибдилар...

Орада жанжал чиқиб, Махдум миршаб ва унинг одамларига қарши тортинмай дағаллик қилган. Ҳужрада отаси олдида турган Даврон ғалвани эшитиб айвонга чиққан ва жанжалга аралашиб, Махдумга шундай деган:

— Сиз ҳамиша марҳум отангизнинг ҳурматига ишониб, ҳукмдорларга ҳурматсизлик кўрсатасиз, ҳукмдорлар ҳурматини фуқаролар қатори бажо келтиринг! Акс ҳолда сизга бошқа фуқароларга қилингандай муомила қилиш лозим бўлади.

— Беғижон!— дебди Махдум истеҳзо билан,— сиз бундай муомала қилишга ҳали ёшлик қиласиз. Отангизга ўхшаб «гўладинг» бўлган вақтингизда, бундай муомала қилишингиз мумкин.

Шундан сўнг Махдум фйтончининг орқасига ниқтаб: — Ҳайда!— дебди.

Даврон унинг дарвозадан чиқиб кетиши учун ўз одамларига «йўл беринглар» деб ишора қилган. Махдум ўтиб кетган. Даврон ҳужрага кирганда, отаси шундай деган:

— Мен у ифвогарнинг ҳамма қўланса гапларини эшитдим. Сен унинг шу гапларини эшита туриб нега

унинг чиқиб кетишига йўл қўйдинг? Нега уни ушлаб миршабхонага етказишни буюрмадинг? Бундай кўнгилчан, бепарволигинг билан жаноби олий амалдори бўлмайсан ва бу йўлда нон еёлмайсан.

— Файтончи Русия фуқароси эди,— дебди Даврон,— Махдумни ушлатганимда файтончи консулхонага бориб шикоят қилиб, «миршаб ва унинг одамлари киракашлик қилишга йўл бермай, кирачиларимни йўлда файтондан туширади, мени кира пулидан маҳрум этади», деса, биз учун яхши бўлмайди, деб қўрқдим. Махдумни эса бошқа бир пайтда қўлга тушириш мумкин. У Бухородан қочиб кетмас.

— Бу фикринг дуруст,— деган миршаб жаҳлидан тушиб,— Русия давлатининг фуқароларига эҳтиёт бўлиб муомала қилиш даркор. Аммо у ифвогарни қўлга тушириш учун пайт кутиб турмаслик керак. Пайт пойлаб туриш бундан ҳам қабиҳроқ ҳақоратларга йўл қўйиш демакдир. Одамларга айт, олдимга кирсин!

Даврон отасининг кўчада қўл қовуштириб турган одамларини чақириб келади ва Миршаб уларга шундай дейди:

— Сизлар тўрт кишидан бўлиб Алаф бозорида навбатчилик қилинглар. У ифвопараст сайрдан қайтиб, Алаф бозори киракашхонасида файтондан тушган заҳоти тутиб миршабхонага олиб боринглар. Унинг ҳамроҳини ҳам бирга олиб боринглар. Чунки тузук одам ёмонга ёндошмайди ва йўлдош бўлмайди, унинг жўраси ҳам ўзига ўхшаш ифвогар бўлса керак.

Миршаб бу буйруқни бергандан сўнг, ўғли Давронни ўз ўрнига дарвозахонада қолдириб, миршабхонага жўнабди.

* *
*

Махдум эрталабки ўртоғи билан файтонда сайргоҳдан қайтиб, Девонбеги мадрасасининг жанубида Девонбеги ҳовузи яқинида жойлашган Алаф бозорида тушган вақтда, миршабнинг одамлари уни тутиб миршабхонага элтибди.

Махдум ўз саргузаштини гапираётганда шундай деди:

— Мен миршабнинг одамларига итоат этмаслигим мумкин эди, лекин миршаб ва унинг одамларини боп-

лаб расво қилиш учун улар олдидан миршабхонага бандиларча эмас, мардларча дадил юриб бордим.

Махдумни ўртоғи билан миршаб қаршисига ўтқазишганда, миршаб уларни, болалиги ва миршаблигида ўрганиб олган қабих сўзлар ва кўча сўкишлари билан ҳақорат қилибди.

Махдум миршабнинг барча қўланса ҳақорат сўзларини сабр-тоқат билан жим туриб эшитибди, аммо ўз одамларига: «Бу безориларни элтиб зинхонага ташланг! Қўл-оёқларига, бўйинларига кишан солинг! Мен булар тўғрисида жаноби олийга ёзиб рухсати олийни олгач, буларни зиндонга узатаман, унда чириб ўладилар»,— деганидан сўнг Махдум ёнидан икки парча қоғозни чиқариб, миршабга кўрсатиб айтибди:

— Биз Русия олий давлатининг фуқаросимиз, ана бу қоғозлар бизнинг паспортимиздир. На сизнинг ва на амирингизнинг бизни ушлашга ҳадди ва ҳақи йўқ. Аммо бизни ушлаганда одамларингиз бизга кўрсатган ҳурматсизлик учун ва бу ерда сиз қилган ҳақоратлар учун Русия суди олдида бирма-бир жавоб бергайсиз.

Бу сўзларни эшитган миршабнинг ранги бўзариб тирак баргидек қалтирай берибди, узрхоҳлик оҳангида дудуғланиб сўзлабди:

— Махдумжон! Бошингиздан ўргулай, мендан ҳар қандай беодоблик ўтган бўлса, кечиринг! Сизга ҳурматсизлик кўрсатган одамларимни уриб зиндонга соламан, мен марҳум отангизнинг шогирди бўламан. Пайғамбарнинг ва ҳазрат Алининг қавлига кўра шогирд устозига қул бўлади, мен отангизнинг бепул сотиб олинган қули ва сиз устозимнинг азиз фарзандларига ҳам қулоғига ҳалқа таққан хоназод қул бўламан.

Бу охирги сўзларни айтаётганда миршаб қулоғининг юмшоқ жойини бармоқлари билан ушлаб, Махдум томонга бетланиб гапини давом эттирибди:

— Махдумжон, сиз хоназод қулингизни мана шундай қулоғидан ушлаб уйингизга элтиб ишлатишга ёки бозорда сотишга ҳақлисиз, мен нодонлик қилиб одамларнинг гапига кирдим, сизга насиҳат қилмоқчи эдим, аммо нодонлигим сабабли, ниятим ёмонликка айланди. Сиздан, отангиз арвоҳи учун мен гўл, нодонни кечирингиз сўрайман!

Миршаб сўзини тўхтатганда, Махдум гап бошлабди:

— Ёлғон айтасан, сен беимон, бевиждон, беинсоф,

қўрқоқ! Сен менинг отамни ҳам, пайғамбарни ҳам, Алини ҳам қора чақага олмайсан! Отамнинг шогирди эканинг Русия давлатининг паспортини кўрганингдан сўнг эсингга тушдими? Сен ҳеч кимни танимайсан ва бироқ кишига ҳурмат у ёқда турсин, ҳатто раҳм ҳам қилмайсан. Сен имонсиз, Русия ҳукуматидан кўрқиб, бу уйдирма гапларни айтяпсан! Сен амир олдида, Русия ҳукумати олдида эшагу, халққа нисбатан чўчқа ва бўриван!..

Миршаб Махдумнинг наштар сўзларига тоб келтиролмай, ўрнидан туриб, бошқа эшикдан ҳовлисининг ичкарисига кириб кетибди ва маҳрами орқали икки ҳисори шойи тўн чиқариб, Махдум ва унинг ўртоғига кийгизиб, жўнатинглар, дебти.

Аммо Махдум тўнларни ерга отиб ташлаб, устига тупурибди, оёқлари билан тепиб миршаб ва унинг одамларини сўкиб-сўкиб, ўртоғи билан миршабхонадан чиқиб кетибди.

Махдумнинг саргузашти ва миршаб билан бўлган можаро тўғрисидаги ҳикояси тамом бўлганда, мен ундан сўрадим:

— Сиз қачон Русия фуқароси бўлгансиз, биз шу дамгача беҳабар? Паспортигизни чиқаринг, кўрайлик-чи, Русия давлатининг паспорти қанақа бўларкин?

— Миршабга қарши чиққан вақтимдан бери ўзимни ҳимоя қилиб сақлаш учун Русия фуқароси бўлмоқчи бўлдим. Лекин иш осон бўлсин деб, консулхонага ариза бермай, атторлик дўконидан ўзим ва ўртоғим учун икки паспорт сотиб олдим,— деди-ю, Махдум чўнтагидан икки парча қоғозни чиқариб берди.

Биз бу қоғозларни кўздан кечирдик, унинг иккаласи ҳам атир совун ўрайдиган қоғоз экан. Уша вақтларда қимматбаҳо атир совунларни харидорларнинг диққатини жалб қилиш учун совунпазлик заводлари ҳар хил бўёқлар билан безатилган қалин оқ қоғозларга ўраб чиқарарди, бу совун заводи эса давлат мукофоти олгани сабабли, унинг қоғозида мукофотлаш тўғрисидаги фармон русча чиройли ҳарфлар билан ёзилган ва устига давлат тамғасининг нақши солинган эди.

Араб ҳарфларини зўрға билса-да, аммо рус ҳарфларини ҳеч билмайдиган миршаб, сернақш, рангдор совун қоғозларини Русия давлатининг паспорти деб билибди. Миршабнинг одамлари эса, ғирт бесавод эди, улар рус

ҳарфларини эмас, ҳатто ўша вақт Бухорода амалда бўлган араб ҳарфларини ҳам танимасдилар.

МАХДУМ ҲОЖИНИНГ «ЎҒРИЛИГИ»

Махдум анча эҳтиётсиз одам эди, оғзи катта ва маҳмадона бўлганидан ҳар ерда ўйламай-тортинмай гапирарди. Бу хислатига кўра, у миршаб билан бўлиб ўтган воқеани ҳар ерда сўзлаб, одамларни кулдириб юрди. Ниҳоят, ўзини сохта Русия фуқароси қилиб кўрсатгани миршабнинг қулоғига етади ва у аҳмоқ бўлиб алданганини сезади. Миршабнинг Махдумга қарши эски адовати устига миршабхонада унинг қилган ҳақоратлари, алдаганлиги устама бўлиб қаттиқ ғазабланиб, Махдумдан раҳмсиз ўч олиш пайига тушади.

Бу аҳволдан хабар топган Махдум энди қўлга тушса, у золим чангалидан омон қутулолмаслигини биларди. Бинобарин, дўстлари маслаҳати билан Бухородан тамоман қочиб кетади ва бир неча йиллар Арабистон ва Ҳиндистонда санқиб, қашшоқона оғир ҳаёт кечиради.

Бу орада Жонмирзо қушбеги (маданий мамлакатларда айтилишича, бош вазир) вафот этиб, ўрнига Останақул девонбеги қушбеги бўлди. Махдумнинг чет элларда қочиб юришидан анча вақт ўтди, у билан миршаб орасида содир бўлган воқеалар ҳам эскириб, деярли одамлар эсидан чиққан эди. Бинобарин, Махдумнинг ёр-оғайнилари унга хат ёзиб, илгариги қушбегининг ўлганлиги ва янги қушбегининг тайинланиши билан «Бухорода адолат жорий бўлди, энди на миршаб, на унинг одамлари ва на бошқа ҳукмдорлар аҳолига зўравонлик ва зулм қила олмайди, чунки янги қушбеги адолатпарвар, маъмурларга аҳолини жабрлашга йўл бермайди...» деганлар.

Мактуб эгалари шу тариқа Махдумни ватанига қайтишини ташвиқот қилиб, унга ҳеч қандай зарар-нуқсон етмаслигини айтганлар.

Чет элларда ғурбат ва бенаволик азобини чекиб юрган Махдум бундай мактубни олган заҳоти ватанига қайтди ва Бухорода «Махдум ҳожи» деб ном чиқариб, зиёфатхўрлик қилиб юрди. Махдумнинг Бухорога келиши билан миршабнинг кўҳна адоват аламлари янгида қўзғаган бўлса ҳам, лекин Махдум ҳожига дарҳол ҳужум бошлашни эп кўрмади, чунки эски дўстлари ва

умуман халойиқ уни бетга қарамай гапирадиган ҳақгўй сифатида ёқтирсалар, катта муллалар, умуман Бухоронинг улуғлари уни муллазода сифатида, хусусан «Махдум ҳожи» бўлиб қайтгани туфайли ҳурмат қилишарди. Бинобарин улуғлар маъқуллайдиган бирон сабаб бўлмаса, унга қўл тегизиш қийин эди.

Махдум ҳам «ҳожилик ҳурматини» сақлаб, ўзини авайлаб, кўчаларда кўп айланмасди, базмларга қатнамас, олифталар билан унча борди-келди қилмасди. Шу аҳволда икки-уч ой чамаси юрди-ю, лекин унга яна миршаб одамлари билан рўпара бўлиш ва жанжаллашиш тўғри келди.

Бу воқеа шундай бўлди. Махдумнинг маҳалласидаги мўсафидлардан бири тўй қилиб, базм қилган. Махдум маҳаллачилик туфайли тўйга келса ҳам, аммо махдум ҳожига номуносиб бўлар деб ёшлар қатори базмга қатнашмаган.

Кечаси базмда маҳалла ёшлари, меҳмонлар ва ўзўзича келган «доирахабар» томошабинлар тўпланибди. Базмнинг аини қизиган пайтида шаҳарни айланиб юрган тўрт нафар миршаб одамлари тўйхонага кирган, тўйбошини шароб ичиш учун пул беришга мажбур этган, уларнинг бири олган пулига Бухоро аҳолисига шароб сотиши тақиқланган Лазар армани дўконидан арақ олиб келган, улар арақ ичиб мастлик ва тартибсизлик қила бошлаган, маҳалла ёшларига ва меҳмонларга гап отиб, жанжал қўзғай бошлаган.

Тўй эгаси, миршаб одамларининг бир баҳона билан жанжал қўзғаб, ёшлар ва меҳмонларни миршабхонага тортиш, шу йўл билан анча пул ундириб олиш, агар кимдан пул ўнмаса, амир сарбозлигига ёки зиндонга юборишдан иборат ниятларини сезиб қолади.

Тўй эгаси бечора ҳол кавушдўз бўлиб, унинг додига ҳеч ким етмасди. Ҳаммаҳалласи Махдум ҳожининг миршабни енгиб, уни бошлаб масҳара қилганини ва ҳозир эса ҳаждан «Махдум ҳожи» бўлиб қайтиб, обрўси яна зиёда бўлганини биларди. Шу сабабли югуриб Махдумга борган ва ундан ёрдам сўраган:

— Агар мадад қилмасангиз тўйимни бузиб, кўп кишиларни қамоққа олишади. Ҳатто мен мўсафидни ва уйлантираётган ўғлимни ҳам қамашлари мумкин. У вақтда шарманда бўлиш устига уйимни сотиб берсам ҳам, миршабхона харажатини адо этолмайман,— дебди.

Бу сўзларни эшитган Махдумнинг ғайрати қўзғаб, «Махдум ҳожи»лик тўнини кийиб тўй эгаси билан бирга тўйхонага келибди, миршабнинг одамлари ҳақиқатда табл, таблкўба ва себанд¹ ларини бир бурчакка қўйиб, мастлик ва безорилик қилаётганини кўрибди.

Буларни яхши сўз ва ё даҳанаки жанг билан чиқариб юбориш мумкин эмас, деб ўйлаб Махдум қўлига себандлардан бирини олиб ҳеч гапирмай қўққисдан ҳужум қилибди, улар бошига кучи борича таёқ тушираверибди.

Миршабнинг маст одамлари аёвсиз тушириляётган зарблар остида ҳушёр бўлиб, қаршилиқ кўрсатишнинг иложини топмай, табл, таблкўба, себанд ва арақ шишаларини ташлаб, ёрилган бош, қонга беланган бетларинк ҳовучлаб ура қочибди.

Миршаб одамлари тўйхонадан қочиб кетгандан сўнг, Махдум уларнинг табл, таблкўба, себандлари ва арақ шишаларини безориликларидан ашёвий далил сифатида олибди ва маҳалла ёшларига кўтартириб, ўз ҳовлисининг айвони остига қўйибди, ўзи уйига кириб ухлайверибди.

* *
*

Миршабнинг одамлари бир неча тугун ўғирлик молни кеч тунда том орқали Махдум ҳовлисига яширинча тушириб, унинг айвони остида ўзларининг шабгардлик яроқлари (табллар, таблкўбалар ва себандлар) ёнига қўйиб, безориликларининг ягона далили бўлган арақ шишаларини олиб кетишибди. Саҳар пайтида эса, миршаб одамларининг катта бир тўдаси (аммо булар орасида кечаси базмда калтак еб жароҳатланганлари йўқ) қушбеги одамлари билан бирликда Махдум ҳовлисини қуршаб олибди, кун ёришганда уларнинг бир қисми томдан тушиб, айвон остидаги «ўғирлик» молларни ва Махдумни ҳам уйқудан турғизиб қўлга «туширишади».

Гўё Махдум бир тўда ўғрилар билан бу молларни талаб келтирган эмиш ва йўлда миршаб одамларига дуч келган эмиш, «шаҳарни ўғрилардан қўриқлаш учун кўчаларни айланиб юрган» миршаб одамлари гўё Махдум

¹ Себанд — туғ юлғинидан қилинган уч газлиқ таёқ бўлиб, уч жойида мис банди бўларди, Бухоро шабгардларининг маҳсуё яроғи эди.

шерикларининг қўлида бу молларни кўриб шубҳаланган ва «ўз хизмат-вазифаларини» адо этиш учун уларни ушлаб сўроқ қила бошлаган, аммо Махдум итоатсизлик кўрсатиб, ўз тўдасига миршаб одамларини уриб яроқсизлантиришни буюрган эмиш.

Ўғрилар кўпчилик ва миршаб одамлари эса оз бўлган, улар бошлари ёрилгунча чидам бериб қаршилик кўрсатган ва охири табл, таблқўба ва себандларни ташлаб қочишга мажбур бўлган эмиш. Шундай бўлса ҳам, улар торкўча — пасткўчалар орқали ўғрилар изидан пойлаб борганмиш, ўғрилиқ моллари ва миршаб одамларидан тортиб олган шабгардлик асбобларни Махдум ҳожи ўз ҳовлисида яширганини кўриб, сўнг тарқалишганмиш, Махдум эса ўз уйига кириб ётганмиш. Бу воқеани миршабга хабар берганлар ва у Махдум ҳожини ўғрилиқ моллар билан қўлга туширишни буюрган эмиш.

Миршабнинг одамлари бу уйдирма ҳикояларини (Буни тўқишда шубҳасиз миршабнинг ўзи ҳам қатнашган) Махдум ҳожи ҳовлиси ёнида янги изоҳ ва иловалар билан атайин одамларга эшиттириб айтар ва Махдумни бошлаб обрўсизлантирмоқчи бўларди.

Бир неча миршаб одамлари ўғирлик молларни ва шабгардлик асбобларини Махдум ҳожининг ёнига қўйиб, «ўғри» қочиб кетмасин деб унинг атрофини ўраб олишиб, шундай намоийшкорона «тантана» билан Регистон томонга йўл олганлар. Воқеанинг аслидан хабардор бўлган Махдум ҳожининг маҳалласи ва қўшни маҳаллалардаги катта-кичик, ёш-қари одамлар «намоийшчилар» кетидан равона бўлишибди, улар мавриди келса, ҳокимиятга ҳақиқий аҳволни изҳор қилмоқчи бўлишади.

Махдум ҳожини Регистон орқали Арк тепасига чиқаришган. Аммо унинг орқасидан борган оломонни, тўй ва базмнинг эгаси мўйсафид кавушдўздан ташқари, аркка чиқишга қўйишмаган. Мўйсафид чолни эҳтимол бир амал қилиб Махдумга қўшиб, ундан ҳам истаганларича ўч олиш ниятида аркка чиқарган бўлсалар керак.

Миршаб ва қушбегининг одамлари Махдум ҳожини аркка қушбеги маҳкамасига киргизиб, қушбеги ўтирадиган хонанинг эшиги олдига ўтқазибди. Миршаб эса, уй ичида қушбеги рўпарасида ўтирарди.

Қушбеги миршаб ва ўзининг одамларидан воқеани сўради. Миршабнинг ясовулбошиси воқеани сўзлаб берди. Миршаб ўз одамнинг сўзларини, гўё воқеа бошида шоҳид бўлиб турган кишидек, «мана худди шундай бўлган» деб бош қимирлатиб тасдиқлай берди.

Воқеа юзасидан миршаб одамнинг сўзини эшитгач, қушбеги Махдум ҳожига қараб:

— Сиз нима дейсиз?— деб сўради. Махдум ҳожи ён киссасидан бир мактубни чиқарди-ю, шундай деди:

— Мен Бухородаги тартибсизликлар, хусусан аҳоли бошига ва жумладан, ўзимга миршаб ва унинг одамлари етказган зулм-ситамлар дастидан Арабистонга бош олиб кетган эдим. Унда ҳаж қилганимдан сўнг, Мадинаи мунавварада осойишта яшардим. Лекин бу йил менга Бухородан Жонмирзо қушбегининг вафоти ва сиз жанобларининг вазорат маъсабига ўтиб олганингиз тўғрисида мана шу мактуб бориб тегди,— деб Махдум ҳожи мактубни қушбегига узатди ва сўзида давом этди:

— Мен бу мактубдан сизнинг адолатпарварлигингиз туфайли Бухорода арақхўрликлар, тартибсизликлар ва миршаб одамларининг кирдикорлари барҳам еганини билиб, яна ватанимга қайтдим, аммо бу кеча юз берган воқеа бу мактубда ёзилганларга тамоман хилофдир,— деб Махдум ҳожи ўтган кеча мўйсафид кавушдўз ҳовлисида бўлган воқеани батафсил айтиб берди.

Қушбеги мактубни диққат билан ўқиб чиқди, унинг мазмуни бошдан-оёқ қушбегининг тариф-тавсифига доир бўлгани жуда ёқиб тушди. Чунки мактубни ёзган кишилар Махдумни Бухорога рағбатлантириш учун, шаҳарни «янги вазирнинг адолати сабабли афсонавий жаннатдай обод ва осойишта» қилиб кўрсатган эди. Мактубнинг бир ерида шундай иборалар ҳам бор эди: «...Бу тенгсиз-мислсиз вазир миршаб ва унинг одамлари кирдикорларига барҳам берди ва уларни чунон ҳам юмшатиб қўйдики, энди бирон кишига кўз олайтириб қараёлмайдилар!»

Мактуб шундай ишонтирувчи бир куч билан ёзилган эдики, қушбеги ўзининг қилмаган ишларига ишонгиси келар, ҳатто ўз ичида ўйларди: «Ростданам шундай адолатли ишларни қилиб, лекин иш кўплигидан эсан чиқарган бўлишим мумкин. Бу текин шон-шарафни сақлаб қолишим керак». Бинобарин, у миршабга ўшқирди:

— Ҳайф сизга тўқсабо! (Тўқсабо — миршабнинг ун-вони.) Сиз жаноби олий фармонлари ва менинг топшириқларимни амалга ошириб, шаҳарда тартибсизликни йўқотиш, аввало, ўз одамларингизни тийиб қўйиш ўрнига, уларни аҳоли бошига ёввойи бўрилар галасидек қўяверибсиз, сиз дарҳол... уларнинг номи нима эди?..

Қушбеги сўзини тўхтатиб бирпас жим турди, сўнг гапининг давомини ўз-ўзича тилга олиб, яна бир оз хомуш турди: эҳтимол керакли номларни эсига келтиролмагандир, Махдумга қараб сўради:

— Кечаси ўша барча тартибсизликларни қилган ваҳший бўриларнинг номи нима эди?

— Бошлиқларининг номи кал Қурбон ва унинг яна уч нафар одами,— деди Махдум қушбегига жавоб бериб.

— «Кал Қурбон...» деди қушбеги ўз-ўзича, бу номни Махдумдан эшитгандан сўнг ва Миршабга қараб гапини давом эттирди:

— Сиз, тўқсабо кал Қурбонни ўша кечаги шериклари билан дарҳол ушлаб зиндонга юборинг, одамларингизни тартибга солмагунча, менга рўпара бўлмаг!

Миршаб шундай саросимага тушган эдики, нима қилишини билолмас, қушбегидан эшитаётган гаплар эса, гўё тушида содир бўлаётгандай туюларди. Чунки қушбегининг унга бундай муомала қилиши кутилмаган бир ҳол эди...

Қушбеги ўз фармонини қисқача қилиб такрорлади:

— Тез ўрнингиздан туриб, кўзимдан йўқолинг!

Қушбеги ўзининг «яхшилик номини» ўша мактуб орқали Арабистондан Ҳиндистонгача таратган Махдум ҳожига махсус илтифот кўрсатмоқчи бўлиб сўради:

— Сиз, Махдум ҳожи, Арабистонда араб тилини ҳам ўрганган бўлсангиз керак?

— Бир оз ўрганганман!

— Бундай бўлса марҳамат қилиб олдимга кириг! Бизда бир араб меҳмон бор, унинг тилини билмаймиз, сиз таржимонлик қилсангиз, у билан бир оз суҳбатлашардик.

Махдум ҳожи қушбеги ҳузурига кирди, қушбеги уни ўз ёнида ўтқазиб дастурхон буюрди.

Махдум ҳожи араб келгунча, дастурхон олдида мир-

шаб ва унинг одамларини қушбегига бошлаб ёмонлади, унинг ҳақида кўп нарсаларни сўзлаб берди. Қушбегни эса, гўё бу аҳволларни умрида биринчи марта эшитаётгандек бўлиб, сохтакорона афсусланди...

* *

*

Махдум ҳожининг миршаб устидан бу ғалабаси жуда кўркам ғалаба эди, аввалги дафъа чет элга қочиш олдидан уни найранг ишлатиб енгган бўлса, бу гал очикдан-очик, ростгўйлик қилиб енгдики, бу мустаҳкам ғалаба эди. Бинобарин, Махдум ҳожи бу ғалабадан фойдаланиб миршабни халойиқ олдидан расво қилишни истар ва шу мақсадда миршабни бирон серодам гавжум жойда учратиш учун кўчаларда юрарди.

Бундай кутиб юриш узоққа чўзилмади. Бир кун Махдум ҳожи Чорсу томонидан Хожа Муҳаммад Паррон гумбазига кириб келаётган вақтда миршаб нинчилар растаси, пичоқ бозори томонидан икки тарафида эллик нафарча кузатувчи пиёда одамлари билан отлиқ намоён бўлди. Бу пиёдлар олдидан миршабнинг ясовулбошиси ҳилол (янгиой) шаклидаги кумуш дастали болтани кўкраги устида ярқиратиб, аҳолига намоён қилиб келарди.

Хожа Муҳаммад Паррон гумбазига алоҳида равоқлар орқали етти кўча туташган эди. Гумбазнинг шимол ва жануб тарафига яна икки кичик гумбаз қўшилган бўлиб, шимол томондагисида китоб бозори, жануб томондагисида телпак бозори жойлашган эди. Катта гумбазга туташган кўчаларнинг ҳар бирида кўрпа бозори, ип-арқон бозори, носқовоқ бозори, кавуш-маҳси бозори ва саррофлар растаси каби серқатнов бозорлар бор эди.

Ўқувчи, етти кўчанинг қатновчилари ва бир қанча бозорнинг сотувчи ва харидорлари кам бўлган Хожа Муҳаммад Паррон гумбазига қанчалик серодам жой эканини юқоридаги қисқа тасвирдан тушуниб олган бўлса керак.

Махдум ҳожи мана шу серодам гумбаз остининг ўртасида тик туриб, миршабнинг келишини кутиб туради. Миршаб яқинлашган ҳамоно, у миршабни ҳақорат қиладиган ҳажвий шеърни баланд овозда тантана ва виқор билан ўқий берди:

Э ғұла! Эгар узра ўтиришинг чўчқадек,
Одамхўр бўриларга ўзинг берасан фармон.
Чўчқа бўрига фармон берганин кўз кўрмаган
Бу «шарафли» хислатинг сенга бўлибдир шоён.

Бу икки байтни ўқиб бергандан сўнг Махдум ҳожи миршабга қараб хитоб қилди:

— Хў, ғўладинг! Бу гал ҳам эплай олмадинг! Аммо янги «ҳунаринг» бўлса ишлатиб кўр, мен боплаб жавоб қайтаришга, бундан ҳам кўпроқ шармандаю расвойингни чиқаришга тайёрман!

Махдум ҳожи ҳажвий шеърни ўқий бошлаганда йўловчилар тўпланишиб қолди. Гумбаз четидаги бозорчилар ҳам чопиб-югуриб катта гумбаз остига йиғилди, оламон билан йўл тўсилди.

Махдум байтхонлик қилган вақтда халойиқ воқеанинг моҳиятини яхши тушунмаган бўлса ҳам, унинг сўнгги хитобидан бу дилтешар ўқларнинг нишони миршаб эканини баралла англади ва бирданига баланд овоз билан қаҳ-қаҳлаб кула бошлабди.

Аммо баъзи бозорчилар бу ишнинг оқибатидан қўрқиб ўз ёнида кулиб турган кишини нихтаб огоҳлантирарди:

— Жим тур, эҳтиёт бўл! Бу золимнинг қўли Махдум ҳожи ёқасига етмаса ҳам, бу ерда тўпланганларни эсдан чиқармайди ва мен билан сендан шафқат қилмай қасос олади,— дерди.

Шу ҳодисадан сўнг миршаб ҳеч вақт Махдум ҳожига рўпара келмади, кўчага чиққан кезларида ҳам теваратрофни қараб бориш учун аввал одамини юборарди. Агар одами бирон ерда Махдум ҳожини учратса, миршабга ишора билан хабар берар ва у отининг бошини бошқа бир кўчага буриб қочарди.

Миршаб катта кўчалардан отлиқ юрган вақтда ҳам Махдум қораси узоқдан кўринган заҳоти отини бирон пасткўчага бурар ва агар тузук пасткўча кўринмаса, орқасига қайтиб кетарди.

Қушбегининг қатъий фармонидан сўнг миршаб ўз одамларига нисбатан қандай чора кўрганини билишга ўқувчи албатта мунтазир бўлса керак. Афсусланиб айтиш керакки, миршаб ҳеч қандай чора кўрмади, қушбеги фармонини бажариш ўрнига Қал Қурбон ва ҳамроҳларига: бир неча кун аҳолининг кўзига кўринмай, пинҳон

бўлиб юриш ёки дала саёҳатига чиқиб кетишни буюрди, орадан бирон ой ўтса, бу ҳодиса қушбеги эсидан чиқиб кетар, деди.

Бу ҳодисанинг иккинчи кун имиршаб қушбегининг газабидан тушган ё тушмаганини билиш учун бир баҳона билан унинг ҳузурига кирди. Аммо қушбеги ўз фармонининг ижроси тўғрисида ҳеч нарса сўрамади. Ҳолбуки, Қал Қурбон ва унинг шерикларини қамоққа олишни буюрганида «одамларингизни тартибга солмагунча, менинг ҳузуримга келманг, менга рўпара бўлманг!» деган эди-ю, орадан 24 соат ўтмай, у айтган сўзлари ва берган фармонини ё «ишнинг кўплигидан» эсидан чиқарган эди, ёки амир ҳукмдорлиги тартибига халал етказди, деб берган амр-фармонини такрорламади.

Миршаб устидан Махдум ҳожи ғалабасининг яхши натижаси шу бўлдики, Хўжа Муҳаммад Паррон гумбази остидаги воқеадан сўнг миіршаб Махдум кўзига сираям кўринмади, унинг одамлари Махдум маҳалласида ва қўшни маҳаллаларда безорилик қилмадилар. Аммо миіршаб ва унинг одамларининг ёвузликлари илгаригидек давом эта берди.

«ФАЙЗИ АВЛИЕНИНГ НЕВАРАСИ»

Вобкент туманининг Розмоз қишлоғидан Мулла Омон деган киши ёшлигида илм ўрганиш учун Бухорога келиб таҳсилдан сўнг шу ерда қолган эди. Мен танишган чоқда у қирқ беш ёшларда бўлиб, унинг хотини, бола-чақаси, уй-жойи йўқ эди, у Турсунхон мадрасасидаги бир ҳужрада истиқомат қиларди.

У баланд бўйли, жуссадор, буғдой ранг, қош-кўзлари ва соқоли қора бўлиб, қиёфасида ҳеч қандай касаллик аломати кўринмасди. Аммо баъзи ҳаракатлари, сўзлари ва юриш-туришларини кўриб айрим кишилар уни «девонанамо» дейишади.

Лекин менинг билишимча, унинг «девоналиги» шу «Эсдалиқлар»нинг учинчи қисмида зикр этилган. Яҳёхожа ва Абдумажид Зуфунунларнинг «девоналиги» сингари сохта эди. Ҳақиқатда эса, уни метин иродали, соғлом ақлли, доно ва одамохун бир киши дейиш мумкин эди.

У баъзи жиҳатлардан — ўша замоннинг улуғларига

танқидий қараши жиҳатидан, Яҳёхожа ва Зуфунунга ўхшашлиги бўлса ҳам, лекин кўп жиҳатлардан улардан ажралиб турарди, масалан Яҳёхожа ҳар вақт ҳар ерда хоҳ сиртдан ва хоҳ бетига қараб улуғларни ҳақорат қилар, уларнинг ёвузликларини фош этарди. Мулла Омон бўлса, камгап ва ҳар ерда кишиларни ҳақорат қилмас эди. Аммо замонасидаги арбобларнинг ёвузликлари тўғрисида гап кетса, исёнкор ҳис ва ғазаб туйғуларини ифодалаб: «Сўкиш ва ҳақоратдан ҳеч нарса чиқмайди, уларга бўрига берадиган жазони бериш, яъни уларни йўқотиш зарур»,— дерди.

У шу хислати билан Абдумажид Зуфунундан ҳам фарқ қиларди, Зуфунун замонасининг арбобларидан қаттиқ норози бўлиб, улардан нафратланса ҳам, ўз фикрини изҳор этишда пассив ва эҳтиёткор эди.

Мулла Омон мадраса илмларидан кўпроқ мантиқ ва ҳикмат билан шуғулланар, диний илмларни — қуръон, ҳадис ва оятларни — булар илм эмас, буларни ҳар ким ҳам ўрганаверади, чунки уларнинг ҳаммаси китобда ёзилган. Ақл ишлатиладиган ва фикрлаш майдони кенг, очиқ бўлган илм ҳақиқий илмдир. Диний илмлар эса, тўрт томони қалин, баланд девор билан қуршалган, бу девордан четга чиқишни хоҳласанг, бетамизлар сени дарҳол, «кофир» дейди, дерди.

У мантиқ ва ҳикмат фанларига ҳавасмандлигининг сабабини шундай изоҳларди: «Мен ёшлигимда қишлоқда Абу Али ибн Сино тўғрисида кўп афсона ва воқеий ҳикояларни эшитганман. У вақтда Вобкент Мири Хурд ва Мири Калон мазорбошисида яшаб, ундаги муллаларда дарс ўқирдим ва бир пайт келиб Бухоро мадрасаларига ўқишга борсам, Абу Али ибн Сино йўлини тутаман, деб кўнглимда қарор қилган эдим.

Мен у вақтларда Бухоро шаҳрида Абу Али ибн Сино йўлидан борувчи кишилар бор деб ўйлардим.

У сўзини давом эттириб деди: «Марҳум отам мени ўзидан узоқлаштирмас ва таҳсил учун шаҳарга юбормас эди. У вафот этди, мен эркин бўлиб шаҳарга келдим, бу ерда Абу Али ибн Сино йўлидан борувчиларни изладим, менга мулла Холид Арабни кўрсатиб «фақат мана шу кишини ҳикмат ва фалсафа мухлиси ҳамда, Абу Али ибн Синонинг издоши дейиш мумкин, дейишди. Мен у кишига шогирд бўлдим. У мантиқ илмини бирмунча билса ҳам, аммо менинг асл мақсадим — ҳикмат

ва фалсафа тўғрисида ҳеч нарса айтолмади. Бора-бора домулламнинг донишманд ва файласуфлиги шу соҳада фақат шуҳрат қозониш учунгина эканлигини, диний илм ва диний амалиётга унча аҳамият бермай муллаваччалар орасида «донишманд ва файласуф» деб ном чиқармоқчилигини сездим.

У бир оз жим туриб яна сўзлай берди: «Биласанми, дунёдаги одамларнинг кўпи шуҳратпараст бўлади, қиморбозлар, беданабозлар, хўрозбозлар ва эшакбозлар ҳам ўз оламларида шуҳрат излайди. Диний уламолар ҳам диний илмини билмаганлари ҳолда ўзларини «диний олим» қилиб кўрсатганлар ва бундай шуҳратга беасвод одамлар тўдаси орасида осонгина эришганлар.

Менинг «ҳазрати устозим» ҳам мана шундай диний уламолар сингари ҳикмат ва фалсафадан ғирт беҳабар бўлса ҳам, донишманд ва файласуфликда осонгина шуҳрат топган. Ҳар ҳолда шуҳратпарастлик нуқтаи назаридан менинг домуллам диний уламоларга кўра дурустроқ йўлни топган, чунки диний уламолар шу қадар кўпки итни урсанг уламога тегади, аммо бугунги Бухорода ҳикмат ва фалсафада танҳо менинг устозим шуҳрат қозонган бўлиб, бу улуг шуҳратдир».

Мулла Омон сўзининг охирида айтдики: «Мен Абу Алининг пайравларини излаб қутилган натижани топмай, маъюслик ва умидсизлик билан мутолаага киришдим. Аммо, афсуски, на Абу Али ибн Сино китоблари, на унинг фикрлари батафсил баён қилинган бошқа китоблар топилмади. Иложсиз баъзан автори «Қола аш-Шайхур раис» яъни «Абу Али ибн Сино айтибдурким» деб бу донишманддан бирор жумлани ё ўз фикрини тасдиқлаш ёки рад этиш (кўпроқ ўз фикрини қувватлаш) учун цитата қилиб олган китобларни мутолаа қилишга мажбур бўлдим. Бухоро дарсхоналарида эса бундай китобларнинг фақат бош сатрлари яъни хутба ва дебчасини ўқийдилар, холос. Мен эсам у китобларнинг ичкарироғини сайр этдим, мағзини чақиб кўрдим. Натижада на диний олим, на донишманд ва на файласуф бўлдим, балки «бекорхўжа» бўлиб қолдим ва мени «икки дунё овораси» дейиш мумкин».

— Аҳмад Қаллани¹ катта донишманд дейишади, сиз

¹ Аҳмад Донишни ўша давр Бухоросида деярли ҳеч «Дониш» деб атамас, кўпинча «Аҳмад Қалла» ва баъзан «Аҳмад махдум» дейишар эди.

у билан алоқа қилмадингизми?— деб Мулла Омондан сўрадим.

— Алоқа боғладим, бориб-келиб юрдим, ҳали ҳам баъзан унинг ҳузурига қатнайман. Ҳақиқатда у замонамизнинг энг улур донишманди. Лекин дунёда мен «нодон бўлиб сарсон» юрсам, у ипининг учини йўқотган донишманд,— деди Мулла Омон менинг саволимга жавобан ва бу фикрини кенгроқ баён қилди:— У, (Аҳмад Қалла) ёшлигидаёқ илм, фазлни ўзлаштирган, сўнгра амирнинг саройига тушиб қолган, ундаги разолат ва расвочиликларни кўриб диққинафас бўлган, шундан сўнг у амир сафоратининг ҳайъатида Русия подшоҳини кўриб қайтгач, амир хонадониди ҳам тартиб жорий қилмоқчи бўлган. Бу, албатта, хом хаёл эди. Чунки молхоналарни тартибга солиб, уни ифлосликлардан тозалаш мумкин, негаки, ундаги ҳайвонлар одамларга бўйсунди, аммо ўзларини ҳокими мутлақ ва одамларнинг ўлигига ҳам, тиригига ҳам тўла хўжайин ҳисоблайдиган бир гала ҳўкиз, эшакларни тартибга солиш ва улар ётоқхонасини тозалаш мумкинми?

Мулла Омон сўзида яна давом этди:

— Аҳмад махдум амир саройида туриб халойиққа фойдали бирон иш қилолмаганидан диққинафаслиги юрак сиқилиш касалига айланди ва ўзини четга тортиб, гўшанишин бўлди. Аммо баъзи девоналарга ўхшаб тарки дунё қилиб, бир бурчакда халойиқдан қочиб ўтирмай, балки уйида доим дўстлари билан бирга бўлади. Улар билан кулиб яйраб қизғин суҳбатлар ўтказади. Аммо синчиклаб қараган киши унинг қалби очилган лола каби доғ ва жигари замона наштарида илма-тешик эканини сезади. Унинг бу ички ҳолати ёзган нарсаларидан ҳам аён бўлиб туради.

— Ёзган нарсаларининг мазмуни қандай, ўқиб кўрдингизми?— деб сўрадим.

— Аҳмад махдум кўп вақтини ёзишга сарфлайди. Ёзган нарсаларининг мазмуни замондан, амир ва вазирдан шикоятдир, у ўз асарларини эшитишга қобил деб билган кишисига ўқиб эшиттиради ёки ўқиб чиқиш учун беради. У менга ҳам гоҳ-гоҳ тарқоқ қоғоз варақларини беради, ўқиб чиқаман...

Мулла Омон сўзини тўхтатиб, бир оз фикрга чўмди ва сўнг яна сўзлай кетди:

— Лекин унинг ёзган нарсаларидан бирон фойда

йўқ. Агар бизнинг мамлакатимизда ҳам босмахона бўлганида янги китоблар, жумладан, Аҳмад махдум асарлари босилиб чиқар, кўпчилик ўқувчига етарди, аксар мазлум ва зулмдан нафратланганларнинг кўзи очилиб, ҳамма бирлашиб бош кўтарар ва одамхўр бўриларнинг таъзирини берарди. Аммо ҳадеб ёзавериб ёзган нарсангни, ўн-ўн беш нафар яқин дўстинг ўқиб кўргандан сўнг, бир бурчакда сичқонларга ем бўлиб ётса, ундан нима фойда...

Мулла Омон бир лаҳза жим қолиб, яна сўзида давом этди:

— Яхши келажакка мени умидвор қилган нарса оламнинг ўзгарувчанлигидир, бунга ҳикмат китобларини ўқиб ишонганман. Бу ўзгаришлар қаторида мамлакатимиздаги тартиб (аслда айни бетартиблик) ҳам ўзгариб, босмахоналар очилса ажаб эмас ва Аҳмад махдумнинг омон қолган баъзи асарлари нашр этилиб, оммага тарқалиши ёки одамлар ўқиб баҳра олсин учун китобхоналарга қўйилиши мумкин. Лекин ўша вақтда ҳам бу ёзувларнинг аҳамияти шундай зулмат замоналарда илмли, фазилатли, доно кишилар борлигидан далолат берувчи ёдгорлик ҳужжат бўлишдан ортмайди.

* *
*

Мен Мулла Омонни қўшни тумандан эканлигини билсам ҳам, лекин авваллари шахсан таниш эмасдим. Бир куни Дарвозаи Мазор ташқарисида гулфурушлар гулзорида у билан тасодифий суҳбатда бўлиб танишдим. У менга шу дамгача кўрганим одамлардан бошқачароқ бўлиб кўринди. Бу учрашувдан кейин у билан бир неча бор ҳамсуҳбат бўлдим. Кўпинча суҳбатларимиз юқорида айтилган гулзорда бўларди, чунки мен унинг одатини билардим, у шаҳардан чиқиб шу гулзорга келар, чой ичиб, тоза ҳаво оларди. Мен ҳам суҳбат қилмоқчи бўлганимда шу пайт гулзорга етиб келардим.

Биз аста-секин қадрдон бўлиб қолдик ва баъзан унинг хоҳиши билан шаҳардан йироқларга чиқиб, деҳқонларнинг экинзорларини айланиб қайтардик.

Мен Арбоб лабиҳовузи мадрасачасидаги суҳбатларда уни қатнаштирмақчи бўлдим, бинобарин, уни рағбатлантириш учун бу мадрасадаги суҳбатларни жуда

кўнгилли ва унда иштирок этувчиларни ақлли, тамизли ёшлар деб мақтардим.

У ҳам гоҳо мадрасачага кела бошлади. Аммо бунда индамай турар ва ҳеч нарсага аралашмай, жонсиз ҳайкал сингари бир четда ўтирар ва зерикканида аста туриб кетарди. Шундай бўлса ҳам, бу ердан оёғини узмасди, ҳафтада бир, икки қатнаб турарди.

Мулла Омон мадрасачага бир неча бор қатнаб, ундаги одамлар билан дўст-улфат бўлгандан сўнг биров ундан сўради:

— Сиз баъзида бизнинг камбағалона мажлисимизда иштирок қиласиз, бу учун сиздан миннатдоримиз. Аммо бу суҳбатларда сира гапирмаганингиздан биз шубҳаланамиз, ёшингиз улуғ бўлгани учун биз билан сўзлашишни муносиб кўрмасангиз керак, ёки суҳбатларимиз сизга маъқул бўлмагани учун гаплашмайдигандирсиз?

— Агар мен ўзимни ёши улуғ ва сизларни кичик деб билганимда йиғинларингга келмасдим. Аммо сизларни Бухоронинг ҳозирги энг яхши ёшларидан ҳисоблаганим сабабли суҳбатларингиз гашга тегадиган бўлса ҳам, бу ердан оёғимни узмайман, чунки ўзларингдан кўнгил узолмайман.

Мулла Омоннинг сўнги сўзидан суҳбатдагиларнинг ҳаммаси таажжубда қолди ва улардан бири умумий таажжубни ифодалаб гапирди:

— Ажабо, ўзимиз ёқимли бўлиб нега суҳбатимиз ёқимсиз экан?

— Сизларнинг ёқимли бўлишларингнинг сабаби, боя айтганимдек, Бухоронинг ҳозирги энг яхши ёшлари бўлганларингдир. Мен ватаним фарзандларини ёқтираман, уларнинг энг яхшиларини жуда қаттиқ дўст тутаман — улардан кўнгил узолмайман. Аммо суҳбатларингизнинг ёқимсизлиги сабабларини, эшитишга рағбатларинг бўлса, исботлаб беришга тайёрман.

Ҳар тарафдан «эшитамиз, эшитамиз, марҳамат этинг» деган овоз кўтарилди.

Мулла Омон сўз бошлади:

— Бу ердаги машғулотларингнинг бири музикадир. Музика умуман яхши нарса. Хусусан, созанда дўстларингиз танбурни яхши чалади. Ҳожи Абдураҳмон ва Раҳматхожаларнинг нохун садоси жуда ширали. Аммо менга маъқул эмас, чунки танбурнинг садоси, хусусан, бирон уста санъатчининг нохуни торга текканда, тинг-

ловчининг қалбини эзиб, йиғлатаверади. Мен эсам йиғлашни ёмон кўраман. Эҳтимол, бунинг боиси менинг қишлоқда доира овозини эшитиб тарбия топганимдир. Бизнинг Розмоз қишлоғи ва Вобкент туманида ва унга яқин Гиждувон туманида шундай забардаст доирачилар борки, улар ўз доираларининг жўшқин товуши билан эшитувчини осмонга кўтариб, дилида дарду ғамдан ҳеч ғубор қолдирмайди. Хўжа Ҳофиз беҳуда айтмаган-да:

Агар қайғудан дилга заҳмат етар,
Дегайлар даф¹ овози дафъин етар.

Мулла Омон бир оз хомуш туриб, яна сўзида давом этди:

— Хусусан, замона аҳли мени ғамгин этган шу кунларда доиранинг жўшқин садоси остида қайнаб кўчага чиқиш, Рустамдек наъра тортиб амир аркининг дарвозасига бориб, шердек ғурур билан шундай дегим келади.

— Э, одамхўр бўрилар! Сизлардан инсонгарчиликни умид қилиш ва сизларнинг одам бўлишларингга кўз тикиш хато! Сизларга бўриларга хос жазо бериш яъни сизларни йўқотиш лозим!— Машғулотларингнинг бошқаси байтбарак, зарбулмасал, мақол айтиш, ҳабозлик ўйини; булар ўз жойи билан ёқимли ва фойдали; тилни бойитиб, тозалайди. Аммо булар ҳозирги вазиятда бекорчи одамларнинг кечалари вақт ўтказишларигагина ярайди. Агар бу ўйинларнинг ҳозирги вақтда етказадиган фойдасини деҳқонлар таъбири билан ифода этсак «бекорчиликдан чиққан иш — қовоқ экиш» бўлиб чиқади,— деди Мулла Омон ва ўтирганларнинг кўзларига бир-бир қараб, ҳамманинг диққатини жалб этиб, ўз сўзида давом этди:

— Ўзларинг ўйлаб кўринглар: биздаги мактаб ва мадрасаларда она тили дарси, мамлакатимизда босма-хона, рўзнома (газета) бўлмаган ҳозирги вазиятда беш-ўн нафар киши кўп деганда 10 нафар киши тилининг бой ва тоза бўлиши ўзларингга ва халққа нима фойда беради? Лекин агар мактаб ва мадрасаларимизда она тили дарси жорий бўлганида сизлар бунда ўрганганларингизни шогирдларингизга ўргатган бўлардингиз, бос-

¹ Д а ф — доира, чилдирма.

махона ва рўзнома бўлганида сизлар яхши суҳбатларингизнинг натижа ва хулосаларини нашр қилиб оммага тақдим этардингиз, у вақтда бу машғулотларингизни кўп фойдали деб айтиш мумкин эди. Ҳозир-чи? Ҳозир бу иш, ҳали айтганимдек, «бекорчиликдан чиққан иш — қовоқ экиш» демакдир!

Мулла Омон бир оз жим туриб, нафасини ростлаб олди ва ўз сўзларининг таъсирини синаб кўрди, ҳамма кўз-қулоқ бўлиб, уни тинглашга тайёр эди, у яна сўзида давом қилди:

— Машғулотингизнинг энг муҳими — ҳозирги аҳволимизга алоқадор замондан норозилик шикоятларингиздир. Аммо диққат қилиб қарасангиз бу иш на ўзингизга ва на халойиққа ҳеч фойда бермаслигини кўрасиз. Эри ўлган, ўгли зиндонга тушган бева хотинларнинг нолазорига ҳеч ким парво қилмагани каби, сизларнинг бу ишларингиздан ҳам бирон бадкирдорнинг бир тукига зарар етмайди. Дуруст, агар Бедилнинг ҳалигина байт-баракда айтилган:

Тош юракларга юракни тош қил!
Ур темир билан қизиқ темирни!—

деган насиҳатини амалга ошириб, одамхўр бўриларга муносиб тавба-таъзир бера олганларингда, халойиққа катта ёрдам еткизган бўлардинглар. Афсуски, бу иш ҳали қўлларингиздан келмайди.

Мулла Омоннинг бу сўзлари мажлис аҳлига маъқул бўлди шекилли, ҳамма бошини қимирлатиб уни тасдиқлар эди ва улардан бири «Маҳдум ҳожининг миршабга қилган ишидан қилиш керак» деб юқорида зикр этилган воқеани мисол тариқасида эслатди.

Мулла Омон истеҳзоли табассум билан бошини чайқаб, бу фикрни рад этди ва сўз бошлади:

— Сиз «қаҳрамонлик» деб атаган Маҳдум ҳожининг иши бир чақага арзимайди. Ҳар бир ишни омма манфаати нуқтаи назаридан қараб чиқиш керак: Маҳдум ҳожи ишининг натижаси унинг миршаб устидан шахсий ғалабасидан иборат ва унинг амалий натижаси эса, миршабнинг одамлари унинг маҳалласида ва унга қўшни маҳаллаларда бошқа безорилик қилмаслигидир, аммо ўзга маҳаллаларда улар ўз кирдикорларини давом

эттирмоқда. Шунингдек, миршабнинг ўзи, гарчи, шармандалиқдан қўрқиб, кўчаларда Махдум ҳожига кўринмай қочиб бўлса ҳам, зулм ва қонхўрлик қилишни илгаридек қўрқмасдан, ҳеч мулоҳаза этмай уятсизларча амалга оширмоқда. Хўш, Махдум ҳожининг у ишидан оммага нима наф бўлди? Бу иш бўрига «Ўзимга ва оиламдигиларга тегма! Бошқаларни бўғизлаб қонини сўрсанг ҳам майлинг!..» деган билан баробар.

Мулла Омон бир оз жим қолиб сўнг яна сўзлади:

— Агар Махдум ҳожининг ғалабаси натижасида қушбеги миршабни ишдан олиб ташлаганида ҳам оммага фойда бўлмас эди, чунки унинг ўрнига ундан ҳам золироқ киши келарди. Бухоро ҳукуматининг одати шуки, агар ҳоким ва амалдорлардан аҳолининг норозилиги зўрайса, уни олиб ўрнига ундан ёвузроғини қўяди, токи норози халойиқ «аввалги кафан ўғрига раҳмат» деб айтсин ва яна баттарроғи келишидан қўрқиб ҳоким ва амалдорлардан бошқа шикоят ва норозилик қилмасин.

— Махдум ҳожи миршабни ўлдирган тақдирда ҳам, фойдасиз бўлиб чиқарди,— деб мулла Омон сўзида давом этди,— масалан Муҳаммад Шариф девонбеги бировнинг мол-мулкани мусодара қилиш учун унинг уйига борган эди, уй эгаси сандиқнинг калити ўрнига ёнидан тўппонча чиқариб девонбегининг кўкрагидан отиб ўлдирди, натижа нима бўлди? Натижада ўлдирган кишини ушлаб, қўл-оёғини узун арқон билан боғлаб бир учини бир отлиққа бердилар. У арқоннинг учини тақимидан ўтказиб эгарнинг қошига боғлади, шу аҳволда отини аҳоли кўзи олдида шаҳар кўчаларида чоптирди. Бу ҳол у одам ўлгунча эмас, балки бадани парча-парча бўлиб, қон, гўшт, суяклари ҳар томонга сочилгунча давом этди. Бу билан ҳам чекланмай қолган гўшт-суякларини шаҳардан ташқарисидаги чуқурга ташлаб, итларга едириб адо қилдилар. Бу ваҳшийликни кўрган одамлар одамхўр бўрилар бетига боқишга журъат этолмади, одамларнинг мол-мулкани мусодара қилишлар эса давом этаверди...

Мулла Омон ўзи айтган бу ҳикоянинг таъсири остида бирпас ғамгин бош эгиб, хомуш қолди ва сўнг бошини кўтариб яна гапга кирди:

— Мени «Файзи авлиёнинг невараси» дейишади, бу лақабни менга Розмоз қишлоғидан бўлганим учун бер-

ганлар, негаки Файзи авлиё¹ ҳам шу қишлоқдан эди. У машҳур ўғри бўлса ҳам, мени унга ўхшатиб лақаб қўйганларидан ор қилмайман, чунки унинг мақсади яхши эди. Агар у дунёда халққа фойда етадиган бирор катта иш қилганда эди, мен унинг номи билан ҳатто фахрланардим. Аммо афсуски, у халққа фойдали иш қилолмади. Солиқ-ўлпонлардан йиғилган амир пулларини ўғирлаб, бойларнинг уйларини талаб фақир-камбағалларга бўлиб бериши арзирли иш эмас эди. Бу иш билан амир деҳқонлардан ундирадиган солиқларни енгиллаштирмади, балки кўпайтирди, торож бўлган пулларни деҳқонлардан ўн қисса қилиб ундира берди. Файзининг фаолияти натижасида ғорат қилинган бойлар ҳаннотлик ва судхўрликни бас қилмадилар, балки ёвузликларини тагин кўпроқ авж олдирдилар, ўғирланган моллари ўрнини очиқ талон-торож қилиш йўли билан кўпайтириб тўлдира бердилар, фақир-камбағаллар бўлса, Файзи авлиё ўғрилик ўлжалардан бўлиб берган нарсалар билан муҳтожликдан қутулмадилар. Файзи авлиё ишларининг амалий натижаси шу бўлдики, у жаллодлар чангалига тушди, Минорайи Қалон устидан ташланди.

Мулла Омон сўзининг охирида шундай деди:

— Шунинг учун мен заифларнинг ноласига ўхшаш хонаки шикоятларга, ёлғиз-танҳо чиқишларга, алоҳида якка қаҳрамонликларга қаршиман. Менинчга, агар мумкин бўлса, оммавий хуруж қилиш билан бу одамхўр бўриларга муносиб таъзир бериш лозим.

Мулла Омон айтган бу сўзларнинг маъносини у вақтларда яхши фаҳмламаганимни эътироф қилишим керак, у марҳумнинг мақсадини Октябрь революциясидан сўнг англадим, яна шуни англадимки, у яхши келажакка зўр умидвор бўлиб, «одамхўр бўриларни» (золим ҳокимларни) йўқотиш учун оммавий хуружни (яъни революцияни) лозим кўрар экан. Лекин у оммавий хуружни қайси шароитда, кимлар билан қандай амалга чиқаришни билмас экан ва билиши ҳам мумкин эмас эди. Ҳатто, у «босмахона ва матбуот бўлса, халқ Аҳмад махдум асарлари ва шунга ўхшаш нарсаларни оммавий

¹ Файзи авлиё Розмоз қишлоқлик машҳур ўғри бўлиб, амирнинг солиқлардан тўплаган пулларини, бойларнинг молларини ўғирлаб, камбағал-фақирларга бўлиб берарди. Амир Музаффар уни ушлаб, Бухоро минорасидан ташлатиб ўлдирди.

равишда ўқийди, кўзи очилади, шунда «оммавий хуруж» (яъни революция) қилиб, одамхўр бўриларга жазо бериш (яъни йўқ қилиш) мумкин», деб ўйлар экан. Албатта унинг бу фикрлари хомхаёл эди.

Мен Мулла Омон сўзларининг маъносини Октябрь революциясидан сўнг пайқаганим сингари унинг фикрларининг хомхаёллигини ҳам шу революциядан кейин билдим.

МУЛЛАЛАРНИНГ АРАВАҚАШ БИЛАН ҚИЛГАН УРУШИ

Амирлик Бухоросида, Баҳовуддин Нақшбанд мазорининг бошида ҳар йили савр ойида (22 апрелдан 22 майгача) тўрт ҳафта ва ҳар ҳафтада бир кечаю икки кун — сешанба ва чоршанба эркаклар учун бир кечаю икки кун — пайшанба ва жума аёллар учун сайил ўтказиларди. Бу байрам қизил гул очилган пайтда ташкил топгани учун «қизил гул сайили» деб аталарди.

Бу сайилга қишлоқ аҳолиси ўз улови билан қатнаша, шаҳар аҳолиси кира қилинган уловларда келарди. Бинобарин, бу мавсумда Бухоро шаҳри билан Баҳовуддин мазори ўртасида киракашлик авж оларди. Қиракашлар икки турли, яъни эшакчилар ва аравакашларга бўлинарди.

Эшакчилар ўзаро келишиб икки тўдага ажралишар, унинг бири шаҳарнинг «Мозор» дарвозасидан ташқаридаги киракашхонада ва иккинчи тўдаси Баҳовуддин мазорининг бозори бошида турарди, бу икки томондаги эшакчи киракашлар ўз эшакларини хоҳлаган йўловчиларга бериб, кира пулини олдиндан олар, иккинчи томондаги тўда эса, эшакларни йўловчилардан қабул қилиб, қайтадиган йўловчиларга кирага бериб юборарди.

Қиракаш араваларнинг усти капалик-ёпиқ бўлиб, уни Бухорода қўқон арава ва Фарғона, Тошкентда соябон арава дейишарди. Бу аравада юксиз йўловчилардан 10-12 киши жойлашарди.

Бу араваларнинг аравакашлари «қизил гул сайили» мавсумида муайян нарх билан аравадаги жой ва отининг қувватига қараб одам миндирар ва одатда киракашхонага етмай туриб, йўлда аравани тўхтатиб сўнгги манзилга етгандан сўнг баъзи йўловчилар, киракашхонада тўпланган одамларнинг кўплигидан фойдаланиб,

ҳақ тўламасдан аравадан тушиб кетиб қолмасин деб, кира ҳақини йўловчилардан йиғиб оларди.

* *
*

«Қизил гул сайили» пайтининг бир чоршанбасида улуғ муллалардан бўлмасалар ҳам, ҳар ҳолда «Бухоронинг машҳур» муллаларидан беш нафари сайилдан қайтаётиб, Баҳовуддин мазоридоги киракашхонага келиб, соябони нақшлик ва семиз оти попук ва шилшилалар билан безатилган аравага кира ҳақини аниқламай миниб араванинг олди томонига ўтирганлар.

Аравакаш кира пулини аниқлашни истаган вақтда улар:

— Бошқа йўловчилар қанча кира ҳақи тўласа, биз ҳам шунча тўлаймиз,— деганлар.

— Араванинг олдинги қисмидаги жойнинг нархи орқасидаги жойнинг нархидан фарқ қилади, сизлар орқадагиларга қараганда бир ярим барабар ортиқ ҳақ беришларинг керак,— дебди аравакаш.

— Биз ҳам бошқа одамларга қараганда фарқлимиз, бизни бошқа йўловчилар қатори тенг кўрмаслигинг, авомлардан бизни фарқ қилишинг даркор,— дебди муллалардан бири,— кўряпсанки, биз дуогўй муллалармиз, бешвақт намозни тарк этмаймиз. Ҳар намоз охирида мўмин-мусулмонлар ҳақига дуо қиламиз. Баҳовуддин Нақшбанд ҳазратлари мазорига ҳам бошқалар каби сайил-саёҳат учун эмас, балки зиёрат қилиш ниятида келганмиз, шу ҳолда агар сен бизни бошқалар қатори ҳисобласанг, бизни ҳақорат қилган бўласан.

Аравакаш ночор-ноилож рози бўлибди, араванинг олдинги жойи билан орқа қисмидаги жойга тўланадиган кира ҳақи фарқини уларнинг муллалигини хотир қилиб кечибди.

Аравакаш беш нафар бошқа йўловчининг ҳар биридан биттангадан кира ҳақи олиш шарти билан миндириб яна янги йўловчиларни кутган экан, муллалар эса қистаниб тезроқ йўлга тушишни талаб қилишибди.

— Менинг отим зўр ва семиз,— дебди аравакаш,— ҳар сафар мен ўн икки нафар одам олардим, агар бу сафар ўн киши билан борсам, сизларга бағишлаганимдан ташқари, яна икки танга зарар кўраман.

— Икки танга учун бизга азоб беришни раво кўрма,— дебди муллалардан бири — агар яна икки нафар йўловчи олсанг, жой торайиб, тизза чўкиб ўтиришга мажбур бўламиз, у ҳолда шаҳарга етгунча оёқларимиз азоб тортиб, ишдан чиқади. Гап икки танга устида бўлса, агар бизнинг дуомизни олсанг, «худо хазинаи ғайбидан икки танганг ўрнига тўрт танга етकिзади».

Аравакаш бу қайсарлар билан баҳслашиб туришнинг бефойдалигини кўриб, бу бесўнақай юкларни тезроқ манзилга етказиб, улардан қутулиш учун ночор йўлга тушибди.

Ҳақиқатда аравакашнинг оти семиз, жуда кучли ва йўрға бўлиб, ҳамма от, эшак ва араваларни орқада қолдириб, ўз одамларига чанг теккизмай, Бухоро шаҳри яқинидаги жўғихонага етибди.

Аравакаш бу ерда отни тўхтатиб, одамлардан кира пулини талаб қилибди, ҳаммадан аввал аравакашга араванинг охирги жойида ўтирган беш нафар оддий кишилар киракашхонада келишганларича бир тангадан чиқариб берибди.

Аммо муллалар ўзаро кўп пичирлашиб, сўнг ҳар бири кўйлак киссасидан қора чақа чиқариб битта-битта санабди ва 32 пулдан яъни ярим тангадан тўплаб, жами икки ярим тангани аравакашга узатибди, отнинг эгари устида ўтирган аравакаш кира пулини олиш учун ўнг бетини муллалар томон ярим ўгирибди, ҳаммадан олдинда ўтирган мулланинг қўли чақадан тўлалигини кўргач, дўпписини чўзиб, пулни ташланг, депди.

Мулла пулни дўппига ташлабди, аравакаш пулни кам чамалаб сўрабди:

— Бу неча пул, тақсирим?

— Юз олтмиш пул, бу — Бухоройи шарифда асл кумушдан зарб қилинадиган икки ярим тангага баробар,— деб жавоб берибди мулла.

— Бу неча кишининг кира пулиси?— яна сўрабди аравакаш.

— Беш киши учун!

— Қавл ва қароримиз бўйича кира пули беш кишидан беш танга бўлмайdimи?

— Алқавлу билольамали ло юътабару» деганлар китобда,— дебди мулла.

— Мен бу гапингизни тушунмадим, тақсир! Тожикчалаб айтсангиз-чи?— дебди аравакаш.

— Яъни, масалан, «беамал сўз яъни масаланки кирдорсиз гуфтор эътиборсиз» деганлар китобда,— деб мулла айтганига изоҳ берибди.

— Мен бу гаплардан ҳеч нарса тушунолмайман. Мен сизларнинг олдингизда дарс ўқиётганим йўқ. Тезроқ кира пулини тўлиқ беринглар, вақт кетяпти, бекорга мени ишимдан — қиракашлигимдан қолдирманглар, тақсирлар!

— Бўлгани шу,— дебди бошқа мулла,— оз бўлса, бизнинг камимизни кўп ўрнига бил. Сенинг ҳақингга ва хотин, бола-чақаларинг ҳақига дуо қиламиз.

— Хотин, бола-чақаларим учун дуодан олдинроқ нон керак. Вақтни ўтказмай ҳақимни чўзинглар!

— Ие!.. Нима деяпти бу чапани! Дуога, афтидан, шаккоклик қилаётибди бу худодан беҳабар!— дебди бир мулло шерикларига ва аравакашга қараб сўзини давом эттирибди,— олсанг ҳам шу, олмасанг ҳам шу, сенга берадиган бошқа пулимиз йўқ!

— Бўпти, олмасам олмаганим бўлсин,— дебди аравакаш дўппи ичидаги пулни муллаларга узата туриб:— Агар мен сизлардек «зоги шарифлар» пули ва дуосига қараб қолганимда аллақачон очликдан ўлардим. Шу ергача сизларга қилган хизматимни ота-онам арвоғига бағишлайман. Бу пулларингизни олиб бориб печак ҳолва енглар. Аравани тезроқ бўшатинглар, мен бечорачилигимни қилай.

— Нималар деяпти, бу худосиз?— дебди муллалардан бири йўлдошларига ва аравакашга қараб.— Сен дуога ва худога икки марта шак келтирдинг. Бизни ҳам ҳақорат қилипсан. Биз аравадан тушмаймиз ва сени ўз араванг билан жаноби шариятпаноҳ — қозикалон олдига олиб бориб, ҳақорат қилганинг учун даъво қиламиз. Аравангни тезроқ ҳайда! — дебди.

Шу дамгача ўзини тутиб турган аравакаш муллаларнинг бундай ҳаёсизлиги ва туҳматини кўриб бирданига, жаҳл ва асаблари қўзғаб дўпписидаги қора чақаларни жўғихона қумлоғи устига сочиб ташлабди ва муллаларга:

— Дарҳол аравадан тушинглар, бўлмаса сизларни ҳам мана шу пулларинг сингари йўлга ирғитвораман,— дебди.

— Бу аравакашнинг кофирлигига ҳеч шак-шубҳа қолмади,— дебди муллалардан бири шерикларига,— шу

ернинг ўзида унинг қўл-оёқларини боғлаб, қозихонага уриб-уриб олиб бориш даркор,— деб арава орқасида ўтирган бошқа беш нафар йўловчига қараб,— баччалар, сизлар бу ишда бизга ёрдам қилинглар ва биз билан бирга қозихонага бориб гувоҳ бўлиб, бу кофирнинг нималар деганини шариятпаноҳга айтиб савобга эришинглар!— дебди.

Аммо йўловчилар бу хавfli жанжалга аралашиб гувоҳ бўлишни хоҳламай арава орқасидан тушадиларда Жўғихона пасткўчасига кириб ғойиб бўладилар. Аравакаш бўлса қамчинини белбоғига қистириб оёқларини арава шотусига тираб тикка турган ҳолда:

— Менинг қўл оёғимни боғлайдиган кишини ҳали онаси туққан эмас,— деб аравадан муллаларни битта-битта йўлга иргитиб ташлаб, аравагини киракашхона томонга сурган.

* *
*

Бу воқеани бизга хилма-хил ажойиб хабарлар етказиб юрувчи Махдум ҳожи жанжал содир бўлган кунисёқ келиб айтди, у бу хабарни дастлаб тасодифий равишда гувоҳ бўлишни истамай аравадан тушиб кетган беш нафар йўловчининг биридан эшитган, у одам аравакашнинг Файзобод аравакашхонасидан эканини айтган заҳоти, ҳангаматалаб ва узунқулоқ Махдум у ерга борган ва аравакашни топиб, воқеани шахсан унинг ўзидан сўраб билган. Аравакаш муллалардан бири Жунбул махдум эканини айтганида, Махдум ҳожи дарров Девонбеги мадрасасидаги Жунбул ҳужрасига борган ва ундан ҳам воқеани сўраб билган. Ҳар уччала кишининг сўзи бир хил чиқиб, унинг ростлигига шубҳа қолмаган.

Махдум ҳожи Жунбулдан бошқа тўрт нафар мулланинг кимлигини ҳам суриштириб олган. Биз ҳам уларни бу ерда бирма-бир таништириб ўтамиз. Аввало қайд қилиш керакки, ўқувчи «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида бу муллаларнинг ҳар бири билан танишган эди. Буларнинг уч нафари Жунбул махдум, Абдурахмон Рафтор ва Қиём махдум бўлиб, улар ҳақида «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмининг «Одамсимон микроблар» бобида, тўртинчиси Қори Саме (унинг ҳақида асарнинг ўша қисмида Яҳёхожа зикр этилган жойда гапирилган

эди), бешинчиси — Мухторхожа экан, у ҳам мазкур китобнинг «Нажибут-тарафайн» бобида зикр этилган эди.

Аравакаш воқеасида буларнинг қилмиши кўз кўрмаган ваҳшийлик ва қулоқ эшитмаган фожиа билан анжом толгани сабабли қадрли китобхонларимизни улар билан дурустроқ таништиришим лозим:

Жунбул махдум — тахминан ўттиз беш ёшларда бўлиб, қуруқ жўхориюяга ўхшаш узун ва ориқ гавдали киши эди. Унинг сўпоқ юз, малла ранг башараси чиябўрига жуда ўхшарди, қошлари сийрак, киприклари тўкилган ва кичкина кўзлари ҳам чиябўри башарасини эслатар эди, аммо уни чиябўридан ажратиб турган нарса унинг бетини қоплаган чечак доғлари эди. Унинг башараси кишиларда нафрат ҳисси уйғотарди. Унинг ийгичка иягидаги яккам-дуккам соқоли ўлган малла мушукнинг думини эслатарди.

Жунбул махдумнинг асосий касби — судхўрлик эди. У пуллари ун бозорининг аллофларига ва Девонбеги мадрасасининг ҳужрадорларига (унинг ўзи шу ернинг ҳужрадорларидан эди) фойдага қарз берарди.

Жунбул махдум Бухоро мадрасаларида дарс хатм қилган бўлса ҳам, тузук саводи йўқ эди, диний масалаларни яхши билмагани устига қаттиқ динчилик қилар, ўзини, агар у бўлмаса, гўё ислом дини хароб бўлади-гандай қилиб кўрсатарди.

Абдураҳмон Рафтор паст бўйли семиз бўлиб, Бухоро аҳолисининг тили билан уни «ғўладинг» деб аташ мумкин эди. У юрганда худди маст одамларга ўхшаб қадам ташларди. Унинг қилпанглаб юришини назарда тутиб, бухороликлар номига «Рафтор» сўзини илова қилганлар.

Абдураҳмон Рафтор диндор, давлатманд муллалардан бири бўлиб, Кўкалтош мадрасасида бир неча ҳужраси ва савдо расталарида бир нечта дўконлари бор эди, ҳужраларининг вақфларидан ва дўконларининг ижарасидан катта даромад оларди. Судхўрлик ва ҳужражаллобликдан ҳам сармоя устига сармоя тўпларди.

У ўша вақтларда қирқ яшар бўлиб, мадрасада мударрис эди, лекин у мадрасага бориб дарс бериш ўрнига Кўкалтош мадрасасининг миёнсаройида гап сотиб ўтирар, унинг сўзлари кўпинча диндорликни даъво қилиш ва диний таассубга доир бўларди.

Қиём махдум Абдураҳмон Рафторнинг ҳамдарс ше-

рикларидан бўлиб, ундан бўйи баландроқ эди, диндорлик даъвоси ва диний таассуб изҳор қилишда ундан қолишмас, муллаларнинг кулгили мунозараларида Абдураҳмон Рафторга ўхшаб иштирок қилиб, тушунмай шовқин кўтарарди.

Қиём махдум ҳам Абдураҳмон Рафтор каби Кўкалтош мадрасасидан бир неча ҳужрани эгаллаб олган, бу мадраса ҳужраларини сотиб олиш, вақф ижараларини, вақф пулларини тақсимлаш бу икки яқин шерикнинг ихтиёрида эди.

Биз бу ерда Қори Саме сифатлари устида тўхтамай-миз. Чунки бу динфурушнинг кирдикорлари, юриш-туришлари ва қиёфаси «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида Яҳёхўжа ҳақидаги бобда зикр этилган эди.

Лекин Мухторхўжа тўғрисида бир неча оғиз сўз айтишимиз керак. «Эсдаликлар»нинг учинчи қисми «Нажибут-тарафайн» бобида кўрсатилганича, бу чол Бухорининг эски мударрисларидан бўлиб, Кўкалтош мадрасасида қатор ҳужралари бор эди. У ўрта бўйли, тўладан келган, серсоқол, буғдой ранг бўлиб, араблар сингари йирик-йирик қора кўзлари бор эди. У олтмишлардан ошган бўлса ҳам, катта соқолига унча оқ ораламаган ва шу сабабли одамлар уни «сиёҳ пир» («қора чол») дерди.

У зоҳирда бечора кўринар, унча диндорлик даъвоси ва диний таассуб изҳор этмас эди. У шу даража камтар эдики, ўғли отасига кўра ўзини димоғдор, асилзодароқ, донишмандроқ ва ҳурматга сазоворроқ ҳисобласа ҳам, ҳеч нарса демай, табассум қилиб турарди, мана шундай мулоғим одам қандай қилиб аравакаш билан можаро қилганига ҳамма ҳайрон эди.

Махдум ҳожининг Жунбул махдумдан келтирган хабарига кўра, аравакаш билан уришган муллалар уни қозихонага тортиб, «кофир бўлганини исботлаб» ўлимга ҳукм қилмоқчи эканлар.

* *
*

Бу ерда воқеанинг яна бир жиҳатини ойдинлаштириш лозим. Амирлик шароитида ҳокими мутлақ ва амирлик ҳукуматининг суянчиғи муллалар амирнинг ҳар хил зулм, бедодлик ва фисқу фасодини шариатга

мувофиқлаштираётган бир вақтда биргина аравакашнинг беш нафар машҳур муллага қарши чиқиб, уларни обрўсизлантирганини баъзилар ақлдан узоқ деб тушунсалар керак.

Аммо китобхон «Эсдалиқлар»нинг учинчи қисмидан косиблар, сайислар ва аравакашлар жамиятига доир фикрларни ўқиса, ҳар қандай шубҳаси бартараф бўлади. Чунки у жойда сайис (отбоқар)лар ва аравакашлар жамияти бошқа касаба аҳлига нисбатан эркинликда тарбия топгани баён этилган. Айниқса, Файзобод киракашхонасидаги аравакашлар жасурлик, гап кўтармаслик ва эркпарастликда донг чиқарган эди. Файзободлик аравакашлар ўзини қандай сержасорат ва эркин тутиб юрадиган кишилар эканини тубандаги воқеа барала исботлайди:

Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг собиқ раиси марҳум Йўлдош Охунбобоев Октябрь революциясидан илгариги вақтда Фарғона билан Қашқар ўртасида савдогарлик қилувчи андижонлик бир бойга аравакашлик қилган. Бир куни хўжайини билан Охунбобоев орасида хизмат ҳақини тўлаш устида низо чиққан. Хўжайин подшоҳ Русияси амалдорлари олдидаги обрўидан фойдаланиб, ўз аравакашининг зиммасига сиёсий айб тўнкариб Сибирга сургун қилдирмоқчи бўлган.

Хўжайиннинг бу ҳаракатидан хабардор бўлган Охунбобоев Бухорога қочиб келган, бунда Файзобод аравакашлари орасида бир неча йил аравакашлик қилиб юрган.

Ҳолбуки, амир ва подшоҳ ҳукумати ўртасида тузилган битимга мувофиқ амир ҳукумати Россиянинг қочоқ гражданларини Рус давлатининг сиёсий гумаштаси қўлига тутиб беришини ва агар қочоқ сиёсий айбдор бўлса, Бухоро фуқароларидан унга бошпана берган кишиларни ҳам қаттиқ жазолаши лозим эди.

Файзободлик аравакашлар бундай жазо чораларидан қўрқмай Обунбобоевни бир неча йил ораларида сақлаб, ўртоқлашиб ишлаганлар. (Бу воқеани мен 1935 йили марҳум Охунбобоев уйда меҳмон бўлган чоғимда у шахсан ўзимга ҳикоя қилган эди. Бухоронинг эски олифталаридан файзободлик Отабой Саидов ҳозир тўқсон яшар бўлиб, Душанбада яшайди, марҳум Охунбобоевнинг бу ҳикоясини тасдиқлаб, ўша замондан бери Охунбобоев билан танишлигини айтди).

АРАВАКАШНИНГ ТОШБЎРОН ЭТИЛИШНИ КУТИШ

Муллаларнинг аравакаш билан уришганинг иккинчи куни шаҳарда овоза тарқалди: «Муллолар аравакашнинг кофир бўлгани тўғрисида уламолар ривоятини тайёрлабдилар, унинг кофир бўлишининг сабаби уламо, пайғамбар, худо, дин ва шариятни ҳақорат қилгани экан. Уни ушлаб ўлдирад эканлар, ё тошбўрон қилар эканлар».

Баъзилар бу сўзларни қисқартиб «бир аравакаш «сабби набий» қилибди, муллалар уни тошбўрон қиларкан» дерди. «Сабби набий» сўзининг маъноси бухороликларга маълум эди, аслда «сабб» сўзининг луғавий маъноси ҳақоратлаш, безорилик қилиш бўлса ҳам, бу калимага Бухорода «набий» (пайғамбар) сўзини илова қилиб, «худо ва Расулни ҳақоратлаб, безорилик қилиш» маъносида ишлатиларди.

Учинчи куни овоза тарқалди: «Қозикалон аравакашнинг қамоққа олиб, уламо ривояти билан амирга арза юбориб, фармони олийни кутмоқда. Амирнинг ҳукми чиққан замон Регистонда ёки Хўжа Нурободда — эшак бозори майдонида, ё шаҳардан ташқари сарбозлар машқ қиладиган майдонда уни тошбўрон қилар эканлар».

Бу овозани эшитган ҳангаматалаб бекорчи одамлар тошбўронни томоша қилмоқ учун ҳар куни эрталабдан Регистонда йиғилишар, бу ерда ҳеч гап бўлмаса, эшак бозорига, бунда ҳам томоша аломати кўринмаса, шаҳардан ташқари—сарбозларнинг машқ майдонига югуришар эди. Бу ерда ҳам томошадан дарак бўлмаса, уйларига тарқалишарди.

Халойиқнинг бу томоша кетидан югуриб юриши бесабаб эмас эди, чунки улар амирнинг етмиш беш таёқ уриб жазо бериши, одамни қўй сингари бош кесишини кўп кўрган бўлсалар ҳам, аммо тошбўрон қилишни ҳеч кўрмаган, ҳатто ота-боболаридан ҳам эшитмаганлар. Бинобарин, бу кўрилмаган ҳодиса қизиқ туюларди. Халойиқ қай тарзда тошбўрон этилишини ҳам билмас ва уни бир-бировидан сўрарди. Томошаталаб оломон тўпланган жойда бу саволга, қатлини қай тартибда амалга оширилажагини муллалардан эшитиб билган киши, жавоб бера оларди. Агар оломон ичида аравакашни тошбўрон қилдиришни даъво қилган беш нафар мулладан бу воқеа тўғрисида бирон нарса эшитган одам топилса-чи,

бошқа бировнинг сўзига ҳеч ким қулоқ солмас эди, зеро, у беш нафар мулладан чиққан сўз ҳар хил кўча гапидан пухтароқ ва у беш нафардан бевосита эшитганини нақл қилган кишининг сўзи энг эътиборли сўз эди.

Даъвогар муллалар тошбўрон қилиш ва уни ўтказиш йўллари ҳақидаги хабарни асло кечиктирмас, хусусан, Жунбул махдум кўчама-кўча юриб, ошно ва ё бегона дўкондор олдида туриб, бўлган воқеани айтар ва ривоят мазмунини шархлаб, бор ишларнинг ҳаммасини ўзига нисбат берарди, шариатнинг бу ҳукмига ўзини ташаббускор қилиб кўрсатарди. Унинг сўзига кўра (ҳақиқатда ҳам шундайдир), агар аравакаш кофир бўлган пайтда ўзи ҳозир бўлмас, аравакашнинг ёвуз қилмиши сувда оққан хашакдек номаълум кетар экан. Чунки «охират замон бўлгани» сабабли авомларгина эмас, ҳатто муллалар ҳам ҳамиятсиз бўлиб кетган эканлар. Фақат у ўзининг «табиатига тангри сингдирган» исломни ҳимоя қилиш йўлида ғайрат қилибди. Ишни шариатга тўғрилаган тўрт нафар шериклари эса, унга эргашибди.

Жунбул махдум воқеани таърифлаган чоғида кира пули ва бу масала устида аравакаш билан қилган жанжалларини ҳеч тилга олмас ва ҳодисани шундай тарзда кўрсатардики, гўё улар (муллалар) аравакаш аравасига миңиб Мозордан қайтаётган эканлар, аравакаш бошқа кирачилар билан кира пули устида жанжал қилиб «куфр сўзлар»ни тилга олганмиш. Муллалар аравакашга насиҳат қилмоқчи бўлганда, уларнинг ўзини ҳақоратлаб «куфр сўзларини» такрор ва таъкид этганмиш. Аравакаш билан жанжал қилган йўловчилар, муллалар орага киргандан сўнг ишнинг оқибатидан ёки қонхўр аравакашдан қўрқиб, бадар қочиб кетган эмишлар. «Афсуски, муллалар уларнинг кимлиги ва қаердалигини билмас», акс ҳолда уларни ҳам шоҳидликка тортиб аравакаш ишини мушкулроқ ва огир жазо беришни осонроқ қилар эканлар. У «номаълум» одамлар қочиб кетгандан сўнг, шу беш нафар шариатпаноҳ, заруран ҳам даъвогар ва ҳам гувоҳ бўлишибди, бинобарин, бу ишни шариатга тўғри келтириб бериш анча қийинлашибди, бу йўлда улар қанча ташвиш чеккан бўлсалар ҳам, айти роҳат бўлибди, чунки «одам дин йўлида қанча кўп азоб тортса, шунча кўп савоб топармиш».

Аравакаш маҳкамага тортилган ва тошбўрон этилиши овоза бўлган кунлар Кўкалтош мадрасасининг миён-

саройи ҳангоматалаб муллоларнинг йиғингоҳига айланган эди. Бу миёнсарой оддий вақтларда баланд табақали муллаларнинг ғийбатхонаси, унда турадиганлар, шоир Муҳаммад Сиддиқ Ҳайрат айтганча, «Санодиди Қурайш»¹. Қурайш қабиласининг улуғлари) эди, энди бу воқеа юз берган кунларда эса (агар бу дамгача тил ва адабиётга кирмаган шу таъбир жоиз бўлса), «ҳарбий-диний фатвохона» шаклини олган эди.

Бу миёнсаройнинг катта равоғида жойлашган «фатвохона» марказида қартайганлари сабабли кўчама-кўча юришга мадори қолмаган Мухторхожа ва Қори Саме ўтирар, уларнинг ўнг томонида Абдурахмон Рафтор ва чап томонида Қиём махдум қўй олган эди. Булар кўчама-кўча юришга кучи-ғайрати етадиган ёш кишилар бўлсалар ҳам, Жунбул махдумдек шуҳрат топишни ўз шон-шавкатларига муносиб кўрмас ва «фатвохона»да ўтириб аравакаш воқеаси ва унинг тақдири билан қизиқувчиларга ҳисоб берар ва бу иш улуғ шуҳрат келтиради деб билар эди.

Мадрасадаги катта равоқнинг ёнларида ва рўпарасидаги кичик равоқларда воқеажўй, фатвоталаблар ўтириб, улуғлардан аравакаш воқеаси ва унинг келажак тақдирини сўраб олардилар.

Баланд мартабали муллалар воқеанинг қай тарзда юз берганини, Жунбул махдум кўчаларда айтиб юрганидек, шарҳлаб, аравакашнинг қамоқ этилишида ўз ташаббускорлигини таъкидлар, муфтилардан олинган ривоятларнинг мазмунини батафсил ҳикоя қилардилар.

Аравакашнинг тақдири тўғрисида эса улар ҳаммаси бир овоздан:

— У тошбўрон қилинади,— дерди.

Уларнинг нақлига кўра, тошбўрон қилиш жазоси қуйидагича амалга оширилар экан: айбдорни бир майдонда белигача ерга кўмишар, шу майдонда тўпланган мусулмонлар гуноҳкорнинг бошига, бетига, кўкраги ва орқасига тош билан урар яъни тош ёғдирар экан. Агар

¹ Исломнинг дастлабки даврида арабларнинг Қурайш деб аталмиш қабиласининг улуғлари Хонаи Каъбада ўтириб, одамлар тақдирини ҳал қилар эканлар, айрим кишиларни ўлдириш, бадарга қилиш ё тириклайин кўмиш тўғрисида қарор чиқарар эканлар, улар араб тарихида «Санодиди Қурайш» деб аталган. Шоир Ҳайрат Қўқалтош мадрасасининг миёнсаройида турадиган мўътабар муллоларни мана шу Қурайш қабиласининг улуғларига ўхшатиб, уларга ҳам «Санодиди Қурайш» деб ном берган эди.

гуноҳкор бу орада ўлиб қолса ҳам, тошлар остида та моман кўмилиб кетгунча, тош отиш давом эттирилар экан, бунда биринчи тошларни даъвогар муллалар отиб, биринчи савобни олар, лекин бу тошбўроннинг томошабинлари ҳам савобдан қуруқ қолмас эканлар. Тошбўронни кўриш умидида ҳар куни эрталаб Регистон, эшак бозори майдонлари ва сарбозлар машқ майдонида тўпланадиган томошаталабларнинг катта тўдаси тошбўрон қилиш тартибини «муътабар» одамлардан эшитиш билан ўзаро мунозара қилишарди; улардан бири айтарди:

— Одамлар гуноҳкорга тош ёғдирадиган бўлса, тошбўрон қилинадиган кун майдонга бир неча арава тош ташиб тўкилса керак.

— Сен ажаб гапларни гапирасан! Дунёда бундай савоб қаерда? Савоб хоҳлайдиган ҳар бир киши кўчалардан этак-этак тош ташиб, отиши керак,— дерди тошбўрон қилиш тартибини бевосита Жунбул махдум тилидан эшитган киши.

— Мен на тош териб келтираман, на тош отаман,— дерди томошабинларнинг яна бири,— у аравакашнинг айбдорлигини ким билсин? «Савоб оламан» деб бировни ноҳақ ўлдиришга шерик бўлишнинг нима кераги бор?

— Муллалар унинг кофир бўлганини кўрган ва муфтилар «тошбўрон қилишга» фатво берган экан, тагин уни ўлдириш нега ноҳақ бўларкин?— дерди бошқа бир ҳангаматалаб.

— Муллалардан «у аравакашни ўлдириш ноҳақ» дейдиганлар ҳам бор,— деди тошбўрон қилишни хоҳламаган киши.

— Қайси мулла экан у?— деб сўради тошбўрон қилишнинг савоб эканига ишонган киши,— бу ишни «ноҳақ» деган бирон муллани ҳалигача кўрмаганман.

— Розмозлик Мулла Омон-чи?— деди тошбўронни ёқтирмаган киши,— у аллақачон хатм қилган пешқадам муллалардан бўлиб, ўтган куни Бозорнавадаги қаймоқфурушликда бу ишнинг ноҳақлигини бировга гапираётганини ўз қулогим билан эшитдим.

— Мулла Омоннинг гапида туз йўқ,— деди тошбўрон савоблигини муллалардан эшитган киши,— уни бошқа муллалар ўғри «Файзи авлиёнинг невараси» дейишади.

— «Эчкини ҳам ўз оёғидан осадилар, қўйни ҳам ўз оёғидан» деганлар тажрибали одамлар,— деди замонашунос ва замонасоз бир одам баҳс-мунозара қилаётган бу икки нафарнинг сўзини бўлиб,— агар муллалар бу ишни ноҳақ қилаётган бўлсалар, ўз «ғўри амаллари», мен билан сенга нима?— деб хусусан бу ишнинг ноҳақлигини Мулла Омон тилидан гапирётган кишига боқиб илова этди:— Агар муллалар ноҳақ равишда аравакаш бошига шу балони келтирган экан, сени ҳам бу гап-ринг учун «аравакашнинг тарафдори экан» деб бирон балога гирифтор қила оладилар. Бу ишни ноҳақ биладиган киши тош отмаслиги мумкин, аммо бу ишнинг ноҳақлиги тўғрисида гапирмаган яхши, чунки кўпни кўрган кишилар «девор орқасида одам бор» деганлар. Дунёда чақимчи кишилар оз эмас, эҳтиёт бўлиш лозим...

Шундай қилиб, томошабинлар тўда-тўда бўлишиб ҳар кун эрталаб аравакашнинг тошбўрон этилиши тахмин қилинган майдонларда йиғилишиб, кўп кунларни бу «мисли кўрилмаган ҳодиса» тўғрисида ўзаро баҳсу мунозара, савол-жавоб қилиш билан ўтказардилар. Аммо бу «томоша» ҳамон юз бермас ва қачон бўлишини ҳеч ким айтолмасди...

Томошатаалаблар бу «томоша»ни кўришдан умид уза бошладилар, уларнинг тўда-тўда бўлиб майдонларда тўпланиши ҳам борган сари камаярди. Энди эса, «мўнтабар» одамларнинг даъвогар муллалар оғзидан «аравакаш албатта тошбўрон қилиниши керак, бу икки кун олдин бўлмаса, икки кун кейин бўладиган ишдир» деган сўзлари умидсизланган томошатаалабларга таъсир этмай ва уларни қайта умидвор қилолмай қолди.

Жуда кичкина бир тўда бўлиб қолган томошабинлар орасида энди гап илгаригидек, тошбўрон қилишнинг қай тартибда бўлиши устида эмас, балки бу воқеа нега ва қандай сабаб билан юз бермади, деган савол устида борарди.

Бу тўғрида баъзилар «жаноби олий икки-уч мулланинг гапига кириб, зоти олийга, давлатга зарар етказмаган одамни ўлдиришни хоҳламаганлар», дерди. Бошқа бировлар эса, «Мулла Омоннинг гапи дуруст экан, бу ишни даъвогар муллалар ноҳақ қўзғаган экан. Қозикалон бу ишнинг дуруст эмаслигини биларкану, муллаларнинг ифвосидан қўрқиб, бу ҳақда амирга ариза юборган бўлса ҳам, яна бир махфий ариза узатиб, бу

бўлмағур иш эканлигини амирга маълум этиб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган фармони олий чиқарилмасин, деб илтимос қилган...» деярдди.

Баъзи кишилар бу ишнинг тўхтаб қолишига тамоман бошқа бир сабабни кўрсатиб, шундай дер эдилар: «Амир Русия ҳукумати рухсатидан ташқари ҳеч бир иш қилолмайди. Рус консули: «Бу ишни қилманг, муллаларнинг гапига кириб аравакашни ўлдирманг!»— деб айтган. Бинобарин, амир аравакашни ташбўрон қилиш тўғрисида қозикалон муфтилар ривояти билан юборган аризани жавобсиз қолдирган».

Бухоронинг сиёсатдонлари ҳам шу сўнги фикрни қувватлашарди. Буларнинг сўзига қараганда, амир Абдул Аҳад подшо бўлган вақтда Русия ҳукумати Туркистондаги генерал-губернатори ва Қогондаги сиёсий вакили орқали қуйидагиларни тавсия этган: ошқора равишда кўп одамқушлик қилмасинлар; агар одам ўлдирган ё зоти олийга ҳурматсизлик кўрсатган, ёки олий давлатга зарар етказган киши бўлса, бундай қотил ва сиёсий гуноҳкорни ўлдиришлари мумкин. Аммо шариатга мувофиқ иш бўлиши учун жуда эҳтиётлик керак, акс ҳолда хорижийлар жаноби олийни ваҳший деб тўхмат қиладилар ва ҳазрати император аъзам ҳукуматига «нега ҳинояси остидаги мамлакатда бу ваҳшийликка йўл қўяди», деб тий тегизадилар.

Сиёсатчилар бу сўзларига далил келтириб: «Абдул Аҳадхон замонида одамларни ошқора ўлдирish камроқ бўлди»,— дер эдилар. Албатта, Мирғазабларнинг исканжаси ва калтаклари остида, зиндонларда, вилоят ҳокимларининг қўли остида ўлдириладиганлар бу ошқора ўлдириш жумласига кирмайди, чунки уларни на руслар ва на хорижийлар суриштириб юрмайди, ҳолбуки, амир Музаффар замонида Регистондаги ип бозорида одам сўйилмаган ва эшак бозорда одам дорга осилмаган бирон кун бўлмас эди. У вақтларда ҳар сафар бир нафар ё икки нафарни эмас, балки ўн нафаргача одамни бирданига ўлдирардилар, ёки эшак бозорда қўй сингари қатор қилиб сўйиб, дорга осардилар. Амир Музаффар замонида ҳатто Ширбадан сайили кунлари, сайил томошачилари кўзи олдида бир йўласига юз нафардан кўпроқ одамни сўйиб ўлдирган эдилар.

Шу кунларда даъвогар муллалар ниҳоят ташвишда эди, улар аравакаш иши вазидан ўзларига мурожаат

қилиб сўраган одамларга: «Аравакаш албатта тошбўрон этилиши керак, жаноби олий муллалар талаби ва уламолар ривоятини рад қилмаслар»,— деб қатъий жавоб қайтаргалар ҳам, ўзлари ишнинг чўзилишидан шубҳаланарди. Бу шубҳа уларнинг дилини кана ёпишган хариш туядек бетоқат қилган эди. Аммо булар хариш туядек ўзларини ҳар бир дарвоза-деворга суркаб дардларига даво излай олмасди, чунки у вақтда «одам ўлдириш учун отган ўқларининг тошга теккани» ҳаммага аён бўлиб, уларнинг улуғворлиги йўқолар, муллалик шаънига футур етказарди.

Улар дардли ва аламли дилларига ором бериш учун бош урадиган ягона девор-дарвоза фақат қозикалоннинг ҳовлиси эди. Улар ўзларининг серташвиш кунларида ҳар кеча-кундузи бир неча бор бу ҳовлига қатнаб, хилватхонада қозикалонга нолирдилар:

— Наҳотки жаноби олий биздек самимий дуоғўйларнинг талабини бенамоз, охири кофир бўлган бир аравакаш учун рад этсалар! Ахир бизнинг талабимизнинг рад этилиши ўзимизнинг обрўсизланишимизга сабаб бўлмай-дими? Бу эса ҳақиқатда тамоми уламоларнинг обрўсизланишидир. Наҳотки жаноби олий ислом подшоҳи бўла туриб уламо ривоятини рад этсалар, ваҳоланки эшитишимизча, Самарқанд ва Тошкент ҳокимлари рус бўла туриб ислом уламолари ривоятини рад этмас эканлар. Ахир, Ислом уламолари ривоятини рад этиш шариятни рад этиш эмасми? Шариятни рад этиш натижасини биз тилга ололмаймиз, ўзингиз айтинг-чи нима бўлади? Сиз шаръий маҳкамада ўтирибсиз, бундай, масалаларни жаноб олийга очиқ-равшан арз қилмоғингиз керак.

— Жаноби олий талабларингизни ҳали рад этмаган эканлар, сабр қилмоқ лозим,— дерди қозикалон,— башарти рад қилганларида, менга ёзардилар. Мен шу яқин кунларда бирон «хушxabар» етади деб ўйлайман.

Қозикалон ўз аризаси жавобининг кечикиш сабабини билса ҳам, у «давлат сири»ни сақлаб оғзи бўш муллаларга очиқ айтолмас эди, охири, бўлмагач, ҳақиқий сабабни равшан қилиб айтмаса-да, лекин ишора билан пардалан қилиб айтди:

— Жаноби олий ҳар бир ишни яхши фикрлаб, ҳар томонини пухта текшириб, сўнг фармон берадилар, токи фармон чиққандан сўнг ҳар хил гап-сўз бўлмасин. Соҳиб давлатимизнинг донолиги шунда. Сизлар ҳам кўп енгил-

лик қилмай, бир неча кун сабр этсанглар, охири «хайр-ли» бўлади. «Кеч келса ҳам соз келсин» деган мақолга амал қилинглар!

Бу ишоралар муллаларни бир оз юпатди, улар қозикалон олдидан чиқишди. Дарҳақиқат, қозикалоннинг «башорат» қилиб айтган сўзлари тўғри чиқди, кўп ўтмай шаҳарда янги хабар тарқалди. Қозикалон расмий равишда эълон қилмаган бу хабарни, ҳукумат ишларини олдиндан овоза қилиб юргани сабабли «Жабройил» деб ном олган киши тарқатиб юрарди. Бу одамнинг хабарига юз процент бўлмаса ҳам, эллик процент ишониш мумкин эди.

АРАВАКАШ ИШИ ТЎҒРИСИДА «ЖАБРОЙИЛ» ХАБАРИ

Аравакаш тўғрисида «Жабройил» хабарини баён қилишдан олдин «Жабройил»нинг қандай шахс эканини ҳурматли китобхонларга таништиришим лозим. «Жабройил»—«файласуфлик ва ҳоким»ликда машҳур бўлиб, юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, розмозлик Мулла Омон ҳикмат ва фалсафани ўрганиш умидида шогирд бўлган мулла Ҳомид Арабнинг катта ўғли эди.

Бу «файласуф»нинг катта ўғли шуҳрат қозониш учун отасининг «фалсафадон»лигига тақлид қилмади ва «диний олим» сифатида шуҳрат топиш учун диний уламоларга эргашмади, балки у ўз номини «даврнинг ягонаси» қилиб машҳур этиш учун бошқа йўл билан борди. Бу йўл шундан иборат эдики у, замонасининг уламо ва сипоҳ табақалари манфаатдор ва эшитишга муштоқ бўлган хабарларни қаердан бўлмасин топиб толибларига етказарди. У бу йўлда отасининг мударрислик ва муфтиликдан келадиган даромадининг бир қисмини сарфлаб, амир саройидагилар, қушбеги ва қозикалон яқинлари билан алоқа тутиб, улар орқали уламо ва сипоҳларни ишдан олиш ва бирон мансабга тайинлаш тўғрисидаги хабарларни олдиндан эшитиб олар, уламо ва сипоҳларга дарбадар юриб бу хабарларни етказарди. Шу муносабат билан унинг хабарларига толиб бўлганлар уни «Жабройил» деб атаган эдилар.

Албатта, унинг толибларига етказадиган ҳамма хабарлари ҳам тўғри чиқмасди, баъзиси рост ва баъзиси

натижасиз қоларди. Бинобарин, баъзи «тилшунослар» фақат «Жабройил» сўзини муносиб кўрмай, уни «ёлғончи Жабройил» лақаби билан тилга оларди.

Узун бўйли ва афти-башараси бошқа одамлардан фарқ қилганидан, уни «қишнинг кечалари каби узун, тим-қора ва совуқ» дердилар, унинг бир кўзи кўр эди, арабларникидек катта бўлган соғ кўзи кўр кўзининг қувватини тортиб олиб сўйинлаётган ҳўкизнинг кўзидек кишида ваҳм ва нафрат қўзғатарди, баъзилар унга «бир кўзли шайтон» лақабини муносиб кўрган эдилар.

Агар холис бўлиб гапирсак, унга берилган сўнгги икки лақаб душманлик ва бадбинлик ҳиссининг тақозосидан ҳоли бўлмай, унинг уламо ва сипоҳлар қабул қилган маълум ва машҳур лақаби «Жабройил» эди.

«Жабройил» афкори омма, хусусан уламонинг фикру зикри аравакаш масаласи билан банд эканини кўриб, бир қисм вақт ва маблағини бу ишга сарфлашга аҳд қилди, бу ҳақдаги ҳақиқий ёки ҳеч бўлмаса ҳақиқатга яқин хабарларни топиб, уни шаҳарда тарқатиб кўпчиликнинг диққатини ўзига жалб қилмоқчи бўлди.

«Жабройил» бир неча кун тиришиб елиб-югуриб юргандан сўнг мўътабар манбалардан қўлга киритиб шаҳарга тарқатган хабарининг хулосаси шундан иборат эди: амир аравакаш иши бўйича қозикалон аризаси ва уламо ривоятини олгандан кейин, қушбеги орқали Русия ҳукуматининг консулига мурожаат қилиб маслаҳат сўраган.

Консул бу муҳим масалага ўзича бирон маслаҳат беришни муносиб кўрмай, бу тўғрида фикр сўраб, Туркистон генерал-губернаторига мурожаат қилибди.

«Жабройил»нинг гапига кўра, генерал-губернатор консулга берган жавобида шундай дебди: «Диний гуноҳқорни тошбўрон қилиш шариат юзасидан лозим бўлса ҳам, жаноби олий ота-боболари замонида Бухоройн шарифда бундай жазони амалга оширишни ҳеч ким эслаёлмайди, шунингдек, ислом шарқининг бошқа вилоятларида ҳам бу яқин орада бунга ўхшаш жазо бериш кўрилмаган. Бинобарин, бу ишни амалга оширишда ниҳоят эҳтиёт бўлиш лозим. Шу тариқа, даъвогар муллар мурожаати ва уламо ривояти билан қаноатланмай, маданий мамлакатлардаги маҳкамаларга ўхшаш бирон маҳкама ташкил қилиш даркор. Бундай маҳкамани ташкил қилиш учун бирон кишини жаноби олий давлат-

лари тарафидан прокурор тайин қилинсин; воқеа ишти-рокчиларининг бири даъвогар бўлиб, қолганлари шоҳид-лик вазифасини бажарувчилар ва гуноҳкор тарафидан ҳам бирон киши вакил бўлиб, унинг ҳуқуқини мудофаа қилувчи бўлиши керак. Жаноби шароитпаноҳ қозикалон бу маҳкама ранслигини ўз зиммаларига олсинлар ва айни вақтда қозилар қозиси сифатида ҳам уламо риво-ятини ва ҳам шарнат ҳукмини ижро қилсинлар.

Ҳам қонуний ва ҳам диний кучга эга бўлган бундай маҳкамада гуноҳкорнинг гуноҳи кўрилиб, у тошбўрон қилиш жазосига гирифтор бўлсин, бу жазо ижросидан сўнг зоти олий ва ҳазрати император ҳукуматига бўҳтон қиладиган газета мухбирлари ва ҳар хил беҳудагўйлар-нинг қўл ва оғзини боғлаш учун бундай маҳкама қўли-мизда дастак бўлади».

Бу хабарни «Жабройил» шаҳарга юқоридаги мазмун ва таҳрирда эмас, балки чалкаш тарзда тарқатди, шаҳар бўйлаб яна дув-дув гап кетди, кўчалар яна гавжум бўл-ди, тошбўрон этилиши мўлжалланган майдонлар яна тўда-тўда томошاپараст, ҳангаматалаблар билан тўлди; Жунбул маҳдум шаҳар кўчаларида тагин изғиб югура бошлади, «Санодид қурайш» (даъвогар муллалар) Кў-калтош мадрасасининг миёнсаройида яна варсоқи со-тишга киришдилар.

Узун бўйли ва афти-башараси бошқа одамлардан «Жабройил» тарқатган хабарларни эшитиб ғазабланар, аммо бу кучли ғазабини ҳазил-аския қилаётгандек заҳар-ҳанда билан ифодалаб айтарди: «Туркистон генерал-гу-бернатори Бухоро ишларида «худо»лик вазифасини ба-жаради, унинг сиёсий гумаштаси (консул) унинг пайғам-бари, у «худо» ва бу «пайғамбар» ўртасидаги хабарларни билувчи бизнинг «Жабройил» Бухоро ишларида (баъзи бировлар айтгандек «ёлғончи «Жабройил», бир кўзли шайтон» эмас) «ҳақиқий Жабройил» номини олишга ҳақлидир. Аммо мен «Бухоро худоси» (Туркистон гене-рал-губернатори)нинг ишидан унча хурсанд эмасман, чунки мусулмонлар ва умуман диндорлар худоси арҳа-мур раҳимин (раҳмдилларнинг раҳмдили) номи билан машҳур, «мамлакатимизнинг худоси» эса, азламуз—золимин (золимларнинг золими) бўлиб чиқди. У «ваҳ-шийлар орасида маданиятни жорий қилувчи» номи би-лан (у ўзини шу ном билан дунёга танитишни хоҳлайди) Бухоро муллалари ва ҳукуматининг бу ваҳшийлигини

ман ва бартараф қила оларди, аксинча у бу ваҳшиёна зулмни амалга оширишнинг «қонуний» ва «маданий» йўлини топиб берди».

* *

*

«Жабройил» хабари шаҳарда тарқалгандан сўнг икки-уч кун ўтгач, уни қозикалон амалий иши билан тасдиқлади: у даъвогар муллаларни кечаси ёнига чақириб олиб, Жунбул махдумни «умумдавлат муддаиси» қилиб белгилади (Авруро билан алоқадор ислом Шарқининг мамлакатлари бу таъбирни «прокурор» деб қабул қилган); Мухторхожани давогар қилиб белгилади, у маҳкамага «аравакаш мана шундай сўзларни айтиб кофир бўлди» деган мазмунда ариза бериб даъво қилиши керак эди; Қори Саме, Абдурахмон Рафтор ва Қиём махдумлар шоҳид белгиланди, улар аравакашга ҳам, Мухторхожага ҳам ҳеч алоқаси йўқ «холис одамлар» сифатида «Мухторхожа даъвоси» ҳақ ва рост деб «холис» гувоҳлик беришлари керак.

Энди аравакаш тарафидан «жавобгар ҳуқуқини» ҳимоя қилувчи вакил (адвокат) тайинлаш керак эди, муллалар муҳокамада аравакаш билан бир қаторда ўтиришни қабул қилмадилар. «Чунки,— дедилар улар,— аравакаш аслида кофир бўлиб, ҳар кимни ҳар жойда қабиҳ сўзлар билан ҳақорат қилар, энди тирик қолишдан умидини узган экан, мурофаа ва муҳокама вақтида биздан тортиб жаноби шариатпаноҳ, амиру вазиргача ҳаммани аямай қабиҳ ҳақоратлар билан дашном беради. Бу ҳолда ҳаммамиз очиқ мурофаада ҳозир бўлувчи омма олдида шарманда бўламиз. Яхшиси шуки, у муҳокама мажлисда ҳозир бўлмасин, сиртидан ҳукм чиқарилсин».

Қозикалон муллаларнинг бу талабини шаръий ва қонуний бир найранг билан амалга оширишни хоҳлаб айтибди: «Ундай бўлса, уни дармонсиз касал деб ҳисоблаймиз, унинг тарафидан вакил бўладиган киши мурофаада ҳам шахсий вакили, ҳам унинг ҳуқуқини ҳимоя қилувчи намоянда саналади».

Бу фикрни муллалар ҳам маъқуллади, ўқувчи шу асарнинг юқори қисмида танишган миршабнинг энг разил, энг золим, айни вақтда гапда энг чечан одамларидан Қал Қурбонни «аравакашнинг эътиборли» вакили қилиб белгиладилар.

Эртасига қозикалон ноиби Қал Қурбонни аравакаш қамалиб ётган Бухоро Аркидаги обхонага¹ олиб борди.

Қозикалон ноиби Қал Қурбонни мурофаада ўз вакили қилиб тайинлашга аравакашни кўндирибди: «Агар ўзинг мурофаада ҳозир бўлсанг, муллаларнинг шогирдлари бироқ ғавғо қўзғашлари мумкин,— дебди, аравакашга ноиб,— у вақтда сенга яхши бўлмайди, шариатдан яхши хабардор бўлган бу гапдон одамни ўз ўрнинга вакил қилишинг тузук».

Аравакашни унинг вакилига ишонтириш учун ноиб яна шундай дебди: «Албатта, бу одам сени муллалар тўхматидан халос қилади, лекин озод бўлиб чиққанингда унинг ва менинг хизмат ҳақимизни дурустроқ қилиб адо қиласан».

Аравакаш аввало шубҳада бўлса ҳам, бу сўнгги сўзларни эшитиб кўнглида: «Булар, мендан катта маблағ ундириш учун албатта, мени қутқазди»,— деб ўйлаб у шайтонни катта умид билан ўз вакили қилиб тайинлабди, унга кира пули устида бўлган жанжални тўла айтибди, уни мурофаа чоғида сўзлаб бериб муллалар даъвосининг ёлгонлигини исбот қил, дебди.

Вакил бўлган Қал Қурбон ҳам уни хотиржам қилмоқчи бўлиб, «мурофаа вақтида ҳақиқатни очиб бериш учун» жанжалнинг яхши англаб олмаган баъзи жойларини такрор сўраб олибди.

Қозикалон ноиби ваколатномани Бухоро қозихоналарининг одатига мувофиқ тарзда ёзибди. Бундай қозихона ваколатномасини вакил қилувчи киши имзо қилмай, танҳо қозикалон муҳрини босиб тасдиқлаши кифоя эди, шундай бўлса ҳам, ноиб бу ваколатноманинг консулхонага юбориладиган нусхасига аравакашнинг бош бармоғини сиёҳлаб бостирибди, бу бармоқ аравакашники эканини ўзи тасдиқлабди.

Шу билан маҳкаманинг состави муайян этилгани шаҳарда овоза бўлади. Шаҳар халойиқи бу ҳайъатнинг бирон аъзосига эътибор бермаса ҳам, унинг икки нафар аъзосини кулги қилишарди: «Қал Қурбоннинг аравакашга вакил бўлганига қўйнинг вакили бўри бўлибди-да» деб кулса, Жупбул махдумнинг «умум мулданси» тайинланишидан «судхўр худо, расул ҳуқуқини исботловчи бўлибди», деб кулишарди.

¹ Обхона — Аркдаги қамоқхона.

Арбоб лабиҳовузидагиларнинг шўхроги ва энг озода фикрлиси қори Усмон Жунбул махдумнинг умум муддаиси тайинланганини эшитиб: «Худо ва расул ҳуқуқини исбот этувчи ва мудофаа қилувчи, бошқача айтганда, худо ва расул ҳомийси Жунбул махдум бўлса, худо, расулдан ҳам умид узиш керак,— дерди,— ўз ҳақини талаб қилолмай ихтиёрини Жунбул махдумдек разилга топширадиган худо ва расулдан нима умид қилиш мумкин?»

«МАҲКАМА»НИНГ ҚАРОРИ ВА АРАВАКАШНИНГ ТОШБУРОН ҚИЛИНИШИ

«Шаръий ва қонуний маҳкама» яъни ҳам шаръий, ҳам қонуний кучга эга бўлган маҳкама қизиқ қилиб ташкил этилди: қозикалон доимий одати бўйича меҳмонхона ичкарасида юқори эшик олдида ўтирарди; ташқарига эса, илгариги мурофаалардагидек бўйра тўшалган, лекин бу гал тўшалган бўйралар катта ва кенг эди; бу бўйранинг устида Жунбул махдум, Мухторхожа, Қори Саме, Абдурахмон Рафтор ва Қиём махдум ўтиришарди; «аравакаш вакили» Кал Қурбон ҳаммадан четроқда жой олган эди.

Ҳар кунги тартиб бўйича мулозим даъвогар аризаси яъни шаръий маҳзарни Мухторхожа қўлидан олиб, қозикалонга берди. Қозикалон бу маҳзарни кўздан кечиргандан сўнг даъвогар Мухторхожага қараб сўради:

— Бу даъвоғизда шоҳидингиз борми?

— Шоҳидим бор!— деб у чап ёнида ўтирган Қори Саме, Абдурахмон Рафтор ва Қиём махдумларни кўрсатди.

Қозикалон шоҳидларга қараб:

— Гувоҳлик беринглар!— деди.

Шоҳидларнинг ҳар бири:

— Риё ҳаққи эмас, худо ҳаққи гувоҳлик бераманки, аравакаш фалон, фалон алфозларни тилга олиб кофир бўлди,— деди.

Қозикалон аравакаш вакили — Кал Қурбондан сўради:

— Сен нима дейсан?

— Мен вакили бўлганим кишининг гуноҳларини

иқрор қиламан,— деб сўз бошлади, маҳзарда кўрсатилмаган ва шоҳидлар аравакашга нисбат бериб айтолмаган қабиҳ ҳақорат сўзларни ўзи вакили бўлмиш киши тилидан гапириб берди ва гўё аравакаш худо, расулни мана шундай алфозлар билан ҳақоратлаганини таъкид ва тасдиқлади, аммо аравакаш билан муллалар ўртасида кира пули устида бўлган жанжал ҳақида чурқ ҳам этмади.

Сўнг қозикалон уламо ривоятини қўлга олиб, унинг мазмунини «гуноҳкорнинг вакили», даъвогар, шоҳидларга ва ҳамма томошабинларга эшиттирди, қозикалоннинг сўзига кўра, уламо шаръий далиллар билан аравакашнинг тошбўрон этилишини лозим топиди. Кейин қозикалон Жунбул махдумга қараб:

— Сиз давлат умум муддаиси бўлиб, ислом муфтилари ривоятда кўрсатган шу шарият ҳукмига розимисиз,— деб сўрабди.

— Мен шариятнинг бу ҳукмига рози эмасман,— деб Жунбул махдум сўз бошлади...

Жунбул махдумнинг бу сўзини эшитган қозикалон табассум қилиб ўзини гўлликка солди, шоҳидлар ҳам, даъвогар ҳам бир-бировларига кўз ташлаб, мазах қилгандек пастки лабларини тишладилар ва уялганларидан бўлса керак, ерга қараб қолдилар, аммо мурофаачилар боши устида тикка турган томошабинлар бир-бирларига оҳиста пичирлашарди:

— Хўш, «шариятнинг бу ҳукмига рози эмасман» дегани билан ўзи кофир бўлди-ку, чунки у шарият ҳукмини рад этди.

Жунбул одамларнинг пичирлаб шивирлашларига қарамай, сўзини давом эттирди, Қал Қурбон тилидан илиб олган қабиҳ сўзларга ўзи кўчаларда эшитган бир неча ҳақорат сўзларни қўшиб аравакашга тўнкарди ва хулосада шундай деди:

— Аравакашни ҳам «ташҳир»¹ ва ҳам тошбўрон қилиш лозим.

Шу билан мурофаа ва муҳокама тамом бўлди. Русия ҳукумати сиёсий гумаштасининг мурофаа боришида ҳар бир киши сўзини ёзиб бориш, охирида шу одамларга

¹ Ташҳир сўзининг луғавий маъноси «бировнинг расволикда ном чиқариши» бўлиб, шарият лексиконида гуноҳкорни шаҳарда айлантириб, унинг гуноҳини ва унга берилган жазони оммага маълум қилишдир.

қўл қўйдириб олиш тўғрисида берган тавсиясини қозикалон бажармади, одамларнинг айтганлари ҳавога кетди.

Қозикалон маҳрамларининг сўзига кўра, у бу ишни одатдан ташқари бўлгани учун амалга оширмаган, акс ҳолда одамлар «қозикалон шарият маҳкамасини Русиядаги суд маҳкамалари шаклига киргизди», дейишлари мумкин эди.

Аммо қозикалон мурофаа тамом бўлгандан сўнг мирзосини ёнига чақириб мурофаада сўзлаган одамлар нутқини ўзи такрорлаб ёздирибди. Кейин мурофаа қатнашчиларини бир-бир чақириб, ҳар бирини, ўз сўзи тексти остига қўл қўйдириб олибди.

Лекин қозикалон Қал Қурбоннинг сўзини таҳрир қилишда душворликка дуч келибди, чунки унинг ҳақорат сўзлари ва шунга ўхшаш ибораларни билмас ва ёзди-ролмас экан, шунинг учун ўз мирзоси билан маслаҳатлашиб айтибди:

— Мен бу шум Қал (Қал Қурбон)нинг сўзларига ўхшаш ибораларни ҳеч билмайман, аммо аравакашни айбдор қилиш учун унинг сўзлари жуда муҳим. У худосиз аравакаш тилидан шундай болохонадор ҳақоратларни айтдики, мен уни тушимда ҳам эшитган эмасдим. Бу хусусда нима қилмоқ керак?

Мирза қозикалоннинг бу саволига жавоб бермай, «Тақсир!» деб қўлида қалам тутиб мунтазир турибди.

— Ахир ўшандай ҳақорат сўзларни аравакаш тилидан Қал Қурбон айтган деб ўзингиздан ёзиб қўйсангиз бўлмайдими?— қозикалон яна мирзадан сўради.

— Мен бу сўзларни билмайман,— дебди мирза,— лекин мирохўрбоши яхши билади.

— Қайси мирохўрбоши? Бизнинг мана шу Ҳикмат Бўз деган янги мирохўрбошимизми?

— Ҳа, шу Ҳикмат Бўз,— тасдиқлабди мирза,— мулла Мирзо¹ чапани сайислар билан муомала қила олмаганидан шу Ҳикмат Бўзни келтириб сайисхонада мирохўрбоши тайинлашга мажбур бўлди. Чунки унинг ўзи чапани, қиморбоздир. Сайислар билан қайси тилда сўзлашишни билади. Қўча ҳақоратлари бўйича ҳам Қал Қурбондан қолишмайди.

¹ Мулла Мирзо — қозикалон Бадриддиннинг хўжалик мудири.

— Хўп, шундай бўлса уни чақириб келтиринг...

Мирзо Ҳикмат Бўзни келтирибди. У Қал Қурбон тилидан гўё аравакаш айтган деб болохонадор кўча ҳақоратларини айтибди. Унинг айтганларини мирзо жавобгар вакил Қал Қурбон номидан ёзиб олибди...

Ҳикмат Бўз шундай қабиҳ сўзларни топиб айтганки, қозикалон кулгидан ўзини тўхтатолмаган, охирида у «қойил!» дегандай қўли билан унинг кифтини қоқа туриб:

— Энди бас қил, Ҳикмат Бўз!— дебди,— шу айтганларингнинг ўзи ҳам Қал Қурбон ҳақоратларидан икки баравар ва қизиқлиги жиҳатидан ўн баравар ортиқ! Офарин сенга¹.

Ҳикмат Бўз Қал Қурбон сингари бесавод бўлганидан унинг ўрнига ўзи бош бармоғини сиёҳга ботириб имзо қилибди.

* * *

Мурофаадан сўнг шаҳар аҳолиси орасида зўр гулгула пайдо бўлди: энди фақат бекорчи ҳангаматалабларгина эмас, балки юришга мадори бўлган ҳамма одамлар тошбўронни томоша қилиш умидида эрталабдан Регистонга тўпланар, бу ерда тошбўрон қилиш асари кўринмаса, эшак бозор майдонига, ундан сарбозларнинг машқ майдонига югурарди, шундай қилиб, халойиқ ҳар кун ўн соатлаб ишдан қолиб, бир майдондан иккинчи майдонга чопар, охири очлик, ташналикдан толиб, жой-жойларига қайтарди.

Мудофаадан ўн беш кун ўтган бўлса ҳам кўча, майдонларда томошабинлар оломони камаймасди, чунки энди аравакашнинг тошбўрон этилишини ҳамма аниқ биларди, аммо ишнинг чўзилиши сабабини ва қайси кунни амалга оширилишини одамлар билмай интизорликда талпинарди. Аммо «шаръий ва қонуний» маҳкама ҳук-

¹ Шундан сўнг Ҳикмат Бўз қозикалон Бадриддинга жуда ёқибди ва иноқ бўлибди, орадан узоқ ўтмай қозикалон амирга арз қилиб уни амалдор қилган. Аста-секин у амирга танилиб, амир Олим салтанатининг сўнги пайтларида Бухорода миршаб бўлди. Бухоро революцияси кунларида у бир деҳқоннинг ўқи билан Шайх Жалол дервозаси ёнида ўлдирилди (Ҳикмат Бўз реал тарихий шахс сифатида «Дохунда»да зикр этилган).

мини ижро қилишни сўраб амирга арз қилиб унинг фармонини чиқариш ва хуноб бўлиб сохтакорлик билан тайёрланган «ҳужжатлар»нинг нусхасини қушбеги орқали консулхонага юбориб император давлати сиёсий гумаштасининг розилигини олиш лозим эканини халойиқ билмас эди.

Аммо «битмайдиган иш йўқ!» Жуда қийналиб кетган томошатаалабларнинг интизорлик кунлари ҳам ўтди: бир куни кечаси «Жабройил» амир фармони чиққандан сўнг «Русия ҳукумати сиёсий гумаштасининг ризолиги олингани» ҳақидаги хабарни ўз муштоқларига етказди.

Энди ҳамма эртага эрталаб ҳукм ижро этилишини билар, аммо қаердалигини билмасди. Бу «нодир томоша»нинг тунни уйқусиз ўтказган ҳавасмандлари бомдод азонини эшитган ҳамона (Бухоро кўчаларида азондан сўнг юриш мумкин эди), уйларида чиқиб Регистон томон югурдилар.

Аммо Регистондан узоқда турадиганлар етиб келгунча яқиндаги томошатаалаблар билан «томошагоҳ» тўлган эди. Одамлар Бухоронинг тўрт томонидаги тор кўчалардан баҳорги сел суви сингари тўлқинланиб оқар ва Зарафшон дарёсининг қишдаги яхидек бир-бирларига ёпишиб тиқилишиб қолган эдилар.

Шундай қилиб, тонг отгунча одамлар оқими Регистон марказидан жануб томонда Тиргарон гумбази орқали Наддофон, Мисгаронга етди, ғарбий жануб томондан эса сомон бозор, Аллофон гумбази орқали Мурдашўён гузари, Сари Пули ошиқонга тиқилиб қолди, ғарб тарафда Уста Руҳий ва ноғорачилар гузаридан ўтиб Уғлон дарвозаси тагига етди, шимол томонда Мирза Ғафур гузаридан ўтиб Имом дарвоза ва Арабон гузарига тақалди...

* *
*

Амирнинг аркони давлати — қозикалон, раиси калон ва миршаб аравакаш тўғрисида соҳиб давлатларининг фармонини амалга ошириш учун қушбеги ҳузурига тўпланди. Уламо ривояти, «давлатнинг умумий муддаисининг талаби асосида «шаръий ва қонуний маҳкама» қабул этган, амир фармон чиқариб маъқуллаган ва Русия подшоҳлик давлатининг сиёсий гумаштаси рози бўлган

қарорга мувофиқ аравакашга икки жазо берилиши керак эди: биринчи «ташҳир» яъни гуноҳкорни шаҳар бўйлаб айлантириб умум олдида расво қилиш, иккинчиси тошбўрон қилиш эди.

«Аркини давлат» бу икки жазо бир йўла ижро этилсин, токи гуноҳкор шаҳар кўчаларида айлантирилганда бутун аҳоли жазо ижросини кўра билсин, акс ҳолда шаҳарга айлантиришдан иборат «ташҳир»ни ҳар ким кўра билса ҳам, тошбўрон қилишни аҳолининг ҳаммаси кўролмайдди, чунки Бухорода аҳолининг кўпчилигини сиғдирадиган майдон топилмайдди, тошбўрон қилиш пайтида эса, битта майдонда халойиқнинг жуда кўп йиғилиши сабабидан одамлар бир-бировларини босиб оёқ ости қилиши, кишилар нобуд бўлиши мумкин, шу сабабдан икки жазони бир йўла амалга ошириш маъқул деб қарор қилди.

Қарор қилиндик, икки жазони бир йўла амалга ошириш учун гуноҳкорни туяга миндириб шаҳар айлантирилсин ва айни вақтда «савобталаблар» тош билан ураверсинлар. Аммо Регистон майдони ва унинг атрофи томошабинларга тўлиб, нина суққудай жой қолмади, ҳатто шу кун мешкоблар Аркка сув ҳам таший олмадилар, туяни Аркка чиқариш ва ёки гуноҳкорни пастга тушириш ҳам мумкин бўлмади. Шу сабабли бирон ҳийла ишлатиб аҳолини Регистондан узоқлаштиришга қарор қилинди, чунки уларни ясовуллар ва миршаб шабгардларининг таёқ-себанлари билан узоққа ҳайдаш мумкин эмасди.

Бу вазифани Қал Қурбон бўйнига олиб, шабгардлик (тунги пойлоқчилик) таёғини қўлда ушлагани ҳолда Аркдан югуриб чиқди ва одамлар тўдасини кесиб ўтмоқчи бўлди.

Қал Қурбонни аҳоли танир ва жазо бериш маросимида миршабнинг мўътабар одами сифатида иштирок этишини биларди, шу сабабли унга ҳар томондан савол бериб сўрашарди:

— Қурбон ака, аравакашни қачон тошбўрон қиладилар?

— Шу ерда тошбўрон қилишадими ёки бошқа жойда?

— Ҳозир гуноҳкор қаерда?..

— Аравакаш энг катта — Машқи сарбоз майдонида тошбўрон қилинади,— деди Қал Қурбон,— ҳозир у зиндонда, мен уни зиндондан олиб чиқиб Машқи сарбоз

майдонига етказиш учун боряпман. Гуноҳкорни белигача кўмиш учун майдон ўртасида чуқур ҳам қазилган, тош бўрон қилиш учун майдоннинг тўрт тарафида тош ҳам тўдалаб қўйилган. Сизлар менга қанча тезроқ йўл берсангиз, мен гуноҳкорни жазо майдонига шунча тезроқ етказаман...

Миршабнинг мўтабар одамидан бу «пухта» хабарини эшитганда ҳамма бирданига Арк олдидан, Регистондан Машқи сарбоз майдонига қараб отланди. Қал Қурбон одамлардан бўшалаётган Регистон майдонидан чопиб ўтиб Поянда масжидини гир айланди, янги Қўрхона (арсенал) орқали Тахтапулнинг жануб ёнидаги зинапоядан Аркка кўтарилди.

Регистон майдонида аравакашнинг зиндонда эмас, балки Арк йўлагидаги обхонада маҳбус эканини билган кишиларгина қолди, жумладан, Арбоб лабиҳовузида ҳам одамлар тўпланган бўлиб, мен шулар қаторида эдим.

* *
*

Регистон томошатаалаблар тўдасидан бўшалди, Сарбонон гузари орқали Қўрхонага киргизиб қўйилган туя Арк устига чиқарилиб аравакаш ётган обхона эшиги рўпарасида чўктирилди.

Маҳбусни обхонадан чиқариб қўлларини олдига қилиб боғладилар, сўнг туяга миндириб, оёқларини туя қорнига тортиб совун суртилган капан чилвир билан маҳкамлаб, кейин унинг белидан, билакларидан чилвир ўтказиб, туя жиҳозига қаттиқ боғладилар. Сўнг туяни турғиздилар.

Қал Қурбон туянинг бурундуғини ушлаб олди. Биринчи тошни аравакашга Жунбул махдум отиб, ундан болохонадор ҳақоратни «мукофот» олди; сўнг тўрт нафар даъвогар мулла галма-гал тош отиб «муносиб мукофот»ларини олдилар, кейин қозикалон тош отди, у аравакашга тегмаган бўлса ҳам, лекин қозикалон ҳам «катта мукофот»дан қуруқ қолмади. Сўнгра қушбеги, катта раис ва миршаб ҳам тош отиб ҳар бирлари аравакаш «мукофоти»га сазовор бўлди.

Шундан сўнг «аркони давлат» гуноҳкор Аркдан туширилиб, шаҳар кўчаларида айлантирилсин, токи мусул-

монлар унга тош отиб савобга эришсин, деб амр берди.

Мухторхожа, Қори Саме, Абдурахмон Рафтор ва Қиём махдум олдинда, улардан бир-икки қадам орқада «умум давлат муддаиси» ёки бухороликлар тили билан айтганда, худо ва расул вакили Жунбул йўл олди, ортидан аравакаш ишониб вакил тайинлаган Қал Қурбон туяни етаклаб борарди.

Уларнинг ва туянинг атрофини миршабнинг себанд таёқли юз нафарча одами ўраб олган, буларнинг думида қозикалон ва раиснинг мулозимлари, қушбеги ва миршабнинг шогирдпешалари, Арк дарвозасининг мерганлари, мирғазаблари ва жаллодларидан иборат беш юз кишилик гуруҳ йўлга тушдики, уларнинг ҳар бирида бир тўрвадан тош бор эди.

Муллаларнинг вакиллари юқоридаги тартибда «туяга миндирилган гуноҳкор» билан Тахтапул орқали «тантанали» суратда Аркдан Регистонга тушган вақтда, туя атрофини ўраб олган тошпаррон жаллодлар тош отишга киришди. Мазлум аравакаш бу золимларга лоақал ҳақорат билан бўлса ҳам, жавоб қайтаришга ҳатто фурсат ҳам, қувват ҳам тополмади. Чунки тошпаррон жаллоднинг отган биринчи муштдек тоши билан унинг боши ёрилиб қонга беланган, мияси тўрт тарафга сочилган, ўзи эса ҳушдан кетган эди...

Тошпарронлик давом қиларди. Томошатаабларнинг катта гуруҳлари Қал Қурбонга алданиб Регистонни ташлаб Машқи сарбоз майдонига кетган бўлса ҳам, Аркдан жазо номаси тушган заҳоти Регистон майдони одамга тўлди. Лекин уларнинг ҳеч бири аравакаш томонига тош отмай, афсусланиб қарар, ҳатто баъзи томошабинлар аравакашнинг бети, бошини ёриб эзаётган ҳар бир тош отилганда кўзларни кафтлари билан бекитиб, тўда орасида писсайиб борар ва баъзилар эса, ўзини тамоман четга тортарди.

Томошабинлардан фақат 20-25 нафар телба-тентаксимон муллавачча, шу жумладан Ҳожид Зоҳид мадрасасининг муаззини тошпарронликка қатнашар, лекин ўзларида тош бўлмаганидан амир жаллодлари отган тошларни териб олиб аравакашга отардилар.

Амирнинг жаллодлари ҳам, тентакнамо муллаваччалар ҳам бу ваҳшёнәна ишни гўё ов қилгандек, футбол ўйнагандек шавқ-завқ билан бажарарди. Тоши ишонга

тегмаган кишини масхаралаб, кулишарди, нишонга етказган тош отиш мерганларини мақтаб, офаринлар айтишарди.

Одамнинг ёмон тарбия ва ваҳшиёна одатлар билан ўз инсоний қиёфасини йўқотиб, йиртқич ҳайвонлардан ҳам баттароқ бўлишини мен умримда биринчи марта шу ерда кўрдим.

Дуруст, улар йиртқич ҳайвонлардан ҳам баттар бўлган эдилар, чунки йиртқич ҳайвон қорин тўйғазиш ва ҳаётини сақлаб қолиш учун одамга ёки бошқа ҳайвонга ҳужум қилса ҳам, бу ишидан шодмон бўлиб кулмайди, ва ҳатто хурсандлик аломати ҳам кўрсатмайди. Аммо бу ҳайвондан ҳам баттарроқ одамлар қўл оёғи боғланган кишини ваҳшиёна ўлдириб, жисми-жонини пора-пора қилаётган вақтларида тўйга келгандек хурсанд бўлишарди.

Жазо бериш маросими Тиргарон гумбази тагига боргунча аравакашда ҳаётдан асар ҳам қолмаганди. У қаттиқ чамбарчас боғлангани сабабли туядан тушмаган бўлса ҳам, бир томонга осилиб тушган, бошида на қулоқ, на бурун ва на кўз, на қош қолган эди. Бош суяклари қонга бўялган, парча-парча қовоқ пўчоғига ўхшарди. Аммо уни ҳамон тошбўрон қилишарди...

Ишнинг оқибатини билиш учун бу ваҳшийлар тўдаси билан бирга боришга бизнинг тоқатимиз қолмади. Бу фожиали «намойиш»дан ажралиб, паст кўча орқали манзилимизга йўл олдик, бир-бировимизга чурқ этмай, ҳар биримиз ўз ҳужрамизга кириб кетдик.

Бу чидаб бўлмас фожианинг эртаси қозикалон мулозимининг ўғли, отаси билан жазо маросимига, одамсимон бўриларга қўшилиб юрган арбоб лабиҳовузлик Абдул Зоҳиддан воқеа тафсилотини эшитдик:

Унинг сўзига кўра, тошбўрон қилувчилар аравакашнинг туяда осилиб қолган ўлигини Наддофон ва Тўқимдўзлик катта кўчаси орқали Бозори нав, Лаби Руд кўчасигача, ундан Хўжа Қалон масжиди, Мадрасаи нав олдидан Сесу кўчасигача ва баззозлик растаси, Саррофон гумбази, Чорсу, Ҳийлабофон, Қўймурғқуш гузарлари орқали Қавола дарвозасигача гўхтамай тошбўрон қилиб ўтказганлар.

Қавола дарвозасидан шаҳар ташқарисига чиқиб, чап томонга бурилган, қалъа ости билан Мозор дарвозасига етиб, ундан яна шаҳарга кирганлар ва ўнг қўлга бури-

либ Жаъфархўжа, Мехчагарон, Дегрезон катта кўчаси билан Заргарон гумбазигача келиб, ундан Тўпхона маҳалласининг катта кўчаси билан ўйин бозори, Чорбоқ-қоллигига етганлар, ундан чапга—ғарб томонга бурилиб, Мадоҳон, Арабон гузарларидан Мирзо Ғафур гузарига ўтганлар, ундан катта кўча билан Имом дарвозасига етганлар, ундан чапга қайрилиб, Регистонга келганлар. Регистондан жаллодлар Аркка чиқиб, амир аркони давлатига «жаллодлик вазифасини боплаб бажарганликларини» арз қилган ва аравакашнинг қолдиқларини нима қилиш тўғрисида янги буйруқ сўраганлар.

Аркони давлат фармонига мувофиқ беш нафар паст даражали жаллод аравакаш мурдасини туя билан Ўғлон дарвозасидан шаҳар ташқарисига, итлар есин деб, ўлимса ҳайвонлар ташланадиган жойга олиб борган. Жаллодлар «ҳайвонлар мурдазори» бўлган жойда туяни чўктириб, аравакаш боғланган ипларни қирқиб, унинг жасадини ташламоқчи бўлганда қалъа девори ёнидаги қамишзордан бетлари қора рўмол билан ниқобланган беш нафар қуролли киши яшиндек отилиб чиқиб, жаллодларга ҳужум қилган.

Натижада жаллодларнинг бири ўлдирилган, иккинчиси ярадор бўлиб, қолганлари қочган. Қуролланган ноъмалум кишилар аравакашнинг пора-пора бўлган жасадини кигизга ўраб олиб қамишзорга кириб кетган.

Абдул Зоҳиднинг сўзига қараганда, тошбўрон қилишни кўриш орзусида бир ойдан бери кўчама-кўча, майдон-майдон чопиб юрган шаҳар аҳолиси жазо маросимини кўрганларида бу манфур ва фожиали манзарага тоқат қилолмай, дарҳол четга қочар, ёки бу манзара ғойиб бўлгунча кўзларини қаттиқ юмиб турарди.

АРАВАКАШНИНГ ТОШБҮРОН ҚИЛИНИШИДАН МУЛЛА ОМОН ТААССУРОТИ

Аравакаш воқеаси тамом бўлиб, орадан бирор ҳафта ўтказ, бир кун кечаси розмозлик Мулла Омон Арбоб лабиҳовузидаги мадрасачага кириб келди. Биз дафъатан уни таниёлмадик, чунки у муллалик кийимларини ташлаб, аравакашларга ўхшаб кийинган эди: ички кийими кўк бўз кўйлак бўлиб, устидан бели қўлда тўқилган яшил фўта билан боғланган, чап ёнида дастаси—сопи

устухондан ясалган узун якка пичоқ тақилган, бошида ипдан қўлда тўқилган кўк салла калтагина фач қўйиб ўралган, устки кийими — серпахта ғиждувонли тўн бўлиб, танҳо пойафзали аравакашларникидай чапаниларча бўлмай, ўша муллалигида кийиб юрган эски кавушмаҳси эди.

Унинг бу қиёфасини кўриб, Яҳёхожанинг бир маҳал кийимларини ўзгартиб («Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида қайд қилинганидек) қиморбозларча кийингани эсимга тушди.

Яҳёхожа бундай ишни шўхлик ва ҳазил учун қиларди, ундан бу ишнинг сабабини сўраш мумкин эди ва ундан сўраган эдилар ҳам. У бундай саволларга гоҳо ўзини девоналикка солиб, гоҳо ҳазил тариқада, аслида эса ҳазил таги чин қилиб, жамиятдаги зарарли одамларни масхараловчи сўзлар билан жавоб берарди.

Аммо Мулла Омон чапанича кийимлар кийган ҳолда ғазаб билан олдимизга келиб ўтирдик, ўртоқлардан бирон киши нега кийим-бошларни ўзгартирдингиз деб сўрашга журъат этолмади. Ҳар ҳолда у шундай қилиши билан «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида кўрсатилган Яҳёхожанинг ишига тақлид қилгани ҳаммага аён эди, лекин ҳазил, майнабозчилик қилиб эмас, балки жиддий тақлид қилган.

Мулла Омон ҳамон ғазабли ва жиддий вазиятда бирпас жим ўтирди, суҳбатдагилар ҳам унинг келиши билан жим қолган, унинг салобатли қиёфаси ҳаммани жим туришга мажбур этган эди. Бир оз фурсатдан сўнг у гап бошлади.

— Мени бундай чапанилар кийимида кўриб ҳайрон қолган бўлсаларинг керак; баъзиларингиз «Файзи авлиёнинг невараси», мираконлик девона масхарабоз Яҳёхожага тақлид қилибди деб ўйларсиз, аммо мен на мираконлик хожа, на девона ва на масхарабозман. Мен масхарабозлик, ҳазил, шўхликни ёмон кўраман, мен бир қишлоқи деҳқон боласиман, бунинг устига, муллалар айтгандек, «ўғри Файзи авлиёнинг неварасиман», ҳазил-ҳузул қилганимда ҳам уни ҳеч ким кўтаролмас эди.

— Бир чойнак чой буюр! Томоғим қуриди,— деди мулла Омон қори Усмонга, ўз сўзини бўлиб.

Қори Усмон чойнакка чой солиб, маҳалла самовархонасидан дамлаб келиш учун қори Шариф пичоқчига узатди. Мулла Омон сўзида давом этти:

— Мен ҳазил, шўхлик қилмайман, ҳамма ишим жиддий,— деб қайтадан таъкидлади ва сўнг суҳбат аҳлига қараб сўради:

— Бухоронинг «ғийбатчилари» бўлган сизлар сўнги кунларда нима ишлар кечиб ўтганини ўйлаб кўрдингларми?

Унинг саволига ҳеч ким жавоб бермади ва у сўзида яна давом этти:

— Ҳаммангиз биласизки, ифлос Жунбул, Мухторхожа илон, нобакор Қори Саме, Абдурахмон Рафтор (мен бу фоҳишага ўхшаган кишиларга бошқа хил сифат бермайман, одамлар унинг номига қўшган шу «Рафтор» сўзининг ўзи у ёшлигини қандай машғулот билан ўтказганини кўрсатади) ва бошвоқсиз, бадкирдор Қиём махдум — бу беш нафар ёвуз ифлослар ярим танга кира пулидан қутулиш учун уятсизларча шундай можарони кўзгади. Бу ҳам етмади; бетсизлик, шармандалик, инсофсизлик, раҳмсизлик ва диёнатсизликни шу даражага етказдиларки, дин деб мисли кўрилмаган ваҳшийлик кўрсатдилар, бир бечорани қулоқ эшитмаган азоб-уқубат билан йўқ қилдилар...

— Жунбул, Қори Саме, Абдурахмон Рафтор ва Қиём махдумни ҳаммамиз биламиз ва улардан одамгарчилик кутиш хато эди. Аммо бу ишга Мухторхожанинг аралашгани қизиқ? Мен уни мулойим, раҳмдил, камтар киши деб билардим. Уни бундай даҳшатли фожиага шерик бўлар деб ўйламаган эдим,— дедим мен Мулла Омон сўзини кесиб.

У менга бир оз тикилиб туриб, кейин деди:

— Мен сени ақли ўткир, гапга тушунадиган деб ўйлардим. Аммо янглишибман! У беш нафар мулла номини тилга олганимда ҳар бирининг ўзига яраша баҳосини бериб, жумладан, Мухторхожани «илон» деганимга эътибор бермадингми, илон ҳам юмшоқ, силлиқ, агар унинг заҳар уришидан қўрқмай баданига қўл урсанг, мулойимгина ёқади, аммо унинг касби одамларни заҳарлаб ўлдиришдир. Ахир араблар: «Азу биллоҳи мин ғазабил—ҳалим» (мулойим одамнинг ғазабидан худо асрасин) деб бежиз айтмаганлар. Халқ мақоли, қайси бир халқники бўлмасин, донишманд одамларнинг кўп йиллик тажрибасининг натижасидир...

Қори Шариф чойни олиб келди. Қори Усмон уни қайтаргач, биринчи пиёлани Мулла Омонга узатди. Мул-

ла Омон иссиқ чойни, гўё мазасини татиб кўрадигандек бир-икки қатра ҳўплаб, томоғини ҳўллади, чой тўла пиёлани олдига қўйиб, сўзини давом эттирди:

— Эҳтимол, сизлар шунча ваҳшиёна зулмни ўша беш нафар «икки оёқли бўри» амалга оширди, деб ўйларсиз. Аммо ҳақиқатда бундай эмас. Бу можаро вақтида мен машҳур муллалар ҳузурига алоҳида кириб учрашдим, уларнинг аксарияти беш ҳайвоннинг ваҳшийлигини «динга мадад» деб атар ва уларга офаринлар ўқирди. Ҳатто ўзини файласуф ва ҳаким санаб юрган менинг устозим домудла Ҳомид Араб ҳам бешовининг ёвузлигини эшитиб шодланди: «Сўнгги вақтларда уламоларимизнинг авом олдида ҳеч эътибори қолмаган эди, уларнинг бу ишдан кейин халойиқ уламони ҳурмат қилишга ва ҳар бир ишда улар розилигини олишга мажбур бўлади»— деди. Ахир менинг фалсафий устозимнинг бу сўзига нима дейсиз? Ўз ҳурматинг ва қўшдошларинг¹ ҳурмати учун одамларни ўлдириш лозим экан-а? Бу «нодон файласуф» мажбурий ҳурмат фақат зарар келтиришини тушунмайди. Бировни мажбуран ҳурмат қилувчи киши, хусусан бу мажбурият ўлим ваҳмидан бўлса, фурсат топганда «муҳтарам» шахсни ўлдиради, ҳеч бўлмаганда ҳақорат қилади...

Мулла Омон совиб қолган чойини ичиб пиёлани қори Усмон томонига иргитди-да, яна сўзлай берди:

— Менинг айтганларимнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, бу ишларни ўша бешта ёвузнинг ёлғиз ўзи қилган эмас; олдинда турган бўрилар қўйларга ҳужум қилганда, орқадагилари ёрдам бераркан. Бинобарин, мен ҳаммиша айтаманки, бу йиртқич бўрилар тўдасига бўриларга хос жазо бериш лозим...

Мулла Омон олдига қўйилган иссиқ чойни бир ҳўплади-ю, Мирзо Иброҳим Субҳийга қараб деди:

— Миршаб ҳақидаги ўша шеърингни ўқи (Мулла Омон у шеърни Субҳий айтган деб ўйларди, чунки ўртоқлар уни доим «Субҳий» деб чақирарди. Бинобарин, Мулла Омон уни бу суҳбатдаги ягона шоир деб биларди).

Субҳий миршаб ҳажв қилинган, кўплашиб тўқилган қитъани ўқиди. Мулла Омон у қитъадан қуйидаги байт

¹ Мулла омон бу ерда уламоларни қўш ҳайдайдиган ҳўкизга ўхшатмоқда.

ни (шеър ёдламоқчи бўлиб) ўз-ўзича икки-уч такрорлади:

Хоҳ чўчқасан, хоҳ бўри бизга аниқ бўлдики,
Бўри феъл чўчқапарвар эмиш сенга пуштибон.

Мулла Омон бу байтни такрорлагандан сўнг:

— Афсуски, мен шоир эмасман,— деди у,— миршаб шахсига айтилган бу шеърни умумлаштирилган шаклга солиб, бўри табиатли муллалар ва бошқаларни ҳам киритардим, шунингдек, «чўчқавон сўзини жам этардим, зероки, бу бўриларнинг суянчиғи бўлмиш чўчқавонлар ҳам кўп...

Сўнг Мулла Омон бир қултум чой ҳўплаб, томоғини ҳўллади, нафасини ростлаб шу муқаддимачага боғлиқ асл сўзини давом эттирди:

— Агар бу шеърни умумий шаклга солиб, бўрилар ёки ёввойи чўчқаларга (аравакаш шулар чангалига қўйдек тушиб тилка-тилка бўлди) татбиқ этканимизда, у ваҳшийларнинг тарафдори — муфтилар, қозикалон ва амир бўлади. Ахир ўша бағри қоралар 32 қора чақа (ярим танга) учун аравакашнинг ўлимини тайёрлаганини муфтилар билмасмиди?.. Йўқ, биларди ва била туриб йиртқич бўрилар, ваҳший чўчқалар қўлида қурол бўлган одам ўлдирадиган ривоятни тайёрлаб топширишди, чунки улар йиртқич бўрилар ва ёввойи чўчқаларнинг пуштипаноҳи, ҳомийсидир; қозикалон ўз бўрилари аравакашга туҳмат қилаётганини билмасмиди?.. Биларди ва била туриб уларнинг даъволарини ҳақли ҳисоблади, чунки ўзи у бўриларнинг пуштипаноҳи — тарафдори эди. Амир бу «беш бўрининг» аравакашга ҳужум қилишининг сабабини билмасмиди?.. Албатта биларди, чунки унинг воқеанавислари (жосуслари) ҳақиқий аҳволни ҳаммадан олдин унга ёзган эдилар. Лекин амир ҳам била туриб уларнинг хоҳиши бўйича фармон бермоқчи бўлди, фақат ўз пуштипаноҳидан рухсат олгунча ишни бир неча кун чўзди, энди мен амирнинг пуштипаноҳи, унинг воситаси билан ва баъзан бевосита, бутун амир аркони давлатининг пуштипаноҳи ким ва нима эканини пича сўзлаб бераман. Бунинг учун аввал бир пиёла иссиқ чой ичиб, томоғимни ҳўллаб, нафасимни ростлашим даркор...

Қори Усмон Мулла Омонга дарҳол иссиқ чой қуйиб берди. У иссиқ чойни оҳиста ичиб, ўйлай бошлади. Эҳти-

мол, у чой ичиш фурсатидан фойдаланиб, шу мавзуда айтадиган сўзларини ичида тартибга соларди.

Мулла Омон пиёлани бўшатиб қори Усмонга узатгандан сўнг сўзга кирди:

— Амирнинг ҳомийлари тўғрисида гапиришдан олдин ўзимнинг бир эсдалигимни сизларга нақл этмоқчиман,— деди Мулла Омон.— Бир куни мен ўзимнинг бир шеригим билан Қогондан шаҳарга келмоқчи бўлдим. Вокзал олдидаги киракашхонага борсак, унда биргина якка отлиқ файтон турибди, унинг ичида бир нафар йўловчи ҳам бор эди. Қира ҳақи пулини аниқлаганимдан сўнг, у йўловчининг ёнидан жой олдим ва файтончидан шеригимга ҳам муайян кира ҳақини олиб олдимдан жой беришни сўрадим.

Аммо файтончи илтимосимни рад этди ва: «Қонун бўйича бир отлиқ файтонга икки кишидан ортиқ йўловчи миндириш мумкин эмас, чунки отга жабр бўлади. Агар мен бу қонунни бузсам, менга жарима солишадик, уни тўлаш учун бир кунлик меҳнат ҳақим етмайди»,— деди.

Мулла Омон бу воқеани айтиб сўнг асосий сўзга ўтди:

— Бу ерда консул сифатида ўтирган «муаззам» император давлатининг вакили рухсат бермаса амир ва унинг аркони давлати ҳақиқатда бир пиёла чой ҳам ичолмайди, у «рахмдиллик ва шафқаткор»ликни пеш қилиб, отларни жабрлашга йўл бермас экану, лекин бировнинг ваҳшийларча ўлдирилишига рухсат этибгина қолмай, балки газета мухбирларидан ва «оғзи бефаровиз» руслардан (яъни тортинмай ҳукуматдорларни дангал фош қилувчи руслардан) ўзига ва амир аркони давлатининг ҳомийси императорга гап тегмасин учун бу ваҳшийликни қонунга мувофиқлаштириб ҳам берди.

Мулла Омон чой ҳўплаб оғзини ҳўллади-ю, яна сўзида давом этди:

— Аҳвол шундай бўлгандан сўнг додингни кимга айтасан ва кимдан мадад истайсан? Мен бу табақаларнинг ҳаммасидан, хусусан ўзим кийим-бош жиҳатидан қаторларида бўлганим муллалардан нафратланиб, аравакашларга, сайисларга, қиморбозларга, фаҳмимча замонамизнинг мана шу энг яхши одамларига ўхшаб кийинишни афзал билдим...

Мулла Омон бир сония сукут қилиб, нафасини рост-лагач, яна сўзида давом этди:

— Ҳа, юқорида айтганларим — аравақашлар, сайислар ва қиморбозлар замонамизнинг энг яхши кишилари-дирлар. Сиз машғулот жиҳатидан энг тубан ҳисобланган қиморбозларни мисолга олиб, мулоҳаза қилинг: у қиморда ютқазади, ўз ҳарифига «банда» бўлиш ориятини зиммасига олади, ютқазган пулини топиб бергунча «унинг бандалигидан» чиқмайди ва қочмайди, молимар-думхўр деган бадномликни кўтармайди, зиммасидаги қарзи — «ҳарифининг ҳақини» инкор этмайди. Албатта мен ўзини «худонинг олтинбоз бандалари» ҳисоблайдиган, соққа (дастмоя)си олти нор пул яъни 36 чақа пулдан тортиб ниҳоят «олти нор танга» яъни 36 танга бўлган ошиқбозларни кўзда тутаман. Аммо пулмастликдан қиморбозлик, қартабозлик қилалиган ва йирик маблағни ютқазиб қўйса. «бў» деб «ҳарифининг ҳақини» тан олмай, тонадиган бойваччалар бундан мустаснодир...

Мулла Омон бир оз фикрга чўмиб, юқорида айтганларига изоҳ тариқасида шундай деди:

— Мени қиморбозликни ёқтирар экан деб ўйламанг, қиморбозлик ўйинларнинг энг ёмони, чунки, бечора бир одам кун бўйи оғир меҳнат қилиб «олти нор пул» (36 қора чақа пул) топади, қиморбозликдек ёмон йўлга гирифтор бўлганидан оч бўлса ҳам, у пулни емай бировга ютқазади, агар «бахти дов бериб» ютқазмаса унинг пули чўтал номи билан аста-секин миршаб одамларининг чўнтагига кетади. Қиморбозликнинг натижаси шу; уни миршаб ўз фойдаси учун ривожлантиради.

Бу изоҳдан сўнг Мулла Омон:

— Мақсаддан узоқлашдик — деб асосий гапини давом эттирди:— Гапнинг жони шундаки, қиморбоз бир ё икки танга бўладиган бир кунлик меҳнат ҳақини ютқизади-ю, аммо ҳарифининг ҳақидан тонмайди, «бў!» демайди, нега бизнинг «шариат эгалари» мадраса вақфидан, судхўрликдан, одамларнинг тўй, маъракасидан хуллас, кўп нодуруст йўллардан минг-минглаб танга пулни оладилару, мазордан шаҳаргача елкасига кўтариб келган аравақашнинг 32 чақа пулини бермайдилар! Бу арзимас чақа пулни бермай, «номард» қиморбозга ўхшаб «бў!» десалар кошки эди, у вақтда аравақаш ҳам уларга индамаган бўларди. Лекин аравақашнинг ҳақини бермадиларгина эмас, балки унинг устига жаң-

жал қўзғаб, бир инсонни ўта ваҳшийлик билан ўлдирдилар. Ана энди у қиморбозлар билан бу муллаларни бир жойда рўпара қўйиб, ўзларинг фарқ қилиб кўринглар. Қиморбозлар одамгарчилик жиҳатидан осмонга кўтарилса, муллалар нокаслик ва разилликдан асфаласофилинга кириб кетади...

Мулла Омон сўзини қиморбозлардан аравакашларга кўчириб, шундай деди:

— Аравакашлар одамгарчиликда албатта муллалардан олдин турадилар. Мен шу дамгача, давлатманд бўлса ҳам бирон бечора, бенавога ёрдам берган ҳеч бир муллани кўрмадим, у ҳар қанча бой бўлса ҳам, яна ўлигини халойиқ устига ташлайди, одамлар киссасига (бу одамлар қанча қашшоқ бўлмасин) таъма кўзини тикади. Аммо мен Вобкент, Гиждувон йўлида бенаволикдан яёв юрган ва ярим йўлда қолганларни араवासига олиб манзилига етказган ва улардан ҳеч нарса, ҳатто миннатдорлик ҳам талаб этмаган киракашлик қилувчи кўп аравакашларни кўрдим...

Мулла Омон сўзини давом эттириб, деди:

— Яна, аравакашлар жуда мард кишилардир, улар мардликда ва ҳамкасбларига ёрдам беришда ҳеч нарсани аямайди. Лекин афсуски, улар кўп содда бўлиб, одамларни, хусусан қозикалон ва муфтиларни тамоман таниб олмаган. Улар соддалигининг мисолини ўша мазлум, марҳум аравакашда кўрдим: муллалар муфтидан ривоят олиб уни қамашга тайёрланаётганда, унга бошқа шаҳарларга қочиб, бир қанча вақт муллалар кўзига кўринмай юриш айтилган эди. Аммо у қабул қилмади.

— Мени қозихонага тортадиган бўлсалар тортаверсинлар, мен у ерда бўлган воқеани тўғриси айтиб бераман, у очкўзларнинг ярим танга учун шунча можаро қўзғаганларини қозикалон ҳузурида бетларига айтаман. Қозикалон қуруқ ғараз ва туҳмат билан мени ҳеч қачон қамамайди.

Унга «қозикалонга ишонма, у ўз муллаларини обрўсизлантирмаслик учун сенга ўхшашларни қамаш ва жазолашдан тоймайди», деб ҳар қанча айтилса ҳам, у соддадиллик билан қабул қилмади. «Мен дўқ-пўписалардан кўрқиб номардлардек қочишни тан олмайман»,— деди. Мана энди унинг бошига тушган уқубатни кўзларингиз билан кўрдингиз.

Мулла Омон яна бир оз ўйлаб туриб, кейин сўзини давом эттирди:

— Афсуски,— деди у.— аравакашларнинг мардлигига ҳаддан зиёд баҳо берган эканман. Бу ҳам ўша мазлум аравакаш воқеасидан билинди. Миршаб, қозикалон одамлари уни ушлаб қозихонага элтаётганда Файзобод аравакашларига маслаҳат берилдики, уларнинг бир неча нафари қозихона, зиндон ва обхона йўлида тайёр бўлиб турсин, аравакаш қозихонадан қамоқхонага олиб борилаётганда бирон муносиб жойда уни қози ва миршаб одамлари қўлидан қутқазиб қочирсин.

Аммо Файзободнинг аравакашлари бу маслаҳатга кўнмади:

— Қамалган билан одам дарҳол ўлавермайди,— дейишди.— Аммо биз унинг қочишига уринсак, натижада ё қўлга тушиб талаф бўламиз, ёки Русия Туркистонига қочиб кетамиз. Ҳар икки ҳолда хотин, болачақаларимиз ёлғиз қолиб, хорлик-зорликда нобуд бўлади, ўзимиз талаф ва қачон бўлишдан парвои фалак бўлсак-да, лекин оиламизнинг нобуд бўлишига чидаш мушкул. Аммо уни қамасалар, биз пул харж қилиб қутқаза оламиз.

Улар соддалик қилиб аравакашнинг иши муллалар ва ҳукумат олдида ўғрилар ёки туҳматга учраганлар ишига баробар эмаслигини тушунмадилар, бундай ишни пул билан ҳал қилиб бўлмайди. Бу ерда гап муллалар, дин ва шариат обрўси устида борарди, бу айни вақтда ҳозирги Бухоро ҳукуматининг обрўси эди ҳам. Бундай мавридда миршаб ҳам, мирғазаблар ҳам, қушбеги одамлари ва зиндонбонлар ҳам, ҳукумат ҳам муллалардан қўрқар... Пул олиб гуноҳқорни озод қилмас эди.

— Афсуски, Файзобод аравакашлари,— деди Мулла Омон бир оз ғамгин хаёл суриб,— иш қўлдан кетган — яъни мазлумни туяга юклаб сангсор этиш учун Аркдан тушираётганларида юракни қон қилган ишнинг натижасини тушундилар. Аммо бу вақтда Файзобод аравакашларигина эмас, балки Бухоронинг ҳамма аравакашлари ҳаракат қилганда ҳам уни бу фожиадан халос қилолмас ва уни тирик қутқазиш учун фурсат қолмаган эди, чунки у туя устида, Арк тахтапули олдидаёқ ўлдирилган эди. Унинг ўлигини қутқазиб олиш

эса, Файзобод аравакашларининг сўзига кўра, лозим эмас эди. Чунки одат бўйича унинг ўлигини шаҳар бўйлаб айлантриб Регистоннинг ип бозорига ташлашар, у ерда тўқимдўзлик ҳаммомининг мурдакашлари ўликни занбарга солиб ҳаммом гулханига келтирарди. марҳумнинг яқинлари мурдани сотиб олиб кетарди...

— Аммо баъзи узоқни кўзлаганлар,— деди Мулла Омон бир лаҳза жим тургандан сўнг,— Муҳаммад Шариф Девонбеги қотилининг ўлиги тақдирини эсга олардилар, унинг ўлигини мурдакашларга бермай, дарвоздан ташқарида итлар есин деб ташлаган эдилар, мана шу узоқни кўзлаганлардан бири тўрт нафар кишини танлаб, беш киши бўлиб қуролландилар ва Ўғлон дарвозаси ташқарисидаги қамишзорда яшириндилар ва мазлумнинг ўлигини қутқазиб олдилар.

— У мазлум шунча ваҳшийлик, азоб-уқубат билан ўлдирилгандан сўнг,— деди Мулла Омон тассуротининг охирида,— унинг жасадининг тупроқда чириши ёки итларга ем бўлиши албатта барибир эди. Лекин инсонлик шарафини сақламоқ учун унинг ўлигини халос қилиш лозим эди. ахир инсоннинг мурдаси итларга ташланадиган ҳаром ўлган ҳайвон эмас-ку. Инсонликдан тамоман муҳрум бўлган ит табиат кишигина бу ишни қила олади.

Мулла Омоннинг айтганларидан суҳбат иштирокчилари маҳбус аравакашчи қамоқхона йўлида олиб қочиш тўғрисида Файзобод аравакашларига маслаҳат берган, шунингдек, ўликни олиб қочишни ташкил этган одам унинг ўзи эканини барала сезиб олдилар, аммо ҳеч бирлари муллалар ва ҳукумат билиб қолиб бирон ба-лога гирифтормасин деб на ўзининг олдида ва на унинг орқасидан бу тўғрисида оғиз очмадилар.

АРАВАҚАШ ВОҚЕАСИДАН СЎНГ МУЛЛА ОМОННИНГ ТУРМУШИ ВА АҲВОЛИ

Биз юқоридаги бобларда Мулла Омоннинг қишлоқдан шаҳарга нима мақсадда келганини ва қайси илмни ўрганиш устида машғул бўлганини, унинг Турсунхожа мадрасасида туришини қайд қилган эдик.

Мулла Омон ўз дўстларидан бири вақтинча фойда-

ланиш учун берган ҳужрада турарди. У қашшоқ яшарди, таҳсилни аллақачонлар хатм қилган бўлса ҳам, бироқ мударрислик қилмас ва замондош тенгқурларига нисбатан яхши маълумотли бўлиб, расмий дарсларни ўзлаштирганига қарамай, илм толибларидан моддий манфаат топиш учун шогирд тутиб дарс бермасди.

Таҳсилни хатм қилишдан илгари унга муллалар қатори йилига 120 танга (18 сўм) «дахяк» берилган эди. Бундан ташқари оғайнилари ёрдам қиларди, у асосан шу билан кун кечирарди. Оғайнилари Розмоз қишлоғида оталаридан мерос қолган ерда деҳқончилик қилишар, унга деҳқончилик буғдойидан ойида 2—3 марта нон пишириб юборар ҳамда бўрдоқи қўйлардан сўйганда унга ҳисса ажратар, кийим-кечак билан ҳам таъминлаб турардилар.

Аравакаш воқеасидан сўнг у ёмон аҳволга тушиб, одамови бўлиб қолди: одамлар билан борди-келдиси ни тамоман тўхтатди, дўстлари уйига ҳеч бормас ва ўз ҳужрасига бирон кишини йўлатмас Арбоб лабиҳовузидаги мадрасачага ҳам келмас эди; кунда пешиндан сўнг чапанича тўнини кияр, салласини «сичқон думидек» фач қўйиб калта боғлар ва ҳужрасидан чиқиб Бухоро Чорсусидан ўтиб Девонбеги лабиҳовузини бир айланар, Дарвозаи Мозор йўлидан тик бориб шаҳардан чиқарди.

Шаҳар ташқарисидаги гулфурушлар гулзорида ўтириб чой ичар, фикр, андешага чўқарди, унинг нималарни ўйлаши ва қандай фикрларга боришини албатта ҳеч ким билмасди. У бирон кишига гапирмас, унинг ички ҳолатини ифода этувчи сўзи эшитилмас эди.

Гул гашт қилиб, гулзорларга гул харидорлари ё саёҳатчилар келаверса, у ўрнидан турар, Бухоронинг катта қабристони Биҳиштиёнга чиқарди, кун қорая бошлагач, шаҳар дарвозаси бекилишидан олдин шаҳарга қайтиб, тўғри ҳужрасига борарди...

Мен, ҳол сўраш ва ички ҳолатини билиш учун бир куни уни излаб чиқиб шаҳар ташқарисидаги гулзорда учратдим. У биз биринчи бор шахсан танишган жойда ўтирарди.

Мен унга салом бердим, алик олди ва ҳол-аҳвол ҳам сўради. Унга жавоб қайтариб, соғлигини сўрадим, у:

— Шукур, тупроқдан ташқари юрибман,— деди-ю хаёлга ботди.

Мен ундан бир қадамча нарироқ ўтирдим ва гулчини чақириб чой сўрадим.

— Чой керакмас. Менинг чойнагим тўла, фақат бир пиёла ичдим, бошқа истамайман. Аввал шуни ич, кейин янги чой буюрасан,— деди ва чойнак-пиёлани мен томон узатди. Мен чойнак-пиёлани олиб раъйини билиш учун унга назар ташладим. У кўзларимга тикилиб турарди. Нима деркин деб оғзига тикилиб турардим, чунки у бирон кишига муҳим нарса айтадиган бўлса, аввал унинг кўзига тикилар ва сўнг гап бошларди. Мана шу одати бўйича у кўзларимга бир зум тикилиб тургач, сўз бошлади:

— Энди, яхшиси, мени ўз ҳолимга қўйинглар. Қуруқ гап қуруқ қошиқдай оғиз йиртади,— деди.

Унинг олдида бир даста райҳон билан ўралган садбарг қизил гул турарди. У гулдастани ердан олиб икки-уч қаттиқ ҳидлади-да, сўнг менга узатди. Мен гулдас-тани олиб ҳидладим, сўнгра ўзига қайта узатдим. У ол-мади.

— Сенда турсин,— деди ва бирпас ўтмай ўзича Саъдийнинг қуйидаги тўрт мисрасини ўқиди:

Дариғоки бизсиз яна кўп замон
Очилиб гулу лола унгай ҳамон.
Келур қанча қиш, ёз, неча гулбаҳор
Биз бўлганда ҳам ғишту тупроқ, э ёр.

Бу байтни ўқигандан сўнг у ўрнидан турди:

— Хўп, соғ бўл! Узоқ умр кўргин, биз эришолмадик, шояд сен эришарсан,— деб гулзор ўртасидан Файзобод экинзорига қараб кетди.

Илгарилари «одамови» бўлмаган чоғларида, гулзорда уни ҳар гал учратсам, мени ўзи билан бирга олиб юрарди. Бу гал мени йўлдошликка олмади, буни чойнакдаги чойни менга узатганидан ва «энди мени ўз ҳолимга қўйинглар» деганидан сезган эдим. Лекин унинг сўнгги илтифотидан умидвор бўлиб мени ҳамроҳ қилиб олар ва дилимда, «экинзорни узоқ айланиб юрганимизда ички ҳолатини билиб оларман», деб ўйлаган эдим. Шундай бўлмади. Лекин унинг қисқа суҳбатидан қаттиқ маъюслик ва умидсизликка гирифтор бўлганини пайқадим, у душманларидангина эмас, ҳатто дўстларидан ҳам ранжиган эди.

«Даҳяк» бериш пайти келди. Одатда «даҳяк» Бухоро мадрасалари ўқиш йилининг охирларида — март ойи бошида, муайян бир кунда амир Арки олдида бериларди: минг дондан иборат «даҳяк» ни мингта бўз латтага тугиб яхдонлар (чармдан ясалган сафар сандиқлари)» га солиб, Арк дарвозаси олдига қўярдилар, қозикалон ва қушбеги Арк дарвозасининг супасида ўтирарди, қушбегининг хазиначиси яхдонлар олдида тик турарди; унинг ёнида «оламиён» деб аталмиш уламо ясовули ҳам ҳасасига суяниб тик турарди; унинг ёнида қушбегининг дафтардор мирзоси шолчада ўтирарди; Арkning тахта кўпригининг жануб тарафидаги зинасида оламиённинг хизматкори тик турарди.

Тахта кўприкнинг жануб томонида минг нафарча даҳяк олувчилар йиғилиб ерда тиз чўкиб ўтирарди. Ер лой, ёмғир қуяётган бўлса ҳам, улар шу ҳолатда ўтириверади. Булар — шаҳар ичидан, Бухоро музофотларидан ва Русия Туркистонидан маълум кунга етиб келадиган даҳяхўрлар эдилар. Аммо муллагидан расмий даромади минг тангадан ошган даҳяк олувчилар келмас, чунки уларнинг даҳяк олишга ҳаққи қолмас эди. Шунингдек, баъзи кишилар беморлиги сабабли қолса, баъзилар узоқ вилоятлардан 120 танга олиш учун келишни бефойда билиб, ўз ихтиёри билан келмай қолар эди.

Агар бу ҳозир бўлмаганларга бир йил ичида вафот этганларни ҳам қўшсак, 100—150 нафарча киши келмас эди. Қолган 850 ё 900 нафар даҳяхўр муайян кунда эрталаб соат 7 дан шу ерда ҳозир бўлиб ўтирарди.

Ҳеч бир томоша жойи бўлмаган амир Бухороси шароитида даҳяк бериш маросими одам ўлдириш маросимига нисбатан «маданий» томоша саналарди, Бухоро аҳолисининг аксарияти бўш вақтларида ва мадрасалардаги талабалар бу маросимнинг охиригача Регистонда тўпланиб даҳяк беришни томоша қиларди. Томошабинларнинг бир қисми даҳяк олувчи муллагар томонида — тахта кўприкнинг жанубида, иккинчи қисми даҳяк олганлар ўтиб кетадиган ерда — тахта кўприк шимол томонида турарди, кеч келган томошабинлар эса истаган жойини тўлдириб банд этарди, томашабинларнинг эрта саҳар келадиган асосий қисми Дорушшифо мадрасаси-

нинг ва Поянда жоме масжидининг томида қатор бўлиб ўтиришарди. Булар «энг бахтли» томошабинлар бўлиб, ҳамма даҳяк олувчиларни, уларнинг тахта кўприкка чиқиб даҳякни олгач қозикалонга, қушбегига таъзим қилишларини, баъзиларнинг даҳяк олаётганида қилтонг-ланиб, саросимага тушиб кимга салом, кимга таъзим қилишини билмай, тўрт томонга аланглаб қараб ҳамма-ни кулдирганини, тахта кўприкнинг шимол томонидаги зинапоядан не чоғлик хурсанд бўлиб тушиб, томошабинларнинг салом, таъзим ва табригини кутган ҳолда, одамлар орасидан ўтувчи даҳяк олганларни бемалол кўрардилар.

Соат саккизларда қозикалон ва қушбегининг бош қимирлатишдан иборат фармони билан даҳяк бериш маросими бошланарди: дафтардор мирза лўла қилиб ўралган узун қоғоз —«дафтарни» очиб, унда ёзилган рўйхатни бир бошдан ўқир эди. Мирза ҳар бир номни баланд овоз билан ўқиганида оламиён хизматкори пастга—даҳяк олувчилар ўтирган жойга қараб, у номни янада баландроқ овозда такрорларди. Агар номи эълон этилган киши ҳозир бўлмаса ва унинг келмагани сабаби аён бўлса, улар чунончи: «вафот этган», ё «даромади ошиқ», ёки «бемор» деб жавоб қайтарарди, агар ном эгаси келмаганининг сабаби номаълум бўлса, ҳозир бўлганлар «назар» деб жавоб берардики, бу сўзнинг маъноси Бухоро ҳукуматининг даҳяк бериш маросими истилоҳига кўра, «йўқ, йўқлигининг сабаби номаълум», деганидир.

Оламиён хизматкори пастдан эшитадиган ҳар бир жавоб сўзни дафтардор мирзага қараб баланд овоз билан такрорлар ва мирза у жавобни мазкур одамнинг дафтардаги номи ёнида ёзиб, навбатдаги кишининг номи-ни ўқирди.

Агар номи чиққан киши ҳозир бўлса «Ҳозир!» деб ўрнидан турар, тиз чўкиб ўтирганида гижимланган тўнини тузатар, камарчаларини боғлар, соқолини панжаси билан тараб «тартибга солар» ва зинадан тахта кўприкка чиқар ҳамда қозикалон ва қушбеги томонига қараб салом бериб таъзим қиларди. Шу вақт хазиначи 120 танга боғланган латтани яхдон (чарм сандиқ)дан олиб оламиёнга, оламиён эса, хизматкорига берар, хизматкор эса, оламиёнга олувчи мулла қўлига бераётиб қичқирарди: «Олдилар!». Дафтардор мирза у мулланинг дафтардаги номи ёнида «олдилар» сўзини «олди» деб ёзарди.

Даҳяк олувчи мулла 120 танга боғланган тугунни олгандан кейин қушбеги ва қозикалон тарафига қараб яна бир таъзим қилар ва тахта кўприк шимолидаги зинапоядан тушиб кетарди. Учига чиққан хушомадгўй ва назари паст баъзи муллалар эса, оламиён хизматкори қўлидан 120 тангалик тугунни олганда, аввал ўпар, кейин кўзларига суртар ва яна ўпиб қўйнига тикарди, шундан кейин қушбеги ва қозикалонга таъзим қилиб зинадан тушиб кетарди.

120 тангалик тугунни ўпиш, кўзга суртиш, такроп ўпиб қўйнига солиш маросими ҳам ташқи формаси жиҳатидан, ҳам моҳияти жиҳатидан диққат қилувчилар назарига насроний (христиан) диндорларнинг бут кўтариш маросимига ўхшаб кўринарди¹.

* *
*

Мулла Омон эски даҳякхўрлардан эди, мадраса дарсларини хатм қилишидан беш йил олдин унга «файласуф» устоди домудла Ҳомид Араб бу «илмий мукофот» ни олиб берган эди. Агар биз у билан танишган вақтимизда дарсни хатм қилганидан ўн беш йил ўтган бўлса, демак, у йигирма йиллик даҳякхўр эди. Аравакаш воқеасидан сўнг кийимларини ўзгартиб, муллалик тўнларини ташлагани учун уни яна даҳяк олиш маросимига келар деб ҳеч ким ўйламасди. Аммо кутилмаганда у яна даҳяк бериш маросимига келди.

Уша йилнинг даҳяк бериш маросимида мен, илгариги йиллардагидек томоша учун икки-уч дарсдошларим билан келиб, Поянда жоме масжид томида ҳаммадан олдин жой олган эдим. Даҳяк бериш маросими бошланиб, юқорида тасвир этилгандек, дафтардор мирза даҳяк олувчилар номини ўқий берди ва номи чиққанлар тахта кўприкка чиқиб 120 тангалик тугунни ола бошлади. Шу орада оламиён хизматкори «розмозлик Мулла Омон!» деб бақирди. Мулла Омоннинг ёнида ўтирганлардан бири: «ҳозир!» деб жавоб берди. Аммо унинг ўзи индамай ўрнидан туриб, тахта кўприк зинасига йўл олди. Танишлари унинг қиёфасидан ажабланмади, лекин чапаниларча калта тўн ва «сичқон думи»дек фач қўйиб боғлаган

¹ Бу ерда даҳяк бериш ва уни олишга ҳақли бўлган муллаларнинг даҳяк олиш маросими тасвир этилди. Аммо даҳяк нима, уни олишнинг расмий шартлари, амир Бухоросида даҳяк олишга эришиш йўллари «Эсдалиқлар»нинг пастроғида ўз ўрнида нақл этилади.

кичик кўк салла билан намоён бўлганда уни танимайдиган томошабинлар ва талабалар орасида: «Қандай бўлиб бу чапани аравакашга ўхшаган киши даҳяк олибди?»— деб шов-шув гап-сўз бошланди.

Мулла Омон зинапоядан чиқди, қозикалон ва қушбеги томон қараб оддий тарзда салом берди, аммо таъзим қилмади, пулни олгандан сўнг қаршидаги зинапоядан туша бошлади.

Мулла Омон тушаётганида қозикалон қўл ишораси билан оламиён одамини ёнига чақирди ва унга алланималар деди. У «хўш, тақсир» деди-ю, Мулла Омон кетидан югуриб зинадан пастга тушди. Бир оздан сўнг Мулла Омон олдинда ва оламиённинг одами орқада намоён бўлишди. Мулла Омон қушбеги ва қозикалон яқинига борди ва қўлидаги даҳяк пулини қозикалон олдига ташлаб, унга нималардир деди. Кейин даҳяк олганлар тушиб кетадиган зинадан эмас, балки тўғри ғарб томонга қараб тахта кўприк Регистонга тушди, одамлар тўдасига кириб ғойиб бўлди.

Оламиён хизматкорини қозикалон чақирганда тўхтаб қолган даҳяк бериш маросими улуғларнинг имо-ишораси билан яна давом этди. Аммо мирза янги номни эълон этишдан аввал қоғозда ниманидир чизиб қўйди. Афтидан, у аввал розмозлик Мулла Омон номи ёнида «олди» деб ёзган сўзни ўчириб, Мулла Омон бир юз йигирма тангани қайтариб бергандан сўнг, эҳтимол, «даҳякдан маҳрум қилинди» деган жумлани ёзгандир...

* *
*

Даҳяк бериш маросими томошаси тамом бўлгандан сўнг бизлар тарқалдик, ҳар ким ўз манзилига борди, кечқурун эса, Арбоб лабиҳовузи мадрасачасидаги Қори Усмон ҳужрасига йиғилдик. Суҳбатимиз темаси Мулла Омоннинг аҳволи эди, чунки биз, юқорида айтиб ўтганимиздек, унинг муллалик кийимларини ташлаб чапаниларча кийинишидан бу гал муллалар қатори даҳяк олишни истамас, унинг одамови бўлиб яшашидан муллалар жамиятида ҳеч қаерда кўринмас деб ўйлардик.

Бу ўйлаганимиз ва кутганимизга қарши уни чапанилар кийимда даҳяк олувчилар тўдасида кўрдик, хайратда қолиб ўзаро: «Модомики, у одамови бўлгани ҳолда

муллалар қатори даҳяк олишни лозим кўрган экан, муллаларча кийинмоғи лозим эди, чунки чапанича кийинганида унга даҳяк беришмайди ва у муллалар, томошабинлар оммаси орасида ноқулай аҳволга тушиб қолади»,— дер эдик.

Унга индамай ва айб этмай даҳяк берганларида биз яна кўпроқ таажжуб ва ҳайратга тушдик, чунки Бухоро ишбилармонларининг бу қилиғи уларнинг одатига хилоф эди.

Даҳякни бергандан кейин уни йўлдан қайтариб қўлидан бир юз йигирма тангали тугунни олганларида, у ҳамманинг олдида, ҳатто бизнинг назаримизда ҳам шаънига номуносив иш билан эътиборини йўқотди деб унга ачиндик, бугунги ҳодисанинг унга ҳаддан зиёд ёмон таъсир этганини ўйлаб, бу оғир вазиятга қандай тоқат қиларкин, деб унга раҳмимиз келди...

Биз Қори Усмон ҳужрасида Мулла Омон тўғрисида шу кунги таассуротимизни ўзаро гаплашиб турганимизда у тўсатдан келиб қолди, унинг аравакаш воқеасидан 7-8 ой ўтгандан сўнг бу ногаҳон келиши бизни қанча ажаблантирган бўлса, тахминимиз хилофича унинг хурсанд, хушвақт кўриниши бизни кўпроқ таажжубга солган эди.

У келиб ўтирган заҳоти гап бошлади:

— Албатта, сиз азиз дўстлар мени чапани кийимда муллалар қатори яна даҳяк олиш учун бориб ўтирганимни кўриб ажаблангандирсиз. Сизларни таажжубдан чиқариш учун бир-икки оғиз сўз айтмоқчиман,— деди ва бу муқаддимадан кейин сўзини давом эттирди,— мен муллаларга нафратимни изҳор этиш учун кийимимни ўзгартган вақтда муллалик нишонаси мендан тамоман йўқолсин учун бошқа даҳяк олмайман деб қарор қилган эдим. Лекин даҳяк бериш кунини етганда, ичимда айтдим: агар мен даҳяк олишга бормасам, кийимларимни ўзгартганим сабабли мени «демона» деб юрганлар бор, даҳяк олишни ўз итхирим билан тарк этишим манфур одамлар ақидасича, девоналигимнинг янги бир далили бўлур эди. Бинобарин, юрагимда аҳд этдим: даҳяк олиш баҳонаси билан шу чапани кийимда Арк дарвозахонасига чиқаман, албатта бу кийимим билан менга даҳяк бермаслар. Шу муносабат билан қозикалон билан шахсан рўпара бўлиб бир-икки сўз айтаман, токи мен кийимбошимни девоналигим учун эмас, балки муллалар жа-

моасидан нафратланганим учун онгли равишда ўзгартганимни қозикалон ҳам, бошқалар ҳам билиб олсин...

Мулла Омон бир лаҳза жим қолиб яна сўзда давом этди:

— Афсус,— деди у,— менинг кийим-бошимга қарамай, ҳамма муллаларнинг ва томошабинларнинг (шу қаторда сизларнинг ҳам). кутганига қарши менга даҳяк беришди. Даҳяк олувчи муллаларнинг қулларча саломтаъзимига зўрға бош қимирлатадиган қозикалон менинг оддий саломимга товуш чиқариб жавоб берди ва ҳатто у тулки табиат бўри менга боқиб риёкор меҳрибонлик билан табассум қилди ҳам, мен шу пайт хато қилганимни билиб, даҳяк олувчилар қаторида чиққанимга пушаймон қилдим. Чунки қозикалон билан бетма-бет туриб юрак маддасини ёриб ташлаш учун баҳона қолмаган эди. Даҳякни олиб ночор тахта кўприкдан тушдим...

Мулла Омон нафасини ростлаб яна сўзга кирди:

— Тахта кўприк зинасидан тушган чоғимда оламиён одами кетимдан етиб келди ва у силовсин¹ менга айтди:

— Жаноби шарият паноҳ (яъни қозикалон) сизга «салом» дедилар ва марҳамат айладиларки, «Мулла Омоннинг қандай кийиниши билан ишимиз йўқ, лекин даҳяк олиш учун муллалар қаторида Арки Олийга чиққан вақтларида муллаларча кийинишлари яхшироқ, токи халойиқ орасида гап-сўз бўлмасин»...

Қозикалоннинг бу гапларини айтгандан сўнг Мулла Омон сўзини давом эттириб деди:

— Мен «қозикалоннинг бу марҳаматини» эшитган ҳамон бениҳоя хурсанд бўлдим, чунки унга бир-икки оғиз гапиришим учун кеч бўлса ҳам, баҳона топилди. Бинобарин, оламиён одамининг қозикалондан менга етказган сўзларига жавобан «Жуда яхши!» дедим ва қайтиб яна тахта кўприкка кўтарилиб қозикалон олдига бордим, даҳяк пулини унинг олдига қўйиб дедим: мен учун бир кафт тупроқдек эътибори бўлмаган бу матони олиш учун муллаларча кийиниш шарт бўлса, мен буни олмайман. Чунки мен муллалардан нафратланаман, уларнинг кўпчилигини разил, худписанд, мунофиқ, халққа золим ва бераҳм биламан, бинобарин, муллаларча кийим-

¹ Силовсин кичик ваҳший ҳайвон, ўзича овлаёлмай, йиртқич ҳайвонларнинг сарқитини еб кун кўради (Мулла Омон оламиён одамини «Силовсин» деб атаб, қозикалон ва бошқа муллаларни йиртқич ҳайвонларга ўхшатмоқчи).

бошни тарк этдим ва юз йигирма танга учун у шарманда кийимбошни кийишни хоҳламайман.

— Қозикалон менга жавоб бериб: «Биз шундай маслаҳат берган эдик, агар сизга маъқул тушмаган бўлса, ихтиёрингиз. Аммо бу даҳяк ўз ҳақингиз, олиб кетинг» деб ҳар қанча уринган бўлса ҳам, мен қулоқ солмай, унга жавоб қайтармай, тахта кўприқдан тушиб кетдим. Чунки унинг ҳамма муомалаларининг ёлғонлигини, бу мунофиқларча муомала билан мени жазога дучор этиш фурсати етгунча, тилимдан ўзини амин сақлашни хоҳлаганини билардим,— деди Мулла Омон ўз ҳикоясининг охирида. У биз билан бошқа ўтиришни истамай:

— Оз бўлса ҳам юрагим бўшади,— деб Қори Усмон ҳужрасидан чиқиб кетди.

«ҚОРА ҚИГИЗ КИЙГАНЛАР» ВОҚЕАСИ ВА МУЛЛА ОМОН ИШИНING ОҚИБАТИ

Ҳозирги Қашқадарё областида Чироқчи деган район бор, амир замонида бу ернинг ҳукумати атрофдаги вилоятларга (масалан Қарши, Шаҳрисабзга) эмас, бевосита амирга қарар эди.

Бухоронинг ҳамма музофотларида амир ва унинг ҳоким, қози, раис ва амлоқдорларининг зулми ҳаддан зиёд бўлса ҳам, Чироқчи ҳукмдорларининг оғир зулми ундаги аҳолининг турмушини тоқат қилиб бўлмайдиган даражага етказди.

Ҳар бир музофотдаги мазлумлар маҳаллий ҳукмдорларга қарши чиқиб, ғалаён ва исён қилганларида маҳаллий ҳокимлар кўплаб кишиларни қамоққа олар ва ўжарроқларини Бухоро зиндонига юбориб, шундай золимон чоралар билан мазлумларнинг ҳаракатини бостирарди.

Агар зулм кўрганлардан бирон киши маҳаллий ҳокимлардан шикоят ариза билан амир саройига келса, аввалан аризасини амирга етказолмасди, башарти, «бахти чопиб» (дурустроғи, бадбахтлиги рўй бериб) аризаси амир қўлига етганда ҳам, устидан мазлум шикоят қилган ҳоким номига амир: «Фалонча шундай шикоят қилди, текшириб кўринг, агар унга ҳақиқатан зулм етган бўлса, додига етинг»,— деган мазмунда муборакнома — хат чиқарарди.

Бу муборакномани мазкур мазлум у золимга келтириб берганда, албатта «текшириш» натижасида мазлумнинг шикоятни «ноҳақ чиқарди». Бухоро ҳукмдорлари зулми тўғрисида халқ мақолида: «Улганнинг устига юз таёқ» дейилгани каби у, мазлумга ҳам илгари тортган зулм-ситамлари устига «ноҳақ шикоят қилгани учун» калтак, таёқ, зиндон, муддатсиз қамоқ жазоси қўшиларди.

Чироқчининг жонидан тўйиб «пичоқ устухонига етган» аҳолиси умумий ғалаён кўтариб маҳаллий ҳукмдорлардан бақадри ҳол қасос олиш, сўнг Россия Туркистонига ёки бошқа бир мамлакатларга кўчиб амир ва ҳукмдорлари зулмидан тамоман халос бўлишга қарор қилди.

Шу вақтда қандайдир маслаҳатчи пайдо бўлиб, уларга, ё душманликдан, ёки дўсти **нодон** сифатида, «бу ишни қилманглар, акс ҳолда ҳаммаларинг қириб ташланасиз, яхшиси, кўплашиб амирга шикоят ариза олиб боринглар. Амир эса бу золим ҳукмдорларга лойиқ жазо берар»,—деб маслаҳат берган..

— Ҳеч бир подшоҳ,— деди ўша маслаҳатгўй,— мамлакатни ва унинг хазинасини хирож, ўлпон ва закот бериб тўлдирадиган аҳолини ўз золим одамлари қўли билан хароб этиш, хонавайрон қилишни ва халқининг бош олиб кетишини хоҳламайди. У вақтда хирож, солиқларни ким тўлайди?

Чироқчининг аҳолиси «маслаҳатчининг» сўзларини қабул этган, ўз орасидан икки юз нафар довюрак ва кўп зулм кўрган одамни ажратган, улар умум аҳолининг шикоят аризасини амирга етказиши, сарой аҳлига аҳолининг оғир аҳволини оғзаки айтиб бериши керак эди.

Зулм кўрган аҳолининг намояндалари икки юз дона қора кигиз топиб, унинг ҳаммасини ўртасидан тешиб, уларнинг ҳар бири биттадан кигизни бошини тешигидан чиқариб кийиб олганлар. Утмиш авлодларнинг анъанаси бўйича бу нарса уларнинг ҳаддан ортиқ зулм кўрганларининг нишонаси эди.

Ташқи кўриниши ҳар қандай одамнинг дилига ваҳима соладиган бу намояндалар яёв ҳолда йўлга чиққан, Қарнаб тоғи устидан тикка амир Аҳадхон қароргоҳи — Қарманага келган.

Қармана кичкина шаҳарча эди, қора кигиз ёпинганлар қириб келиши билан ундаги аҳоли ваҳимага тушиб,

«Булар қанақа одамлар ва нима ҳодиса юз берди экан?» дер эди.

Қора кийганларнинг келди-келди овозаси ҳаммадан бурун амир ва унинг сарой аҳлларига етган эди. Амир ўз амалдорларига уларни яхши сўз, муомала билан кутиб олишни, аммо Кармана аҳолисига қўшилиб ҳамсуҳбат бўлишларига, дилларидаги дардларини очиб беришларига йўл қўймасликни буюрди.

Сарой ясовуллари амир фармонига мувофиқ, қора кигиз кийганларни яхши пешвоз олиб уларни амир турадиган чорбоққа жойлаштирадилар. Бу ерда ясовуллар уларнинг шикоят аризаларини амирга етказиб, жавобига амир тилидан «кўп марҳамат»лар айтишар, ҳол-аҳвол сўраш вақтида маҳаллий ҳокимларнинг жабр-зулми тўғрисидаги ҳар бир сўзни эшитганда «афсус, афсус» дейишар ва «модомики аҳвол шундай экан, нега илгарироқ келиб жаноби олийга арз-дод қилмадинглар?» деб «дўстона» койиб қўйишар, яна ўзлари бу «дўстона» ўғитларига жавоб тариқасида: «Майли, зарари йўқ, кеч бўлса ҳам дуруст бўлсин»,— дер эдилар. Кечикиб келган бўлсангиз ҳам аризаларингни мукаммал қилиб келтирибсизлар, жаноби олий қушбегига «у золимлар оёғини осмондан келтириб, ўринларига «одил» ҳукмдорлар юборишни буюрадилар» деб «башорат» қилардилар.

Хуллас саройдагилар уларнинг қулоқ-мияларини қуруқ сўз ва «қўйинларини пуч ёнғоқ билан» тўлдириб, кунини кечга етказдилар, халқ мақолида айтилганидек, «бўш омордан юз ботмон шоли» инъом этдилар.

Кечаси қоронғи бўлганда уларнинг қўлига амирдан қушбеги номига ёзилган муборакномани бердилар, карманалик бирон киши билан ҳамсуҳбат бўлмасин деб уларни аҳоли яшайдиган жойлардан қуршаб олган ҳолда ўтказиб, Малик чўлига қўйиб юбордилар. Улар Бухорога, қушбеги ҳузурига боришлари ва қушбеги «уларнинг талабини хоҳишларига мувофиқ ҳал қилиши керак» эди.

* *
*

«Қора кигиз кийганлар»нинг келаётгани Бухоро шаҳрида боридан ҳам жуда оширилиб, ақл ишонмайдиган муболағалар билан овоза бўлди: гўё шарқий аҳолининг

ҳаммаси — Қаршидан тортиб Дарвоз, Фармгача ҳокимларнинг жабру зулмидан қора кигиз ёпиниб Қарманга — амир саройига келган, улар етган жойларини талон-торож қилармишлар ва ҳоказо...

Уларни амир Қарманадан Бухоро шаҳрига қушбеги ҳузурига жўнатгани ҳақидаги хабар тарқалганда шаҳар аҳолисини ваҳима босди. Хусусан савдогарлар дўконларининг эшигини ярим очиб, яхши молларини яшириб, дўкон супачасида икки-уч кишидан ўтирар, «қора кигиз кийганлар» га доир хабарларни ўзаро муҳокама қилишар, аммо секин-аста пичирлаганлари сабабли, йўловчилар уларнинг нима деётганини сезмасди.

Саройлардаги савдогарлар бўлса, саройларининг катта дарвозасини ёпиб, фақат кичик дарчасини киришчиқиш учун очиқ қўяр, ўзлари сарой ичкарасида ўтириб, «қора кигиз кийганлар» ҳақида суҳбатлашарди. Сарой даричаси олдида ҳамиша саройбон соқчилик қилар, нотаниш ва «шубҳали» кишиларни саройга киргизмасди.

«Қора кигиз кийганлар»нинг шаҳарга томон юришининг иккинчи куни бу ваҳимали овоза бир оз камайди: овоза тарқатувчилар илгариги хабарни «тузатиб» айттарди: «Қора кигиз кийганлар» орасида Шеробод, Ҳисор ва Кўҳистондан ҳеч ким йўқ экан, улар фақат Қарши, Ғузор, Чироқчи, Яккабоғ, Бойсун, Шаҳрисабз ва Китоб аҳолиси экан».

Учинчи куни эса, бу хабар яна майдороқ бўлиб, «улар орасида қаршилиқлар бўлмай, фақат Кенагас (Шаҳрисабз) аҳолиси бор эканки, кенагасликлар манғит амирларига қадимдан душман», дердилар.

Бу хабар овоза бўлганда «кенагасликлар манғитлар олдида нима ҳам қила оларди? Агар жаноби олий Ҳайдарқул чўчқага¹ буюрсалар, бир соат ичида уларни нест-нобуд қилади» деб дўкончи савдогарлар хотиржам бўлиб дўконларини очдилар, молларини харидорларга намоёйиш бердилар, саройлик йирик бойлар эса, сарой дарвозаларини катта очиб нафасларини ростлай бошладилар.

Узоқ ўтмай янги овоза тарқалди: «қора кигиз кийганлар» бир неча нафар чироқчилик гадолар бўлиб, кийим-бошсиз бўлганларидан қора кигизга ўраниб гадоёй-

¹ Ҳайдарқул чўчқанинг кимлиги ва нима иш қилиши «Эсдаликлар»нинг иккинчи қисмининг «Бадбашара одам» бобида тасвирланган.

ликка чиққанлар, улар гадойлик қилиб юриб Қарманага етган, ундан Бухоро томон келаётган эмиш.

Бухоро Чорсусидаги дўкончи савдогарлардан бири бу хабарни эшитиб шодланган ҳолда истеҳзо билан шундай деди:

— Жуда яхши, хуш келибдилар, қадамларига ҳасанот, битта чақа пулни улардан аямаймиз.

Иккинчи куни бу хабар тамоман бошқа шаклда овоза бўлди: гўё Чироқчининг улуғларидан бир неча нафари «жаноби олийнинг жаҳоноро жамолларини» кўриш орзусида муносиб тортиқлар билан «хумоюн» дарборига — Қарманага келган эмиш. Жаноби олий уларни «нурли ҳузурларига» қабул этиб зиёфат қилгандан сўнг меҳмонларнинг Бухорони ҳам томоша қилишини, Арки Олийни чиқиб кўришини ва шундан кейин ўз вилоятларига қайтишларини илтимос этганлар. Олий фармонга мувофиқ қушбегининг одамлари меҳмонларни пешвоз олиш учун Хом Работга чиққан, уларни Аркка келтириб зиёфат берган. Ҳозир эса, меҳмонлар шаҳарнинг турли томонларини томоша қилиб юрган эмиш.

Бу сўнгги хабарнинг оҳанги ва тантанали ибораларидан уни қушбегининг одамлари тўқиб овоза қилгани маълум эди. Аммо Бухоро аҳолиси «қора кигиз кийган исёнчиларни» кўрмаганлари каби «кийим-бошсизликдан кигизга ўралган гадойларни» ҳам, «амир ва қушбегининг азиз меҳмонларини» ҳам кўролмади. Бу хабар баҳорги ёмғирсиз қора булут каби гулдураш билан оламга даҳшат солиб охири бенатижа ўтиб кетди.

* * *

*

«Қора кигиз кийганлар» хабари одамлар эсидан кўтарилиб орадан икки-уч кун ўтгандан сўнг, Мулла Омон бир кеч пайти Арбоб лабиҳовузи мадрасасидаги Қори Усмон ҳужрасига кириб келди. Унинг сўнгги марта бу ерга келгани даҳяк бериш маросимидан кейин бўлиб, бу юқоридаги бобда қайд қилинди. Ундан шу дамгача 6-7 ой ўтган бўлса ҳам, бу ерга ҳеч келмаган эди. Унинг бундай қўққисдан келиб қолишидан бизнинг ҳар биримиз бирон фавқулодда хабар келтирганини ҳис этардик. У ҳеч ҳол-аҳвол сўрамай, гап бошлади:

— Мирзо Убайд мадрасасида «Модари гети» (дунё

онаси) номли мулла бор,— деди у,— асл номи Мулла Махдум. Унинг ёши олтмишдан ошган, лекин у ғирт кўса бўлиб, бетлари кампирларнинг бетига ўхшаш эгри-бугри, ажинлар билан тўла. Шу сабабли Бухоронинг шўх табиатли кишилари унга «Модари гети» деб жуда муносиб ном берган. У бу ном билан шу қадар машҳурки, унинг асл номи кишилар эсидан чиқиб кетган.

Мулла Омон Модари гетининг таржимаи ҳоли ва унинг шахсий хислатлари тўғрисида шундай деди:

— Модари гети бойсунликдир; ўзининг айтишича, амир Музаффар кўҳистонлик ва шахрисабзликларга қарши уруш қилганда у амир лашкарига қарши уришиб кўп қаҳрамонликлар кўрсатган. У амирнинг ва ҳокимларнинг фуқаро ва хусусан тоғликлар ва шахрисабзликлар устидан олиб борадиган ишидан норозилик билдириб, золимларни қаттиқ ҳақоратлайди...— деб Мулла Омон нафасини ростлаб олиб сўзида давом этди:

— У ўзини ҳукмдорлар ва муллалардан норози қилиб кўрсатгани сабабли у билан ошна бўлиб олган эдим. Аммо кейинчароқ билсак, унинг ҳамма лоф уришлари ва адолатпарварлик даъволари фақат қоронғи уй ичидагина бўлиб, кўчаларда, одамлар орасида ўзини бошқача тутаркан...

«Уйда шеру, майдонда сичқон денг»,— деди ҳар бир мавридда мақол ишлатадиган Қори Усмон Мулла Омоннинг сўзини бўлиб.

— Бу — оз,— деди Мулла Омон,— уни «ҳаёсиз мунофиқ» дейиш дурустроқ бўларди. У қоронғи ҳужрада яккама-якка суҳбатларда ҳукмдорлар ва муллаларнинг қилмишларидан норози кишига улардан шикоят қилиб, қабих ҳақоратлар билан уларни ерга уради. Аммо кўчада ё бошқа жойларда бирон мулла ёки сипоҳ учраса, уятсизларча таъзим, лаганбардорлик ва хушомад қилиб, уларнинг мурдор кавушини ялаб тозалагудай бўлади...

Мулла Омон бир лаҳза жим қолиб, яна сўзлади:

— Унинг бу мунофиқона хислатини билгач, мен ундан ўзимни тортдим. Аммо «қора кигиз кийганлар»нинг келиши ҳақидаги хабар тарқалган кунларнинг бирида у кўчада менга дуч келиб, ҳолимга қўймади ва ҳужрасига олиб борди, у шу ёзда Шаҳрисабз томонларига саёҳат қилганини ҳикоя қилди. Сайру сафарини ҳикоя қилиб шундай деди: «Чироқчи аҳолисининг аҳволи ниҳоят оғир

ва тоқат қилиб бўлмайдиган эканини кўрдим, уларга қора кигиз кийиб амирга бориб ҳукуматдорлар дастидан шикоят ариза беринглар деб, маслаҳат бердим, улар маслаҳатимга кирди, ораларидан икки юз нафар одам ажратиб, уларга қора кигиз кийинтириб Қарманга — амир саройига узатдилар...»

Мулла Омон Модари гетидан эшитган ва шу бобнинг аввалида қайд этилган нарсаларни нақл этиб, сўзини давом эттирди:

— Амир у мазлумларни алдаб Бухоро томонига йўлатганини Модари гетидан билдиму, амир зиндонда ва унинг жаллодлари қўлида дом-дараксиз ўлиб кетмасликлари учун уларни Бухоро йўлидан қайтаришга аҳд этдим.

Мулла Омоннинг ҳикоясига қараганда у «қора кигиз кийган мазлумларни Бухоро йўлидан қайтариш мақсадида йўлга чиққан, уларни Малик чўли этагидаги Хом Работ деган обод бекатда учратган, уларнинг қўлидан қушбеги номига амир берган муборакномани олиб ўқиган. Муборакномада мазмунан шундай ёзилган экан: «Бу додхоҳ (адолат талаб)ларнинг додига етинг, муфассал топшириқни чопар етказди».

Мулла Омон уларга: «Чопар сизларни йўқ қилиш ҳақидаги фармонни қушбегига сизлардан олдинроқ етказди, агар сизларга жон керак бўлса, ўз вилоятларингга қайтинглар, қўлингиздан келадиган ишни ўша ерда қилинглар»,— деб тушунтирибди.

Аммо улар бу сўзларга қулоқ солмай, «амир ва унинг одамлари бизларни иззат-икром қилди, улар алдамайди» деганлар.

Шу вақтда Бухоро тарафидан капали араваларда қушбегининг одамлари кўп сарпо билан етиб келиб додхоҳ шикоятчилар устидан қора кигизларни олиб, уларнинг ҳар бирига тўн кийдирган ва уларни 8-10 нафардан аравага миндириб Бухорога жўната берган, ҳар бир аравакашга шаҳарнинг белгиланган дарвозасидан киришни, бир дарвозадан икки араванинг кетма-кет кириши мумкин эмаслигини таъкидлаганлар.

Қушбегининг одамлари Мулла Омонни шикоятчи додхоҳлар орасида кўриб шубҳаланган ва бу одамларни эҳтимол, шу қўзғатган бўлса керак, деб ўйлаган. Бинобарин, улар бу ҳақда додхоҳларни сўраб-тергаб чиққанлар.

Додхоҳлар: биз бу одамини танаймаймиз ва илгари кўрганимиз ҳам йўқ, деб таъкидлаган. Аммо қора кигиз ўрнига подшоҳлик тўнларини кийиб амирга ва унинг одамларидан кўнгли тўқ бўлиб ишончлари яна ошган шикоятчилар қушбеги одамларига Мулла Омон қочишга ташвиқ қилганини яширмай айтганлар.

Мулла Омон бу ҳолни сезиб дарҳол додхоҳлар орасидан ўзини четга олган ва қоронғи тушганда, қушбеги одамлари юрмайдиган йўлдан шаҳарга қайтган.

* *
*

Мулла Омоннинг сўзига кўра, ҳар бир арава бошқа-бошқа дарвозадан шаҳарга киргани сабабли шаҳар аҳолиси бу янги одамларнинг келишидан беҳабар қолган. Қушбеги одамлари Регистонга етиб келган ҳар бир аравадан додхоҳларни ҳурмат-иззат билан тушириб, Аркка чиқарганлар ва уларни одамларни қамайдиган ҳовличалардан бирига киргизганлар, уларга нисбатан кўрсатилган «иззат-ҳурматга» хотима бериб, подшоҳлик тўнларини танларидан ечиб олганлар, бўйинларига занжир, оёқларига кишан уриб, чидаб бўлмайдиган даражада исканжа остига олганлар.

Кечқурун, ҳамма додхоҳлар ҳовличада тўпланганда улар орасидан ёшроқ ва жасурроқларини ажратиб бешталаб-ўнталаб зиндонга ва обхонага ташлаб, пешмапеш ўлдириб ўликларини йўқота берганлар. Бир неча нафар ўлими яқинлашган қари-қуриларини Чоржўй зиндонига, Бухоро-Хева чегарасидаги Қабоқлик ва Учўчоқ бадарғаларига сургун қилганлар.

Шундан сўнг амир фармонига мувофиқ Чироқчидаги «бош ифвогарлар»ни ҳам топиб, пешмапеш ушлаб, Бухоро зиндонига юбориш бошланган экан...

* *
*

Бу хабарларни бизга етказиб Мулла Омон дарҳол ўрнидан туриб бизнинг олдимиздан кетди. Бухоро аҳолисининг кўпчилиги қатори биз ҳам «қора кигиз кийганлар» ҳақидаги гўлгўлали хабарнинг бенатижа жим бўлиб кетишидан ҳайрат ва таажжубда эдик, бу пухта

маълумотни эшитиб, Мулла Омондан жуда хурсанд ва миннатдор бўлди. Афсуски, бу Мулла Омон билан энг сўнгги суҳбат ва охириги учрашувимиз бўлди.

Шундан сўнг Мулла Омон Бухорода ўша одамовилиги билан бир неча йил соғ-саломат яшади. У одамови бўлганидан кейин фавқулодда мажбурият бўлмаса ҳеч ким билан учрашмас, борди-келди қилмасди. Юқорида кўрсатганимизча, бизнинг олдимизга ҳам агар фавқулодда бирон ҳодиса юз бермаса келмасди. Унинг сўнгги бир неча йилги ҳаётида, афтидан, Бухорода бирон фавқулодда воқеа рўй бермади шекилли, бизни хабардор қилиш, ўз кўнглини бўшатиш учун ҳузуримизга бошқа келмади ва уни йўл, расталарда ҳам тасодифан бўлса-да учратмадик. Аммо шуни билардикки, у Бухоро шаҳрида, илгариги макони — Турсунхожа мадрасасида яшаб, сиҳат-саломатлиги жойида эди.

Аммо бир вақт (сўнгги марта учрашганимиздан ўтган нечанчи йил эканини ҳозир аниқ эслолмайман) «Мулла Омон йўқолибди, ўлик ё тириклигидан асар йўқ», деб овоза бўлди.

Биз бу овозани текшириб чиқдик: қўшни ҳужрадагиларнинг сўзига кўра, у «Розмоз қишлоғига бораман» деб чиқиб кетган ва бошқа қайтиб келмаган. Бир неча кундан кейин уни кўриш учун укалари келган. Уларнинг сўзига кўра у, Розмоз қишлоғига ҳам бормаган экан. Унинг укалари бир йилгача Бухоро атрофининг шаҳар, қишлоқларини, туманларини қидириб суриштирган билан ундан ҳеч хабар топмаганлар.

Баъзилар: эҳтимол, у жинни бўлиб ўзини сувга, қудуққа ташлаб ҳалок бўлган, деб ўйласа, баъзилар: душманлари ўлдириб йўқотиб юборган бўлиши мумкин, деб тахмин қиларди. Ҳар ҳолда унинг нима бўлганини ҳеч ким равшан айта олмасди.

Сўнгги учрашувимиздан эллик беш йил ўтгандан сўнг мен бу ерда уни ёдладим, дўстлик бурчини адо этиб унинг номини тирилтиришни ўз инсонлик бурчим деб билдим.

ҒИЖДУВОНЛИҚ РУСТАМ АШКИЙ

Шаҳарнинг сассиқ ҳавосидан безганимдан экинзорлар ва Зарафшон соҳилининг тоза ҳавосидан қониб на-

фас олиш учун мен 1897 йилнинг баҳорида Гиждувонга — ўз қишлоғимга бордим.

Шу кунлар амир Абдулаҳад ўз сарой аҳлларида бирининг тўйига Карманадан Бухоро шаҳрига келган эди, лекин амир «хожа Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг мазорини зиёрат қилиш» ниятида бу ерга келаётибди деган овоза тарқалди.

Амирни ва унинг «тантанасини» умрида кўрмаган деҳқонваччалар эрта тонг вақтида Гиждувон туманининг марказига қараб уловли, пиёда йўл олди. Мен амирни шаҳарнинг гузар ва кўчаларида кўп кўрганимдан бу «томошага» унча шошилмадим. Аммо амир турган жойда унинг саройи олдида чавки (оммавий базм) га рақс, ашулани кўриш учун қўшнимизнинг эшагини олиб туш чоғи йўлга чиқдим.

Бизнинг қишлоғимиз билан Гиждувон қўрғони ўртасидаги Наматгарлар қишлоғига етганимда олдимдан ҳамқишлоқ йигитлар чиқди. Улар Гиждувондан — амир томошасидан қайтиб келаётган эди. Мен уларга рўпара бўлганда мен ҳам, улар ҳам уловларимизни тўхтатдик.

Улар кулишар ва мен ажабланардим. Мен биринчидан, йигитлар сабабсиз кулишганига, иккинчидан уларнинг амир ва чавки томошасини ташлаб мунча тез Гиждувондан қайтаётганларига ҳайрон эдим. Ахири нега мундай кулаётганликлари ва нега тез қайтаётганларининг бонсини сўрадим:

— Амир эртаб Гиждувонга келиб амлокдорхонага тушибди ва Рустам Ашкийдан қўрқиб, дарҳол шаҳарга қочиб кетибди,— деди ёшларнинг бири ва умумий кулги яна авж олди.

— Бу қўрқоқлигинг билан амир бўлмай ўл-э!— деди иккинчи бирови ва умумий кулги яна давом этди.

— Дуруст, амирнинг қўрқоқлиги маълум,— деб сўрашимни давом эттирдим мен,— умуман халққа ким кўп ёмонлик қилса, у ўз кўланкасидан ҳам қўрқади. Аммо у нега хусусан Рустам Ашкийдан қўрқаркин?

— Биз бунинг сабабини билмаймиз ва тушунмаймиз,— деди йигитларнинг бири,— биз шуни тушундикки, амир шунча сарбозлари, тўп, туфанг, дор ва минораси бўлса ҳам, зўравонликда ном чиқарган оёқяланг Рустам Ашкий туфайли қочиб кетибди.

— Агар бунинг сабабини сизлар билмасанглар, мен

билишим керак!— деб эшагимни Гиждувонга қараб сурдим, йигитлар қишлоққа қараб кетди.

* *
*

Мен Гиждувон бозорида эшагимни эшак саройга боғлаб, тўғри Чорсу томонга бориб, Файзибой ҳолвагарнинг дўконига кириб ўтирдим. У менинг ошнам ва дўкони эса турли хабарлар тўпланиб тарқаладиган марказ эди. Амирнинг Рустам Ашкийдан қўрқиб қочиб кетгани сабабини бир чойнак чой ичгунча дўкон эгасидан билиб олдим.

Файзибойнинг сўзича, амирнинг «хожа Абдулхолиқ Гиждувоний мозорини зиёрат қилиш ниятини» саройдагилар Гиждувон амлоқдори Мирзо Қодирбекка олдиндан хабар қилган эканлар. Амлоқдор бу «хушхабар»ни эшитган заҳоти амирга тортиқ тайёрлаш тараддудига тушиб, ҳамма керакли нарсани тайёрлаган, аммо, амирга тортиқ этиладиган ўғил билан қизни топиш анча қийин бўлган. Чунки амир ва сарой аҳли тили билан айтганда «безорилик» ва «зўравонлик»да шуҳрат топган ор-номусли Гиждувон аҳолисининг фарзандларига қўл тегишиб бўлмасди. Шунинг учун кимсасиз ва ҳимоясиз қиз ва ўғилни топиш керак эди, бироқ бундай қиз, ўғил топилмабди.

Аммо бу орада амлоқдорнинг воситачилари қўлга олиш анча осон кўринган ўғил болани топибдилар.

Бу ўғил бола 16-17 ёшларда бўлиб, номи Маҳмуджон эди, у арқонфурушлик қиларди. Маҳмуджоннинг отаси Гиждувон қишлоқларидан бирида яшар, илгарилари ўрта ҳол деҳқон ҳисобланарди. Бироқ ер солиғининг оғирлиги ва қишлоқ судхўрларидан қарздор бўлгани сабабли, еридан батамом маҳрум бўлиб, уйда ўтириб қолган эди, осуда ҳоллик вақтида ёлғиз фарзанди — Маҳмуджонни ўқитиб хат-саводли қилган ва ота-онаси қариб қашшоқ бўлган вақтда у боқарди.

Маҳмуджоннинг ота-онаси уйда ип йигириб, арқон товларди, ўғли Маҳмуджон эса, улар тайёрлаган ип, арқонларни ҳафтада икки кун — шанба ва чоршанба кунлари Гиждувоннинг чорва мол бозори майдонида сотиб, топган пулини ота-онасининг нафақасига сарфларди.

Маҳмуджоннинг отаси қарздор бўлиб, ерларидан ажралиб қолган вақтида, унинг хонавайрон бўлишига

асосий сабабчи бўлган қишлоқ улуғлари билан муносабати бузилган эди. Бинобарин, бошига фалокат тушганда уларнинг ёрдам бериши номаълум эди.

Бу аҳволдан фойдаланиб қолишга ҳаракат қилган амлоқдор одамлари бир куни бозор охирида, Маҳмуджон палосларини эшакка юклаб уйига қайтаётганда, уни йўлнинг хилват жойида ушлаб амлоқдорхонага етказганлар. Кечки пайт пинҳоний қилинган бу ишдан одамлар беҳабар қолган.

Маҳмуджон уйга қайтавермагач, отаси уни излаб Гиждувонга келган, кўп сўроқ, текширишлардан сўнг, охири амлоқдорхонага алоқадор кишидан ўғлининг қардалигини билган.

Узоқ яшаб, кўпни кўрган мўйсафид ўз замонаси ҳоқимларининг ҳамма найранглари ва уларга қачон, қандай йўл билан қаршилик кўрсатишни биларди. У ўғлининг нима мақсадда тутилганини сезибди, йўл кўрсатиш ва ёрдам беришни сўраб тўғри Рустам Ашкий ёнига борибди.

Рустам Ашкий шу вақтларда Гиждувоннинг машҳур олифталаридан бўлиб, ўзига илтижо этган одамлар номусини муҳофаза қилиш йўлида жонини аямас эди. У Маҳмуджоннинг отасини яхши қабул қилиб, ўғлини қутқазिशга сўз берибди. Бироқ қутқазिश куни еткунча тубандаги тadbирни амалга оширишни мўйсафидга топширибди.

Рустам Ашкий маслаҳати юзасидан Маҳмуджоннинг онаси амлоқдорхонага бориши ва амлоқдор хотинлари орқали ўғлини кўриб, унга шу нарсаларни ўргатиши керак эди: Маҳмуджон амлоқдор ва унинг одамлари олдида ўзини очиқ тутиб гўё у амлоқдор қўлига тушганидан кўп хурсанд ва рози, агар бахти чошиб амир саройига тушса, янада кўпроқ шод бўлар, арқонфурушликдан жаноби олий маҳрамлиги даражасига етиш топилмас давлатдир, дейиши керак.

Рустам Ашкий сўзининг охирида шундай дебди:

— Амир яқин кунларда Гиждувонга келади деган овоза бор. Маҳмуджон юқоридаги тadbир билан амлоқдор ва унинг одамлари ишончига эришса, амлоқдорхонадан эркин чиқа олади. Эртасига амир келадиган деган куннинг кечаси, қоронғи тушганда у амлоқдорхонадан чиқиб тўғри Гиждувон қалъасининг намозгоҳ дарвозасига бориши керак ва унда мени тайёр отлик ҳолда то-

пади, мен уни орқамга мингаштириб, чўл-биёбон йўли билан Бухоро тупроғидан чиқараман ва Русия тупроғига ўтказаман, уни у ерда — Каттақўрғон ва Самарқандда Русия давлатининг фуқароси қилиб паспорт олиб бераман, у яна хизматингизга қайтиб келади. У вақтда унга на амир ва на вазир гапиролмайди.

Рустам Ашкийнинг маслаҳат ва тadbирлари амалга ошди, амир келади деган куни кечаси Маҳмуджон амлокдорхонадан чиқиб, Рустам Ашкий билан қочиб кетади.

Амлокдор ва унинг одамлари «олий ҳазратнинг муборак хотирларини ташвишга солмаслик учун» бу хабарни амирдан ҳар қанча яширсалар ҳам, воқеанавислар (жосуслар) бошқа хабарлар қаторида бу воқеани ҳам унга ёзиб беради. Амир амлокдорхонага тушгандан сўнг аҳволни билиш учун аввал жосусларнинг ёзганларини ўқиган, Маҳмуджоннинг Рустам Ашкий билан қочиб кетгани ҳақидаги хабарни эшитиб ҳуши бошидан учган.

Албатта, амир қочиб кетган Рустам Ашкийдан қўрқмас эди, аммо бу воқеа муносабати билан Гиждувоннинг қўрқмас, итоатсиз ва исёнкор аҳолиси (бу ҳақда у ҳаддан зиёд муболағали хабарлар¹ эшитган эди) эсига тушиб ниҳоят қўрққан, ҳатто қози, амлокдор, раис ва миршабни салом учун ҳузурига қўймаган, уларнинг тортиқларини қабул қилмай, зиёфатларини емай шошилишча равишда қочиб кетган.

АҲМАД ДОНИШ ВАФОТИНИНГ ХАБАРИ

Файзибой ҳолвагар амир Абдулаҳаднинг Гиждувондан қочгани сабаблари ҳақидаги ҳикоясининг пировардида биринчи ҳикоясининг лаззатини йўқ қилиб тоғимни заҳарлаган бошқа бир хабарни ҳам айтди. Бу — Аҳмад Дониш вафоти тўғрисидаги хабар эди, бу хабар бир ҳафта олдин Бухородан олинган экан.

¹ Амир замонда Гиждувон аҳолисини «аравасувор» ва «занбар нишин» дейишарди. Бу сўзнинг маъноси шуки, улардан ҳар йили бир қанча киши ҳокимларга қарши чиқарди, уларни аравага миндириб Бухорога олиб борардилар, зиндонга ташлардилар ва баъзан ўлдираддилар, ўлдирилганларни эса, мурдакашлар занбарга солиб таширди. Бироқ бундай жазолар Гиждувон аҳолисига ибрат бўлмасди, улар зарур вақтда ҳокимларга яна қарши чиқарди.

«Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида зикр этилганидек, Аҳмад Дониш ҳар йили ёз фаслининг охирида дала саёҳатига чиқиб, бир неча кун Ғиждувонда бўларди, ўша кунларда бир неча маҳаллий одамлар унинг манзилига қатнардди, уларнинг энг ёшларидан бири шу Файзибой эди. Файзибой ўз ҳолвагарлик касби билан унга хизмат қилар ва ҳар кун тушки овқат вақтида унга яхмас (морожний) тайёрлаб берарди.

Файзибой чаласавод бўлиб, фақат нақд-насияларини дўконнинг дафтарига ёзиб қўйишни биларди, холос. Унинг Аҳмад махдум фазилатини тақдирлай оладиган даражада кенг илмий маълумоти йўқ эди. Лекин у Аҳмад Донишга содда, оддий ва айни вақтда жуда юксак баҳо берди.

— Аҳмад махдум жуда улуғ одам эди, унинг улуғворлиги муллалиги, ёши ва гавдасининг йириклигида эмас, балки шунда эдики, ҳар бир кўрган одам унинг салобати ва савлатининг таъсири остида қолар ва айни вақтда уни қўрққандан эмас, тўла муҳаббат билан ҳурмат қиларди. У шунча улуғворлиги, савлат ва салобати билан ҳар бир кишига, гарчи, ёш бўлса ҳам, оғаниларча муомала қиларди.

Файзибой бу сўзларига яна қўшимча қилди:

— Дунёда жуссаси йирик мўйсафид муллалар анча бор, аммо уларни ҳеч ким астойдил ва муҳаббат билан ҳурмат қилмайди, одамлар ундай муллаларни, «уламони таққир айлади» деган баҳона билан қозихонага торгмасин, деб қўрққанларидан «ҳурмат» қиладилар.

Файзибойнинг ғиждувонликларга хос лофғўйлик ва мағрурлик томири ҳаракатга кирди шекилли, шундай деди:

— Биз, ғиждувонликлар ҳар кимни ҳам маъқул билиб, писанд қилавермаймиз, ахир Бухоро одамларининг энг улуғи бўлган амир мамлакатдаги ҳамма халойиқни ўзининг қуллари ҳисоблайди. Аммо биз ғиждувонликлар уни ҳурмат қилмай, балки масхара қиламиз. Менинг гумонимча,— деди яна Файзибой,— Аҳмад махдумда суҳбатдошларини кўзга илинмас иплар билан боғлаб оладиган сирли куч бор.

Файзибойнинг хурофотпарастлиги жўш уриб яна қуйидагиларни айтди:

— У зўр дуохон эди деб ўйлайман ва хоҳлаган кишисини асир ола биларди. Бироқ дуохонликни касб қи-

либ олмаган, дуохонларни эса «фирибгар» деб ҳақоратларди.

Файзибой сўзининг охирида, Аҳмад Дониш вафотидан қаттиқ афсусланиб деди:

— Э дариг, минг даригки, шундай улуғ одам вафот этди. Унинг вафот этганини эшитиб, унга ихлосманд бўлган биз бир неча нафар ғиждувонликлар у дала саёҳати вақтида манзил этган уйга уч кунгача кечки пайт тўпланиб, таъзия тутиб, фотиҳа ўқидик.

Мен Аҳмад Донишнинг Ғиждувондаги манзилини билсам ҳам, шу вақтгача кўрмаган эдим. Бинобарин, Файзибойдан у жойга мени олиб бориб кўрсатишни илтимос қилдим.

«Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида тасвирлаганимдек у уй Ғиждувон қўрғонининг шарқида Нарзулла бойвачча деган кишининг томорқа боғчасида жойлашган эди, у уйни қўрғондан Пирмаст ариғининг шохобчаси ва бир кўча ажратиб турарди.

Уй тўққиз ёғочлик ва ҳашаматли бўлиб, деворларига ганчкорлик, ўймакорлик билан турли нақшлар солиб зеб-зийнат берилган эди. Деворлардаги гулларнинг нақши шундай табиий кўринардикки, олиб ҳидлагиси келарди кишининг.

Уйнинг олд девори тепасига махсус лавҳада тубандаги байт заррин ҳарф билан нақшланган эди:

Э, кўргувчи, бу нақшни асло унутмагил!
Мир Аҳмади фақир синиқ килкин эслагил!

Бу байтдан ва Файзибойнинг гапидан маълум бўлдики, уйнинг нақшларини ва гулларини Аҳмад махдум ўз қўли билан солган.

* *
*

«Неъмат қўлдан кетганда қадри билинади» деган мақол жуда тўғри. Аҳмад махдумнинг тириклик вақтида уни излаб топмадим ва унинг тўғрисида ҳамсуҳбатлари қилган ҳикояларни эшитиш билан қаноатланардим. Унинг вафот этганини эшитиб афсус ва надомат оташи баданимда аланга олди. «Нега тириклик чоғида илож топиб у билан танишмадим, замон ва замондош-

лари ҳақида унинг фикр-мулоҳазаларини бевосита унинг тилидан эшитмадим?»— деб ўзимни койир эдим. Бу афсус ва надомат асносида Файзибойнинг сўзларини беихтиёр такрорлардим: «Афсус, ҳай дариф, минг дариф!»

Аҳмад Донишнинг Бухоро шаҳрида дўстлари ва қадрдонлари кўп бўлса ҳам, мен уларнинг биронтаси билан яқиндан таниш эмас эдим, унинг дўстларидан бири, фикримча, унга ҳаммадан баланд баҳо берган киши, Шарифжон махдум эди, у шу кунларда Пешкўҳ туманида қози эди. Мен унинг яқин ошнаси ва илгариги хизматкори эдим, шу сабабдан бир неча кун унинг ҳузурда бўлиб марҳум тўғрисида ҳамдардлик қилишга қарор бердим, икки-уч кун ичида ҳамқишлоқларим билан хайрлашиб Гиждувон ва Вобкент усти билан Пешкўҳга ўтиб кетдим.

* *
*

Пешкўҳ Бухоро вилоятининг чекка туман (район)ларидан бўлиб, шаҳардан ғарби-шимол томонда 32 километр (бу районнинг чекка қишлоқлари шаҳардан 40-50 километр нарида) узоқликда Хоразм чўлининг қумлик этагида жойлашган.

Илгариги замонларда бу туман урганчлик босқинчилар дамида турган, шунинг учун бир неча қишлоқ орасида қалъадек тепалик бўлиб, бегона босқинчиларнинг ҳужуми вақтида аҳоли мол, ашёлари билан шу тепаликларда ўзини мудофаа этган. Бу районнинг қадимий маркази Зандана қалъаси бўлиб, ҳозир кўчувчи қумзор четидадир. (Араб адабиётида «занданажий» деб ёзиладиган зандана бўзи араблар истилосидан илгари ва бу истилонинг бошларида жаҳонга машҳур эди).

Ўрта Осиё Россияга қўшилгандан кейин бундай ўзбошимча босқинчилик ва талончиликлар тамоман барҳам еган бўлса ҳам, Зандана ва Пешкўҳ қалъалари каби баъзи қалъаларда ҳануз аҳоли яшарди.

Араб истилоси замонида Бухор Худотнинг ёзда турадиган жойи бўлган Кўҳи Иштивон ҳозир Қоқиштивон номи билан машҳур бўлиб, тамоман қумзорлар орасида қолган.

Бу туман кам сув, лекин ерлари серҳосил бўлса ҳам,

аҳолиси қашшоқ эди. Бу ерга Бухоро одамлари кам қатнар, шаҳарнинг бозорлар аро юрувчи савдогарлари эса ҳеч келмас эди. Шу сабабдан шаҳарда вақтини ҳамиша суҳбатдошлар, шоирлар орасида ўтказган қози бу ерда жуда зерикиб қолган, бинобарин, мени собиқ хизматкори ва шеър, адабиёт ҳаваскори бўлган талаба сифатида эмас, балки биродар, яқин қариндошдек суйиб қабул қилди.

Мен қози билан Аҳмад Дониш ҳақида кунда узоқ суҳбат қилишдан ташқари, Дониш қўли билан ёзилган катта дафтардан унинг асарларини ўқиб чиқардим. Қизил чарм муқовали бу дафтарнинг бўйи тахминан икки қарич, эни бир ярим қарич бўлиб, Қўқоннинг жайдари китобат қоғозидан тузилган эди.

Бу дафтар қозининг Қори Неъмат деган ошпази қўлида эди, у Аҳмад маҳдум тириклигида унга ошпазлик қилган. Қори Неъмат ёшлигидан Аҳмад маҳдум вафот этгунча ҳамиша унинг хизматида бўлган. Маҳдум вафотидан сўнг, аза кунларини бирга ўтказиш учун Шарифжон маҳдум талаби билан унинг хизматига келиб, ошпазлик вазифасини адо қиларкан.

Қори Неъматнинг сўзига қараганда Аҳмад маҳдум бу дафтарни «ёдгорлик» деб берган экан. Бироқ бу тўғрида дафтарда ҳеч нарса ёзилмаган эди. Ҳар ҳолда мен учун бу дафтарни ўқиб чиқиш тасодифан топилган нодир гавҳарга тенг эди.

Дафтарда баъзи хотиралар, ҳикоялар ва баъзи воқеалардан муаллифнинг таассуроти паришон ва эгрибугри қилиб ёзилган эди. Мен марҳумнинг энг йирик асари билан танишдим, сўнг маълум бўлдики, бу дафтарда ёзилган кўп нарсалар шу асарга киритилган материаллар экан. Бундан кўринадики, муаллиф эсига келган ҳар бир нарсани аввал пешма-пеш бу дафтарда тарқоқ ҳолда ёзиб, сўнгра уларни иккинчи марта ишлаб, тартибга солган ва бобларга ажратиб, «Наводирул вақое» асарини яратган.

Албатта, бу дафтарда «Наводирул вақое»га киритилмаган парчалар ҳам, шунингдек, бу китоб ёзилиб бўлгандан кейин ёзилган нарсалар ҳам бор эди.

«Наводирул вақое»га киритилган парчалардан бири муаллифнинг илми нужум (астрономия) билан шуғулланишининг сабаби ҳақида эди. Бу ҳақда у дафтарда тубандагиларни ёзган эди (албатта мен бу ерда унинг

ёзганини мазмунан баён қиламан, чунки у дафтар ҳозир қўлимда эмас, шунингдек, муаллифнинг иборалари айнан эсимда ҳам қолмаган):

«Мен ёшлигимда келажатимни ва ишимнинг оқибатини билишга зўр эҳтирос билан қизиқардим, бу мақсадимни илми нужум воситаси билан амалга оширишга ишонардим (маълум бўладики, Аҳмад махдум даставвал юлдузлар билан астроном сифатида эмас, балки астролог сифатида шуғулланган). Бинобарин, бу фан устодлари ҳузурига уни ўрганиш умидида қатнадим. Лекин у устодларнинг ҳаммаси ҳасис ва бахил эди. Моддий ва маънавий жиҳатдан катта хизмат кўрсатсам ҳам, менга ҳеч нарса ўргатмас ёки менинг дардимга дармон бўлмайдиган нарсани ўргатарди. Шунинг учун бу фанга доир китобларни топиш, мутолаа қилиш ва бу китоблардан ўрганган нарсаларни тажриба қилиб кўриш билан машғул бўлдим, натижада бу илмда муваффақият қозондим».

Муаллиф бу эсдаликнинг охирида (ўша дафтарда) илова қилган эди (мазмунан): илми нужумни ўрганиш билан шуғулланган вақтларимда кўп ташвиш, азоб ва машаққат чекардим, кўнглимда, агар мен бу илмни қўлга киргизсам, бу фанни ўрганиш учун олдимга келадиган ҳар бир кишига мамнуният билан текинга ўргатардим» деб аҳд қилган эдим. Бу илмга эришгач, аҳдимга вафо қилдим. Афсуски, умрим давомида бирор мунажжим етказолмадим. Лекин кўп фолбинларни вужудга келтирдим. Менинг олдимга келиб бу илмни ўқиган ҳар бир киши, ҳали бирон нарса ўрганмай, олти ой, бир йил ўтар-ўтмас, бахтга қарши, савдогарлар эшигида дарбадар юриб, уларга янги йилда қайси мол ва матонинг арзон бўлиши ва қайси молнинг нархи кўтарилажигидан хабар бериб, шу разилонга йўл билан кисса ва жиғилдонини тўлдириб юрганни кўриб қолар эдим.

Дафтарда кўрганим бошқа бир парча муаллифнинг беморлик кунларидаги таассуроти эди. Маълумки, у умрининг охирида узоқ вақт бемор бўлиб ётган эди ва дафтардан билиндики, беморлиги қабзият касали экан. У бу ҳақда ёзган эди (мазмунан):

«Мен ўзимни таниганимдан бери эркин юрганман. ҳеч қачон ва ҳеч бир мавридда асоратга тушмаганман, саройга мансуб бўлиб, маъмур ва маошхўр бўлган вақтларда ҳам эркинлигимни қўлдан бермай асоратни тан

олган эмасман. Подшоҳга ёзганим мактуб ва аризалаҳрим ҳам ҳар хил риёкорлик, тамакорлик ва хушомадгўйликдан холи эди».

«Аммо умримнинг охирида билдимки, дунёда мутлақ озодлик йўқ экан. Қари, бемор ва юролмайд қолганим ҳолда ўзимнинг энг паст инсонлик ҳолатимни адо этиш учун ҳар кун Бухоронинг шарқ тарафидан (муаллифнинг ҳовлиси — С. А.) унинг ғарбига (касалхона — С. А.) одамлар ёрдамида боришга, унда ўзимни доктор ва унинг одамлари асоратига топширишга мажбурман».

Қозининг мирзаси шу ерлик Мирзо Абдураҳим деган киши эди. У менинг Аҳмад маҳдум тўғрисида очкўзлик билан маълумот излаб юрганимни кўриб, бир куни меҳмонликка чақирди. Уйда менга Аҳмад маҳдум хати билан ёзилган Нозим Ҳиротийнинг асари «Юсуф Зуллайҳо»ни кўрсатди. Унда дostonнинг воқеаларига доир Аҳмад Дониш чизган расмлар ҳам бор эди.

Санъатшуносликда уқувсиз бўлганимдан Аҳмад Донишнинг бу асардаги расмларига баҳо беролмайман. Бироқ Мирзо Абдураҳим кўрсатган бир расм менинг диққатимни тортди. Бу — «миршаб Мирзо Анвар ва унинг кўкнор косаси» мавзуида санъаткорнинг карикатура асари эди.

Мирзо Абдураҳимнинг изоҳига кўра, амир Музаффар Мирзо Анвар деган кўкнорини Бухорода миршаб тайинлаган экан. Кўкнорилар қўрқоқ бўлади, ваҳоланки, миршабнинг вазифаси ўғрилар билан қўрқмай кураш олиб боришдир. Аҳмад Дониш амирнинг бу ишини ҳажв қилиб шу расмни чизган.

У расм бир варақ жайдари қоғозда тубандагича чизилган эди: биринчи кўринишда гиламда тўшалган кўрпача устида чордана чўкиб ўтирган Мирзо Анвар кўзларини юмиб, олдидаги катта косада кўкнор гижимламоқда. Иккинчи кўринишда миршабнинг одами келиб, унга қандайдир хабар етказмоқда. Мирзо Анвар эса, қўлини косадан кўтармай, кўзларини катта-катта очиб, хабарни ҳаяжон ва ташвиш билан эшитарди. Учинчи кўриниш Мирзо Анвар ҳушсиз чўзилиб ётар ва чўзилган чоғида оёғи билан тепган кўкнор коса бир четга думалаб кетиб, гижимланган кўкнор гилам устида сочилган эди. Учинчи расмнинг остида миршаб одамининг тилидан қилиб қуйидагилар ёзилган: «Қаердадир бир одам ўғри бўлса керак, деган шубҳа бор». Миршаб тилидан

қилиб эса: «Вой ўлдим» (гўё миршаб «ўғри» сўзини эшитгач, «вой ўлдим!» деб ҳушидан кетиб кўкнори коса-сини тепиб, кўкнорни сачратган).

АҲМАД ДОНИШНИНГ ЙИРИК АСАРИ «НАВОДИРУЛ ВАҚОЕ» БИЛАН БИРИНЧИ ТАНИШУВИМ

Аҳмад Донишнинг йирик асари «Наводирул вақое» билан унинг вафотидан 3-4 йил ўтгандан кейин танишган эдим. Аммо воқеаларнинг ички боғланиш тартибини кўзлаб муаллиф вафотини қайд қилиш билан дарҳол бу ҳодисани эслатишни лозим топдим.

Илм ва адабиётга алоқадор одамлар Аҳмад махдумнинг «Наводирул вақое» деган йирик асари борлигини биларди, бироқ унинг нусхаси ҳеч кимнинг қўлида йўқ эди. Бу асарни фақат муаллифнинг уйига қатнаб юрган кишиларгина биларди, улар асарни муаллиф қўлида кўрган ва дўстона ўтиришларда унинг мазмунини юз хил янгилик ва ўзгартишлар киритиб ҳикоя қилиб юрганлар.

Аҳмад Дониш ҳаётлигида бу китобнинг ўз қўли билан ёзилган нусхасини Сиддиқхон Ҳашматга тақдим этгани кейинроқ маълум бўлди.

Сиддиқхон Ҳашмат амир Абдулаҳаднинг укаси бўлиб, отаси Музаффар замонида Чоржўйнинг ҳокими эди, у Музаффарнинг беморлигида уни кўриш баҳонаси билан рухсатсиз Бухорога келди. Бироқ у келганда отаси ўлган ва сарой аҳли унинг ўлимини яшириб, валиаҳд Абдулаҳадга тахт-тожни топшириш учун уни Қарманан келтирган ва отасининг вафотидан беҳабар Сиддиқхонни қамоққа олган.

Сиёсий ишлардан четлаштирилган, Бухоро Аркидан анча йироқ бир ҳовлида қамалган, жамиятдан жудо этилган Сиддиқхон илм ва адабиёт билан шуғулланди, подшоҳликда берилган маошни китоб сотиб олишга сарфлаб, вақтини мутолаага бағишлади. Орадан уч-тўрт йил ўтмай, у донишманд сифатида шуҳрат топди ва шонр бўлиб, ўзига Ҳашмат деган тахаллус қўйди.

Саройдан норозиларнинг бошлиғи бўлган Аҳмад Дониш Сиддиқхон билан яширин алоқа тутиб, китобини

ҳеч қандай моддий ва маънавий манфаатни кўзда тутмай, холис ният билан унга тақдим қилган экан.

Аҳмад махдум асарларининг ошиғи Шарифжон махдум¹ Сиддиқхон билан махфий алоқа боғлаб, нусха кўчириш учун у китобни омонат олган ва кўчиришни хушхат, пухта мирзо Абдулвоҳид Мунзимга (унинг ҳақида «Эсдаликлар»да кўп айтилган) топширган.

Мирзо Абдулвоҳид китобни кўчириб бўлгунча, бу сирни ҳеч кимга, ҳатто менга ҳам билдирмади. Бироқ китобат тамом бўлгач, Шарифжон махдум мени чақириб келтирди, воқеани (унинг махфийлигини таъкидлаб) менга ҳикоя қилди ва мирзо Абдулвоҳид билан у кўчирган нусхани асл нусха билан солиштириб, тузатиб чиқишга иштирок этишимни илтимос қилди.

«Кўрнинг муддаоси икки кўрар кўз!» деганларидек, мен бу ишни тасвирлаб бўлмайдиган шодлик билан бажону дил қабул қилдим ва шу куннинг ўзидаёқ иш бошладим.

Бу ишни Ғозиён гузаридаги мулла Муҳаммад Шариф мадрасасининг мирзо Абдулвоҳид ҳужрасида адо этдик.

Иш давомида мен Аҳмад махдум нусхасини қўлга олиб қараб турардим, мирзо Абдулвоҳид ўзи кўчирган нусхани баланд овозда ўқиб, хато кетган жойлари учраганда мен луқма ташлардим, мирзо Абдулвоҳид ўқишни тўхтатиб, ўз нусхасини тузатарди. У чарчаб қолган вақтда мен асл нусхани баланд овоз билан ўқирдим, у ўз нусхасида топган хатони, мени тўхтатиб, тузатарди.

Биз ҳужранинг эшигини бекитиб, ҳеч кимга билдирмай ишлардик. Бироқ бир куни шоир Муҳаммад Сиддиқ Ҳайрат кириб келди, биз ундан ишимизни сир тутмадик, чунки у ўзимизга ўхшаш сир сақлай оладиган бўлиб, ҳеч бир ерда алжимас эди.

Биринчи кундаёқ китобдан яхши таассурот олган Ҳайрат ҳар кун келиб бу ишда соме (тингловчи) тариқасида иштирок этишга руҳсат сўради. Биз қабул қилдик, шундай қилиб асар нусхасини солиштириб, тузатиб чиқиш учаламизнинг қўлимиздан ўтди.

Менинг мутолаа ва назар доирам у вақтларда жуда

¹ 1955 йил нашрида (Садриддин Айний, Ёлдоштў, нашриёти давлати Тожикистон, 1955, 408-бет); Латифжон махдум.

тор эди. «Наводирул вақое»нинг нужум, фалсафа ва тасаввуфга доир кўп жойларини тушунмас эдим, аммо тушунадиган жойларим менга жуда таъсир қиларди.

«Наводирул вақое»нинг мен ҳаётда кўрган ва мени диққинафас этган ҳодисалар ифодаланган жойлари менга зўр таъсир бағишлади, бу ходисаларни ислоҳ қилиш ва унинг ислоҳ бўлиши эсимга келмас ва «дунё шундай келган, шундай мавжуд ва шундай ўтиб кетади, нима қилиш керак?» деб ўйлардим, Бедилнинг ўша вақтлар дунё ишларидан безган одамлар тилида достон бўлиб юрган қуйидаги байти билан ўзимни юпатардим:

Тушди бошга тириклик энди Бедил начора?
Шодми, ношодми яшаш керак албатта!

Бироқ «Наводирул вақое» мундарижасидан ҳаётдаги таҳликали аҳволнинг реал тасвирини худди ўзим турмушда тасаввур этгандай кўрганимда, менда бошқача ҳолат рўй берди. Дилимда айтдим: «Бу аҳволни тузатмоқ лозим, агар мен тузата олмас эканман, ундан нафратланишим зарур» (шу вақт менда инқилобий онг уйғона бошлади).

«Наводирул вақое»нинг оилавий аҳвол тўғрисидаги фикрлари менда катта таъсир қолдирди. Донишманд Аҳмад Дониш ўз замонасининг оилавий аҳволини яхши ўрганиб, келин билан қайнана уриши ва куёв уйида қайнана, қайнсингилларнинг оилани бузувчи ифвогарликлари сабабларини тасвирлаб, оиладаги уруш, хархашаларни боплаб кўрсатган (бундай аҳволни ўзим ҳам кўп кўрган ва эшитганман).

— Мен бу ерда келин-қайнана уришига бағишланган бобдан парчаларни муаллифнинг ўз ибораси шаклида мисолга келтираман, зарур ҳолларда муаллиф сўзларига тирноқлар ичида изоҳ бераман, бироқ мутолаа осон бўлсин учун сатр боши (абзац), вергул, нуқта, тирноқ ва қўштирноқ каби ҳозирги ёзув қондаларига эътибор қиламан.

Ўша бобда келин билан қайнана уриши тўғрисида шундай дейилади:

«...Агар мушук билан итнинг душманлиги сабабини текширсанг, келин билан қайнана ўртасидаги низо нима вайдан эканлиги сенга маълум бўлиб қолади, яъни ит «мушук суякни мандан олиб қочади» деб ўйлайди, му-

шук эса, «ит нон ушоғини чангалимдан тортиб олади» деб қўрқади. Шу сабабли бир-бирига дуч келганларида ночор адоват изҳор қилишади. Оилада эса, келин билан қайнана ўзаро даъво қилиб, бир-бировини камситишга интилади: Қайнана она бўлгани учун «фарзандим заиф ва ожиз бир парча гўшт эди, мен тиришдим, гарбия қилдим... Қанча-қанча кечаларни кун ва кунларни тун қилдим, ўзим хуноб бўлиб, уни камолга етказдим. Шу азиятларим эвазига ўғлимнинг ишлари менинг қўлимда бўлиши ва у эса менинг маслаҳатим ва розилигимдан ташқари бир қултум сув ҳам ичмаслиги керак», деб даъво қилади.

Келин эса «мен бу эркакнинг этагини тутиб ҳамма қавм-қариндошдан жудо бўлдим, ўзимни унинг хизмати учун тубанлик ва хизматкорликка бағишлаганман... бундай камситиш ва таслим бўлишнинг сазоси тариқасида эркакнинг ҳамма кирим-чиқим ишларининг калити... менинг ихтиёримда бўлиши керак», деб даъво қилади.

«Бир-бирига зид ва икки даъво оиладаги асл хусуматнинг моҳиятидир. Она кўрадики, фарзандининг уйи тўрида бегона хотин ўтириб... ҳукмрон ва қаҳрамон бўлиб олибди, ҳолбуки, унинг ўзи фарзандининг уйида қаҳрамон ва фърмон берувчи бўлишнинг даъвогаридир...»

«Хотин кўрса, эрининг давлати соясида пешонаси ажин босган зол... ўтириб унинг ясаниб-тусанишига халал бериб унинг рўзғор ишларига аралашмоқчи бўлади, ҳолбуки, у ўзига мустақиллик истайди... Шунинг учун унинг пешонаси тиришади».

«Эркак уйга кирса, хотинининг вожоҳатида ғам, ташвиш аломатини кўриб, эр-хотинлик муҳаббати юзасидан ҳол-аҳвол сўрайди. Хотиннинг бир қанча аччиқ-чучук гапларидан аниқлаб биладики, муҳаббатга бу хилда доғ тушираётган нарса она адовати экан. Оналик ҳурмати жиҳатидан унга, илтижо қилади: «Сен уй ишларини саранжом қиламан деб ташвиш чекма, хотиржам бир ерда ўтир, тоат-ибодатинг билан шуғуллан ва шукур этгинки, битта фарзандинг икки бўлди. Энди вазифанг бир жойда ўтириш ва дуо-ибодат қилишдир, уй ишларини келинингга топшириб қўй ва ўзингни қийнама».

«Эркакнинг бу гаплари... онанинг иззат ва ҳурмати-

дир... чунки кўпинча эркакнинг уйланиши онанинг ғайрат ва тараддуди билан амалга ошади...»

«Онанинг умид-орзулари шу сабабдан кенги, ўғил уники, унинг хотини ҳам уники ва унинг хизматкори... агар хоҳласа бу хизматкорни ўғли олдига юборади, хоҳламаса йўқ, агар хоҳласа унга нон беради, хоҳламаса бермайди».

«Ўғил: мени уй-жойлик — хотинлик қилган ва мени севган онам мени қанча севса, албатта хотинимни ҳам шунча севар, деб ўйлайди ва шу сабабли шафқат юзасидан онанинг аҳволи яхши бўлишини истайди».

«Она бу сўзлардан... хотин унинг ўғлини йўлдан оздирган деган гумон билан ғавго кўтаради: «Мен сени шу умид билан катта қилдимми, хотиннинг гапига кириб, энди менга бир коса овқатни ҳам тақиқлайсан... Хотинингга мени қарам қилиб, унинг қўлидан нон ейдиган қилиб қўйдинг. Ҳамма ерда фарзанд дастурхонининг ихтиёри онада, хотин ва хизматкор унга қарам ва муте».

«Бечора эр бу ғавго қаердан пайдо бўлдикин деб ҳайрон бўлади ва эҳтимол шундай қилиш керакдир... қоида шундайдир, деб ўйлайди. Хотин олдига бориб кўнгил овловчи насиҳатлар билан унга меҳру муҳаббат изҳор қилади: «Сен бунга хафа бўлма, худога шукур қилки, онам рўзғор ишлари, қозон-товоқни саранжом қилишга қодир, сен хотиржам ўзингга оро бериб юрaver, ош-сувинг олдингга тэйёр келиб туради, сен ҳамма борди-келди ташвишлардан қутулиб тинчгина ўтирасан».

«Бу ғавғоларни эшитган ва «ялмоғиз» кампир (қайнанаси)га нисбатан юрагида адоват пайдо бўлган хотин агар ёмон табиатли бўлса, низо, жанжал кўтариб айтади: «Мен онанг билан бирга турмайман, бошқа турминиз... модомики, онангдан қўрқар экансан, нега хотин олдинг?» Эр кишилар хонадонида хотинларнинг хизмати зolim ялмоғиз кампир эмас, канизлар ва хизматкорлар бажаради. Агар хотин яхши табиатли, одобли бўлса, ўз хоҳишига қарши чиқади, эрига муҳаббати туфайли соҳиб ихтиёрликдан бир йўла воз кечади ва шундай қилгандагина тинч турмуш кечиришига ишонади. Уйда хотиржам, бепарво бўлиб ҳамма ишнинг ихтиёрини қайнанасига топширади, «кўрай-чи, нима қилар»

кин?» деб ичида адоват сақлаб уй ишларига ҳеч қўл урмайди.

«Ўзининг ўта нодонлиги сабабли бошига бало ортгирган она бугун, эрта, ниҳояти учинчи кунгача фарзандининг қозон-товоқ, ички, ташқи уй ишларини бажаради, биринчи ёки иккинчи кунни, бўлмаганда, албатта учинчи кунни ўғли ва келини олдига овқат келтириб қўйган чоғида нолиб айтади: «Қариб, ишдан қолибман, уй ишларини саранжомлашда ҳеч ким менга қарашмайди, ҳамма ҳузур қилиб ётади, мен эсам эртадан кечгача тиниб-тинчимайман...» Она бу сўзларни келинга ишора қилиб айтади, чунки уйда ундан бошқа ҳузур қилиб ётадиган киши йўқ ва у лаззатлироқ, яхшироқ овқатни ўғлининг олдига қўйиб, «сиз буни бемалол еяверинг, чунки раста-бозорларда иш қилиб юрасиз, бошқалар эса уй бурчагида ҳам, даҳлизда ҳам бирор нарса еб юради...»

«Бу ерда ҳам она келинини нишонга олади... Бу гапларни эшитган келин тилини чиқариб турган аждаҳога айланади ва у овқатга қўл тегизмайди, оғиз урмайди. Дастурхон бошида ночор ғавго, фарёд кўтаради».

«Сўнгра эркак ғазабланиб, уй ишлари ихтиёрини... хотини қўлига топширади ва онасини зўрлаб ўтирғизиб қўяди...»

«Тегишини косада бераётганларини кўрган она ҳам ғавго ва жанжал бошлайди, ўғли ва келинининг айшини заҳарлайди... Бу аҳвол парвардигор (худо) ишни осон қилгунча — бировининг ёки икковининг жонини олгунча, балки ҳар учаласини ҳам кўтаргунча давом этади...». Булар (Наводирул вақое)нинг Душанбадаги Фирдавсий давлат кутубхонасининг фондида 1409 рақам билан қайд этилган нусхасининг 391—397 бетларидан олинди.

Муаллиф хотин ва онанинг ҳуқуқини ўз замонасига, шариат ва феодал урфу одатларига мувофиқ баён қилгандан кейин яна қайнана (куёв онаси) устида тўхтаб айтади:

«...Онани рози қиламан деган эр хотинини доим қийнаши керак. Ҳатто кўп оналар талоқ бердиришга рози, бағоят ҳасад ва рашк этганларидан бадавлат оналар ҳамма молини сарфлайди-ю, ўғлига хотинини талоқ қилдиради, янги хотин олдиради, янги хотинга ҳам худ-

ди ўшандай муомала қилади, ўғлини беш, етти мартабагача уйлантиради — хотин қўйиб, хотин олдиради, аммо юқорида айтганимиздек, келин билан қайнана орасидаги хусумат камаймайди, балки ҳар бир янги никоҳдан сўнг ортиқроқ бўлади...»

Сўнгра муаллиф уйланиш шартларини баён қилиб, шундай дейди: «...шундай қилиб, уйлангунча эркакнинг онаси бўлмасин, агар онаси бўлса хотин қилолмайди...»

Муаллиф уйланиш учун муайян даромадга, уй-жойга эга бўлишни ва феодал замонида уйлик бўлиш, тирикчиликка ниҳоят зарур бўлган бошқа шартларни ҳам кўрсатиб ўтади.

Келин бўлувчидан талаб қилинадиган шартларнинг бири унинг давлатманд қариндошларининг бўлмаслигидир. Бу ҳақда мазкур асарда шундай дейилади (мазмунан):

«Аччиқ-чучуги бўлмайдиган рўзгор йўқ, лекин хотин ўртасида жанжал бўлган ҳолда хотиннинг қариндошлари «оғиз кўпиртириб енг шимариб эркакни ўраб оладилар ва ўшқириб шундай дейдилар: «Сен ўзинг кимсан, куёв бўлиб мунча гўдаясан? Бизнинг фарзандимиз ёки синглимизга фалон-пистон дейсан!.. Шу аҳволда нега уйланиб, эрлик обрўйини ерга урасан?», кўпчилик одамлар, биз баён этган ҳақиқий аҳволдан гофил бўлиб, асабийлашадилар ва куёв билан ёқалашадилар, унинг турмушини қоралайдилар, аммо эр билан хотин ўртасидаги жанжал бир кеча-кундуздан ошмаслигини ҳисобга олмайдилар, бир нозу истиғно... билан минг отаона, қариндошни эсдан чиқаришларини ўйламайдилар...»

Муаллиф уйланувчи кишига оладиган хотинининг онасиз бўлишини ҳам шарт қилиб қўяди ва агар келиннинг онаси бўлса, у куёв уйида эмас, балки ўз уйида туриши керак, чунки муаллифнинг ақидасига кўра, қайнана (хотиннинг онаси) куёв билан қизининг ўртасини бузади ва айтадики «ҳа, қизим, ҳушёр бўл, эрингнинг тўни иккита бўлмасин ва бор нарсаларингни асра, у сотолмасин, йўқса устингга хотин келтиради, уни уйдан ташқари чиқишга қўйма, чунки ўйнаш топиб олади, одамлар билан аралашингга ҳам йўл қўйма, чунки одамлардан бало кўзғалади, меҳмон келтиришга қўйма, чунки исроф... сен қуруқ қоласан, ёки талоқ берса қип-ялангоч чиқиб кетасан, жудолик кунни тушганда яраб қолиши учун заҳира тўплагин, эрларнинг муҳаббатига

ишониш лозим эмас ва уларнинг дўстлиги рост ва самимий эмас».

«Қайнана (хотин онаси)нинг бу гаплари ҳам биз юқорида исбот этган наслий муҳаббат ва ноҳақ даъводан келиб чиқади, яъни эрнинг онаси сингари қизнинг онаси ҳам қиз унинг фарзанди, унинг эри эса унга қул бўлиши керак деган даъвода бўлади...»

Муаллиф бу бобнинг охирида шундай дейди: «Бундай воқеалар кўп кишиларда юз беради... Йўқса, эрлар орасида ҳаром-ҳариш ишлар ва гумроҳлик хотинларга қараганда ёмонроқдир, шундай хотинлар борки, ҳалолликда эрлардан яхшироқ. Агар қайнана (хотин ё эр онаси) ҳалол-поқ одамлардан бўлса, куёвга нисбатан ёмонликни раво кўрмайди ва агар аксинча бўлиб, яна орада очиқ қўллик ва меҳрибонлик бўлмаса, у қайнана худди тенгсиз бало ва оғзи очиқ аждаҳо...»

«Лекин бу воқеаларнинг биз юқорида қайд этган сабабларидан хабарсиз бўлган эрлар ҳамма ёмонлик қайнаналардан эмас, балки хотиндан деб ўйлайдилар. Шу жиҳатдан уйланмаган ёки уйланиб онаси, қайнанаси бўлмаган кишилар билмай туриб, беасос айтадиларки «фалончи хотинидан тили қисик ва қайнанага қарам бўлиб, ўз онаси олдида оқ ва гуноҳкордир. Шундай бўлгач, урилишдан, сўйилишдан ёки талоқ олишдан бошқа хотинда нима ҳуқуқ ҳам бўларди?» Бундай фикрловчи кишилар хотинларнинг ҳам эрлар сингари нафси бор ва ўзини улар билан тенг эканлигини унутадилар...»

«Шариат эгаси талоқнинг чегарасини белгилаб берган... қайнананинг ноҳақ иғволари билан хотинни ранжитиш ярамайди... Бу ҳолда онанинг оқ-поқи ўтмайди (агар она ўғлидан хотинингни талоқ қил деб талаб қилса, у эса бу талабни бажармаса, она норози бўлган тақдирда ҳам фарзанд оқ бўлмайди) (Ўша китобнинг 398-410-бетларидан олинди).

Муаллиф эрларнинг ўз хотинларига нисбатан қандай муомала қилиши ва талоқ масаласи тўғрисида шундай дейди:

«Аммо, хотинларга нисбатан муомалани тўғри қилишнинг бир йўли уларга хулқни яхшилашдир. Бунинг маъниси шуки, уларни ранжитмаслик, имкондан ташқари талабларига ва ношукрчиликларига сабр-бардош кўрсатиш керак бўлади...»

«Бундан ташқари имкон борича талоқ қилмаслиги

керак. Уруш-жанжал чиққан пайтда ҳам, эр ўзини бо-
сиши, қизиб талоқ сўзини тилга олмасин, балки юмшоқ-
лик билан ундан узр сўрасин ва агар хотин унамаса...
шундагина талоқ берсин ва агар ўзи ажралишни иста-
са, аввал ҳадылар қилиб, хотиннинг кўнглини олиб,
кейин узр сўраб «ноиложман, энди сендан ажралмоқ-
чиман, нима маслаҳат берасан», деб уни тинчитиб аж-
ралсин».

«Эр киши хотин сирини ҳеч кимга айтмаслиги ва
қандай айб-иллат билан талоқ қилганини билдирмас-
лиги керак. Бировдан: Нима сабабдан хотинингни қўй-
моқчисан?— деб сўрабдилар. У: «Ўз хотинининг сирини
ошкор этмайман!»— дебди. Талоқ бериб ажралгандан
сўнг: «Нега хотинингни қўйдинг?»— деганда у шундай
жавоб берибди: «Бировларнинг хотинини гап қилиб
юришга менинг ҳақим йўқ») ўша китоб, 414-419 бет-
лардан олинди).

* *
*

Аҳмад маҳдум «Наводирул вақое»нинг «Фарзанд-
ларга васият» номли иккинчи бобида касб-ҳунар тўғри-
сида гапириб, аввал дарсхонлик ва дарс бериш устида
тўхтади, бу хусусда ўз хотиралари ва таассуротлари-
дан келтиради: «...мен расмий фанлардан араб тилини
озмунча ўрганиш билан қаноатландим... ва дарс ўқиш,
дарс бериш ва шогирд тўплашни ўзимга оғир иш деб
билардим, мени ўқитадиган устозларга раҳим келар-
ди, «нима сабабдан булар шунча ташвиш ва ғавғога
кўнибди экан» дердим. Уларнинг дунёвий ва охиратда
топадиган нафларини китоблардан ахтардим ва ҳамма-
ларини адашган-гумроҳ, азобда эканини билдим. Илм-
нинг ва илм аҳлининг фазилати тўғрисида «ал илму
иззу дунё ва шарафул — охира») яъни илм дунёнинг
иззати ва охиратнинг шарафи) деганлар. Бу илмдан
мақсад қайси илм экан. Устоз олдида бир неча бемаъни
нодон тўпланади, ҳеч нарсани тушунмай, одобсизлик
билан шовқин-сурон кўтаради, вақти-вақти билан қаш-
шоқ талабалардан унган майиз, ҳолва, танга солинган
товоқлар устоз олдида қўйилади, у шод-хуррам бўлиб
киссага уради, устоз кўп гапириш натижасида чарчаб,
тишлари бўшашиб, ҳазм қуввати қолмас, еганини чай-

наёлмас ва овқат ҳазм қилолмасди, кечалари ухламай китоб кўрар, кундузлари эртадан кечгача шовқин солиб, тўпалон қиларди, ташқарида ва ичкарида сайр-томоша қилиб юролмасди, овқатланиш ва дам олишга фурсат тополмасди, кенг, аммо дим гумбаз (дарсхона) ичида қишин-ёзин зиндонда қамалгандай ўтирарди».

«...Уйга қайтаётганида икки нафар беъмани (катта муллаларнинг жиловдори ва ковушини кўтариб юрувчиси — С. А.) устоз отдан йиқилиб бўйни синмасин деб отининг икки томонида югурдак бўларди. Бундай ва бунга ўхшаш ишларни қандай қилиб иззат дейиш мумкинки, ўз жиловида нодонларни югуртирадиган миршаб, эшик оғо бошидек подшоҳнинг золимлари ҳазрати домолла билан бир хил иззатга эга бўлсалар, подшоҳ саройига мулозамат қилиш унинг зулм ва ёвузликларига рози бўлиш билан охиратда қандай қилиб шараф топиб бўларкин?»

Муаллиф мадраса талабалари тўғрисида пайғамбар сўзидан қуйидаги мазмундаги ҳадисни мисол келтиради: «Илм талабида ўз қадамларини чангга ботирган кишининг жасадини худо дўзах ўтидан омон сақлайди». Муаллиф бу ҳадиснинг аслини нақл этгандан сўнг айтади: «Китобдаги хутбаларни ўқиб кечаси фисқу фасод билан шуғулланиб... қадамларни чанг-ғуборга ботириш киши жасадини дўзах ўтидан қандай омон сақлар экан?..»

«Қисқаси, мени фақат фикр-андешаларгина дарс ўқишдан тўхтатмас... атрофга кўз ташлаб қарасам, ҳамма шайх, эшонлар фирибгар ва уламолар порахўр кўринади...» (Уша китобнинг 706—711-бетларидан олинди).

* * *

Аҳмад Дониш «Наводирул воқое» бошига киритилган «Рисолаи назми тамаддун ва таовун»¹ асарида Бухоро амири саройидаги тартибсизликларни бирма-бир санаб кўрсатади ва уни ислоҳ қилишни талаб этади. Шоҳга ва унинг ҳар бир мансабдорига вазифа белгилайди. Масалан, подшоҳни аҳолининг хизматкори деб ҳисоблаб

¹ Маданият ва ўзаро кўмаклашиш тартиби ҳақида рисола.

шундай дейди: «Дарҳақиқат, подшоҳ аҳолининг мардикори ва хизматкоридир, чунончи агар ўғрилар ва ёвузлар кўпайиб, уларнинг хавфи кучайса, қишлоқ аҳолиси бирон шахсни қоравуллик ва посбонлик хизматига ёллайди, унинг кечалари жонбозлик қилиб, тун бўйи ухламай, душман хавфини даф этгани учун унга озиқ-овқат беради, худди шунга ўхшаш аҳоли, «бизга қарашгин, сувимизни еткиз, йўлларимизни қароқчилардан тозала, токи биз фароғатда бўлайлик ва агар сен беғам ўтирсанг, бизга фароғат бўлмайди», деб подшоҳга ўлпонхирож, закот беради. Демак, жамиятнинг ишига мутасадди бўлган киши тинч, осойишта тура биладими ва унинг кибрланиб, мағрурлик қилишига ўрин борми? Ҳақиқатда эса, подшоҳ давлатдан тирикчилиги учун зарур миқдорда ҳақ олсин ва ундан ортиқ олмасин, давлат бошқаларники, одамларникидир» (ўша китоб 102-бет).

Шу рисоланинг бошқа бир жойида амирнинг саройидаги кишилар тўғрисида шундай дейди: «...бу табақа одамлар ниҳоят дангаса ва иш ёқмас бўлиб, бирон бошқа касб-корга ярамаганлари вазидан подшоҳ саройида тўпланадилар, уларда бирон ҳунар ва ақлдан асар ҳам йўқ, улар подшоҳ хизматида текин нон ейилади деб биладилар, чунки подшоҳлик хизмати бетайиндир; бу хизматга келган кишилар отлик ва кийим-бошлик бўлади, отга миниб, амир саройига бориб, салом беришни эса ҳар бир беақл ҳам уддалайди. Ёки даъвогарга ва жавобгарга ҳамроҳ бўлиб қишлоққа чиқиб, амин ва арбоб воситаси билан жанжални бартараф қилиш оғир ва қийин иш эмас...»

«...Бу жоҳиллар табақасининг давлатпарастлиги ва жонбозлиги шундан иборатки, агар шаҳарни ўт олса, уйлар қуласа, подшоҳ ҳарам саройида туриб шаҳардаги ғалвани сезса ва тутун ҳиди димоғига тегса, унга «ҳеч қандай фалокат рўй бермаган, кулоллар хумдонга ўт қалабди, шунинг шуъласи кўринаяпти», деб арз қилдилар».

«Агар кечаси ўғрилар мусулмонларнинг уйини босиб, молини таласа, қон тўкса, подшоҳ дод-фарёдни сезса унга «ҳечқиси йўқ, қандайдир бир хотин эри билан «уришяпти», деб етказадилар».

«Шунингдек, қишлоқда сув етишмай, шаҳар истеъмолига етмаса, «деҳқонларнинг ҳамма ерлари сероб бўлиб, сувнинг ортиқча қисми денгизга оқяпти», дейдилар».

шу каби бозорларда нарх-наво ошиб, ғалла ва газмол камчил бўлса, «хамма нарса арзон, ҳеч ким сотиб олмайди», дейдилар аслида эса нарх-наво баландлиги сабабли, ҳеч ким бирон нарса сотиб олмайди».

«Бирон диёр подшоҳ ва аскарларининг келишидан қийналиб, оёқ ости бўлса, «бу диёрдаги одамларнинг кўзи йўлда, подшоҳлик қадамларига интизор» дейдилар. (Ўша китобнинг 94—96-саҳифаларидан олинди.)

Аҳмад маҳдум у вақтларда подшоҳсиз мамлакатни тасаввур қилмаган ва тасаввур ҳам эта олмас эди. Ниҳоят, у интизомли подшоҳи бўлган мамлакатни орзу этиб, бу жиҳатдан Русия давлатини намунага олардики, у маданият, интизом ва тараққиётда Бухоро амирлигидан минг даража баланд турарди.

Ҳаттоки, унинг бу ҳақда умид-орзулари анча баланд бўлиб, подшоҳни халқ хизматкори ва халқ хазинасида зарур миқдорда ҳақ олувчи нафақахўр ҳисоблайди. Бу фикр мамлакат бойликларинигина эмас, балки аҳолининг барча эр ва хотини ҳам амирнинг шахсий қуллари ва канизлари ҳисобланган Бухоро амирлигининг ўша вақтдаги шароитида жуда юксак фикр эди.

Аҳмад Донишнинг бу фикрлари мамлакатда ва амир саройида мавжуд бетартибликлар «шундай бўлиб келган ва шу тарзда ўтади, нима ҳам қилардик?» деб ўйлаб юрганым ўша чоғларда, менга таъсир этмай қолмади.

* *
*

«Наводирул вақое»да бозор аҳлининг бойлик тўплаш йўлидаги ҳирси тасвирланган жойи ҳам шу вақтлар менга таъсир қилган эди. Бу жиҳатдан муаллифнинг қўшниси, бойлик йиғишни диндорлик билан қўшиб илгари сурган баққолнинг тасвирига доир парчалар менга жуда таъсир этди.

Мен бу ерда ўша парчаларни, бир оз қисқартган ҳолда, баъзи сўзларига қавс ичида изоҳ бериб, ҳозирги замон ёзув аломатларини ишлатиб муаллиф тилидан баён қилмоқчиман.

Муаллиф «Наводирул вақое»нинг «фарзандларга васият ва касб-ҳунарларнинг ҳақиқати» бобида ўз фарзандларига албатта бирон касб, ҳунар билан машғул бўлинглар, ўз турмушларинг эҳтиёжини ўз қўл меҳнат-

ларинг билан таъмин этинглар, мол йиғиш ва заҳира тўплаш ҳирсига тушманглар, деб насиҳат қилади.

Муаллиф мол йиғиш ҳирсига берилганларнинг ёмон аҳволи ҳақида бир баққолни мисол келтириб, фарзандларига хитоб қилади: «...Сизлар қўшнингиз бўлган баққолни биласиз, у ер, сув, боғ, бўстон эгаси, унинг асбоб-ускуналари, моллари, чорвалари ва ҳолва, ширавор билан ясатилган дўкони бор. Уларга кўзларингиз тушса, сўлагингиз оқади, уни тасвирлашда эса, мен кўзларимга ёш оламан».

«Икки эшиги бўлган бу дўконда одамлар эҳтиёжига зарур молларнинг ҳаммаси тўпланган, баққолнинг ўзи анор, узум ўртасида пашша, арилар ҳужуми остида ўтиради, унинг ўзи увадаси чиққан чол бўлиб, агар фароғатда ўтириб, бор молларини ўз маишатиغا сарф этса, бир умридан ортиб қолади».

«Кўрасизки, қишин-ёзин икки эшикли дўконда умр ўтказади, бу дўкон қишда қор, шамол туфайли совуқ, ёзда гармсел тафтидан иссиқ».

«Совуқда олов солинган сопол товоқни олдига қўйиб олиб, дам-бадам тош-торозига, сабзи ва шолғомга қўл уриб совуққа қотади, сўнг қўлларини оловга тутади, қўли ҳануз исимай, бирданига харидор келиб «менга фалон нарса керак» дейди, у эса, дарров ўрнидан туради, ўтиришга улгуролмай яна биров келиб нарса сўрайди, ўтиргунча, яна бошқа бир харидор пайдо бўлади, товоқдаги олов кулга ва ўзининг қўл-оёқлари музга айланади».

«Уйидан овқат келтирсалар қўли косада, луқмаси оғзида биров келади, луқмани ютмай ва қўлини косадан тортмай яна биров келади, келган харидорларнинг хоҳлаганини топиб бериш учун оғзида овқат, қўлида нон дўкон атрофини бир неча бор айланади».

«Шу аснода намоз вақти етади, диндор киши бўлганидан саросима бўлиб, дўконнинг бир бурчагида тоштарози, сабзи-пиёз устида намоз ўқий бошлайди, биринчи такбирни айтишга улгуролмай, биров келиб нарса сўрайди, фотиҳа, қироат қилгунча яна биров етиб келади... уларнинг ҳар бирига баққол гоҳ боши, гоҳ қўли билан ишора қилиб, «намозни тамом қилгунимча кутиб ўтир» дейди. Баъзан жамоа масжидига борса, «мушук қозиқдан гўштни олиб кетмадими» деган фикр унинг такбиру қироати ва «болалар зағома тагидан ёнғоқ

Ўғирламадимикан» деган хаёл унинг зикру тасбиҳи бўларди».

«Ёз кунларида, боғ-чорбоғи бўлса ҳам, ундан баҳрасиз қолади, унинг меваларини кўрмайди, гармсел гафтидан жаҳаннам ҳужраларидан биридек иссиқ бўлган бу дўконда бир қултум совуқ сув ичишга фурсат тополмай, жувон ҳайдаётган от сингари дўкон атрофини гир айланади, чопонлари терда чириган ва ўзи кирга ботиб сасиган. Уйқу вақтида ёстиққа бош қўйса, оёқ чўзадиган жой тополмай, тиззаларини қучоқлаб ётади».

«Баққоллик моллари етишмай қолса, қопни елкасига ташлаб гоҳ уловлик, гоҳ пиёда бозорга чопади, савдони қизитиш учун сурилиб-бўғилиб дўконига мева, дон ташийди». (Уша китоб 695—697-бетлар.)

Аҳмад маҳдумнинг бу тасвири менга шундай таъсир қилдики, мазкур баққол ҳамиша кўз олдимда кўринар ва тириклигимда шунга ўхшаш баққолни топиб томоша қилишни хоҳлардим. Бироқ раста бозорларда ва кўчанинг икки тарафида ўз дўконларига ўтириб мол сотаётган баққолларни узоқ туриб томоша қилишнинг иложи йўқ эди.

Ниҳоят Кукалтош мадрасаси саҳнининг жануб-ғарбий бурчагида бир баққолни учратдим, у ташқи қиёфаси жиҳатидан ҳам Аҳмад Донишнинг баққолига ўхшарди, у ҳам чуви чиққан чол эди. Агар Донишнинг баққоли диндор, намозхон бўлса, бу шўх ва ҳушчақчақ эди. Ҳар кимга гапирадиган бўлса, албатта аввали: «Бошингиздан ўргилай!—дерди. Унинг дўкони ҳам ёзнинг қовжиратувчи ва қишнинг изғирин шамолига макон эди. Дўконнинг олди тамоман очиқ бўлиб, ёнғингарчилик бўлганда молларини ҳам, ўзини ҳам қор, тўзон босарди. Бу баққолнинг олдида оловли товоқ эмас ўт солинган тоғорача бўлиб, агар фурсат топса қўл, оёқларини исгарди.

Мадраса саҳнидан кўчага қараб ўтириш Бухоро талабаларининг умумий одати бўлганидан бу баққолнинг рўпарасида ўтиришимга ҳеч ким таажжуб қилмас ва мен ҳар кун бир неча соатлаб ўтириб бу баққолнинг кирдикорларини диққат билан кузатардим, унинг ҳамма ишлари Аҳмад маҳдум тасвирлаган баққолникига ўхшарди, буни кўриб мен «Наводирул вақо» муаллифининг ҳаётшунос дидига ва ҳақиқатнавис қаламига қайта-қайта таҳсинлар айттардим.

Кунлардан бир куни бу баққол қопини қўлтиқлаб, дўконининг олдига парда тўсиб, бозорга кетди. Мен унинг бозордан қайтишини одатдагидек саҳннинг бурчагида кутиб турдим.

Бирон соатлардан сўнг баққол қайтди, у бир қопчада елкасига гуруч кўтарган ҳолда бир деҳқон билан келарди. Деҳқон эса, баққолга сотган бир қоп сабзисини эшагига юклаб келтирарди.

Баққол гуручни жойлаштиргандан сўнг деҳқоннинг сабзисини дўкон олдидаги сабзи зағомаларига¹ тўка бошлади. Қопдаги сабзилар усти йирик-йирик бўлиб, остидан майдалари чиқди. Буни кўриб баққол гурунглаган ҳолда сабзиларни жойлаб, пул тўлаш вақтида деҳқонга ваъда қилганидан камроқ пул берди, бу камликни қоп тагидан чиққан майда сабзилар ўрнини қоплашга ҳисоблади.

Деҳқон рози бўлмай дерди:

— Одат шуки, қопнинг бетига йирик-йирик сабзи-пиёзларни ва остига майдаларини жойлайдилар. Агар сиз бозорда «башарти қопнинг остидан майда сабзи чиқса, молингни олмайман, ёки пулингни оз тўлайман» деганингизда, мен сабзимни сизга сотмаган бўлар эдим. Ҳатто бу ерга келгандан кейин ҳам шундай шартни қўйганингизда, мен молимни қайтариб бозорга олиб борардим, энди менинг сабзимни ўзингизнинг эски сабзингизга аралаштириб, савдодан қайтиш йўлини тўсдингиз. Пулимни тўлиқ берасиз.

Баққол бўлса, бу сўзларга қулоқ солмасди ва: «Бошингиздан ўргилай, инсоф қилинг, инсофсизликнинг хосияти йўқ, бошингиздан айланай! Фирибгарлик билан киши киссасига кирган пул вафо қилмайди!..»— деб нолирди.

Охири оғзаки уруш ёқалашишга айланди. Баққол тажанг бўлиб «бошингиздан ўргилай», дея дўкондан кўчага тушди. Бир қўли билан деҳқон ёқасидан ушлаб, «бошингиздан ўргилай!» дея иккинчи қўли билан унинг бошига мушт туширарди.

Деҳқон ҳам чап қўли билан баққол ёқасидан ушлаб, ўнг қўли билан унинг қулоқ тагига шапалоқ торта бошлади, деҳқоннинг шапалоқлари чунон кучли эдики, баққолнинг бет, қулоқлари мис товоқни қоққандай садо

¹ Зағома — кандик, ўра.

берарди ва ранг-қути ҳам оловдан қиздирилган мисдек қип-қизил бўлди.

Баққол қартайган мўйсафид, деҳқон эса зўр қувватли йигит эди. Охири чол деҳқоннинг калтагига тоб келтиролмади. «Бошингиздан айланай, биздек оёғи гўрга етган чолга раҳм қилинг» деб, ўзини деҳқон чангалидан қутқариб дўконига сакраб чиқди. Аммо пул тўлашда қашшанглигидан заррача тушмади, деҳқонга кам ҳақ тўламоқчи бўлди: «Бошингиздан ўргилай! Олсангиз мана шу, олмасангиз додингизни қозига, амирга ёки худога айтинг! Бошингиздан ўргилай, мен сизни алдамайман», дерди.

Деҳқон баққолни дўконидан судраб тушириб яна муштламоқчи эди, аммо жанжал бошига етиб келган одамлар бунга йўл қўймай, деҳқонга:

— Бу мўйсафидни ўлдирсанг ҳам бир пул ололмайсан. Кел, худога ҳавола қил, экинингга барака берсин!— деб унга насиҳат ва тасалли беришарди.

Деҳқон қопини ва баққол берган пулни ноилож олиб, эшагига миниб кетди.

Деҳқон узоқлашгандан сўнг, баққол гўё ҳеч воқеа рўй бермаган, ёки одатдаги ўткинчи иш бўлиб ўтгандай кулимсираб одамларга айтарди:

— Бошларингиздан ўргилай! Биргина олди-соттининг фойдаси билан киши бой бўлмайди. Бой бўлиш учун киши тош-тарозидан, олувчи ва сотувчининг ҳисобидан уриб, яхши молга ёмонини қўшиш билан ҳам фойда топиши лозим.

Баққол бу сўзларни гўё ҳазил ва шўхлик қилаётгандай ширин тил билан айтарди. Бу сўзларига баъзилар кулар ва баъзилар уни ҳақоратлаб, унга нафрат айтиб дўконидан узоқлашарди. Унинг ўзи ҳам: «Бошларингиздан ўргилай, дўкон олдини бўшатишлар, савдодан қолмайин!»— деб, тўпланган одамларни тарқатмоқчи бўларди.

(Бир темадаги икки воқеани бир жойда ҳикоя қилиш, хусусан иккинчиси биринчисига қараганда бадий жиҳатдан паст бўлса, жуда бемаъни иш. Аммо бу ерда мен «Аҳмад Дониш баққоли» ва «ўзимнинг баққолим» аҳволини баён қилиб, ўшандай ноқулай бемаъни ишни қилдим. Бу ишни мен ўқувчи бу икки баққол тасвирини солиштириб Аҳмад Дониш қаламининг қувватини яхши ва равшан билиб олсин учун қилдим.)

«Наводирул вақое»нинг ўша вақтлар менга таъсир қилган бошқа бир жойи муаллифнинг Русия дворян ва аристократларига берган баҳоси эди. Чунки тор доирада бўлса ҳам, бу аҳволни Бухоронинг бойлари ва улуғлари орасида кўрардим.

Муаллиф Русияга қилган сафарларининг бири тўғрисида ҳикоя қилиб, император ҳузуридаги бал (базм)-ни тасвирлайди, ҳайратлантирувчи тантаналарни ўқувчи кўзи олдида қалам ва сўз кучи билан мужассамлантиради, балдаги жамиятнинг ички дунёси устида тўхтаб шундай дейди:

«Баъзи кишилар, Русия олий табақасидагилар дунёда энг бахтиёр ва шодмон одамлар, улар ҳеч қандай ғам-ғуссани билмайди ва ҳамиша ноз-неъмат фаровонлигида яшайди, деб ўйлайди...»

«Ҳақиқатда бундай эмас... Бу сатрларнинг муаллифи, мен биринчи сафаримда ҳақиқий аҳволни даставвал киришдаёқ сезиб олдим. Чунки мен ибрат кўзи билан қараб Русия диёрининг акобирларида... бениҳоя маҳзунлик ва умидсизликни мушоҳида этдим... Уларнинг ҳар бири шаън-шавкатда ўзидан устун бўлган кишиларга ҳасад билан қарар ва унга тенг бўлишни ҳавас қиларди, ўзларидан тубан бўлган кишиларга қараб эса, фахрланишар, мағрурланишар эди.»

«Дунёда нафсининг ҳамма мурод-мақсадларига эришган бирон киши топилмайди. Бу бобда, албатта, ҳар бир киши бировдан паст бўлса, бировдан юқори туради, бинобарин, доим орзу ва ҳавас ғами билан юради. Масалан, императорнинг тасвирлаш қийин бўлган базм йиғини тўғрисида айтиш мумкинки, шу дамгача подшоларнинг биронтаси бундай тантаналарга эришмаган. Бу қасрнинг базмида ҳеч қандай камтук ва нуқсон кўринмасди. Унда жаннат ҳурлари ажойиб зийнатлар билан безалганди.

Бироқ бу базм мажлисида ҳаммани руҳсиз ва ғамгин кўрардим. Бунда шод-хурсанд қиладиган нарсалар етарли бўлганидан хотинлар ҳам, эрлар ҳам маст эди. Ҳар бир эркак хотинлардан истаганини ва ҳар бир хотин эса, хоҳлаган эркакни танлаб, маҳлиё бўлгуси келарди. Лекин бал (базм) император ҳузурида бўлгани-

дан ҳар бир киши истаганини қилолмас, оҳ чекиб жиғибийрон бўларди: Эшматнинг хотини Тошматнинг хотинини минг динорга арзирлик кийим-бош, қимматбаҳо тақал асбоблар билан безалган ҳолда улуғ мартабали хушрўй эркак билан қучоқлашиб рақс қилаётганини кўради, ўзининг кийим-бошлари эса, унча яхши эмас, бирга рақс қилаётган эри ҳам хунук. Шу сабабли, руҳсиз ва ношод бўлиб, истар-истамас ўйнайди. Тошвой эса ўзининг гўзал хотини Эшвойнинг бўйнига қўл ташлаб танца қилаётганини кўрар ва ўзи эса, Эшвойнинг бадбашара хотини билан ноилож оёқ тепиб рақс қиларди».

«Қари хотинларга эркаклар илтифот қилмас, ёши ўтиб кексайган эркакларга эса, хотинлар боқмасди. Қарилар ёшлардан, хушрўйлар хунуклардан, ниҳоят рашк этиб, бир-биридан куйинар, дард-алам чекарди. Подшонинг ўзи ҳам фуқаролари орасида мақсадига муваффақ бўлмаганидан пинҳоний армон-ҳасад еб, доғда қоларди. Подшонинг хотини эса, балдаги ёшларга кўра қари бўлганидан ўртада эсини йўқотиб юрарди.

«Хулласи ғамга гирифтор бўлиб, ҳасрат чекмаган бирон кишини кўрмадим...»

Муаллиф Петербургнинг кўчаларида ва томошахоналарида ҳам шундай аҳволни кўрибди ва кўрганларини подшо базми тўғрисидаги таассуротига қуйидагича илова қилибди: «Шунингдек, раста-бозорларда ва томошахоналарда ҳам беғам ва осуда бўлган бирон киши кўзимга кўринмади: Масалан улуғ растада (муаллиф бу ерда Петербургнинг икки тарафи ҳашаматли баланд бинолар ва турли моллар билан тўла магазинлар бўлган катта кўчасини батафсил тасвирлаб, охирида ёзади): «...ҳамма кишиларни ғамгин ва ҳазин бир ҳолатда кўрардим. Мушоҳада қилардимки, Тошматнинг хотини отли ва қўшилган минг тангалик аравада минг динорлик қимматбаҳо кийим-кечаклар кийиб дилига ёққан киши билан сайр этса, Эшматнинг хотини ундан паст кийиниб, оддий аравада дилкаш бўлмаган киши билан борарди. Ёки тузуккина кийинган хотин дилкаш бўлмаган эр билан; ёмон кийинган бошқа бир хотин эса, яхши бир эр билан бирга тушган. Уларнинг ҳар бири бир-бировларининг от-араваларига, кийим-бошларига суқланиб қарар, рашк этар ва ўзларида бор нарсалар билан рози ва мамнун бўлмасди. Шу сабабли, ҳамма-

дан ўзиб кетиш учун ҳар куни от-арава, кийим-бошларини безашга беҳуда ташвиш чекарди».

«Иккинчи куни кечаги безанишлар яна ҳеч нарсага арзимаё қолганидан нолирди. Ҳар хил тусдаги зеб-зийнат учун ниҳоят уриниб асабийланганлари сабабли, хотинларнинг ҳам, эрларнинг ҳам ранг-рўйлари сарғайган кўринар, бир-бирларини кўриб рашк ва ҳасадхўрлик қилар... кўп ғам-кулфат чекардилар. Улар базмхоналарда бир-бирининг юриш-туришини доим кўз-қулоқ бўлиб кузатар, бир-бирини айблаш, камситиш пайида бўларди». (Ўша китоб, 542—547-бетлардан олинди.)

«Наводирул вақое» китобини даставвал кўрганим ва ўқиганимда менга таъсир қилган жойлари жуда кўп эди. Аммо юқоридаги парчаларни мисол келтириш билан қаноатланиш муносиб кўрилди. Бу эсдаликлар охирида шунини ҳам қайд қилиш керакки, «Наводирул вақое» билан танишувим менда революцион фикрларни уйғотибгина қолмай, балки насрнавислик савдосини ҳам бошимга солди. Ўша вақтларда «мен кошки насрнавис бўлсайдим, насрнавислик муяссар бўлганида ҳам Аҳмад махдум каби воқеаларни ўқувчига содда тилда гавдалантириб кўрсата оладиган насрнавис бўлсам эди» деб орзу қилардим. (Менинг бу орзу-ниятим Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина амалга ошди. Рус классиклари ва совет ёзувчилари асарлари билан танишганимдан сўнг, содда тилда ёзиш бобида Аҳмад махдумдан ўтиб кетиш фикрида бўлдим).

Ҳа, содда тилда ёзиш фикри «Наводирул вақое» билан танишганимда пайдо бўлган. Чунки бу китобнинг тили ҳозирги замон ўқувчиларига оғир (ҳақиқатда ҳам анча оғир) кўринса ҳам, лекин ўша замонлардаги бошқа китоблар иншонавислар ёзган асарлар тилига қараганда анча осон, содда эди.

«Наводирул вақое»ни кўчириб ёзиш ва текшириб чиқиш ишига соме бўлиб қатнашган Муҳаммад Сиддиқ Ҳайрат ҳам бу китобдан зўр таассурот олди. У: «Нега муаллиф билан унинг тириклигида учрамадим, унинг файзидан баҳра ололмадим», деб афсусланарди. У бундай афсусларини «Наводирул вақое» билан танишган ўша кунларда яъни Махдум вафотидан 3-4 йил ўтгандан сўнг, унинг ўлимига бағишлаб ёзган таърида изҳор қилган:

Аҳмад махдум «Наводирул вақое»да Русия подшо-

си қизининг тўйини тасвирлаб, бу тўйда Патъе деган ашулачи француз хотиннинг иштирокини, айни замонда унинг Америкага даъват этилганини ҳикоя қилади, унга бағишлаб лирик бир шеър ҳам ёзади. Бу шеър ўша вақтда биз уч нафар ўртоқ — мен, Ҳайрат ва Мунзим кўз олдида унинг муаллифини зўр лирик бир шоир сифатида гаудалантирди. Шу бобнинг охирида бу шеърни эслатиш муносиб топилади.

Бу шеър қуйидагича:

Патжин Париси он сарву қади зуҳра жабин
Дар табассум сўн доман зидаҳон гул мерехт.
Зулфи пурчини ҳам андар ҳамии ў дар бунӣ гўш
Обрўми тарий ва жабҳаи сунбул мерехт.
Диданаш онҳама кайфияти ҳайрат меод,
Қ-у зи саҳбон нигоз дар кафи жон мил мерехт.
Лаҳну овози вой он сон ки бачўши ушшоқ,
Гаҳ ҳаши саъваю гаҳ чаҳ-чаҳи булбуд мерехт.
Аз Петербурхи азимат чу ба Амриқо кард
Нолаҳо аз сару пой ҳама ғул-ғул мерехт.¹
(*Ўша китоб 520-бет.*)

МЕНИНГ КЎКАЛТОШ МАДРАСАСИГА КЎЧИШИМ

«Эсдаликлар» учинчи қисмининг охирида айтиб ўтилганидек, ҳамдарсим Абдухалил махдум Кўкалтош мадрасасидан ҳужра сотиб олиб, истиқомат қилиш учун менга берганди. Бироқ бу ҳужрани ҳурмат тариқасида акамга бериб, ўзим Ҳожи Зоҳид мадрасасидан акам ҳиссасига тушган ҳужрани олган эдим.

Акам уйланиб, ижарага олган ҳовлига кўчгани сабабли мен Кўкалтош мадрасасига ўтдим. Бу воқеа 1899 йилнинг бошларида юз берган эди.

¹ Бу шеърнинг таржимаси: парижлик Патъенинг қомати сарв, юзи зуҳра юлдуздек, у табассум этганда этакларга оғзидан гул тўкиларди. Қулоқлари остида қўнғироқ зулфи печ-печ товланиб, сунбул гул тароватининг обрўсини тўкарди. Унинг дийдорини кўриш ажаб кайф бағишлайдики, унинг ҳар бир нигоҳидан жон кафтига май тўкиларди. Унинг майин овози ошиқлар қулоғига гоҳ саъва, гоҳ булбул садоси каби етарди. Азим Петербургдан Америкага сафар қилганида ҳамма ёқдан ғулғулалари нолалар эшитиларди.

Кўкалтош мадрасаси Бухородаги мадрасаларнинг энг каттаси. Бу икки қаватлик мадрасанинг 153 ҳужраси бўлиб, бошқа мадрасалардаги ҳужраларга кўра истиқомат қилишга боп — қулайроқ эди. Унинг биринчи қаватидаги ҳужраларнинг кўпи якка равоқ ва орқасида ўтирадиган алоҳида жойи бўларди. Унинг даричасидан ҳам ҳужрага ёруғ тушарди.

Иккинчи қаватдаги аксар ҳужралар икки равоқли эди. Мадраса ичкарисидан бўлган равоқ кўшни ҳужралар учун умумий ва ташқаридаги равоқи эса, фақат ҳар бир ҳужрага хос эди.

Кўкалтош мадрасасига кўчиб даставвал истиқомат қилган ҳужрам шарқ-жанубий бурчада, иккинчи қавадда, равоқсиз бўлиб, лекин уч хоналик эди: биринчи хона кенг ва баланд гумбазли бўлиб, унга шарқ томонда мадрасанинг орқасига қараб очиладиган дарчадан ёруғлик тушарди. Иккинчи хона мадрасага кирадиган умумий йўлак бурчаги устида бўлиб, пастаккина эди ва мадраса ичкарисига қараб очиладиган дарчаси бўларди. Шу даричадан ёруғлик оладиган бу хонага биринчи хонадан бир неча пояли зина орқали чиқиларди; учинчиси биринчи хонанинг жануб тарафида бўлиб, унга ҳам зинапоя орқали чиқиларди ва унинг ости асосан кўмир қўйиладиган ўтинхона эди, унга мадрасанинг шарқ томонидаги дарчадан ёруғлик тушади.

Менинг палос-тўшакларим етишмаганидан фақат биринчи хонани турар жой қилиб, қолган икки хонага янги оқ бўйра тўшаб қўйдим.

Кўкалтош мадрасасини Абдуллахон Шайбонийнинг эмикдоши ва ҳаммадан йирик амалдори Қулбобо Кўкалтош Ҳиротда ҳоким бўлиб юрган чоғида 986-ҳижрий (1579-милодий) да қурдириб, Бухоро шаҳридан бир неча сарой бозорларини ва Қарши даштидан бир ғаллакор районни унга вақф қилиб берган.

Абдуллахон ўз ўғли Абдулмўъмин билан низолашиб 1006-ҳижрий (1597 йил милодий) да ғуссамарг (ғамдан ўлиш) касали билан вафот этгандан кейин Абдулмўъмин отасининг улуғ амалдорлари қаторида Қулбобо Кўкалтошни ҳам ваҳшиёна қийнаб ўлдирди. Шу муносабат билан аҳоли орасида руҳонийлар талқин этган афсона пайдо бўлди: гўё «Кўкалтош мадрасасида истиқомат қилган киши улуғ мулла, катта бой, ёки шаҳид бўлади, ёки шуларнинг ҳаммасига эришади, чунки бу

мадрасани бино қилган Қулбобо Қўкалтош ҳам донишманд, ҳам катта бой ва умрининг охирида шаҳид ҳам бўлган».

* *
*

Қўкалтош мадрасаси сервақф ва ҳужралари туришга қулай бўлганидан унинг деярли ҳамма ҳужралари бойваччалар, катта махдумлар ва қозизодаларнинг хусусий мулкига айланганди. Ҳатто узоқ қишлоқлар ва вилоятлардан илм таҳсили (ёки паловхўрлик, айш қилиш) учун Бухорога келадиган бойваччалар ҳам Қўкалтош мадрасасидан ҳужрали бўлишга тиришарди. Бунга баъзи соддафаҳм ёки риёкор кишилар юқоридаги афсонани сабаб-баҳона қилиб кўрсатарди.

Дарсхонликка ва мадрасага ҳеч қандай алоқаси бўлмаган Бухоро шаҳрининг баъзи бир бойваччалари ҳам бу мадрасадан бирон ҳужрани эгаллаб, зийнат бериб ремонт қилар, айш ва майхўрликнинг ҳамма асбобларини муҳайё этиб, савдо-сотик ишлари ва хонаки айш-ишратларидан безган чоғларида хотин, бола-чақа гашвишидан қочиб яқин дўстлари билан бу ҳужрада айш кечалари ўтказарди.

Мен турган ҳужранинг илгариги эгаси ҳам Расулқул бойвачча деган киши эди. Унинг шаҳарда биноси, икки қаватлик серҳашам ҳовлиси бўлса ҳам, бу ҳужрани сотиб олган, учинчи хонасини шаҳнишинлик, нақш ва гулкорлик билан безатган, ҳафтада бир-икки кеча бу ерга келиб майшат қиларкан. Тижорат ишлари инқирозга учраганида бу ҳужрани сотишга мажбур бўлган.

Мана шу сабабларга кўра, бу мадраса ҳужраларининг нархи сервақфлигига қараб анча қиммат эди, пулдор ва айшпараст харидорлар осонликча ҳужра ололмас ва кўпинча бу ернинг улуғларига пора бериш йўли билан истакларига эришардилар.

Қўкалтош мадрасасида фисқу фасод, айш, майхўрлик деярли уят иш ҳисобланмас ва бу ернинг айшталаб ҳужрадорлари халқ оммаси ҳеч гумонсирамайдиган бундай ноҳўя ишлар билан рўйирост шуғулланарди. Аксар ҳужраларнинг бурчакларида мавиздан қилинган шароб хумлари қайнаб ётарди.

Бу ҳужраларда гоҳ-гоҳ одам сўйиш ва пичоқбозликлар ҳам бўлиб турарди, бу ишга на мадрасанинг улуғлари ва на шаҳарнинг ҳокимлари эътибор бермасди. Мен бу мадрасада юз берган бир одам ўлдириш воқеасини «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида нақл этган эдим. Бу мадрасада турган вақтимда бир неча туркман киши эрсари уруғидан бўлган бир туркман «бойвачча» талабани сўйиб ташлаганди.

Сўйилганнинг тарафдорлари ҳокимларга «хун пули» тўлаб, «туркман даштида биз ўз ҳисобимизни ўзимиз тўғрилаймиз, сиз бизнинг ишимизга аралашманг» деб, пул олишдан бошқа иши бўлмаган ҳокимларни тинчитдилар, мадрасанинг улуғлари эса, қатл этилганга бағишлаб берилган ошни паққос уриб, туя кўрдингми, йўқ, деб кета бердилар.

Бир-бировига хусуматдан ваҳшиёна ҳужум қилиш, бирон ҳужрада тўпланиб карта ўйнаш, дарс ўқийдиган кечалари маст бўлиб безорилик қилиб Бухоро мадрасаларидаги умумий одатни бузиш ва шунга ўхшашлар бу мадрасада одатдаги ишлардан ҳисобланарди.

Амир Бухоросида муллалар ва «уларнинг нонпоралари (талабалари) аксарият бошқаларга кўра эркинроқ ва ҳуқуқлироқ бўлсалар ҳам, лекин «Кўкалтош мадрасасидан бемаъни ишлар қилиш эркинлиги» мутлақ эркинлик эди.

Кўкалтош мадрасаси аҳолисининг ахлоқи ва кирдикори тўғрисида бу ерда ёзилган нарсалар, албатта, ундаги аксариятга тегишли. Бироқ бу мадрасада шунча расволик, ғавғолар орасида фақат илм билан машғул муллалар ва талабалар ҳам топиларди.

Бу мадрасада ориятнишин (ўзининг ҳужраси бўлмамай, бировнинг ҳужрасида турувчи киши) кам эди, ўзининг ҳужраси бўлмаган кишилар ҳужрадор бирон бойга хизматкор, ё бу ердаги катта муллаларнинг бирига шогирд бўлиб, ёки менга ўхшаш бирон улуғзода билан алоқа боғлаб ҳужра оларди. Бинобарин, бу мадрасанинг ориятнишинлари ҳам ўз ҳомийларининг ҳимояси остида эркин юрарди.

Аммо бу «бебошвоқлар» билан дўстона алоқа ва ҳеч бўлмаганда бетарафлик муносабатда бўлган ҳужрадор ҳомийларгина ориятнишинларга наф етказа оларди. Агар ҳомий билан «бир бебошвоқ» орасида ғараз пайдо бўлса, айниқса, ориятнишиннинг баъзи кирдорлари у

«бебошвоққа» ёқмай қолса, албатта ундай ориятнишин ҳужум ва суйиқасд остида қоларди.

Мен бу мадрасада яшаб турган вақтларда худди шундай воқеа рўй берганди: ўша вақтлар Бухорода Гиёс махдум деган бир катта мулла аъламлик мансабини олганди. Бу унвоннинг маъноси «энг доно уламо» демакдир. Бу мансабнинг амалий натижаси шундан иборат эдики, агар муфтилар орасида ҳуқуқ масалалари устида ихтилоф чиқиб, даъвогар тарафи жавобгар тарафига бир-бирига зид фатволар берсалар, қози аълам турган тараф сўзига ҳукм чиқаришга мажбур эди.

Гиёс махдум аъламлик мансабига эришишдан олдин бир неча вақт Гиждувонда қози бўлганди, қозилик вақтида бу ердаги бир маддоҳзодани ўзига ром этган ва қозиликдан аъламликка ўтганида у маддоҳзодани «ўқи-тиб мулла қилиш» нияти билан ўзига маҳрам қилиб шаҳарга келтирганди.

Гиёс махдумнинг бу иши гиждувонликларга қаттиқ ботди. Гиждувоннинг маддоҳлари ва маддоҳзодалари номуссизликда машҳур бўлсалар ҳам, у маддоҳзоданинг фақат гиждувонлик бўлгани сабабли, гиждувонликлар аъламнинг бу ишидан ор қилиб, ҳам унга ва ҳам маддоҳзодага кек сақлайдилар.

Аълам ваъдасига мувофиқ Кўкалтош мадрасасидан ҳужра сотиб олиб, маддоҳзодани жойлаштирди ва маддоҳзода билан ҳамдарс бўлган бухоролик ишончли шогирдларидан бирига ҳар кеча маддоҳзода ҳужрасига бориб биргалашиб дарс тайёрлаш, ўша ерда тунаб, унга қарашишни буюрди.

Аъламнинг бу иши ҳам ор-номусли гиждувонликларга янада қаттиқроқ ботди ва улар ўзаро «кўрайлик-чи, аълам ўз маҳрамини бир бухороликнинг ҳимояси остида қандай муҳофаза қиларкин?» дейишарди.

Ўша вақтлар Кўкалтош мадрасасида «бебошвоқлар»дан мулла Файзи деган омовча тиш қувовчи киши яшарди. У маддоҳзоданинг пайига тушди. Бу мадрасадаги бошқа гиждувонликлар мулла Файзининг ишига қўшилмадилар, лекин тўсқинлик ҳам қилмадилар, зеро, уларнинг фикрича, «бу ишга тўсқинлик қилиш гиждувонликлар номусига рахна солиш» бўларди.

Мулла Файзи ўз ниятини амалга ошириш учун бошқа мадрасаларда яшовчи икки нафар довюрак гиждувонлик муллаваччани ўзига гортди ва ҳамдарси қарши-

лик ҳожи Маннонни ҳам қўшиб олди (Маннон ҳожи бўлишдан ташқари Шояхсий эшоннинг муриди ҳам эди). Чунки ҳожи Манноннинг ҳужраси маддоҳзода ҳужрасининг гузаргоҳида бўлиб, бу ердан уни кузатиб туриш осон эди.

Суиқасд амалга ошириладиган кеча аниқлангандан сўнг мулла Файзи икки нафар ўктам ўртоғи билан биринчи қаватдаги ҳожи Маннон ҳужрасига киради, чирогни ўчириб, эшикни очиқ қўйиб маддоҳзодани пойлаб туради. Ярим кечадан сўнг маддоҳзода ва унинг қўриқчиси ҳужрасидан чиқиб, қўлда фонус билан халажойга бормоқчи бўлиб, пастга тушади. Уларнинг орқасидан кутилмаган балодек ҳалиги уч нафар киши ёпирилиб ҳужум қилади, иккови уларни қучоқлаб олади ва долламасин деб бир қўли билан оғзини маҳкам ҳовучлайди, учинчи киши фонусни ўчиради. Булар ўз овларини ҳожи Маннон ҳужрасига олиб кирадилар.

Бу ҳужрада ҳалигилар ҳожи Маннон билан тўртовлашиб асирларини нималар қилганларини ҳеч ким ўз кўзи билан кўрган эмас. Аммо шу нарса маълум эдики, ўз асирларини қўйиб юборганда улар маддоҳзода қўлига бир хат берган ва мактубда қуйидагилар ёзилган эди: «Аъламингга айт, агар биз билан «шоҳ-башоҳ бўлишни хоҳласа» (курашишни хоҳласа) ўзи майдонга чиқсин. Оғзидан ҳали она сутти кетмаган бир бухоролик талабани беҳуда майдонга солиб, бундай ёшларнинг беобрў бўлишига сабабчи бўлмасин. Гиждувонлик бебошвоқлар».

Аълам бу ишдан қозикалонга, қушбегига ва амирга шикоят қилмади ва шикоят қилолмасди, албатта. Чунки бу ўзининг обрўсизланишига сабаб бўларди. Шунинг учун ночор ўша кечанинг иккинчи куни маддоҳзодани Кўкалтош мадрасасидан кўчириб олиб кетди ва бир неча кундан сўнг анча тинч-осойишта бўлган Мир Араб мадрасасидан ҳужра сотиб олиб, уни ўша ерга жойлаштирди. Бироқ бу иш шаҳарда ҳаддан зиёд овоза бўлиб, аъламнинг обрўсизланиши унинг кутганидан ҳам ошиб кетди.

* *
*

Кўкалтош мадрасасидаги турмуш тўғрисидаги таасуротларим охирида, жузъий бир нарса бўлса ҳам,

лекин бу ерда яшовчи кўпчиликни умумий хислатини кўрсатадиган қуйидаги воқеани қайд қилишим керак.

Отам Бухоро мадрасаларида яшаган вақтида ёғ солиш учун сопол хумча сотиб олган экан, у вафот этганда бу хумча қишлоқдаги уйнимизда эди, мен мадрасага келган чоғимда бу хумчани ёғ сақлаш учун шаҳарга олиб келдим.

Кўкалтош мадрасасига кўчганимда, ёғ солиш учун менга оқ тунука идиш сотиб олиш муяссар бўлди. Сопол хумча эса, бўшаб қолди. Буни билган мадраса сўфиси ёғ солиб қўяман деб уни мендан сўради. Мен унга бердим.

Кейинроқ билсам, мадрасада турувчи бир талаба сўфидан шароб солиб қўйиш учун ёғли бўлган бирон сопол хумча топиб беришни сўраган ва сўфи мендан тилаб олган хумчани унга тузуккина нархга пуллаган.

Бу мадрасадаги аҳволдан хабардор бўлган Абдухалил махдум мен ҳужрасига кўчиб ўтганимдан сўнг келиб, менинг иштирокимда мадрасадаги бир неча нафар улуғларга зиёфат берди ва мени уларга таништириб, деди:

— Бу кишини ориятнишин ҳисобламасинлар ва бу ҳужрани мен бу киши учун сотиб олдим ва унга топширдим. Бинобарин, бу киши шу ернинг ҳужрадорларидан бири ҳисоблансин.

Бундан ташқари, бу ердаги бир неча нафар оғзи катта ҳужрадорлар ғиждувонлик бўлиб, улар мени ҳурмат ва ҳимоя қилардилар. Шундай қилиб, мен тўполон ва ғаввога тўлган бу мадрасада эркин ва осойишта ҳаёт кечиардим.

* *
*

Бу мадрасада турган вақтларда менинг дарс ўқишим, айниқса Аҳмад Донишнинг «Наводирул вақое» асари билан танишганимдан сўнг, анча сусайди. Дарсхонадаги дарсларни бефойда нарсалар ва уларга кетадиган вақтни беҳуда ўтадиган фурсат деб ҳисоблардим.

Аммо расмият юзасидан бирон китобни кўтариб олиб, дарсхоналарга қатнардим ва дўстларим орасида Бухоро дарсхоналарининг программасини ўзгартиш лозимлигини гапирардим.

Менинг бу талқинларим Ҳайрат, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Абдулхалил махдум, Ҳомидхожа Меҳрий ва ҳатто тентакликда машҳур бўлган Мирқодир махдум каби ҳамдарсларимга ҳам маъқул тушарди ва менинг бу фикрларимни қувватларди, лекин уни амалга ошириш ўша кунлардаги Бухоро шароитида мумкин эмас дейишарди.

Бироқ ўқишни тезроқ тамомлаб, қози, раис, мударрис бўлиш ва ҳеч бўлмаганда маҳаллада имомлик қилиш ёки ўз қишлоғига қайтиб деҳқонлар оммаси орасида «соҳибшариат» бўлиб олишни асосий мақсад қилиб олган бир қисм ҳамдарсларим бундай сўзларга қулоқ солмай, мени мазах қилишарди.

Кўкалтош мадрасасида менинг асосий машғулоти адабий ва тарихий китобларни мутолаа қилиш эди. Бундай китоблар ўзимда бўлмаганидан серкитоб дўстларим омонатга бериб, мени китоб билан таъминлаб туришарди.

Мутолаа қилишдан зериккан чоғларда юқорида кўрсатилган дўстларим ҳузурига бориб кечки адабий ўлтиришларга қатнашардим ёки улар менинг ҳужрамга келишарди.

Базмларга қатнашиб юришим анчадан бери камайиб қолган эди, лекин мадраса дарсларидан кўнглим совиб қолгандан сўнг яна авж олди. Доира садосини эшитган ёки бирон жойда базм бўлиши хабарини билган заҳоти, «доирахабар» бўлиб бориб кўнгилхушлик қилардим.

Одамшаванда муллалар ақидасига кўра, паст бир иш ҳисобланган менинг бу одатим яқин дўстларимга таъсир этмай қолмади. Улар авваллари мени юз-хотир қилиб ва менга йўлдош бўлиб борадиган бўлса, кейин бора-бора ўзлари одатланиб қолишди ва ҳеч қандай сайргоҳ ва томошахонаси бўлмаган амирлик Бухороси шароитида кўнгил чоғлик учун бу ишни зарур деб ҳисоблайдиган бўлишди. Ҳатто биз шаҳар атрофидаги қишлоқларда бўладиган базмларга (агар биронтамининг шу қишлоқда танишимиз бўлса) бориб, кечани шу ерда ўтказиб қайтардик.

МАХДУМ ҲОЖИНИНГ БУХОРО АЪЛАМИ БИЛАН УРИШГАНИ

Амир Бухоросининг бузуқ муҳтида қаровсиз ўғил болалар эсон-омон яшай олмас эди. Бундай болалар шаҳарнинг безорилари, мадрасаларнинг бошибузуқлари дастидан омон қолса ҳам, миршаб билан амир дастидан саломат юролмасди. Миршабнинг ўзи бошибузуқ ифлосларни кимсасиз болаларга ўчакиштириб бирор жанжал чиқарар, шу баҳона билан улар қаровсиз болаларни тутиб «тарбияламоқ» учун амирга тортиқ қиларди.

Чунончи, Сиддиқжон деган бола отасиз қолди. Унинг фақат тоғалари бўлиб, улар ювош ва бечора кишилар эди. Миршаб одамлари Сиддиқжонни турли баҳоналар билан бир неча бор ушламоқчи бўлганда тоғалари пора бериб қутқазиб олишди. Қарасалар бу иш ҳадеб такрорлана берадиган ва улар пора беравериб бор-йўғидан ажрайдиган. Охирги марта миршаб жиянлари Сиддиқжонни тутиб амирга топширмоқчи бўлганида улар ҳимоячи топиш пайига тушдилар.

Шу вақтлар Маҳмуд ҳожи миршабдан голиб келиб шуҳрат қозонган кезлар эди. (Унинг саргузашти «Эсдаликлар»нинг шу қисмида юқоридаги бобларда кўрсатиб ўтилди) Сиддиқжоннинг тоғалари Маҳмуд ҳожининг бу устунлигидан фойдаланмоқчи бўлиб, ўз жиянларини унинг ҳимоясига топширишди.

Маҳмуд ҳожи Сиддиқжонни тарбияламоқчи бўлди. У вақтларда тарбиянинг ягона йўли дарс ўқитиш бўлганидан, уни дарс ўқишга, ўз домулласи Ғиёс маҳдум аъламга шогирдликка берди.

Аълам, бу бола Маҳмуд ҳожининг уйида бузилади, деган баҳона билан, Сиддиқжоннинг маҳдум уйига қатнаб юришини тақиқлади ва унинг тоғаларига «бола ўз уйимда турсин, уни ҳар хил ҳужумлардан ўзим муҳофаза қиламан», деди. Маҳмуд ҳожига кўра аъламнинг мартабаси ва шаън-шавкати бир неча даража баланд ва Сиддиқжонни унинг уйдан ушланга миршаб ҳеч қачон журъат этолмаслиги аниқ бўлгани сабабли, улар аъламнинг таклифини қабул қилиб, жиянларини унинг ҳимоясига топширишди.

Аъламнинг бу иши эски олифталардан бўлган Маҳмуд ҳожиге ботиб кетди. У аъламни халқ оммаси орасида обрўсизлантириб ўч олиш учун қулай пайт пойлаб юрарди. Бундай қулай пайт ҳам етди:

Бир қурбон ҳайити куни эди. Биз бир неча дўстлар ҳайит кунлари эрталабдан Бухоронинг Намозгоҳ дарвозасидан чиқиб подшоҳлик боғининг супасида ўтирардик. Шаҳар ташқарига қараганда анча баландликда бўлганидан ҳайитчилар шаҳар дарвозасидан чиқиб пастликка қараб инарди. Биз пастликда туриб ҳайитга борадиганларнинг ясан-тусанларини томоша қилардик. Бизнинг рўпарамизда ҳовуз бор эди, унинг супасида ҳам бизга ўхшаган ҳайитчиларнинг шаън-шавқатини томоша қилувчилар ўтирарди. Бу ҳовуз супаси биз ўтирган жойдан ҳам пастроқда эди, унда бир гуруҳ одамлар орасида Маҳдум ҳожининг ўтирганини кўриб турардик.

Ҳайитга борувчилар саф-саф бўлиб шаҳардан узлуксиз чиқар ва ёнимиздан ўтиб Намозгоҳ томон борарди. Ҳақиқатда уларни кўришнинг ўзи бир томоша эди. Бойлар ва бойваччалар турли рангда қават-қават қимматли кийимлар кийиб терга ботган ҳолда зўрға юришарди. Шу билан ўз сафдошлари — бошқа бойлар ва бойваччаларни суқланиб кўздан кечирарди. Агар уларнинг кийимларини ўзлариникидан қимматлироқ ва гўзалроқ кўрсалар, бетларида ғам-ғусса аломати пайдо бўларди. Агар уларнинг кийимлари пастроқ бўлса ўзларининг янги, этаклари қайрилган тўнларига яна бир қараб қўярдилар (эҳтимол, юзинчи марта бўлса керак), ўз қимматли кийимларининг гўзаллигига маҳлиё бўлиб фахр ва ғурур билан шодланардилар.

Амирнинг катта мансабдорлари ва уламолардан бўлак киши ҳайит бўладиган жойга отлиқ келолмасди. Уларнинг от миниб келиши янада қизиқроқ бўларди. Уларнинг зеб-зийнатлари расмий зеб-зийнатлар бўлиб, бутун кийимлари зарбоф, зардор ва зардўзлик эди. Шунингдек, отларининг асбоб-анжомлари ҳам заррин, нигинкорлик билан безатилган бўлиб, қуёш нурида товланар, киши кўзини қамаштирарди.

Бироқ катта мансабдор узоқдан намоён бўлганда, махсус қўриқчилар йўлнинг икки четида туриб томошабинлар мансабдорни ва мансабдор томошабинларни яхши кўра олсин деб йўлни бўшатарди.

Зўр шавкатли ясан-тусанлари билан ўзини ягона ҳурматли одам деб гумон қилган мансабдор, одамларнинг салом ва эҳтироми умидида, йўлнинг тўрт тарафига қарарди.

Бироқ мансабдорнинг бошқа оддий одамлардан «ус-

тунлиги» фақат унинг ҳашаматли кийимларида, деб билган томошачилар унинг ўзига эътибор бермай, кийимларини, отининг абзалини кўздан кечирарди.

Халойиқдан кутган эҳтиромини кўрмаган мансабдор «эҳтимол, кийимларимда бирон камчилик бордир», дея тўнларининг енг ва этакларини диққат билан кўздан ўтказарди.

Баъзи фаросатли томошабинлар мансабдорнинг бу ички ҳолатини пайқаб олиб кулишарди ва буни кўрган мансабдор эса, янада кўпроқ саросима бўлар, «мабодо, салламнинг печи очилиб унинг учи орқада болалар варрагининг думидек кулгили бўлиб осилмаган бўлсин», деб қўли билан бошини пайпаслаб кўрарди. Томошанинг мана шундай қизғин пайтида шаҳар тарафидан қатор келаётган уч нафар киши кўринди. Булар Бухоро аъламининг икки нафар олифтанамо шогирди, ўртада Сиддиқжон эди. Улар байрам кийимлари билан безалган, камарларида қинига қимматбаҳо тошлар қадалган қўшпичоқ устки тўнлари этагидан кўриниб турарди.

Бу уч нафар киши олдимиздан ўтиб ҳовузга яқин етганда Махдум ҳожи бир тўда одамлар орасидан отилиб чиқиб, кўчанинг ўртасига ўтди, Сиддиқжоннинг ўнг тарафида бораётган олифтанинг тўн, камзул, кўйлаклари ёқасидан тутиб ҳақоратлаганча тортди ва афтидан, қўлида ўроқсимон, учи эгри паккиси бор экан шекилли, олифтанинг тўн, камзул ва кўйлак ёқалари белигача иккига ажралиб тушди.

Жанжал бошланиши билан биз югуриб машмашанинг бошига етиб олдик, томошачилар ва йўловчилар ҳам йиғилишиб, йўл устида катта оломон пайдо бўлди.

Сиддиқжоннинг чап қанотида бораётган иккинчи олифтанамо киши шеригининг ҳақоратланганини ва ёқалари йиртилганини кўриб, пичоғини гилофидан суғуриб Махдумга намойишкорона кўрсатди, аммо урмоқ учун яқинлашишга ботинолмади. Махдум олифтанинг пичоқ яланғочлаб, илгари келишга журъат этолмаганини кўриб, кўкрагини очган ҳолда: «Кел, ур!»— деб дўқ қилиб олдинга бора берди. Бу ҳолни кўрган олифта душманга яқин келиб, пичоқ уришдан қўрқиб янада орқасига тисариларди. Махдум олифтани қабиҳ кўча сўкишлари билан ҳақоратлаб:

— Пичоқ билан уролмас экансан, нега пичоқ тақиб

юрасан, нега уни яланғочлаб баланд кўтарасан! Ҳў, номард ё келиб менга пичоқ ур, ёки менинг қўлимга бер, қандай пичоқ уришни сенга ўргатай!»— деб тобора илгари юрарди.

Олифта орқасига тисарилиб чекинишдан қочишга ростланди ва одамлар орасига кириб яширинишга тиришарди, бироқ оломон унга йўл бермасди.

Шу вақт жанжал бошига сайил-ҳайит кунлари аҳолининг кўчаларда тартиб сақлашини кузатиб юрган қозикалон ва миршаб одамлари етиб келди ва ҳужум қилаётган Махдум ҳожини тўхтатиб:

— Махдум, бу ишингиз уят! Уят! Ўзингизни йиғиб олинг! Шайтоннинг бўйни синсин!— дея жанжални бар-тараф қилишга киришди.

Қозикалон ва миршаб одамлари Махдумни сақлаб насихат қилаётган пайтда, шаҳар тарафидан келаётган йўл пойловчиларнинг жанжал тепасида тўпланган оломонга: «Пўшт, пўшт, кўчанинг четига чиқинглар, йўлни бўшатишлар!»— деган хитоб садолари эшитилди. Одамлар иложи борича ўзини четга олиб, бир отлиқ ўта оладиган йўл очиб берди.

Одамлар оломони орасидан очилган йўлда Фиёс аълам намоён бўлди: унинг эгнида кимхоб (аъло зарбоф) тўн, бошида оқ салла, зардўзлик кулоҳ ва оёғида зардўзлик кавуш-маҳси эди. У минган отнинг зеб-зийнати ҳам ўзининг зийнатидан қолишмасди: отнинг бўйинбоғлари, қўтос ва қуйишқолари тиллакорлик бўлиб, ақиқ тошлар қўндирилган; жул ва ёлпўшлари зардўзлик, эгари устига гулдўзлик духоба, югани ва бошига тиралган ёлларига ёпинган абзаллари ўн икки кокилли олтинкорлик бўлиб, келинчак тақал-безакларини эслатарди.

Қозикалоннинг ва қушбегининг одамлари: «Уят! Уят!»— деб Махдумга насихат бериб турган чоғда аълам жанжал устига етиб келди. Махдум аъламнинг йўлда келаётганини кўриб, ҳокимларнинг одамлари уни ушлаб турган бир вазиятда, ўнг қўлини аълам томонга найза қилиб:

— Мана бу одамга уят!— деди,— уст-бошларини ўн сер (икки пуд) олтин билан қоплаб, отини ҳам беш сер (бир пуд, тилла билан безаб, ўзини Бухоро аълами ва шариат эгаси ҳисоблаб, шогирдларини бузуқбошликка ўргатади ва бу иши билан номусли одамларни унинг бу-

зуқбошларига бузуқбошлик билан қаршилик кўрсатишга мажбур этади.

Ўзининг ҳайитлик зеб-зийнатларини одамларга кўз-кўз қилиш учун бу ергача савлат билан аста-секин келатган аълам Махдум ҳожининг ўзига томон қўл чўзиб гапираётганини кўрди-да, бошини эгиб, отини қамчилаб Намозгоҳ томонига шиддат билан қочди.

Махдумнинг заҳарли, обдор гапларини эшитган ва аъламнинг кулги бўлиб қочганини кўрган одамлар хохлаб кулишиб, тарқалди.

МАХДУМ ҲОЖИНИНГ ТЕАТРБОЗЛИГИ

Оломон орасида ва ҳокимларнинг одамлари олдида шаҳар аъламини болохонадор ҳақоратлар билан боплаганидан сўнг Махдум ҳожи очиқ юролмас ва юрганида ҳукумат ўзининг катта мансабдори ва уламолар аъламининг обрўсини сақлаш учун уни албатта жазоларди. Шунинг учун Махдум одамлар тарқалгач, Намозгоҳ томон бормади, торкўча, пасткўчалар орқали юриб, дўстларидан бирининг уйига яширинди.

Феодал ҳукуматида одатда мансабдорлар, ҳокимлар ва амир саройидагилар аҳолини талон-торож қилиш ва жабрлашда тил бириктириб, якдил бўлсалар ҳам, мансаб талашганда бир-бирларига ашаддий душман бўладилар.

Чунончи, қозикалон — қози Бадриддиннинг ўғли Бурҳониддин Бухорода раис эди. У ўзининг вафотидан кейин ўғлининг ўз ўрнида қозикалон бўлишини орзу қиларди. Аммо Гиёс махдум каби машҳур муллаларнинг қозикалонликка лойиқ бўлиб туриши унинг бу орзуси йўлида тўғаноқ эди. Шунинг учун аъламини ва унинг дўстларини зимдан душман ва душманларини эса ўзининг холис дўстлари санаб, уларни ранжитишга уринмасди.

Шу сабабдан қозикалон аъламнинг Махдум ҳожидан ҳақорат учун қасос олишни сўраб берган аризасини, гарчи ўзининг жосуслари орқали Махдумнинг қаерда яширинганини билса ҳам, оқибатсиз қолдириб, аъламга:

— Гуноҳқорнинг қаердалиги ҳануз маълум эмас. Биз жиддий қидирув ўтказмоқдамиз. Албатта у қўлга

тушуви керак. Шу вақтда биз унга, бошқалар учун намуна бўладиган жазо берармиз,— деб катта ваъдалар билан унинг ғазаб алангасини пасайтирар ва ҳақиқатда аъламнинг қўлтиғини пуч ёнғоқ билан тўлдирарди.

Бу орада ҳангаматалаблар, халойиқ орасида аъламнинг заррача обрўси қолмасин деб, «Махдум ҳожининг аълам билан урушганини» меҳмонхоналарда, самовархоналарда ва кўча бошларида ҳикоя қилишарди, ҳатто аъламнинг дўстлари ҳам унга нафрат айтишар ва таъна қилишарди. Шу сабабли унинг қозикалон бўлиши эҳтимоли тобора камаяр ва бундан қозикалон билан ўғли хурсанд бўларди.

Бу воқеадан уч кун ўтгандан сўнг раис Бурҳониддин Махдум ҳожи яширинган жойга махфий одам юбориб, уни ўз ҳузурига таклиф этди ва аълам билан қилган уришини унинг ўз оғзидан эшитмоқчи бўлди. Чунки, сўзни Луқмоннинг ўз тилидан эшитмак яхши, деганлар.

Қозикалон ва раиснинг аълам билан зидлигини яхши билган Махдум ҳожи Бурҳониддин талабини қабул қилди ва кечаси унинг уйига келди. Раис ўз ўғиллари, куёви, укаси ва бир тўда мулозимлари билан Махдум ҳожининг ҳикоясини эшитишга интизор турарди.

Раис Махдум ҳожидан аълам билан қилган уришини ҳикоя қилишни сўраган ҳамоно, у шундай деди:

— Тақсир мен ҳажга борган вақтимда Русия ва хорижий мамлакатларда «театр» деган томошахонани кўрдим, унда ҳикояларни одамлар қатнашувиди мужассамлантириб кўрсатишар, ҳикоя жуда қизиқарли ва мароқли бўлиб чиқарди. Агар рухсат этсангиз мен ўшандай ўйин намунасини яратиб, аълам билан қилган жангимнинг ҳикоятини мужассамлаб кўрсатаман, у вақтда сиз ҳаддан зиёд завқланган бўлардингиз.

Бу таклифни раис қабул этди. Махдум ҳожи ишга тушди. У аълам ролига раиснинг ўзини, унинг икки нафар олифта шогирди ролига раиснинг икки ўғлини тайинлади, раиснинг куёвини Сиддиқжон ўрнига, раиснинг бир неча нафар мулозимларини қозикалон ва қушбеги одамлари ва йўл қаровчилар ролига қўйиб, қолган мулозимларни гўё томошабин қилиб белгилади.

Шундай қилиб, Махдум ҳожи «режиссёр» бўлиб ўз «артистларини» машқ бериб (репетиция қилдириб) сўнг ўз ҳикоясини саҳналаштирган ҳолда намойиш берди. Махдум Сиддиқжоннинг ўнг тарафида бўлган олифта-

намо йигит ролига қўйган раис ўглининг ёқасини йиртиб юборди ва чап томонда бўлган иккинчи олифта ролига қўйган раиснинг иккинчи ўглини (юқорида кўрсатилганича) болохонадор кўча сўкишлари билан ҳақоратлади.

Даҳлиз томонида туриб бу томошани завқ билан кузатиб турган раис «йўл тартибини сақловчилар» ишораси билан олдинроқ келди ва Махдум ҳожи уни аълам фараз қилиб, аъламга нисбатан юқорида баён этилган муомаласини ўн даража қабиҳроқ тарзда такрорлаб, уни хоҳлаганча ҳақоратлади.

Бу томошани кўриб раис ичаклари узилганча кулар ва Махдум ҳожидан бу томошани қайта-қайта кўрсатиб беришни илтимос қиларди. Шу тариқа раис ўйинни бир неча бор такрорлатиб, бошлаб ҳақорат эшитди. Унинг ўғилларини ҳам Махдум истаганча ҳақорат қилди.

* *
*

Уша кеча биз Турсунхон мадрасасидаги Ҳомидхожа Меҳрий ҳужрасида ўтиришардик. Тунги соат бирларда Махдум ҳожи ногаҳон кириб келди ва «кечаги корномасини» бизга батафсил ҳикоя қилиб, илова этди:

— Ҳаромликда, такаббурлик ва мансабпарастликда аъламдан ҳам ўтиб кетган, ўзини ва отасини Бухоронинг мутлақ ҳокими ҳисоблаб, бу мамлакатнинг эркак ва аёлларини ўзининг қуллари ва канизлари гумон этган бу аҳмоқ (яъни раис) унинг душманини обрўсизлантирган им учун жуда завқланди. Аммо мен фурсатдан фойдаланиб, у мурдордан ва унинг ўғилларидан эзилган элнинг қўлимдан келгунча қасдини олганим учун бениҳоя хурсандман. Яъни бир тош билан икки қарғани урдим.

Кечки ўтиришимизда иштирок қилаётганлардан бири Махдум ҳожи сўзларини қувватлаб, унинг қилмишига таҳсин айтди:

— Бир нағма билан икки иш қилиш нечоғлик соз!— деди.

БУХОРОДА РАМАЗОН ОЙИ ВА ТУНГИ БОЗОР

Рамазон Бухорода жуда мураккаб бир ой бўларди. У бир тарафдан: диний анъаналари билан «муборақ ой»,

тоат-ибодат, хайр-саховат қилиш ойи саналарди; бу анъаналарга мувофиқ мусулмонлар рўза тутар, беш вақтлик муқаррар намоз устига ҳар кеча таровеҳ намози ўқишар, аксар масжидларда эса, таровеҳ намозидан ташқари қуръонни бошдан охиригача ўқиб чиқиш билан тонг оттиришар, хонақоҳларда шайхлар ўз муридлари билан ойнинг охириги ўн кунда «даҳанишинлик» ўтказарди ва ҳоказо.

Иккинчи тарафдан бу ой тўқ одамлар ёки санғиб юрадиган кишилар учун бекорчилик ойи, қорин тўйдирриш ва айш-нўш ойи, қиморбозлик ва уришиш, талашиш ойи ҳисобланарди.

Қизиғи шунда эдики: юқорида кўрсатилган айрим бемаъни ишлар биринчи абзацда баён этилган диндорлик ишлари билан бирга қўшилиб амалга ошириларди. Хулоса қилиб айтмоқчи бўлсак, «Бухорода рамазон ойи риёкорлик, фитна-фасод, беморлик ва азоб-машаққат ойи эди», дейиш керак.

Бу ойнинг бошланиши ҳам диний уламоларнинг раъмий риёкорлиги билан боғлиқ эди: шариат бўйича рамазон ойининг бошланиши ва тамом бўлишини астрономик ҳисоб билан аниқлаш нодуруст эди. Бу ойнинг бошланиши ва тамом бўлиши мусулмонларнинг янги ойни кўриши билан аниқланиши лозим эди.

Мусулмонларнинг ҳаммаси ҳам янги ойни кўролмайдди, шу сабабли икки нафар ёки ундан кўпроқ «бир умр ёлғон тўқимаган холис диндор мусулмонлар» янги ойни кўриб, қози олдига келиб янги ойни кўрганлари ҳақида гувоҳлик беришлари керак, агар қози уларнинг гувоҳлигини шариатга мувофиқ топса, «эртага рамазон» ёки «эртага ҳайит» деб расман эълон қилинади.

Шариатнинг қонунни мана шундай! Энди бу қонун Урта Осийда диний марказ бўлганидан «шарифлик» унвонини олган «Бухоройи шариф»да қандай амалга ошириларди? Ҳар йилнинг олти қамарий ойини 30 кунлик ва қолган олти ойини 29 кунлик деб ҳисоблаган уламоларнинг оддий «ҳисобдонлари рамазон ойини ҳаммиша 30 кун деб қарор берар, «фалон кун рамазон ойи бошланади» деб олдиндан белгиларди.

Шу қарорга мувофиқ ўша куннинг арафасида Бухоро шаҳарининг муфтилари, қозикалон ва раиси Регистондаги Поянда масжиди эшигида қарийб намозшом вақтида йиғилишарди. Ранснинг халифаси ўзининг 2-3

нафар сотиб олган ясама гувоҳларини Мир Араб мадрасаси томига чиқарарди, улар бу баландликда туриб, ҳаво булут ё очик бўлса ҳам, бевосита офтобнинг ботиши билан янги ойни «кўрарди» ва бу ҳақда гувоҳлик бериш учун чопиб-пишиб Регистонга келарди.

Гувоҳлар етиб келгунча уламо, қозикалон намозшомни адо қилиб «янги ойни кўрганлар»нинг гувоҳлигини қабул қилиш учун ҳозир-нозир бўлиб туришарди. Раиснинг халифаси эса, «холис гувоҳларни» қозининг рўпасида ўтқазиб:

— Булар янги ой — рамазонни кўрганлар ва шариатпапоҳ ҳузурида гувоҳлик бермоқчилар,— деб тақдим қиларди.

Қозикалон улардан шариатга мувофиқ билишлари лозим бўлган диний ва бошқа заруриятларни сўраб оларди.

Улар ҳам бу касбни қўлга киритиш (ёлғон гувоҳлик бериш) учун 15-20 йил илгари тайёрлаб ҳар йили қозикалон олдида такрорлайдиган жавобларни қайтаришарди.

Шундан сўнг қози уларни гувоҳлик беришга тақлиф қиларди. Уларнинг ҳар бири ўз навбатида, «риё учун эмас, худо учун гувоҳлик бераманки, янги ойни ғарб томонда, қуёш ботаётган чоғда камон ёй шаклида, бир учи юқори ва бир учи пастга қаратилган қийишиқ бир вазиятда кўрдим», деб гувоҳлик берарди.

Қозикалон муфтилардан бу гувоҳликнинг шарнат юзасидан мақбул ёки номақбул эканини сўрарди. Муфтилар бош тебратиб бу гувоҳликнинг мақбуллигини тасдиқлагач, қозикалон: «Эртага рамазон, расман эълон қилинсин?»— деб ҳукм қиларди.

Раиснинг халифаси бу ҳукмни эшитган заҳоти Арkning кўприги олдига келиб, Арк дарвозаси устидаги ноғорахонада ноғораларни таранглаб кутиб ноғорачиларга «Чалинглари!» деб ишора қиларди ва ҳар бири йирик хумларнинг қорнидай 10-12 ноғора бирданига садо берарди.

Шу билан шаҳар халқи эртага рамазон эканини расман билиб оларди. Раиснинг халифаси «холис гувоҳлик» берганларга икки тангадан «хизмат» ҳақи тўлаб ташаккур айтиб жўнатарди.

Бундай гувоҳликнинг сохта ва ёлғонлиги тўғрисида Бухоро аҳолиси ўртасида машҳур латифа бор, бироқ бу

латифа бирон қизиқчи тўқиб чиқарган сохта нарса бўлмай воқеий ҳикоядир. Шариатдаги ҳийлакорлик ва риёкорликларни мулоҳазасиз очиқ-ошкор этиб юрган Бухоронинг қозикалонларидан шустагар (оҳарчи) лақабли домудла Абдушукур дармонсиз, қари, кўзлари шилпиқ бўлиб, қизариб нурсизланган ўшандай гувоҳларнинг биридан сўрабди:

— Ота! Биз сиздан ёшроқ ва кўзларимиз ўткирроқ бўлиб Мир Араб мадрасасининг тоmidан баланд Арк томига чиқиб шунча интилиб тикилиб қарасак ҳам янги ойни кўролмадик. Сиз бундай бедармон қарилик ва нурсиз, ожиз кўзларингиз билан янги ойни қандай кўролдингиз?

Қари чол гувоҳ шундай жавоб берибди:

— Мен 15-20 йилдан бери янги ойни кўравериб одатланганман. Агар кўзларимни юмиб қарасам ҳам, янги ой кўзимга 14 кечалик ой бўлиб равшан кўринаверади.

* *
*

Рамазон ойида кечалари ҳамма дўконлар, саройлар, савдохоналар, шунингдек, самовархона, ошхона ва сартарошхоналар ярим кечагача очиқ бўлади. Аҳоли озуқаворликдан бошқа молларни кечалари харидфуруш қиларди.

Расталар ва бозорларда, чойхоналарда ҳофизлар ашулахонлик қилар ва баъзи жойларда қиссахонлик бўларди. Мана шу ишларнинг жамини тунги бозор (бозори шаб) дейишарди.

Ишлик одамлар ҳам, бекорчилар ҳам тўда-тўда бўлишиб кўчаларда кезиб юрар, тунги бозор ёпилганда ярим кечадан сўнг ҳам бундай кўча кезиш давом қиларди. Йилнинг ўн бир ойи давомида хуфтон бошидан яъни қуёш ботгандан бир ярим соат ўтгач, саҳар азонигача яъни қуёшнинг чиқишига бир ярим соат қолгунча, кўчага чиқиш расман тақиқланган, хонанишинликка маҳкум этилган Бухоро аҳолиси учун бундай эркин юриш имконияти бир ғанимат фурсат ва қимматли неъмат ҳисобланарди. Бинобарин, хоҳ ишлик ва хоҳ бекорчи кишиларнинг аксарияти кўча кезардилар.

Маҳаллалардаги масжидларнинг кўпчилигида қуръ-

он хатми бошланарди. Кўча кезувчилар шу масжидларга ҳам бош суқиб олишар ва қориси ёш, хушовоз бўлган масжидларда тингловчиларнинг борди-келдиси кўпроқ бўларди. Ёш қори қуръон ўқиганда уни тингловчилар: «Сен дилрабо тилингдан қуръон савтини тинглаш, бетингга тикилиб худо сўзини эшитиш қандай яхши!»— деган маънода қуйидаги шеърни айтиб ўзаро маза қилишарди:

Қуръон савтин эй дилбар, сендан тингламоқ яхши,
Худо сўзин юзингга боқиб эшитса киши.

Баъзи кишилар айниқса тунги бозор ёпилгандан сўнг дўстларидан бирининг уйида тўпланишиб базм ва ашулахонлик қилиш, қиморбозлик ёки бошқа бир ўйин билан кеча ўтказиб, тонг отар қилишарди.

Рамазон ойида Бухоронинг ҳамма аҳолиси расман рўза тутишар, ҳатто рўзадор мусулмонларнинг ҳаваси кетиб ташвишланмасин ва рўзаларига зарар етмасин деб, яҳудийларнинг мусулмонлар олдида овқатланиши ман этилганди. Рўза тутмайдиган кишилар ҳам халойиқ кўзига рўза тутгандай кўришиб эснаб турар, аъзои баданларининг бўшашганлиги ва рўза тутиш оғирлиги тўғрисида шикоят қилиб юарди.

Ўмуман аҳолининг кўпчилиги — ҳақиқий рўзадорлар ҳам, алдаб рўза тутмайдиганлар ҳам кечаларни тонг отгунча уйқусиз бедор ўтказар ва саҳарлик овқатни егандан сўнг ётар ва кундуз соат ўн иккигача ухларди. Уйқудан тургандан сўнг қўл-бетларини ювиб кўчага чиқар, савдогарлар эса, ўз дўконлари ва савдохоналарини очардилар.

Бироқ кундузлари овқатлик, озуқаворликдан бошқа молларнинг савдоси унча қизимас, дўконлар, тижоратхоналар фақат кун ўтсин учун очиларди. Шунинг учун дўконлар, савдохоналарни аср намозидан олдинроқ бекитиб, ҳамма Девонбеги лабиҳовузига борарди. Бекорчилар ва сайрчилар эса уйқудан тура солиб кўчаларни гир айланар ва сўнг тўппа-тўғри лабиҳовуз томон йўл оларди.

Девонбеги лабиҳовузига йиғиладиган оломон маддоҳлик ва найрангбозлик маъракаларига тўпланар, ёки қиссахонлик даврасида ўтиришар ва одамларнинг қолган гуруҳи ҳар тарафга юриш қиларди.

Бухоро раиси ҳам кундузи Девонбеги лабиҳовузига келиб хонақоҳ ёнидаги равоқда ўтирар, унинг одамлари атрофда санғиб юрар; бечора ва оёқ яланг одамлардан бирини «рўзахўр» ва бировини «қиморбоз» ёки бошқа бир гуноҳда айблаб раисга судраб келтирарди. Раис улардан ҳар бирининг гуноҳини «тергаб-текшириб», баъзиларини бир кам қирқ дарра, баъзиларини ўн беш ё тўққиз дарра уриш жазосига ҳукм қиларди. Раиснинг одамлари жазога маҳкум этилганларнинг елкасини ялангочлаб орқалаб турар ва раис фармони бўйича даррачи дарра билан урарди. Сўнг раиснинг ўша гуноҳқорни тутиб келган одами ва даррачи ундан ундиролганича «хизмат ҳақи» оларди. Ҳақиқатда эса, у бечорага қилинган хизмат уни тутиб келтириб калтаклашдан иборат эди.

Раиснинг бундай кирдорлари Девонбеги лабиҳовузида тўпланган рўздорлар учун «жуда мароқли» томоша эди. Бундай томоша рамазон ойидан бошқа вақтда камроқ бўларди. Раис рамазон ойидан бошқа вақтлар ҳафтада бир кун — пайшанба кунлари Девонбеги лабиҳовузига келар ва ҳар гал келганида бир-икки кишини тутиб урарди. Рамазон ойида эса, ҳар кун келиб, ҳар келганида ўн-ўн икки кишини жазоларди.

Раиснинг жазолашлари одамларга қанчалик таъсир этганини Бухоро революциясидан сўнг юз берган бир воқеа равшан кўрсатиб беради. Гарчи, тарих жиҳатидан бу воқеани бу ерда баён қилиш ўринсиз бўлса ҳам, раис ва унинг одамларининг рамазондаги қилмишларига алоқадор бўлганидан уни эслатиб ўтиш муносиб кўрилди.

Бухоро революциясидан сўнг рамазон ойларидан бирида мен Бухорода эдим. Девонбеги лабиҳовузида бўладиган рамазон тантаналари ҳануз давом қиларди. Одамларга жазо берадиган раис ва унинг кишилари барҳам еган эди. Бир куни аср вақтида Девонбеги хонақоҳининг саҳнида айланиб юрардим. Амир замонидаги раиснинг собиқ даррачиси Алавуддин ҳам одамлар орасида юрарди. Тахминан 9-10 ёшли ўғил бола унга ўгирилиб орқаси билан юрган ҳолда:

— Эшони халифа, даррангиз қани? Нега энди одамларни урмайсиз? Тағин ҳам одамларни уриб кўринг-чи? Кўрамиз қандай ураркансиз!— дея даррачини масхара қилар ва одамлар эса, хохолаб куларди. Ёшгина бола-

нинг бу иши бутун Бухоро аҳолисининг иродасини ифодаларди.

Девонбеги лабиҳовузида тўпланганларнинг бошқа бир томошаси сохта рўзадорларнинг ўзаро жанг-жанжаллари эди: сохта рўзадорлар гўё чилим ёки нос хуморидан ўзаро қизишиб, аввал даҳанаки жанг қилишар ва сўнг ёқалашиб бир-бирларини муштлашарди. Баъзи содда мўйсафидлар уларни ҳақиқий рўза гумон қилиб, уларга аралашар ва бир-биридан ажратишарди:

— Рамазончиликди-я, зарари йўқ, рўзадор киши чилим ё нос хумори билан жиннидай бўлади. Лекин шайтонни «ҳайдаб» бир-бировнинг сўзига аразламаслик, уришмаслик керак. Чунки уриш-жанжал қилганда рўза савоби йўқолади,— деб насиҳат қилардилар.

Бир жойда пайдо бўлган бундай жанг-жанжал бир ёқли бўлмай туриб, яна бошқа бир ерда қўзғаларди. Шундай қилиб, бу аҳвол ҳам Девонбеги лабиҳовузида сайр қилиб юрадиганлар учун бир томоша эди.

БУХОРО РАМАЗОНИДА ЖОЙНАМОЗ ЁЗИШ УЧУН БЎЛГАН УРУШ

Бухоронинг рамазон ойида мадраса дарслари тамоман тўхтатиларди. Қишлоққа алоқадор бўлган қашшоқ талабалар бу ойда ўз қишлоқларига бориб оталари ё бошқа бирон яқин қариндошлари деҳқончилигига кўмаклашарди; бундай талабалар қишлоқнинг экин ишларига алоқадор бўлмаса ва ёшлари ўтиб қолган бўлса, бирон қишлоққа бориб имом бўлар ва шу йўл билан қорин тўйгазиб, ойнинг охирида деҳқонлардан фитри рўза (ҳайит садақаси) йиғар ва ўзлари учун «қутилоямут» (ўлмайдиган даражада овқат) тўплаб қайтардилар.

Аmmo бой талабалар, бухороликлар, қишлоққа алоқадор бўлмай, имоматликка ҳам бўйин бермайдиган қашшоқ муллаваччалар мадрасаларида туриб қоларди. Тунги бозорда сайр-гашт қилиб юрадиганлар ва «хатми қуръон тамошабинларини» — мана шу бой талабалар билан бекорчи муллаваччалар ташкил қиларди. Бундай талабалар уйқудан тургандан сўнг тўда-тўда бўлишиб (албатта бу тўдадагилар бир-бировига дўст эди) Девонбеги лабиҳовузига келиб жойнамоз солиб ўтиришар

ва ўз давраларида маъноли ва маъносиз сўзлар билан шуғулланарди. Бундай тўдалардаги бирон нуфузли киши ё ундаги кўпчилик билан ошно бўлган бухоролик баъзи кишилар, гарчи талаба бўлмасалар ҳам, мазкур давраларда қатнашарди. Бу тўдаларнинг жойнамоз ёядиган жойи сартарошхоналарнинг томи бўларди. Бу сартарошхоналар Девонбеги лабиҳовузининг ғарби жанубий бурчагидан унинг шимолий шарқ бурчагигача тутшиб, эшиклари ҳовузга томон қаратилганди. Сартарошхоналарнинг орқаси Девонбеги хонақоҳининг саҳнига, бу саҳнга чиқадиган йўлга туташарди. Саҳн ва унинг гузаргоҳи ҳовуз қирғоғи заминидан беш-олти зина баланд бўлганидан мазкур сартарошхона томлари саҳннинг сатҳидан бир метрча юқорида турар, у томларнинг устига саҳн тарафидан чиқиларди.

Сартарошхона томларининг қадру қиймати жойнамоз ёзиб турувчилар назарида унинг хонақоҳ саҳнига яқинлиги билан белгиланарди. Саҳнга яқин бўлган ҳар бир том қадрлироқ ҳисобланарди. Бинобарин, жойнамоз солиб турувчи ҳар бир гуруҳ саҳнга яқинроқ бўлган томни «эгаллаш»га тиришарди.

Бирон томни эгаллаб олиш учун қонуний ҳужжатдек кучи бўлган анъанавий асос ҳукм сурарди. Бу асос шундан иборат эдики, қайси бир гуруҳ одам бирон томни рамазон ойи бошида, ҳатто ўтмиш йилларнинг рамазонида ишғол этган бўлса, шу том мазкур одамлар гуруҳига тегишли бўларди. Лекин бу «анъанавий ҳуқуқ» дан фойдаланиш учун шу гуруҳ одамлари кундуз соат учгача жойнамозини солиб қўйиши шарт эди. Шунинг учун ҳар бир гуруҳ кунда бир нафар аъзосини навбатчи тайинлар, у соат учдан олдинроқ гуруҳдагиларнинг жойнамозини ўзларига тегишли томга ёзиб ташларди. Агар шу анъанавий одат бўлмаганда, яхши томларни ишғол қилиш устида ҳар кун қонли жанг-жанжаллар қўзғалиб, бир неча кишиларнинг боши ёрилиб, қонга бўялиши мумкин эди.

Шунга қарамай жойнамознишин одамлар гуруҳи орасида турли баҳоналар билан талаш-жанжал бўлиб турар ва бу талашувлар баъзан қонли ур-йиқитга айланарди. Чунончи, шу сатрларнинг автори ўшандай қонли бир жанжалнинг шоҳиди бўлган эди.

Мадраса аҳлига мансуб бўлган жойнамознишин тўполончиларнинг икки гуруҳи бўларди, уларнинг ҳар би-

рига Бухоро муллазодаларидан икки безори бошчилик қилар ва бу икки гуруҳнинг жойнамоzlари бир-бирига уланиб ёзиларди.

Бухоро қозизодаларидан «Давра пилта» лақабли Шариф махдум деган киши олдинда ўтирувчи гуруҳга бошчилик қиларди ва «Махдум шудгор» лақабли бошқа бир бухоролик муллазода унинг ёрдамчиси эди (бу муллазоданинг бетлари чечак доғи билан шудгорга ўхшаш дўғир-бўғир бўлганидан Бухоро аҳли (жумладан шу сатрларнинг автори ҳам) унинг номини эслаёлмай, шу лақаб билан тилга оларди).

Орқада турувчи иккинчи гуруҳнинг сардори Маҳмуд махдум деган муллазода бўлиб, унинг лақаби «Америкон махдум» эди. (Бу лақаб унга Россиядан биринчи марта келтирилган лак бўёқли чармдан тикилган пой-афзал кийгани учун берилганди), унинг ёрдамчиси ҳам бухоролик муллазодалардан «Хушрўй махдум» эди. Унинг бетлари «пашшахўрда» ярасининг парча-парча доғлари билан тўлиб, нафратомуз, бадбашара бўлганидан тескари маънода шу лақабни берганлар.

Рамазон кунларидан бирида «Давра пилта» махдум гуруҳининг навбатчиси кечикиб, жойнамоzlарни соат учгача ёзмабди. «Америкон махдум»нинг гуруҳи улар жойнамоz ташлайдиган жойни кўпдан бери кўз остига олиб келган экан, бу фурсатдан фойдаланиб, ўз жойнамоzlарини олдинга суриб томнинг олдинги қисминини ишғол этган.

Ҳамма томлар жойнамоzнишинлар билан лиқ тўлган чоқда «Давра пилта» махдум ўз гуруҳи билан келди ўз жойларининг бошқа гуруҳ ишғол этганини кўриб, дарҳол шериклари билан баландга чиқди ва ҳеч гап-сўзсиз бежавотир, осойишта ўтирган гуруҳ одамларига ёпирилиб ҳужум қилди. Улар воқеадан хабар топгунча «Давра пилта»нинг одамлари аввал мазкур гуруҳнинг сардори «Америкон махдум»ни, сўнг унинг ёрдамчиси «Хушрўй махдум»ни озод кўтариб пастликка — лабиҳовуз томонига ирғитиб юбордилар.

Шу вақтгача тинч ўтирган гуруҳнинг одамлари ўринларидан кўзғалиб, ҳужумчилар билан ёқалаша бошладди. Бу икки гуруҳнинг одамлари бир-бири билан муштлашар, тирноқ, чангаллари билан бир-бирининг бетини тирнашар, кийимларини йиртиб ёқаларини пора-пора қилишарди. Орадан икки нафар киши қўлтиқлашиб, ҳар

бири ўз рақибини кўтариб олиб том устидан лабиҳовуз пастлигига улоқтирмоқчи бўлишди. Аммо уларнинг ҳеч бири мақсадига етолмай, иккаласи ҳам барабар том ёқасига етиб, бирининг оёғи тойилди ва ҳарифи уни пастга итармоқчи бўлди. Том лабида бир оёқда туриб душман чангалида бардош беролмаётган киши рақибини ўзи билан бирга пастга тортди, иккаласи ҳам шалоплаб ерга тушди.

Бу ҳолни кўрган ҳар иккала тарафнинг кишилари жангни томнинг ўрта жойида давом эттиришга тиришарди. Аммо ғазаблари тошиб телбаланиб қолган бу ваҳший уришқоқларнинг ҳовурини муштлашиш ва чангаллашиш бостиролмади ва ҳар бири бирон яроқ топиб олиб ўз душманини тамоман енгиб ташлаш фикрига тушди ва ҳар тарафга аланглаб кўз ташлай бошлади.

Сартарошхона дўконлари орқасидаги кичик майдончаларда курси қўйиб бир қатор ямоқчилар ўтиришар. кишиларнинг йиртиқ пойафзалларини ямаб, тикиб берарди, улар уруш пайтида ўз ишларини тўхтатиб тикка туриб томоша қиларди. Улардан бирининг қўлида кавушдўзлик кўбаси бор эди. Яроқ излаб турган уришчилардан бири кўбани кўриб, уни тартиб олди ва «Давра пилта» махдумнинг бошига қулочкаш қилиб урди. Махдумнинг боши тарс ёрилди ва жойнамоз устига чайқалиб ағдарилди. Буни кўрган уришчилар бирин-кетин ямоқчилар томонига чопишди, бири кўба, иккинчиси болға, учинчиси омбур, тўртинчиси этик, маҳсиларнинг шонини суғуриб олиб урушга киришди.

Томошабинларнинг катта оломони уришаётганларни ҳалқа бўлиб ураб олганди, аммо ўртага кириб бу ваҳший бўриларни ажратишга ҳеч ким журъат етолмасди, чунки жанг бошида бир-икки киши ўртага тушиб ажратишмоқчи бўлганда ҳар икки томондан ҳам мушт еб четга чиққанди. Шундан сўнг аралашмоқчи бўлган ҳар бир кишига бошқалар қичқаришиб: «Кўй, аралашма, бир-бировининг гўштини есин, бу итлар»,— дерди.

Қозикалон ва қушбегининг катта йиғинларда тартиб сақлашга мутасадди бўлган одамлари ахир уруш бошига етиб келди ва бунгача икки тарафдан ҳам кўп кишилар ярадор бўлиб ерда ётарди, уришаётганлар эса, боши, бети ёрилиб қонга беланганди.

Ҳокимларнинг одамлари жанг қилаётганларни тутиб олиб ажратишар, оғир ярадорларни аравага солиб ка-

салхонага жўнатишарди, енгил ярадорларни эса, қамоққа ташлаш учун қозихонага юборишарди.

Бухорон шарифда «муборак рамазон» оғи мана шундай аҳволда ўтарди.

* *
*

Юқоридаги икки бобда зикр этилган Бухоронинг рамазон оғидаги аҳволи меҳнаткаш аҳоли оммасига алоқадор эмас, албатта, рамазон оғида худди мана шу омма азоб чекарди. Масалан, мешкобларни олиб қарайлик, улар тонг отардан қош қорайгунча етти-саккиз пақир сув сиғадиган мешларини елкаларига кўтариб минг икки-минг қадам масофадаги уйларга ташир, Кўкалтош, Девонбеги ва Мир Араб каби йирик мадрасаларнинг иккинчи қаватига 40-50 поғонали зинапоядан чиқишарди.

Мешкоблар рамазон оғидан бошқа вақтда ҳам анча зўр куч талаб этадиган бу ишни, гоҳо бир луқма нон билан бир пиёла чой ичиб, озгина дам олиб, бажарарди. Аммо рамазон оғида 14-16 соат оч юриб бундай оғир ишни бажариш, деярли чидаб бўлмаслик ҳол эди. Бунинг устига рамазон оғи ва меҳмондорликлар муносабати билан хонадонларда сув кўпроқ сарф бўлар, бу эса мешкобларга ортиқча юк эди.

Бинобарин, мешкоблар шом пайти уйларига ҳориб-толиб қайтар ва эртаси ишга яраб қолиш учун ўта оч қолган қоринларини хотинлари тайёрлаган явгон сув билан тўлдирарди. Қоринларини тўйдириб толиққанча ухлаб ётишлари уларни янада кўпроқ лоҳаз қиларди. Шу билан улар яна эрта саҳарда туриб овқатланишга, эртанги очлик ваҳмидан овқатни кўнгил тортса-тортмаса ҳам оғизга тиқиб ютиб юборишга мажбур бўларди, тонг ёришганда яна ишга кетишарди.

Улардан баъзи қариоқлари, ҳатто ўрта ёшлиси ҳам, рамазоннинг биринчи даҳасида (ўн кунлигида) ёки узоққа чўзилса, шу оғининг ўн бешигача ишдан чиқиб қолар ва бемор бўлиб ётарди.

Пойафзалдўзларнинг ҳам аҳволи шунга яқин эди. Бунак олиб устахоналарга қарам бўлиб қолган дўзанда-косиблар, агар рамазондан ташқари оғиларда бир кечакундузда 12 соатдан ишласа, рамазон оғида 16 соатдан

ишларди, чунки устакорлар (яъни устахона эгалари) рамазон ойи муносабати билан кўп ҳайитлик заказлари қабул қилишар ва бу заказлар учун узоқ муддатли оддий заказларга қараганда қимматроқ ҳақ олсалар ҳам, лекин халифалар (дўзандалар)га одатдаги иш ҳақини тўлашарди.

Халифалар шом намозигача ишлашга мажбур эди, ифтор (оғиз очиш) вақтида бирон нарса еб, яна саҳарлик таомгача ишлашарди ва саҳарлик таомидан сўнг, ярим оч қорин билан ётишарди. Бироқ, бир неча соатлик уйқудан сўнг устакор (хўжайин) уларни уйғотар ва ўзи ичкари уйига кириб баҳузур ётарди.

Пойафзалдўзлар рамазоннинг охириги даҳасида ҳатто ҳар кеча-кундуз 20 соатгача ишларди. Негаки, ҳайит яқинлашгани билан заказчиларнинг тақозоси каттароқ ва жиддийроқ бўларди. Устакор ҳам ўз халифаларини (дўзандаларини) кўпроқ ишлашга мажбур ётарди.

Улар рамазоннинг сўнгги уч кунда ҳайит тонгигача деярли ухламасдан ишлаб, ҳайитлик заказларини битказишарди, шу сабабли кўпчилик ёш пояфзалдўзлар ҳам рамазон ойининг ўрталарида, ёки жуда тоб келтирса, ҳайит кунигача касал бўлиб йиқиларди.

Ўз уйида мустақил иш қилувчи яккадаст пояфзалдўзлар ҳам бу ташвишдан холи эмасдилар. Уларни бир томондан молларини олиб сотувчилар кўпроқ мол ишлаб чиқаришга мажбур этса, иккинчи томондан ўзларини рамазондаги ортиқча харажатларини қоплаш учун ташқаридан қиммат нархли заказларни кўпроқ олишга мажбур эди. Чунки рамазон ойида улар хотин, бола-чақаларига ҳар куни ифторликка ҳеч бўлмаганда бозордан биттадан кунжитлик нон, бир коса нишолда, обиновот сотиб олишга ва ҳайитгача хотин, бола-чақалари учун янги кийим-бош тайёрлашга мажбур эди.

Бошқа ҳунармандлар, чунончи, тўқувчиларнинг аҳволи ҳам худди шундай эди. Шувоқчи, дурадгор ва наққошларнинг аҳволи ҳам рамазонда танг бўларди. Чунки бу ойда бинокорлик ишлари тамоман тўхтаб қолар ва бинокорлар рамазоннинг ортиқча харажатларини қарз олиб қоплашга мажбур эди.

Мардикорларнинг аҳволи ҳаммадан ёмон ва оғир бўларди. Одатда, қишлоқнинг ерсиз камбағаллари, шаҳарнинг оёқяланглари ҳар куни Бухоро Регистонида тўпланишарди ва талабгор одамлар келиб уларни кундалик

қора ишга ёлларди. Рамазон ойида бинокорликлар ва ҳар қандай қора ишлар тўхтаб қолганидан мардикорлар ишсиз қоларди.

Агар баъзи бировга мардикор керак бўлиб қолса, рамазон ойи сабабли уларнинг бирини ёки бир неча нафарини ярим кунга, овқат бермаслик шарти билан ёлларди ва овқатсиз ярим кунлик иш ҳақлари ўзларининг бир кунлик қуруқ нонларига етмас ва хотин, бола-чақалари тамоман оч қоларди, шу тариқа, қўли қимирлама-са томоғи қимирламайдиган мардикорлар учун рамазондаги ишсизлик балойи азим эди.

Рамазон ойида бинокорликка боғлиқ бўлган ганч янчувчилар, тупроқ, ғишт ташувчиларнинг аҳволи мардикорлар аҳволидан яхши эмас эди. Бир ойлик рамазон бекорчилигида юк ташувчи эшакларини тўйдириш тупроқ ва ғишт ташувчилар учун ортиқча ташвиш эди.

Меҳнаткашлар оммасининг рамазон ойидаги умумий аҳволини назарга олиб, ўша замоннинг шоирларидан бири ёзган эди:

Рамазонни маразон¹ дерман ҳарон
Хастаман кундуз, тун ундан ҳам ёмон

Шоир бу икки содда мисра билан меҳнаткашларнинг умумий аҳволини ифодалайди.

НАВРЎ БАЙРАМИ ВА ШИРБАДАН САИЛИ

Шамсий йилининг илк ойи ҳамалнинг биринчисида бошланадиган наврўз исломдан илгариги байрамларнинг биридир. Бинобарин, тожик халқи Рамазон, Қурбон байрамидек диний байрамларда бир кун сайил қилса наврўзда ҳафталаб байрам қиларди.

Бу байрам баҳор бошида, ҳамма ўсимликлар уйғон-

¹ Агар бу сўзни бутунлигича арабча деб олинса, маъноси «икки касаллик» бўлади, агар охиридаги «эн»ни тожикча кўплик белгиси деб олинса, «касалликлар» бўлади. (Шоир кундузги ва тунги аҳволни назарда тутиб «икки касаллик» маъносида ишлатган — Алибек.)

ган чоқда бошлангани сабабли, инсон табиа­ти ҳам уй­ғонар эди. То­жик­лар­нинг «ҳамал кирди, амал кирди» дейиш­ла­ри ҳам шундан­дир. Дар­ҳа­қи­қат, бу байрам ин­сон­ни тўй­ди­ра­ди­ган, унинг яшаши учун зарур бўлган ғалла ва бошқа экинларнинг экила бошлашидан дарак берарди.

Илгари замонларда тожик деҳқонлари янги йил ара­фасида — ҳамал ойи ол­ди­дан ҳар бир қишлоқдаги май­дон­лар­да тўп­ла­ниб кураш тушишар ва бошқа ба­дан ҳа­ра­кат­ла­ри­ни қилиб, шу билан гўё қиш со­вуқ­ла­ри­да қақшаган ба­дан­ла­ри­га янги қувват берар ва ҳамал­нинг аввалида уч кун уму­ий сайил қилиб, сўнг ба­ҳор­ги экин-тикин иш­ла­ри­га киришарди.

Аммо руҳонийлар бу байрамга диний тус бериб, «ҳафта салом» дуосини эзиб ичишни расм қилиб, уни ўз­ла­рининг даромад манба­ла­ри­дан бирига айлан­ти­р­ди. Ҳатто мул­ла­ла­р­нинг ўта ҳаёсиз­ла­ри «бу байрам шара­фи­га» пай­ғам­бар но­ми­дан ҳа­ди­слар тўқиб чи­қарди.

Бухоронинг сўнгги амирлари эса, бу байрамдан халқ­ни бе­фой­да ва моддий зарарли ишларга кўпроқ о­во­ра қилиб, ўз­ла­рининг осуда яшаш­ла­ри учун фой­да­ланди­лар.

Бухоро амирларидан бу байрамнинг халқчил шакли­ни йў­қо­тиб, унга расмий тус берган киши амир Музаф­фар эди. У ҳам бу ишни Россия билан бўлган урушда ен­гил­ган­дан сўнг амалга оширди. Ҳақиқат­гўй қариялар­нинг шу сатрлар ав­то­ри­га айтган сўз­ла­ри­га кўра, амир Музаффар урушда ен­гил­ган­дан сўнг халқ олдида об­рў­сиз бўлиб қолган, ай­ни­қ­са, урушда бўшалиб қолган ха­зи­на­си­ни тўл­ди­р­моқ­чи бўлиб, аҳолини талон-торож қилганидан халқ­нинг унга нафрати янада ошиб-тошди. Бинобарин, у манзил қурган ҳар бир ерда чавкий (уму­ий базм) уюштириб, одамларни унинг томошасига банд қилар, шу йўл билан халқ ом­ма­си­нинг диққатини ўзининг но­жў­я иш­ла­ри­дан четга тортар, ёки ўз кирди­кор­ла­ри­ни хаспўшларди.

Жумладан, у шаҳарнинг шарқий томонида икки ки­ло­метр­ча узоқдаги ширбадан деган чорбоғида ҳар ба­ҳор нав­рўз байрами — сайилини ташкил этарди. Бу сайил­лар икки ойча, ҳатто етмиш кунгача давом этарди. Амир бу сайилга Бухоронинг атроф рай­он­ла­ри­дан ҳам­ма созанда ва халқ паҳлавонларини мажбуран жалб

этар ва уларни туман (район)ларнинг тўрт ҳоқими (қози, райс, амлоқдор ва миршаб) тўплаб келтирарди. Улар Ширбадан чорбоғининг атрофидаги деҳқонларнинг ҳовлиларида жойлашиб сайилнинг бошидан охиригача ўз ҳисобларига тирикчилик қилар ва амирнинг сайилини обод этишарди. Баҳор бошидаги бу узоқ муддатда уларнинг барча деҳқончилик ишлари тўхталар, баҳори экин фурсати ўтиб кетарди.

Бу сайилда фақат, амир мажбуран келтирган созандалар, паҳлавонлар ишдан қолмасди, балки яна кўп деҳқонлар, деҳқонбаччалар ҳам ноилож сайил томошасига келиб харажат қилар ва ишдан қоларди.

Амир Музаффар бу сайил орқали халқнинг диққатини банд қилиш билан кифояланмай, уни қўрқитишни ҳам кўзда тутган эди. Бинобарин, сайилгоҳда — томошабинлар кўп қатнайдиган жойда хандақ қазиб қўйилган эдики, бу хандақ лабида ҳар куни зиндондан бир неча нафар бандиларни келтириб томошабинлар кўзин олдида сўярдилар, одамлар исён кўтаришга ботинолмасин, амир ҳақида ёмон гап қилмасин, унинг фармонларидан бош тортмасин деб халққа кўрсатардилар. Сўйилган бандиларнинг мурдаси кун бўйи хандақ лабида ётар ва иккинчи куни эски мурдалар ўрнига янгиси пайдо бўларди.

Амир бу сайилга Бухоро атрофидаги районларнинг аҳолисини келтириш билан чекланмай, Қарши, Шаҳрисабз, Хатирчи, Кармана ва Нурота каби Бухоро музофотларининг аҳолисини ҳам жалб этарди. Бу балодан, йўл узоқлиги туфайли келтириш имконияти бўлмагандан, тоғ аҳолиси озод эди.

Абдулаҳадхон амирлик вақтида руслардан қўрқиб сайилгоҳда одам сўйишни барҳам берди, сайилнинг ўзи ҳам бир ою ўн беш кунга қисқартирилди. Бу қисқартиш ҳисобига ўзи қурган «Ситораи моҳихоса» боғида ва ўзининг кўпроқ турадиган жойи Карманада Ширбадан сайилидан сўнг яна ўн кунлик ёки бир ойлик сайил ўтказиладиган бўлди. Бу уччала сайилга кетадиган вақт отасининг узоққа чўзиладиган сайиллари муддатига бараварлашарди.

Абдулаҳад Карманада уюштирадиган сайилларида одамларни бир-бири билан уриштириш йўлини «кашф» этган эдики, биз бу ҳақда кейинги бобларда ҳикоя қилармиз.

Ширбадандаги асосий сайилгоҳ амир чорбоғи олди-дан ўтадиган катта йўлнинг икки томонида жойлашганди. Шаҳардан бораётганда чап тарафда атрофи девор олинган майдон бор эди, уни «чил таноби» (ўн гектарлик) дейишарди, унинг катта дарвозаси бўларди.

Бу ўраб олинган майдон ичида жоме мачити, чавки (умумий базм) майдонлари ва бошқа томошахонлар жойлашганди, майдоннинг бундан бўлак жойларини озуқафурушлар, қассоблар ва ошхоналар эгалларди.

Бу майдоннинг охиридан дарвоза орқали катта йўлга чиқиларди, бу ернинг жануб тарафида амир боғининг дарвозахона йўли ва боғ дарвозасининг пахлусида қатор айвон бўларди, бу ерда дарбор аҳли туриб томоша қиларди. Йўлнинг шимол тарафидаги узун айвонда сайил пайти баззозлар, ҳолвагарлар, атторлар ва бошқа дўкондорлар жойлашарди.

Бу дўконлардан сўнг йўлнинг чап томонида «панж танобий» деган майдон бор эди (панж, яъни беш таноб—бир гектардан зиёдроқ ер), бу майдонда ҳам беш вақтлик мачит қурилгандики, бунда жаҳрчи эшонлар сайил кунлари жаҳр—талқин қилиб «ҳангама» кўрсатарди. Сайилни бошқарувчи Бухоро қозикалони ё раиси ҳам шу майдонда чодир қуриб турарди.

Булардан ташқари ўнг томонда кенг бир майдон бор эди, уни «ҳафтодтаноб» «тахминан 18 гектар» деб аташарди. Бу майдоннинг олдинги қисмида саркардалар ва катта савдогарлар чодир қуради, майдоннинг охири—пайнов қисми подшоҳлик боғининг иловаси саналардики, унда мева ва соя дарахтлари сероб бўлиб, ери сабзозор эди.

Сайилнинг асосий томоша жойи подшоҳлик боғи дарвозасининг олди бўлиб, бу ер ниҳоят тор эди. Ҳар эрталаб бу ерда аввал чавкий—базм, сўнгра кураш маърақаси ташкил топарди. Бундаги томошаларни даст-аввал сарой аҳли тинчлик билан сўнгра ярим тинч ҳолда дўкондорлар кўрарди.

Тўда-тўда бўлиб келадиган шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ҳеч нарсани кўролмас, чунки ясовуллар базм ва кураш майдонини қўриқламоқчи бўлиб, уларни калтаклаб орқага ўтказар, орқадан келадиган янги одамлар

тўдаси эса, уларни босиб олдинга ўтмоқчи бўларди. Шу сабабли оддий томошабин аҳоли на олдинга ва орқага ўтолмас ва ҳар соатда оломоннинг оёғи остида поймол бўлиш хавфини кечирарди.

Бу сайил ва сайилгоҳни даставвал кўрганимда таасуротларимни дoston шаклида назмга солган эдим, уни қисқартиб, тузатиб ўқувчиларга тақдим этмоқчиман. У вақтларда Фирдавсий «Шоҳнома» сини кўпроқ ўқиганимдан, бу дostonимга унинг шакл ва услуб жиҳатдан таъсири бор:

Қиш ўтиб кетди-ю, бўлди илк баҳор
Фазо тиниқ бўлди, ер ҳам кўкатзор
На иссиқ, на совуқ ҳаво ҳам фoрам
Ер дамидек эсар илиқ насим ҳам.
Оқ тол, қора толлар мушкбед сингарин;
Ҳушбўй ҳид тарқатар димоққа бари.
Бу — наврўз ҳайити бўлгани учун
Ҳамма нарса гўё қувноқ, бус-бутун.
Ҳайит бошлаганди маълум жойида,
Яъни, Ширбаданда — шоҳ саройида.
Минг-минглаб кишилар жуда ҳушчақчақ
Боришар ҳайитга димоғлари чоқ.
Лекин мени биров йўқламайди ҳам,
Ғамхонамдан чиқдим аммо ўша дам,
Елғиз ўзим бордим якка ва танҳо,
Кўрдим ишрат учун ҳамма муҳайё.
Кишилар сотишар унда ҳар нима,
Унинг касби аъло ёки паст дема.
Унда муҳайёдир ҳар турдаги ош
Чалавли¹ палов ҳам ҳар томон пош-пош.
Пулдорларнинг ризқи кабоб ва шароб
Кабоб тутуни ҳам пулсизга кабоб.
Амирлар, аскарлар кенг баланд жойда,
Чодир қургандирлар — гўёки ойда.
Бир ёқ савдогарлар чодир урганлар,
Даллоллар бир томон ҳайма қурганлар.
Қор, ёмғир ўтмасин деган хаёлда
Брезент тортилган унга ҳар ҳолда.
Ҳар чодирда бордир уч-тўртта шинам,
Кўз қамаштирувчи қат гилами ҳам.

¹ Ч а л а в — палов билан ейиладиган кабоб.

Амир хизматида ясов тортибон
Заррин камар беглар турар ҳар томон.
Уйнашиб шоҳ учун навбатма-навбат,
Оёқда туришар булар ҳар соат.
Халойиқ бу ерда йиғилган чунон,
Игна сочилганда тушмас ер томон.
Ҳамма ўз-ўзига қўрқиб турарди,
Йиқилиб қолса ҳам ўлиб кетарди.
Ундан тушиб кетса мабодо киши,
Суяк ямаш билан ўтар иши.
Жовдираб турарди кўзим ҳар томон,
Дер эдимки. қолғаймиқанман омон.
Ташлади тўсатдан неча бевошлар,
Ўзин мен томонга тарма¹дан баттар.
Учиб тушди гавдам шу он ер сари,
От узра сўйилган ўлик сингари.
Менга жон қайғуси бўлиб зўрроқ
Толпина-толпина бордим сал нароқ
Қўрқув босган эди мени ушбу ҳол.
Бошқаси этмасин дебон поймол.
Йигитлар оғоси етиб келди-ю,
Балодан қутқазиб олди мени у.
Дўконин тўрига ўтқазди мени,
Қўрқув балосидан қутқазди мени.
Номини сўраб ҳам нима қилардим,
Лақаби Ҳожи Зард эди, билардим.
Ўз замонасида ғамхўр, яхши мард
Деса бўлар эди фақат Ҳожи Зард.
Кўп йиллар жаҳонни айланиб юрган.
Сўзамол, ҳазилкаш ҳам ширинсухан.
Чойфурушлик иши эди доимо
Кўк чой ҳам, фамили ҳам унда муҳайё.
Менга шундай бир жой бўлгач муяссар
Хотиржам ўтирдим бежавфу хатар.
Ҳожига раҳматлар айтиб жуда кўп,
Унда туриб қилдим томошаи хўп.
Чолғучилар гални тамом этдилар,
Чилдирма, найларни олиб кетдилар.
Кураш учун майдон муҳайё бўлди,
Тикилган кўзларга тамошо бўлди.
Неча зўр полвонлар ўктам ва далер

¹ Тарма — қор тоғидан кўчиб тушган катта оғир қор.

Қадам ташлаб келар худди наъра шер.
Рустам каби борар гўё жанг сари,
Душманини енгишда Сухроб сингари.
Ҳаммаси чаққону ҳам соҳибҳунар
Ҳунарин кўрсатиб бир-бирин синар
Дастпеч ва қалмоқи, қоқима йўлин¹
Ишлатиб, рақибнинг паст этар қўлин.
Кураш ҳангамаси туғанган ҳамон
Кетишди тенг-тенги билан ҳар томон.
Бир тўда кўкатзор томонга юрар,
Хушчақчақ суҳбатнинг кайфини сураар.
Бир тўп овқатланиш иши билан банд,
Чавкий Чил Таноб бир тўпга писанд.
Мен ҳам ўзим учун тамоша топдим,
Цирк эшиги томон югурдим — чопдим.
Билет олгач кирдим ичкарига ман
Ундаги жойлари турлича экан.
Ложа, стуллари энг олдинги жой,
Ундан сўнг қоқилган тахтадир первой.
Бордир ундан сўнгра второйи ҳам,
Тахталар қоқилган жуда ҳам шинам.
Учинчи қатор ҳам тахтадан бутун
Томошачиларга ўтирмақ учун.
Тўртинчи қаторга билет олганман,
Фақат тикка турмоқ керак бўларкан.
Оёқда тик туриб қилдим томоша.
Циркдаги ҳар ишни қолдирмай асло.
Узун сим тортилди энг олдинги гал,
Симбоз рус аёли чиқди шу маҳал,
Сим устида чунон ўйнади у соз,
Гўёки қуш каби қиларди парвоз.
Ундаги кишилар ўқишиб таҳсин,
Чапак чалиб ҳамма деди, офарин!
Қора тулпор минган от ўйновчи қиз
От ўйнатиб чиқди жуда чаққон — тез,
Ўз отига чунон қамчи урарди,
Гоҳо сакраб, гоҳо рисда юрарди,
Узангими, зина? Фарқсиз у учун
Эгар усти гўё ётишга ўрун.
Ҳазилкаш икки рус гапга хўп чечан

¹ Курашда ишлатиладиган тактика номлари, кураш йўлларининг номлари. (Таржимон.)

Бошлашди сўзларин бог¹ номи билан.
Ҳазил-мароқ сўзлар айтишди, лекин,
Мен тушунолмасдим уларнинг тилин.
Бир паҳлавон чиқди, ўзи шерсумон
Боши, кўкси, қўли, оёғи йўғон.
Уч-тўрт оғир тошни кўтариб яққол
Айлантириб урди ерга бемалол.
Рус қизлар чиқишди нозанин бари,
Ҳушу дилу тоқат овлар ҳар бири.
Музика оҳангин асраб жо-бажо,
Русча рақсларни этишди ижро.
Улар орасидан Нина номли қиз,
Овозда, чиройда мисли йўқ — тенгсиз,
Куни куйлаб, куни куйлаб ўйнади чунон,
Дегайсан мислини кўрмайди жаҳон.
Унинг овозини тингласа киши,
Бошқа созлар билан бўлмайди иши.
Тўлғана-тўлғана ажойиб ўйнар
Суяксиз деб ўйлар томошачилар
Ижозат беришиб, дейишди бирга:
Ўйинлар тугади, хайр энди сизга,
Ташқари чиққанда мўлжаллаб кўрсам
Ошиб кетган эди соат тўртдан ҳам.
Шаҳарда бор эди зарур бир ишим,
Томошадан кечиб, керак кетишим.
Чил таноб дарвоза томонга юрдим,
Аста-секин эмас, тез-тез югурдим.
Яхши бир файтонни унда кўрдим ман,
Киракашлик учун тайёр тураркан.
Нархин суриштирмай, индамасданоқ
Шошнлиб чиқдим, ўтирдим бироқ,
Орқадан уч киши чопишиб келди
Ҳадемай файтонга ёпишиб келди.
Дейишди: «Бу файтон бизга банддир бил,
Сўзсиз туш, ўринни бўшатиб бергил!»
Аралашмас эди биттаси сўзга
Яхши одам каби кўринди кўзга
Мен унга дедимки: «Э яхши одам,
Бу чоқда топилмас бошқа файтон ҳам
Раҳм этиб менга ҳам бир жой берингиз
Кирасин тўлайман ҳеч қандай сўзсиз».

¹ Бог — худо.

Кўрдилар сўзларим мулойим ва соз
Уларнинг диллари юмшалди бир оз
Лекин у файтончи экан кўп дағал
Кўрдик, мен кучсиз ва ҳам камбағал
Деди: «Шила қилманг, э мулло тушинг!»
Бошқа сўз айтмасди у, илло «тушинг!»
Қалтираган ҳолда тушдим имму жим,
Кўзимдан ёш оқди, қон бўлди дилим...

Ширбадан сайлида рус циркини биринчи маротаба кўрганимда («Ширбадан сайили» достонида кўрсатиб ўтилганича), цирк ўйинчиларидан Нина деган қизча ҳамманинг, жумладан, менинг ҳам диққатимни жалб этганди, мазкур достонни ёзишдан олдин шу қизча шаънига мувашшаҳ тарзида шеър ёзгандим, шу бобнинг охирида ўша ғазални баён қилиш муносиб кўрилди, чунки бу муаллифнинг турли жанрдаги бадий тасавури савиясини кўрсатади.

* *
*

(НИНА (نينا:) НОМИГА МУВАШШАҲ)

Ногаҳон циркга сайр этиб кириб,
Гўзал бир қизни кўрдик, қочди ҳуш.
Европалидир, асли рус қизи,
Бошдан-оёқ гул, узори кумуш.
Нозик бир ниҳол, ўн тўртда ёши,
Ундан ҳеч киши кутолмас оғуш.
Агар ҳар кимса кўрса у қизни,
Кетгай қўлидан дилу сабру ҳуш.
Жону бошу дил унинг йўлига
Фидо этгали ҳар учовин қўш!
Ороми жондур, зеби жаҳондир,
Сарви равондир, сарви қабонўш.
Номини Айний дилда қолсин деб,
Ёдида сақлаб бўлди қадаҳнўш.

*1317 ҳижрий,
1899 милодий.*

МАХДУМ ГАВ ИШИНИНГ ОҚИБАТИ

Мен «Эсдаликлар»нинг иккинчи қисмида Махдум Гав ва Рустамчанинг фожиали оқибатини кўрсатиб ўтишни ваъда қилган бўлсам ҳам, лекин у ерга сигди-ролмадим ва бу воқеани шу қисмда ёзишга тўғри келди. Шу боб ва кейинги бобларни ёзишда ўз ваъдамга вафо қилмоқчиман.

Мир Араб мадрасасидан кўчганимдан сўнг Махдум Гав ва Пирак аҳволидан хабарсиз қолдим, улар билан бирон марта суҳбатда бўлолмадим. Пирак билан растабозорларда йўл-йўлакай учрашган бўлсам ҳам, бир-бировимизга салом алик дейиш билан ўтиб кетардик. Чунки Бухоронинг танг-тор кўчалари йўловчилар билан ҳаммиша гавжум бўлиб, лиқ тўлганидан ҳол-аҳвол сўрашиб туришга киши фурсат тополмасди.

Махдум Гавни эса, кўчаларда ҳам учратолмагандим. Аммо унинг тўғрисида гиждувонлик Мулла Ҳомид Савтийдан Зайниддин хожадан ақл бовар қилмайдиган ажиб нарсаларни эшитардим. Уларнинг айтишича, аввали у ўтакетган кўкнори ва одамлардан юз ўгирадиган бўлиб, фақат кўкнорилар билан иноқ-улфатлашган, ётиш-туриш жойини ҳам кўкнорхонага кўчирган.

Сўнгра у кўкнорилардан ҳам юз ўгириб, Шояхсий эшонга қўл бериб, мурид бўлиб, хонақоҳнишин бўлган ва охири (мен Кўкалтош мадрасасига кўчган кезларда) хонақоҳдан ва шайхликдан ҳам безган, Биҳиштиён мазоридаги бир гўрхонада истиқомат қилиб, барча одамлардан ўзини четга тортган, фақат унинг укаси Пирак кунда хабарлашиб, унинг наша ва овқатини етказиб турар экан.

Унинг бу сўнги аҳволини эшитиб билганимдан сўнг, у билан учрашмоқчи бўлдим. Бир куни мен Муҳаммад Сиддиқ Ҳайратни олиб, икковимиз шаҳар қалъасининг шарқий тарафида жойлашган Биҳиштиён қабристонига чиқдик. Ундаги хароб бўлган гўрхоналарни бирма-бир кўриб, охири Муҳаммадшоҳ қушбеги гўрхонасига бордик, унинг биноси ҳар ҳолда истиқомат қилишга ярарди. Гўрхона ичкарасига кирганимизда, бир ҳужрадан бировнинг йўталган товуши эшитилди, ҳужранинг эшигини ҳар қанча қоқсак ҳам, ҳеч ким овоз бермади, шундай бўлса ҳам, биз ҳужранинг ичкарасига кирдик. Махдум Гав шу ҳужрада ётган экан.

Биз ҳужрага кирганимизда, Махдум Гав мурдадек беҳаракат ётарди. Оёғимизнинг товушини сезган бўлса керак, у бошини кўтариб, ёстиқни ён-биқинига тортиб, ёнбошлади, маълум эдики, унинг икки оёқда чўкка туриш ёки чордана қуриб ўтиришга мажзоли етмасди. Унинг баданида илгариги гавда ва семизликдан асар ҳам қолмаган, уни чўпдек қуриб қолган дейиш мумкин эди. Унинг қоп-қора сада соқоли ияги ва бетига бир парча чиркин қора кигиз ёпишгандай, буғдой ранг бетлари эса, қозоннинг қорасига қоришган кулдай кўринарди. Аммо кўзлари гарчи сўниб, хираланиб, ўз косахонасига чўккан бўлса ҳам, ногаҳон булутлар остидан намоён бўлган юлдуздек гоҳ-гоҳ чақнаб ярқирар; қуриб қотиб қолган лаблари эса, ҳануз илгаригидек доимий табассумни йўқотмаган эди.

У мени таниди ва мен орқали Ҳайрат билан ҳам танишди. Учрашганимиз учун шод бўлганини билдирди ва ўз хурсандлигига қуйидагича далил келтирди:

— Негаки,— деди у,— шу дамгача мен ҳақиқатан дўстона ва беғараз учрашадиган бирон одамни учратмадим. Сен,— деб менга хитоб қилди (бу вақтлар менинг ёшим анчага етиб, ҳатто илгариги хўжайиним ҳам «сиз-сиз»лаб гапирса-да, Махдум Гав мени сенсираб гапирганидан маълум бўлдики, у мени укаси ҳисобларкан),— сен укам билан холис дўст экансан, юрагим айтиб турибди, мен билан ҳам холис дўстсан ва бу азиз ўртоғинг (Ҳайратни кўрсатиб) сен билан ҳамфикр бўлсалар керак.

Махдум Гав сўзида давом этди:

— Сўнгги йилларда бошимдан кечган воқеаларни ҳар ким билса ҳам, лекин дилимдан ўтганларни ҳеч ким, ҳатто укам ҳам билмайди, чунки у охириги вақтларда мен қилган ҳамма ишларга монелик кўрсатарди, аммо мен қабул қилмасдим, унинг таклифи тўғри чиққан тақдирда ҳам, юрагимдаги сирларни унга очиб беришдан уялардим. Энди эёғим гўрга етган чоқда, сиз қобилиятли ёшларга юрагим дардини изҳор қилгим келади, токи бу сирлар ўзим билан гўрга кўмилмасин ва сизлар менинг аҳволимдан ибрат олиб, дунёда билиб қадам қўйинглар.

Махдуми Гав гулхандаги олов кулига оғзи ва жўмрагигача кўмилган чойнакни олиб пиёлага жиндек чой қуйди ва томоғини ҳўллаб, сўнг узрхоҳликка ўтди:

— Мен бу чойдан сизларга бермайман, чунки у сизларниг ичишларингга ярамайди, бу чойнак, пиёла жуда ифлос. (Ҳақиқатда ҳам чойнак ва пиёла жирканадиган даражада ифлос эди.)

У томоғини ҳўллаб олгандан сўнг сўзида давом этди:

— Бухоронинг махдумлари ва қозизодалари мени енголмади.

Такаббур ва одамлар тақдирига бепарво бўлган бу «зоти шариф»лар арақ ичириш ва наша чектириш билан мени ортиқча тиз чўктиролмадилар. Аммо пировардида ўзимни ўзим хароб қилдим ва оқибат шу аҳволга тушиб қолганимни кўриб турибсизлар.

Шу муқаддимадан сўнг у дам-бадам чой ҳўплаб, охирги йилларда бошидан кечирган барча воқеаларни ва юрагидаги дардларини ҳикоя қилди.

Махдум Гавнинг сўзига кўра, бир куни қози Сирожнинг куёви Асаджон махдум дала сайилига бирга олиб чиқиш учун уни уйига чақирган. Аммо Махдум Гав келганда унинг ўзи уйда бўлмаган ва ундан аттор Исҳоқ номли барш¹ пиширувчи киши бир қути эски баршни қиём қилиб, янгилаётган экан. Бу ерда изоҳ бериш керакки, қози Сирож қози Бадриддиннинг укаси бўлиб, ўтакетган баршхўр ва баршхўрликка шундай ҳарис эдики уйда доим бир неча қути баршни ғамлаб қўярди, чунки барш қанча эски бўлса, шу қадар кучли бўлади. Эски баршни ишлатиш вақтида янгидан қиём қилиб суюқлатар эканлар.

Исҳоқ аттор Махдум Гавга қотиб қолган эски баршни белча билан қутидан олиб асал солинган қозонга ташлаб туришни буюрган ва ўзи атторлик растасига бориб дўконидан хабар олиб қайтгандан сўнг, қиём қилмоқчи бўлган.

Исҳоқ аттор чиқиб кетгандан кейин Махдум Гав иш бошлабди. У бу тўғрида шундай деди:

— Мен бир белча баршни узиб қозонга ташласам, иккинчи белча баршни оғзимга солардим, чунки унинг таъми ширин ва аччиқ-чучук бўлиб, оғзимга маза берарди, унинг ҳалокатли таъсиридан у вақт беҳабар эдим.

¹ Барш — серафьон бир маъжун — дори бўлиб, уни еганда одам маст бўлади, унга одатланганда, қутулиб бўлмайди.

Махдум Гавнинг бу айтганлари муболағали бўлса ҳам, у ўша кунни ҳаддан зиёд барш егани рост, Махдум баршдан тўйиб олгунча уйнинг эгаси ва меҳмонлари келган, ҳаммалари аравага миниб дала томон йўл олган.

Йўлнинг ярмига етганда Махдум Гав кўзлари ҳеч нарсани кўрмайдиган ва баданлари гўё алангланиб ёнаётган бир ҳолатга дучор бўлган, шу вақт улар катта ариқ бўйига етганлар, аравакаш отни сувга қўйган. Шунда Махдум Гав сувдан хабар топиб, ўзини ариққа ташлаб юборган, шу кунлари қишнинг изғиринли совуғи бўлиб, сув бетида муз парчалари оқиб ётаркан. Сувда бир оз чўмилиб тургандан сўнг Махдум Гавнинг кўзлари очилиб, юраги, бадани анча ором олган.

— Муз парчалари,— дейди Махдум Гав ўша вақт сувда турган ҳолатини эслатиб,— баданимни тирнаб-тирмашиб оқиб ўтарди, бу менга чунон ёқардики, гўё ҳаммомда ходимчи мени уқалаб, совун билан ювгандай туюларди.

Хуллас, бир неча соатлар сувда тургандан сўнг Махдумнинг баданига совуқ таъсир қилиб, ариқдан чиқибди. Саҳродан қайтиб келгандан кейин Махдум Гав бу воқеани Исҳоқ атторга сўзлаб берса, у шундай дебди:

— Сиз еган баршнинг ярмини бошқа биров еганида дарҳол ўларди. Сизнинг мижозингиз ва гавдангиз фавқулодда зўр бўлганидан у заҳри қотилга тоб келтирибди. Агар сиз ҳам яхобга кирмаганингизда ўлишингиз муқаррар эди. Аммо баршни табиблар буюрган меъёрда истеъмол қилсангиз, бошқа ҳамма нашаларни ташлаб юборасиз, чунки баршнинг нозик кайфини на шароб ва на банг беролмайди.

Махдум Гав ўз ҳикоясини давом эттирди:

— Арақ билан банг-наша жонимга текканидан, баршхўрликни синаб кўрдим ва ҳақиқатда нозик кайф беришини билдим, бу ишни давом эттирдим.

Махдум Гавнинг айтишига кўра, у авваллари оздан барш еб, сўнг одатланиб қолгач, ози таъсир этмай қолган. Оз-оздан ошириб еб шу даражага етганки, барш еганида мурда бўлиб ётар, аммо кайф топмаскан, у янада кўпроқ еганда ўлиб қолиш мумкин деб қўрқиб қолган.

Шу орада унга бир кўкнори дуч келган, ҳол-аҳволини билиб олгач, унга:

— Гиёларнинг энг яхшиси кўкнор!— деган.

Махдум Гав бу «тавсияни» синамоқчи бўлиб, барш устига кўкнор ҳам ичибди. Чунки у эшитибдики, баршни ҳам, кўкнорни ҳам одатлангандан сўнг ташлаб бўлмайди. Буларга одатланган ҳар бир киши эзилиб, азоб чекиб ўлади.

Бошда кўкнор «яхши» кайф берганидан у кўкнориликка тамоман берилиб, кўкнорхоналарни манзил-макон қилибди. У бу ҳақда шундай деди:

— Барш билан кўкнорнинг кайфи бирга қўшилиб мени тамомила ишдан чиқарди. Мен баршни еб, кўкнорни ичганимдан сўнг, бошимни эгиб, кўзларимни юмиб, хаёл денгизига соатлаб ғарқ бўлардим. Охир шу қарорга келдимки, «мен тамомила дунёдан четга чиқибман, ҳатто менда инсончиликдан асар ҳам қолмабди, нега мен бу аҳволга тушиб қолдим? Модомики шундай экан, нима қилмоғим керак? Ҳар қанча ўйласам ҳам янгидан ҳаётга кириш йўлини тополмадим. Фикр-хаёлим яна авжига миниб, кўз олдимда «охират»ни, «жаннат ва ҳуру ғулмон»ни жилвалантирди ва ўз-ўзимча ўйладим: «Модомики, бу дунёдан маҳрум бўлган эканман, охиратни қўлга олишим керак!» Мана шу хаёл билан шайхга қўл бериш — ҳамма гуноҳлар ва дунёда қилинган ишларга тавба қилиб илоҳига берилишга қарор қилдим...

У бир қултум чой ҳўплаб томоғини ҳўллагандан сўнг нафасини ростлаб яна сўзида давом этди:

— Мен бу фикр-хаёлим ва қароримни ҳамкосаларим — бошқа кўкнориларга айтмадим, чунки мен уларнинг мақсад ва орзуларини бир неча қатла синаб билган эдим: улар ҳам дунё ғамидан ва ҳам охират фикридан узоқ эдилар. Уларга кўкнор ичгач бош эгиб, кўз юмиб бир-бирова билан ширин-ширин сўзлашиб туриш ҳамма дунёвий давлатдан ва «охиратнинг неъматлари»дан яхшироқ кўринарди. Бинобарин, уларга ҳеч нима демай. Бухоронинг энг йирик хонақоҳларидан Шояхсий хонақоҳига бордим ва замоннинг энг машҳур шайхи эшони Шояхсийга қўл бердим (мурид бўлдим), ҳаётни сақлаб туриш учун ташлаб юбориш мумкин бўлмаган барш ва кўкнордан бошқа дунёнинг ҳамма ишларидан воз кечиб, тавба қилдим. Шайх ҳам барш еб, кўкнор ичишни бе-

зарар деб ҳисоблаб, бу ишни давом эттиришимга рухсат берди. Унинг муридлари орасида бир неча кўкнорилар бор бўлиб, улар хонақоҳдаги ҳужралардан бирини ўзларига хос кўкнорхонага айлантириб олган эдилар, улар билан ҳамкорлик қилишни шайх маслаҳат берди. Баршни эса укам қутилаб етказиб берарди, бундан танқислик тортмасдим. Қайфни боплаб жойига келтиргандан сўнг, тезроқ илоҳига эришиб охиратни қўлга олиш умидида шайх ўргатган оятларни такрорлардим, хонақоҳ ва шайхнинг ҳар хил қора ишларини ҳам бажо келтиардим.

Махдуми Гавнинг гапига қараганда, у хонақоҳ ва шайхнинг хизматини бир йилча бажариб, ҳар қанча тиришса ҳам, худо ва охиратга эришиш йўлини тополмабди, аксинча, бу ерда шайх ва унинг яқин муридлари амалга оширадиган энг паст дунёвий ишларни кўрибди.

Шайхнинг тўрт ё беш нафардан ортиқ бўлмаган яқин муридлари ҳарам саройида ва махсус ҳужрада унинг маҳрамлари бўлиб, ҳамиша, ташқаридаги муридларнинг бор-йўғини шайхга топшириб, тарки дунё қилишга яъни деҳқончилик, чорвачилик ва бошқа касб-кор қилиб топган ҳосилларидан ўзлари фойдаланмай, фақат зарур миқдордаги овқатлик ва кийимликка қаноат этишга ундар эдилар. Шайхнинг маҳрам муридлари беҳаёликни шу даражага етказган эдиларки, муридлар оммаси орасида қизи бўлган кишиларни ўз қизини шайхга ҳадя қилиб, уни ҳарам саройига келтириб топширишга ундарди.

Бундай ҳадя этилган қизларнинг энг соҳибжамоли аввал шайхнинг насибаси, сўнгра муқаррар муридларнинг «луқмаси» бўларди. Ҳарам саройига ҳар гал янги, пок-покиза қизлар келганда шайх эскиларини «падарлик қилиб» иккинчи даражали муридларига никоҳлаб берарди. Кўнгил тортмайдиган баднамо қизлар шайхнинг ошхона, нонвойхона ва кирхонаси хизматида эзиллиб, чириб кетарди, чунки шайхнинг бу хизматхоналари кечасию кундузи юзлаб хонақоҳнишинларга хизмат қиларди.

Соддадил муридлар оммасини фидокорликка мажбур қилиш учун улар орасида муқарраб муридлар шайхнинг «кашфиёти ва кароматлари» тўғрисида ҳар хил афсоналар тўқиб, айтиб берарди.

Махдум Гав бу аҳволларни кўрар, эшитар ва пайқарди ва дилида: «Худога етиш ва охиратни қўлга киритиш йўли бундай бўлмаса керак»,— деб ўйларди. Натижада, у шайх ва хонақоҳга нисбатан шак-шубҳа қила бошлади, чунки одамларни талон-торож қилишда амир ва унинг ҳокимлари билан шайх ва унинг муридлари орасида ҳеч қандай фарқни кўролмасди. Бу орадаги фарқ биринчидан шу эдики, талон-торож қилишни агар амир ва унинг маъмурлари бутун Бухоро бўйлаб амалга оширса, шайх ва унинг муқарраб (яқин) муридлари тор доирада, мингдан беш минг нафарча муридлар оммаси орасида амалга оширарди. Лекин Бухоро хонлигидаги барча хонақоҳнишин шайхлар назарга олинса, уларнинг талон-торож қилиш доираси амир ва унинг маъмурлариникига тенг келади.

Иккинчи фарқ шу эдики, агар амир ва унинг маъмурлари халқни зўрлик ва зулм, зиндон ва калтаклаш орқали таласа, шайх ва унинг муқарраб муридлари бу ишни найранг ва фириб орқали амалга оширарди. Махдум Гав қиз тўплаш, фойдаланиш ва бошқаларга инъом этиш бобида ҳам бир-икки гуруҳ орасида ҳеч бир фарқни кўрмасди. Чунки амир ҳам ўз ҳокимлари, маъмурлар ва бошқаларнинг қизларини қўлга кирғизиб, аввал ўзи фойдаланар ва сўнг сарқитини саройдагиларга инъом қиларди.

Саргузаштининг шу ерига келиб Махдум Гав бундай деди:

— Мен ҳамма нарсамни ютқизган бўлсам ҳам, лекин ақл-идрокимни ҳам буткул йўқотмагандим, шунингдек, менда зоҳиран инсонлик нишонлари қолмаган бўлса ҳам, аммо ҳануз инсоний ҳис-туйғуларим бор эди. Бинобарин, бундай аҳволларни пайқаганимдан сўнг у ерда бир дақиқа ҳам тура олмасдим. Бироқ шайхнинг фирибгарлиги барш ва кўкнор таъсири остида хаёлпарастликка мубтало бўлган менинг заиф ақлим устидан галаба қилди-ю, мен у ботқоқда яна бир йилча қолдим.

Махдум Гавнинг айтишига, шайх кунда бир неча бор, ҳеч бўлмаса бир маротаба, одатдаги хонақоҳ зикрларидан кейин, муридларга ваъз-насиҳат ўқиркан: шайх ваъзу насиҳатининг мазмуни «шайтон васвасаси» эди. Бу ҳақда шайх айтаркан:

— «Худога» эришиш ва «кашфу кароматга» соҳиб бўлиш йўлида муридга шайтон васвасаси тўсқинлик қи-

лади, шайтон унинг дилига жойлашиб шайхга нисбатан, хонақоҳга нисбатан ва умуман машойихлар йўлига нисбатан шак-шубҳа туғдиради. Шайхнинг қанчалик яширин илоҳий ҳикматларга боғлиқ бўлган ҳар бир ишини шариатга қарши, ҳатто фисқу фасод деб кўрсатади, мана шундай шайтон васвасвасини енгълмаган мурид абадий гумроҳ бўлади. Муридлик ва шайхлар йўлидан боришнинг буюк шарти дилдаги шак-шубҳани супуриб ташлаш, яъни шайх ишини дуруст йўл деб билишдан иборат. Тасфияи ботин (ични пок-тоза қилиш)нинг маъноси ҳам мана шу.

Махдум Гав шайхнинг ваъз-насиҳатлари тартибини ҳикоя қилиб бергандан сўнг, шундай деди:

— Яна бир йил ўтгач, «шайтон васвасаси» шайхнинг ўшандай ваъзу насиҳатларидан иборат эканини равшан билиб олдим. Шайхнинг ва хонақоҳнинг пинҳоний кирдикорларини билиб олишимга шайхнинг муқарраб муридларининг ўзи менга «ёрдам»лашди.

Махдумнинг сўзича, шайхнинг муқарраб муридлари бир йилдан сўнг унга яқинлик билдирганлар, «шу дамгача ўз ниятига, кашф ва кароматга эришмагани» тўғрисида афсусланаётганларини маълум этганлар ва ҳар гал бу тўғрида гапириб бўлгач, қўшимча қиларканлар: «Бизниг кўпчилигимиз бир йилдан сўнг ва баъзиларимиз бир ярим йилдан сўнг муродимизга етиб, соҳиби кашфу каромат бўлдик. Сизда икки йилдан бери бирон даромад рўй бермаганига афсус». Кейин улар йўл кўрсатмоқчи бўлиб меҳрибон оҳангда айтарканлар: «Бизнинг фаҳмимизча, қулфи дилингизнинг очилмай, омадингиз келмай қолаётганига шайх олдидаги хизматларингизнинг етарли эмаслиги сабабдир, бинобарин, шайхга янада кўпроқ, сидқи дилдан хизмат қилмоғингизни маслаҳат берамиз.

Шу вақтгача хонақоҳ ва унинг атрофларини супуриб-тозалаб туришни ҳеч кимга бермай, ўзи бажариб келаётган ва шайхнинг уйидаги ошхона ва умумий ошхонанинг ўтинини майдалаб, сувини ташиб бериш каби ишларни ҳам ўз зиммасига олган Махдум Гав янада кўпроқ хизмат қилиб бериш пайига тушибди: масалан, шайхнинг вакили бозорга харажат учун борса, у ҳам боши очиқ, оёғи яланг ҳолда эргашиб борар, сотиб олинган нарсаларни елкасида ташиб бераркан. Махдум Гав Баҳовуддин Нақшбанд зимистон кечалари сув тўл-

дирилган сопол обдастани бағрига босиб иситиб, саҳар таҳорат қилиш учун ўз Мири Кулолга тақдим этаркан, деб эшитибди. У ҳам юқорида кўрсатилган хизматлари зиммасига зимистоннинг қаҳратон-изғирин кечалари обдастани бағрининг тафти билан иситиб, шайхга об таҳорат тайёрлаб бера бошлаган.

Аммо шунга қарамай, муқарраб мурдларнинг шайхга, хонақоҳга дурустроқ хизмат кўрсатиш зарурияти мавзуидаги ўғит сўзлари илгаригидай давом қила берибди.

Охири, бундай тағи-туғи йўқ насиҳатгўйликлар ва бенатижа, саргум ғамхўрликлар жонига теккан Махдум Гав муқарраб муридларга айтибди:

— Мен, айниқса сизларнинг насиҳат-талқинларингиздан кейин қўлимдан келадиган ва фикрим етадиган ишни ҳазрат эшон (шайх) ва хонақоҳ хизмати йўлида дариф тутмай бажармоқдаман. Иложим етадиган бирон нарса ё, ишни унутган бўлсам, айтиб беринглар, мен уни адо этишга кучим борица тиришаман.

Муридлар айтибди:

— Шайх учун бажараётган жисмоний хизматингизда камлик йўқ, ҳатто унинг бир қисми ортиқча ҳамдир. Лекин буларнинг ҳаммаси кифоя эмас. Шайх хизматида шундай иш қилиш керакки, хонақоҳнинг мол даромади зиёд бўлсин, токи шайх ва муридларнинг таъминоти яхшилансин. Сиз кўриб турибсизки, ҳамиша юз-икки юз художўй шайхнинг дастурхонидан ош, нон ейди, рамазон ойида хўрандаларнинг сони минг нафардан ҳам ортиб боради. Ахир бу олам жаҳон нарса. Бундай катта харажатга сарф бўладиган маблағ сизнинг, бизнинг воситамиз билан қўлга кириши керак.

— Менинг шайх ва хонақоҳ хизмати йўлида садақа етадиган ортиқча нарсам йўқ, фақат биттагина хужрам бор, холос. Унинг вақфини укам олиб, менинг ёйдиган гиёмга сарф қилади. Ҳатто кўп вақт хужрамнинг вақфи менинг бу харажатимга ҳам етмайди. Укам эса, ўз хужраси вақфининг бир қисмини қўшиб сарфлайди. Гиё бўлмаса, мен бир кун ҳам тириклик қилолмаслигим ўзларингизга маълум. Шундай экан, мен шайхга қандай хизмат қила оламан?— дейди Махдум Гав муридларга жавобан.

Муридлардан бири айтибди:

— Хонақоҳ ва шайхга ўз киссангиздан моддий ёр-

дам кўрсатишни ҳеч ким сиздан талаб қилмайди. Агар сиз мол, мулк эгаси бўлганингизда ҳам ҳеч ким сизга бундай талабни қўймасди, чунки сиз муллаю муллазодасиз. Мулла ва муллазодаларга, улардан назру ниёз талаб қилиш эмас, балки уларга ҳамиша моддий ёрдам кўрсатиш лозим. Аммо сизга шундай йўлни кўрсатамизки, агар шу йўлдан борсангиз, хонақоҳнинг моддий даромадини анча ошириш устига, ўзингиз ҳам бир нарсалик бўлиб, осуда яшайсиз. Гиёнгиз ҳам хонақоҳ ҳисобидан муҳайё бўлиб, ҳужрангиз вақфи ўзингизга захира ёки укангиз харажатига сарф бўлар, у ҳам дунёда ёлчиб яшайди, сизга етказган хизматлари самарасини шу дунёнинг ўзида кўравереди.

Бошқа бир муқарраб мурид илова этибди:

— Агар биз кўрсатган йўлдан борсангиз, тезда уй-жойлик ва соҳибжамол қизга эр бўлиб қоласизки, бизнинг ҳаммамиз ҳам шайх давлатидан унинг ҳарам саройига ҳадя ва назр этилган қизлардан олиб, хотинлик, уй-жойлик бўлганмиз. Шундай бўлгач, сиз хонақоҳга тегишли ҳовличалардан бирини олиб, нозанин хотиннингиз сизга танҳо тан маҳрам сифатида хизматингизни бажо келтриб, кир ювиш, уй супуриш, ош, нон пиширишдек рўзгорингиз ишларини шайх ҳарам саройидаги эр ва хотин-қиз хизматкорлар бажаради.

Махдум Гав саргузаштини ҳикоя қилишнинг шу ерига келиб бизга деди:

— Шайх ва унинг муқарраб муридлари фирибгар, разил кишилар эканига энди ҳеч шак-шубҳам қолмагани. Ақлим ожиз бўлиб қолган бўлса ҳам, аниқ англаб олган эдимки, хонақоҳ пешволарининг ҳаммаси одам овловчи сайёдлар бўлиб, «худо йўли, охиратни қўлга киритиш, жаннатнинг турли алвон неъматлари» уларнинг тузоғи экан. Шунга қарамай, улар менга тавсия-таклиф этаётган йўлнинг нимадан иборатлигини ўз тилларидан эшитишни истаб сўрадим:

— Менинг боришим керак бўлган ва хонақоҳнинг моддий даромадини ошириб, ўзимни осуда ҳол қилиб тинчитадиган йўл қайси?

— Бу маълум ва осон йўл, — деб улар шарҳ беришди, — сиз биласизки, шаҳар ва қишлоқлардан шайх олдига кўп содда муридлар келишади. Хусусан, далачи деҳқонлар ниҳоят соддадил бўлади. Улар келиб шайхга қўл бериш, гуноҳларига тавба қилиш билан дарҳол

худонинг марҳаматиға, охиратнинг савобига эришамиз, деб ўйлайди. Бунинг учун мол, жонни фидо қилиш кераклигини улар билмайди. Ахир, киши дунёнинг мол-ҳоли баҳридан кечмаса, қандай қилиб охиратга эришадди? Муридликнинг мана шу шартларини уларга тушунтириш лозим.

Бизнинг ҳар биримиз қўлимиздан келгунча муридларни мол, жон ва хотин, фарзандларини фидо қилишга даъват этамиз. Лекин биз чаласавод бўлганимиздан баъзи шаккоқлар сўзимизга унча эътибор қилмайди. Сиз мулла ва муллозода, шу сабабли улар сўзингизни дарҳол қабул қилади. Биз билан яқдил бўлиб тил бириктиришингиз бизнинг сўзларимизни ҳам қувватлайди. Хусусан, «шайхнинг кашф ва кароматлари» тўғрисида четдан келадиган муридларга ҳикоя қилсангиз, ҳеч вақт гапингиз ерда қолмайди ва осмондан келган хабардай тингланади.

Махдум Гав саргузаштини ҳикоя қилишда давом этиб бизга шундай деди:

— Мен хонақоҳнишинларнинг фирибгарлик йўллари-ни равшанроқ фаҳмлаб олиш учун улардан сўрадим: «Мен икки йил давомида шайхнинг бирон кашфу кароматини кўрмаган бўлсам, муридларга кашф, каромат тўғрисида нима дея олардим?» Улар шундай жавоб берди:

— Шайхнинг китобхонасида «Тазкиратул авлиё», «Маноқиб» (ўтмишдаги шайхларнинг таржиман ҳоллари) каби китоблар бор, бу китобларда ўтмиш шайхларининг кашф ва кароматлари тўғрисида кўп ҳикоялар ёзилган. Яхши саводингиз борлигидан бу китобларни ўқиб ҳар куни бир-икки ҳикояни замонавийлаштириб, ўз шайхингизга нисбат бериб тўқийсиз ва четдан келадиган муридларга айтиб берасиз.

Муқарраб муридлардан бошқа бирови қуйидагиларни илова қилибди:

— Мушкулингиз осон бўлиб қулфи-дилигиз очилган тақдирда, ўзингиз ҳам шайхнинг кашф ва кароматини кўрарсиз ва худонинг марҳаматиға эришарсиз.

Ўз саргузаштини ҳикоя қилиб беришнинг шу ерига келганда Махдум Гав бизга шундай деди:

— Хонақоҳнишинларнинг барча фириб ва найрангларини билиб олганимда, уларнинг разил қилмишларини бетларига уриб, сўнг у ердан кетишни ўз олдимга

вазифа қилдим, аммо улар ўз сирларини ёпиқ сақлаш учун мени йўқотиб юборар, деб кўрқдим. Шунинг учун юзаки уларга «дуруст, маъқул» деб туриб, ўша кечаси хонақоҳдан қочдим, шундай бир ҳолатда қочдимки, ҳам дунёдан ва ҳам охиратдан маҳрум ва ноумид бўлгандим. Агар аввали мен ўзимни «бу дунёни қўлдан бериб, охират йўлига кирганман» деб гумон этсам, эндиликда охират йўлини ҳам тополмаслигимга ҳеч шакшубҳа қилмасдим. Шу тариқа одамларнинг яхши ва ёмонлигидан тамомила нафратландим. Бинобарин, умримнинг қолган қисми мурдалар орасида ўтсин, бу ерда уларнинг ҳеч кимга зарари етмайди ва менинг ҳам бировларга зарарим тегмайди деб, мозорда манзил қурдим.

Махдум Гав билан мозорда учрашганимизда аввал ўз саргузаштининг муқаддасида унинг «...ўзимни ўзим хароб этдим ва оқибатда шу аҳволга тушиб қолганимни кўриб турибсиз» деганини ўқувчи эсласа керак. Махдум Гавнинг бу гапи нотўғри эди, у ўзини ўзи хароб этмагани, балки уни амирлик Бухоросининг ҳаддан зиёд разил ва чирк феодаллик муҳити хароб этган эди. муҳит ёлғиз Махдум Гав сингари одамдўст паҳлавоннинггина эмас, балки халқнинг юзларча ва мингларча истеъдодли фарзандларини ҳам нест-нобуд қилгани. Муҳаммадий махдумдек мардлар марди, Барно Тайёр, Шарифжондек ҳунарманд, уста Муроддек забардаст ва «Эсдаликлар»да кўрсатиб ўтилган бошқа касб-ҳунар эгалари, пастда баён этиладиган Рустамча ва деҳчалик Азим кабилар, «Эсдаликлар» ва тазкираларда зикр этилган Шоҳин, Ҳайрат сингари шоирларнинг хароб ва ҳалок бўлиши, ҳатто Аҳмад махдумдек мутафаккирларнинг ҳалок бўлиб дунёда маъюс кўз юмиб ўтиши ўша чириган амирлик давридаги умумий хароблик ва ҳалокатнинг тимсоли эди. Улар халқнинг амирлик бухоросида тарбия ва равнақ топмай, аксинча, куйиб кул бўлиб барбод бўлган ўлмас қобилият ва истеъдодлари эдилар.

Агар халқнинг ўша серистеъдод фарзандлари советлар замонида бўлганида, уларнинг ҳар бири халқ қаҳрамони, социалистик меҳнат қаҳрамони, ўткир адиб ва адабиётшунос, жаҳонга машҳур мутафаккир ва файласуф, жамоатнинг нафли ходими ер юзининг атоқли ихтирочиси ва шунга ўхшаш кишилар бўлар эдилар.

Уқувчи Махдум Гав кабиларнинг саргузаштига юзакки эмас, чуқур диққат билан қараши керакки, бу саргузаштлар амирлик замонидаги тузум ва жамият тарихидан ҳеч бир тарих китобида ёзилмаган парчалардир.

РУСТАМЧАНИНГ ФОЖИАЛИ УЛДИРИЛИШИ, МАХДУМ ГАВ ВА ПИРАКНИНГ ВАФОТИ

Махдум Гав билан мазорда биринчи марта учрашганимдан сўнг, баҳор, ёз ва куз ойлари (агар шаҳарда бўлсам) ҳафтада бир кун кўрмак учун Биҳиштиён қабристонига чиқардим ва қиш пайти, ҳаво яхши бўлса, кам деганда 15 кунда бир унинг аҳволидан хабар олардим. У менинг назаримда кун сайин озиб, мадорсизланиб, гўр лабига яқинлашаётгандай кўринарди.

Махдум Гав ҳузурида бўлган пайтларимда унинг укаси Пирак билан ҳам икки-уч марта учрашишга тўғри келди. Пиракнинг жисмоний ва руҳий ҳолати назаримда акасиникидан ҳам баттарроқ кўринди. Пирак аслда кичик гавдали, қотма бадан бўлиб, эндиликда эса, ўтда ёнаётган мўйдек товланиб, букилиб кетганди. У акасини ниҳоятда азиз кўрганидан унинг фожиали аҳволига чидаёлмай шундай ҳолга тушиб қолгани табиий эди.

Пиракнинг ақл-ҳуши тамомила ўз жойида, у акаси бугун ё эрта кўз юмишини яхши биларди. Дунёда ягона суюнчиғи — акасининг бундай аҳволини кўриб Пирак тамоман руҳсизланиб, ҳаётдан умидсиз бўлиб қолганди.

Акасининг аҳволига қараганда Пиракнинг аҳволи менга кўпроқ таъсир қилди. «Агар Пирак акасидан олдин вафот этса, бу «тирик мурда»нинг ҳоли нима бўларкин, бир луқма овқат, гиёсини унга ким етказиб бераркин?»— деб ўйлардим. Пирак вафот этган тақдирда унинг ўрнига акасига қарашмоқ учун моддий куч, шароит тополмасман деб кўп фикр-хаёл сурардим. Шунинг учун Пиракнинг оғир вазияти, у Бухорода менинг энг биринчи яқин дўстим бўлгани сабаблигина эмас, балки шу билан у вафот этганда акасининг аҳволи янада ёмон ва ночор бўлишини тасаввур этиш ҳам менга оғирроқ таъсир этарди.

Асарнинг иккинчи қисмида батафсил баён этилгандек баҳор бошида, янги йил — наврўзнинг киришидан бир ой олдин Файзободда ҳафтада бир кун (жума куни) оммавий сайил бўларди. Шундай кунлардан бирида мен ва Ҳайрат Файзобод сайилига чиқдик. Ҳаво ғоят яхши эди, экинзорлардан, боғ-чорбоғлардан оромбахш шабада эсиб, арпа-бугдойлар, ариқ бўйларида ўсган ўт, себаргалар, мева дарахтлари куртакларининг хушбўй ҳидини кишилар димоғига етказиб, кишига янгидан жон бағишларди.

Бу аҳволда биз самовархоналар ва хонақоҳ саҳнида сайилчилар гуруҳи орасида ўтиришни эп кўрмадик, қўлимиздаги чойжўшда самовархонадан чой ва бир оз донашўрак олиб оломондан узоқлашдик, бугдойзор четида фарқ гуллаб ётган ўрик дарахти остида палос солиб, бир-биримизга қараб ёнбошлаб чой ичиш, донашўрак чақишга киришдик.

Ҳайратнинг эслаш қуввати шу қадар кучли эдики, у тожик классик шоирларининг сермазмун, узун қасидаларидан парчалар, шеърларни ёдаки биларди, у туганмас ҳазиналардан ноёб гавҳарларни шода-шода чиқариб ўртага ташларди. У баҳорни таърифлаган, ариқ ва экинзор атрофдаги сабза ва себаргаларни тавсифлаган, турли мева дарахтларининг муғжа — гулларини тасвирлаган мароқли ва дилрабо қасида, қитъаларни ўқир ва мен бутун вужудимни қулоқ қилиб унинг ўқиганларини эшитиб «ҳай, ҳай!», «бай-бай!» деб таҳсин айтардим.

Сўнгра Ҳайрат шундай шеърларни ўқишга киришдики, бу шеърлар табиатнинг абадийлиги, инсон ўлимининг муқаррарлигини баён этиб, одамни маъюсликка соларди, чунки шу вақтда Ҳайратнинг авзойидан сил касаллиги сезилар, ҳаётини таҳлика остида ҳис этарди, бундай маъюслантирувчи шеърларни ўқиш билан у гўё ўз аҳволини ифода қиларди.

У ўшандай шеърлар қаторида Саъдийнинг қуйидаги тўрт мисрасини ҳам ўқиганди:

Дариғоки бизсиз яна кўп замон
Очилиб гулу лола унгай ҳамон,

Келур қанча қиш, ёз, неча гулбаҳор
Биз бўлганда ҳам гишту тупроқ, э ёр.

Мен бу байтни эшитганимда бир неча йил илгари шу жойда ўтказган саёҳатимизни эсладим, ўша вақтда ҳам бу боғ ва экинзорда сабза ва себаргалар киши кўзига нур ва ҳузур бағишлар; гуллар, бинафшаларнинг хушбўй ҳиди димоғларни чоғ этарди, биз бу ерларда тоза ҳаво олиб кучимизга куч қўшардик. Аммо ўша вақт биз билан бирга бўлган ўртоқларимиздан («Эсдаликлар»нинг иккинчи қисмида шарҳланганидек) энг яхши икки нафари — Махдум Гав ва Пирак гўр ёқасига етгандай кўринарди. Ёнимда ҳозир бўлган ўртоғим Ҳайрат ҳам ҳаётини хавф остида кўрарди. Сабза ва себаргалар, гунафша ва майсалар эса, ҳар йилдагидек яшнар, ўсар ва гуллар эди, улар келгуси йилларда ҳам илгариги ва ҳозиргидек унар, ўсар ва яшнар...

* *
*

Фикру хаёл ҳужуми ёқимли кўклам шабадасининг эсиб туриши бизни мудроқ-пинак пардаси остига олганди: бир вақт эсимизни йиғиб хушёр бўлсак, кун кетиб биздан нарироқдаги йўнғичқазорда полвонларнинг кураш маъракаси бошланибди.

Биз ҳам чойжўш, пиёлани қўлга, палосни қўлтиққа олиб ўша томонга йўл олдик. Кураш маъракасида авваллари сингари Мозор ноиблигининг аҳолиси бир тарафда ва Галаосиё ноиблигининг аҳолиси муқобил тарафда ўтишарди, шаҳарнинг аҳолиси эса, бир томонда бетараф туриб, енгиладиган тарафга ёрдам беришни кутарди. Биз ҳам бетараф кишилар сифатида шаҳар аҳолиси қаторидан жой олдик.

Курашга кечикиб келганимиз билинди, чунки ҳар икки тарафдан кучини синамоқчи бўлганлар майдонга чиқиб, бир-бировидан йиқилиб ёки ўз ҳарифини йиқитганди. Маърака-майдонда фақат бир йигит ҳарифини талаб қилиб тик турарди. Унинг бўйи калта, бадани камгўшт, бетлари қип-қизил эди. У майдон ўртасида, гўё намоз сафида ёки бирон улуғ одам олдида тургандек, қўлларини олдига олиб, бошини ерга эгиб, уялинқираб турарди. Ёнимизда турганлар бизга: бу йигит галаосиё-

ликлардан 5 нафарини йиқитиб, елкасини ерга ёпиштирганини ва ҳозир эса, олтинчи ҳарифини кутаётганини билдирди. Шу онда маърака ишбошларидан бири эълон қилди:

— Шўркўллик Рустамчани деҳчалик Азим талаб қилмоқда, ҳозир булар томоша беради. Томошабинлар ҳушёр бўлсинлар!

Бу эълондан билдимки, кичик жуссали уятчан йигит шўркўллик Рустамча экан, мен «Эсдаликлар»нинг иккинчи қисмининг «Файзабод сайили» бобида зикр этганимдек, у ҳали йигирма яшарлигида Махдум Гав билан олишишни талаб қилиб чиққанди. Махдум Гав унга раҳм қилиб, жўрттага йиқитмаганди. Рустамча жасорат кўрсатиб узр айтганда, Махдум Гав унга кўпроқ машқ қилиш, ўз куч-қувватига мағрур бўлмасликни насиҳат бериб, келгусида яхши паҳлавон бўлажagini айтди.

Рустамчанинг Махдум Гав тавсияларига амал қилгани билиниб турарди. Гарчи, унинг бўйи илгаригидан ўсмаган ва бадани семирмаган бўлса ҳам, қўл билаклари, оёғининг сонлари, болдирлари, анча сермушак бўлиб, ўзи камтар кўринарди. Беш полвонни йиқитганига қарамай, маърака-майдонда шундай турардики, киши, «уятчанлигидан ерга кириб бораётир», деб ўйларди.

Унинг муқобилига деҳчалик Азим чиқди. Рустамчага қараганда унинг бўйи баландрەқ, йўғон, сергўшт ва кўкраги ҳам кўтарилганди, у маъракани мағрурона гир айланиб Рустамча рўпарасида турди, бир-бирови билан «салом алик» қилгач, деҳчалик икки қўлини Рустамчага чўзди, у, зоҳиран, қўлларини ҳарифининг кифтига ташлаб, бир зўр бериш билан уни ерга ўтқизмоқчи бўлди.

Аммо Рустамча бунга йўл бермади, ҳарифининг чўзилган қўлларини ўз кифтига еткизмай, панжалари билан унинг билагидан маҳкам ушлади, рақибининг яқинлашиб узун оёқлари билан оёқ чалишига қўймади.

Деҳчалик Азим қўлларини ҳарифининг панжасидан қутқазиб олишга ва бошқа бир ҳунар ишлатиб олишга тиришарди. Аммо Рустамча унинг бу ниятига йўл бермасди ва панжалари Деҳчаликнинг билакларига шундай қаттиқ ботиб кетгандики, томошабин «қисқич — омбур темир парчани қаттиқ тишлабди ва уни ажратиш мумкинмас» деб ўйларди.

Рустамча ҳарифининг қўлларини маҳкам тутиб, дам-

бадам орқага силтаб олдинга тортар, бу амални бир неча бор такрорлагандан сўнг уни гоҳ чап ва гоҳ ўнг тарафга беланчакдек силкитиб яна рўпарасида ушларди, бу ишни бир неча такрорлагандан сўнг ҳарифининг мадорсизланганини кўриб, уни яна бир карра ўзининг ўнг қўли тарафига силкитиб, ўзи ҳайратлантирувчи эпчиллик билан чап тарафга энгашди-да, ҳарифини бамисоли бир халта буғдойдай бошига кўтарди ва ўзининг бошини сал эгиб уни ерга елкаси билан урди, аммо уни бошидан айлантриб ерга урганда шундай усталик ишлатдики, ҳариф ерга қаттиқ урилмади, акс ҳолда орқа суяклари майда-майда бўлиб, ҳалок бўлиши эҳтимол эди.

«Дастпеч» деб аталмиш бу кураш усулини Рустамча фақат Деҳчалик билан курашганида ишлатди, чунки бу ҳариф жуда зўр бўлиб, шу вақтгача ҳеч ким унинг елкасини ерга тегизолмаганди.

Бу кураш натижасида томошабинларнинг «Таҳсин!» «Офарин!» деган садолари осмонга кўтарилди. Ҳатто муқобил тарафнинг мўйсафидлари ҳам Рустамчани ўртага олиб «яша» деб ардоқлаб эркалатиб, елкасини қоқарди. Шу билан кураш маъракаси ҳам тамом бўлиб, одамлар ҳар томонга тарқалишди.

* *
*

Мен ва Ҳайрат кураш маъракасидан тўғри шаҳарга жўнадик. Йўлимиз Файзобод хонақоҳининг устидан ўтарди. Биз аста-секин қадам босардик, хонақоҳга етганимизда унинг айвонида ҳеч ким қолмаганди, самоварчилар ҳам саҳн устидан палосларини йиғиштириб, шаҳарга тушишга тайёрланарди.

Ҳайрат деди:

— Одатда бу ерга келганлар айвон ва хонақоҳ деворларида бирон нарса ёзиб қолдирадилар, уларни ўқиш ҳам бир томоша; кел, биз ҳам хонақоҳ айвонининг деворларини кўздан кечириб, ундаги ёзувларни ўқиймиз.

Мен бу фикрга қўшилдим ва саҳн устига чиқиб, пишиқ ғиштдан равоқлар шаклида қурилган хонақоҳ айвонига кирдик, ҳақиқатан ундаги ёзувлар томошабоп эди. Баъзи чиройли ёзувчи котиблар яхши ва чиройли хат билан ўтмиш шоирлардан бир-икки байтни деворга

ёзиб қўйган, аммо бу шеърлар ниҳоят хато ва сўзлари бузиб ёзилган эдики, у хушхат котибларнинг саводсизлигидан киши ҳайратда қоларди. Баъзи котиблар ўтмиш шоирлар байтнинг сўзларини ўзгартиб, имловий хатолар билан шундай бадхат ёзганки, уларни фақат мазкур нусха кўчирувчиларнинг ўзи ўқиб бериши мумкин эди. Баъзилар ўзининг ёмон, мазмунсиз, бемаза шеърини ўз шеърдан ҳам хунуқроқ хат билан ёзиб, остига имзо ҳам чекканлар. Бундай «шоиршаванда»ларнинг на шеърдан, на хат — имлодан беҳабарлиги кўрииб турарди, шундай бўлса ҳам ўз шеър ва хатларига зўр ишонганларидан нотаниш, холис ўқувчилардан «таҳсин ва офарин эшитмак» учун уни бу ерда ёзиб қўйганлар. Бу ёзувларни бир бошдан кўриб чиқиб Ҳайрат шундай деди:

— Кураш маъракасидан чиқиб шу ерга келгунча баҳор мавзуида бир рубойи эсимга тушди, уни шу ернинг деворида ёзмоқчиман, шояд бирон саводли киши бу ерга келиб бу рубойини ўқиб шод бўлар.

Шундай деди-ю, дарҳол саҳннинг самоварчилар чой қайнатадиган жойидан бир дона кўмир топиб келтирди, хонақоҳнинг ганчкорлик деворидан ҳали ҳеч бир нарса ёзилмаган бўш ерни танлаб, қуйидаги рубойини ёзди:

Юзингни кўрганда бахтимдир порлоқ
Васлинг баҳорида ҳар куним — қувноқ.
Сеннинг ёдинг билан яшнайти умр,
Сенсиз ўтган куним — қишдан совуқроқ.

Биз хонақоҳ саҳнидан тушиб йўлимизда давом этдик, халойиқ ҳам икки-икки, тўрт-тўрт бўлиб, бирин-кетин борарди. Олдиндаги қаторда деҳчалик Азим билан Рустамчанинг ёнма-ён чақчақлашиб бораётганига кўзим тушди, мен буни кўрдиму шод бўлдим, чунки бу донгдор полвонлар маъракада халойиқ назарида ҳунар кўрсатиб, жанг майдонидаги жанговарлар сингари олишиб, ўз кучларини намоеън қилгандан сўнг, яна қалин дўстлардек биргаликда борарди. Бир-бирларига нисбатан адоватсиз ва мамнун эканликлари сезиларди. Мен деҳчалик Азимдан айниқса хурсанд бўлдим, у курашда ўзидан ёшроқ йигитдан йиқилган бўлса ҳам, ундан ранжимабди. Уша замондаги Бухоро паҳлавонлари ва

олифталари орасида бундай ҳолат кўринмас, ёки кам кўринарди.

Биз ўз йўлимизда юравериб, бир томони жануб тарафдаги Жўғихонага, иккинчиси чап қўлдан ғарб томонга бориб қаландархона устидан шаҳар дарвозасига элтадиган айрилишга етдик. Биз жануб тарафга қараб юрдик, чунки Махдум Гавни кўриш ниятида эдик, унинг макон-манзилига шу йўлдан тезроқ етиб бориларди.

Рустамча билан деҳчалик Азим ҳам шу йўлдан йўловчилар орасида, биздан олдинроқ кетарди, шу онда негадир кўзим улардан айрилиб, хиёл бошқа тарафга қарабман, ана шу пайт одамлар орасидан «ўлдирди, ўлдирди» деган ҳаяжонли ҳайқириқ эшитилди ва одамлар шошилганларича югуриб-чопиб Рустамча ва деҳчалик Азим кетаётган жойга йиғила бошлади.

Биз ҳам шиддат билан одим ташлаб ўша жойга тез етиб олдик. Ҳалойиқ ҳалқаси ўртасида Рустамчанинг қон ва тупроққа беланган жасади ётарди, оқ устихон дастали узун якка пичоқ унинг кўксида гулбандигача қадалган ва пичоқ тигининг атрофидан қоп-қора қон отилиб тўрт тарафга сачрарди. Бироқ бу орада деҳчалик Азим кўринмасди.

Ҳозир бўлганлардан бири мажруҳнинг бошини тебратиб ундан сўради:

— Сени ким урди?

Мажруҳ кўзларини очолмай:

— Деҳчалик Азимча пичоқ урди,— деди-ю, «вой!» сўзини илова этди. Ундан бошқа ҳеч бир товуш чиқмади.

Бунда йиғилганларнинг аксарияти на мажруҳни ва на деҳчалик Азимчани билмасди, мен уларга Рустамча ва деҳчалик Азим тўғрисида қисқача маълумот бердим ва номард деҳчалик Азимча қочиб кетибди, деб афсусланардим.

Бир неча дақиқадан сўнг уч нафар йигит пайдо бўлди, уларнинг ҳар бири қўлида қонга беланган пичоқ бор эди. Улар ҳеч кимга ҳеч нима демай, Рустамча бошига ўтди, уни ҳар қанча таталаб у ёқ-бу ёққа тебратиб гап сўрасалар ҳам у индамас, унда ҳаётдан нишона қолмаганди. Аммо ҳануз тирик чоғида юмилиб турган унинг кўзлари очилиб, бенур бўлса ҳам, жасади атрофида тўпланган одамларга гўё тикилиб турарди.

Қотилнинг қочиб қутулгани ҳақида одамлар ораси-

да афсус овозлари кўтарилган чоқда, ҳалиги уч нафар йигит унинг қўлга тушиб сазойи жазосини тортганини хабар қилди. Уларнинг сўзига кўра, воқеа шундай бўлган экан:

Деҳчалик Азимча Рустамчага бирга кетишга таклиф этиб йўлга тушганди, бундан шўркўллик йигитлар шубҳаланган ва шу сабабдан улар билан бирга йўлга тушиб, гоҳ орқадан, гоҳ олдиндан деҳчалик Азимнинг ҳаракатини кузатиб борган ва «агар деҳчалик Азим Рустамчага номардларча ҳамла қилса, уни ҳимоя этамиз» деб дилларида қарор берганлар.

Аммо, афсуски жиноят рўй берган чоқда улар Азимдан ва Рустамчадан икки қадам олдинда бўлганлар, жиноят содир бўлганидан бошқа бегона одамлар қатори «ўлдирди, ўлдирди» деган садони эшитиб, хабар топганлар. Улар шу садони эшитган заҳоти орқага қайтган, қотил эса улар элдидан қочиб чопган.

Улар ҳушёрлик қилиб ўлдирилганнинг томонига ундан хабар олиш учун, қайтмай, балки қотил кетидан қувганлар. Қотил эса, эҳтимол олдиндан келаётган одамлар қўлига тушиш хавфидан қўрққанидан бўлса керак, тўғри йўлдан қочишни муносиб кўрмай, яшириниш учун дарвозаси очиқ турган бир жўгининг ҳовлисига кириб кетган, уни таъқиб қилаётганлар ҳам етиб бориб, яшириниш учун унга фурсат бермаган ва ҳар уччаласи уни ўртага олган, пичоқ билан ҳужм қилиб, бир ҳамлада унинг ишини тамом қилган.

— Бахтимизга қотил саросимага тушиб, пичоғини мақтул (ўлдирилган)нинг баданидан тортиб олмай, қочган экан,— деди шўркўллик йигитлардан бири,— биз ҳужум қилганда у тамоман беяроқ эди ва биз ундан ҳеч бир зарар кўрмай, дўстимиз учун қасос олдик.

Шўркўллик йигитлардан икки нафари мурда бошида посбон турди, учинчиси эса, ўликнинг жасадини қишлоққа олиб бориш мақсадида арава келтириш учун аравакашхонага кетди. Биз ҳам бу ерда ортиқча туролмай, қабристонга чиқиб, Махдум Гав билан кўришмоқчи бўлдик.

Аммо Ҳайрат бу пурфожиали ногаҳон воқеадан паршонҳол бўлиб, оғир бемор олдига боришни муносиб кўрмади:

— Бизнинг бу ёмон аҳволимиз, эҳтимол, Махдум Гавга оғир таъсир қилар,— деди у,— шунинг учун бирон

жойда ўтириб, бир оз дам олиб тинчлангач, сўнг бемор кўришга борсак яхши бўларди.

Мен унинг бу таклифини қабул этдим ва ҳар иккала-миз қози Садриддиннинг шу яқин орада бўлган гўрхонасига кирдик, ундаги ҳужранишинларнинг биридан совуқ сув сўраб, қўл-бетларни ювдик ва ичдик.

Ҳайрат ён чўнтагидан қалам, қоғоз олиб, Рустамчанинг ўз умри охирида, қотилни кўрсатиш учун айтган «деҳчалик Азим пичоқ билан урди» сўзининг ҳарфларини абжад ҳисоби билан санаб 1306 сонини чиқарди. Бу рақам ўша 1318 йилнинг ҳижрий санасидан 12 адад камлик қиларди. Шундан сўнг у мақтул — Рустамчанинг энг сўнгги «вой!» сўзини ҳам қўшди. Ундан 1323 рақами чиқдики, бу керакли рақамдан 5 адад ортиқ эди, сўнгра «вой» сўзини «воҳ!» сўзига алмаштирди. Бу икки сўзнинг маъноси бир эди. Натижада кутилган рақам яъни 1318 чиқди. Шу тариқа Рустамчанинг ўлдирилиши тарихи унинг ўз тили билан айтилган «деҳчалик Азимча пичоқ билан урди, воҳ!» деган сўздан таркиб топди.

Ўткир табиатли, бадеҳагўй шоир дарҳол бир неча янги мисра ёзиб, тарихий бир қитъа ижод этди. Бу қитъанинг бир неча мисраларини зўрлиги, шижоат ва камтарлигини ниҳоят ёқтирганим Рустамчанинг ҳамда азиз дўстим бўлган Ҳайратнинг эсдалиги учун бу ерда нақл этаман:

Қ И Т Ў А

Шафқатсиз фалакнинг дастидан фарёд,
Рустамчага бўлиб умидлар ҳамроҳ,
Жума куни қўқис чиқди кўчага,
Қиёмат қўзғалди шу куни ногоҳ;
Йўл ўзра йиқилиб, қонга беланиб,
Рустамча чўзилиб қолди, (афсус — оҳ),
Ўз қатли таърихи учун у деди:
«Азими деҳчаги бо корд зад, воҳ»;¹
Деҳчалик Азим ҳам қуруқ қолмади²
Замон қасосидан, ал-ҳамду лил-лоҳ.

1319 ҳижрий (1900 мелодий)

¹ Араб алифбесида ёзилган — «Азими деҳчаги бо корд зад, воҳ» иборасидан Рустамча ўлимининг таърихи чиқади.

² Деҳча — қишлоқ номи.

Биз тинчланиб ором олгандан сўнг бу ердан қабристонга чиқиб, тўғри Махдум Гав ётган Муҳаммад шоҳ қушбеги гўрхонасига бордик. Мазкур гўрхонага киришимиз билан фожиалиги жиҳатидан Рустамчанинг қатлгоҳидан фарқ қилмайдиган манзарага дуч келдик. Пирак бир бурчакда беҳис ва беҳаракат ётар ва бошқа бир бурчакда эса, Махдум Гавнинг жасади кафанга ўралиб, қора чойшаб ёпилган тобутда турарди.

Унинг жаноза ва дафн маросимига Мир Араб мадрасасининг муаззини, шу ернинг фарроши ва Махдум Гавнинг кўҳна ошналаридан ғиждувонлик мулла Ҳомид Савтий, Зайниддинхожа Миркулолий иштирок этарди. Бизнинг келишимиз билан уни дафн этиш маросимига қатнашадиганларнинг сони, ўликнинг соҳиби бўлиб ўзи ҳам мурдадек йиқилиб қолган Пиракдан ташқари, олти нафарга етди.

Дафн маросимининг қатнашчилари Мир Араб мадрасасининг фаррошини Пиракнинг бетига совуқ сув сепиш, томоғига сув томизиб, ҳушига келтириш учун унинг ёнида қолдиришди, унинг азиз биродари мурдасини кўзидан тез узоқлатиш учун биз 5 нафар киши тобутни кўтариб, шу ерга яқин бўлган гўрга олиб бордик.

«Мадрасанинг муаззини мурдани гўрга қўйишнинг урфу одати бўйича лаҳад ичига кирди. Биз тўрт киши икки нафар гўрковнинг ёрдами билан ўликни тобутдан олиб, белидан фўта ўтказиб, қўллашиб қабр ичига узатдик.

Дафн маросимидан сўнг яна Муҳаммадшоҳ қушбегининг гўрхонасига келдик, Пирак ҳушига келган, лекин бировга ҳеч нима демасди, ҳар тарафга ва ҳар кишига тикилиб боқар, кўзларида эса йиғи, нам кўринмасди. Гўё шиддатли алам оташи унинг кўзларидаги намни батамом қуритган эди.

Фаррош извош топиб келиш учун киракашхонага жўнатилди. Биз Пиракни қўлтиғидан кўтариб, секин-аста қабристон устидан катта йўлга олиб чиқдик. Извош ҳам келди. Муаззин, фаррош ва Мир Араб мадрасасида турувчи Зайниддинхожа Пирак билан извошга чиқишди ва уни авайлаб манзилига олиб боришди. Шу вақтлар Қўкалтош мадрасасида турувчи мулла Ҳомид Савтий биз билан биргаликда шаҳарга қайтди.

Менинг Пирак билан рўпара бўлишга тоқатим йўқ эди. Чунки унинг аҳволи ҳаддан зиёд аламли эди, бинобарин, таъзия маросимига бормадим, у билан бирга гўр бошига чиқмадим, бир ҳафта-ўн кундан сўнг у бир оз таскин ва тасалли топгач, ҳузурига бориб ҳамдардлик изҳор этишга қарор бердим.

Бироқ бу мақсадим амалга ошмади: бир ҳафта ўтгач, унинг ўлиmidан хабар келди, унинг жасадини акасининг ёнига кўмишибди.

БУХОРО АМИРЛИГИДА РИШТА ҚАСАЛЛИГИ ВА МУАЛЛИФНИНГ БУ ДАРДИ БЕДАВОГА ЙЎЛИҚҚАНЛИГИ

Амирлик замонида давосиз беморликлардан бири ришта касали эди. Мен Бухорода яшаган тўртинчи йили бу дарди бедавога йўлиққан бўлсам ҳам, уни ҳикоя қилишни «Эсдаликлар»нинг шу қисмигача қолдирдим. Чунки бу балодан 1901 йилгача қутулмадим, менга 11-12 йил азоб берган бу аламли дард ҳақида «Эсдаликлар»нинг шу ерида қайд этилиши ҳозир совет Бухоросида тамоман йўқотилган бу касаллик нима ва у қандай пайдо бўлиб, уни қандай даволашни ўқувчига равшан кўрсатади...

Бадалбек мадрасасида турганимда ёз кунларидан бирида белимдан пастда баданимнинг мушаксиз, томирсиз, мулойим жойи қичий бошлади. Очиб қарасам тариқдай оқ рангли донача пайдо бўлибди. Бирон учуқ бўлса керак, деб ўйладим, унинг йирингини пахта билан артиб, ўзагидан узиб олдим.

Аммо узиб олинган донача ўзаги жойида йиринг эмас, оқ бир нарса кўринди. У чувалчангнинг бошига ўхшаса-да, ранги бошқача эди. Чунки чувалчанг қизғиш бўлса, бу оқ эди. Бирон кичикроқ яра бўлса керак, артиб олганда жойи тозариб тузалар, деб ўйладим ва қўлим билан торгдим. У баданимдан 3-4 сантиметрча чўзилиб чиққанида қарасам йўғонлиги қўл билан чархда йигирилган ипдай¹ ва иссиқ бадандан чиққанига қара-

¹ Баданимдан аввал бор чиққан у риштанинг йўғонлиги чархда йигирилган ипнинг йўғонлигича яъни тахминан икки миллиметр эди. Сўнгги тажрибалар менга кўрсатдики, риштанинг йўғонлиги бир миллиметрдан уч миллиметргача бўларкан.

май муздай совуқ эди. Аммо на уни тортиб олганда, на тўхтаб турганда ва на яра жойида ҳеч қандай оғриқ ҳис этилмас, аввал сезилган қичиш ҳам йўқолган эди.

Мен бу ипни баданимдан тортиб чиқара бердим. Охир ҳаммаси тортиб олинди. Унинг сўнгги учи ҳам чувалчанг бошига ўхшаган бўлиб, ингичка ва узунлиги бир аршиндан зиёдроқ эди. Уни баданимдан чиққан қурт деб гумон этардим ва оқибати нима бўларкин деб қўрқардим.

Ниҳоят, бу қуртга ўхшаган нарсани қўлимга олдим, одамларга кўрсатиб, нималигини билиш учун ҳужрамдан чиқдим, мадраса саҳнидаги гулзор бўйида мулла Рўзи ва мадрасанинг муаззини мулла Сулаймон ўтиришарди. Уларга қўлимдаги нарсани кўрсатиб, унинг нималигини сўрадим:

— Бу ришта-ку. Қаердан топиб олдинг?— деди улар.

Унинг ришта эканлигини эшитдим, мени қаттиқ қўрқув босди. Чунки бу кўп азоб берадиган дарддан Бухоро шаҳрининг аҳолиси қийналиб келаётганини эшитгандим, бу касалга йўлиққанлар бир неча ойлаб тўшакда ётар, баъзан оқсаб, оёқсиз бўлиб, сўнг тузаларди. Икки қўл-оёғидан бўлак ҳеч бир мададкори бўлмаган мендек кимсасиз ва қаровчисиз киши, бир-икки ой ётиб қолсам, ҳолим нима бўларкин, деб қўрқардим.

«Бу беморликнинг оқибатидан қўрқиш мени жуда гангитди; мулла Рўзи ва мулла Сулаймонларнинг «қаердан топдинг?» саволига жавоб қайтаришни ҳам унутиб қўйибман. Менинг бундай ташвишли паришон аҳволимни кўрган мулла Рўзи такрор сўради:

— Ахир бу ришта янгигина бадандан тортиб олинган-ку, уни қаердан топдинг?

— Ўзимнинг баданимдан тортиб олдим,— деб жавоб бердим ва унинг қандай билингани ва қандай қилиб тортиб олганим тўғрисида юқорида батафсил қайд этганларимни уларга айтиб бердим.

Улар мени энг азобли касалликдан осонгина қутулганим учун қутлаб қўйди. Мулла Рўзи эса:

— Бу риштанинг чиққан жойи бошқа ирингламайди, оғримайди, сенга озор ҳам бермайди,— деди.

Ниҳоят менга ришта эканлиги маълум бўлган бу ипга ўхшаш узун қуртни гулзор четига ташладим, у секин-секин қимирлаб, жонлидай кўринарди. Лекин бадандан янги тортиб олинган вақтдагига қараганда ўзгариб, ав-

вал оқ бўлса, сўнг сарғимтир бўлиб, танасидаги яхдай совуқлиги ёзги сувнинг иссиқлиқ даражасига етганди.

Мен уни соя жойдан олиб, офтоб тафтидаги гишт устига ташладим. Офтобда қизиган гишт қўлни куйдирарди; гишт устида ришта тез-тез қимирлайдиган бўлди, чувалчангга ўхшаб ўрмаламаса ҳам, танасининг ҳар жой, ҳар жойи қизгин гиштан қўтарилиб эгиларди. Бир диқиқадан сўнг унинг қимирлаши камайди ва сусайди ва яна бир неча диқиқадан сўнг тамоман ҳаракатсиз бўлди. У офтоб тафтига тоб келтиролмай тез ўлиб қолгани билинди.

Мулла Сулаймон офтобда ўлган ва бу вақт ичида яна кўпроқ сарғайган риштани соя жойга олди, райҳон гулларнинг ўсган новдаларини қирқиб оро бераётган қўлидаги қоғоз кесадиған қайчи билан риштанинг ўртасидан қирқди. Унинг ичидан сутдек оқ суюқлик чиқди ва бу сувнинг қуюқлиги ҳам сутнинг қуюқлигига ўхшар эди.

— Мана шу сутга ўхшаган оқ суюқлик риштанинг захридир,— деди мулла Рўзи,— у риштанинг ичида пайдо бўлиб, ҳамма бало шу суюқликдан қўзғалади. Агар ришта тортиб олинган чоғда баданнинг ичида узилиб қолса ёки тортиб чиқаришнинг иложи бўлмай, баданда чириб қолса, у суюқлик бадан гўштига таралиб, кишига тоқат қилиб бўлмайдиган азоб беради. Икки-уч ойлаб ётқизади, баъзан оқсатиб ёки оёқсиз қилиб қўяди.

Бу батафсил изоҳлардан қўрқиб қолганимни кўрган мулла Рўзи сўзига илова қилди:

— Лекин ришта ҳеч қачон кишини ўлдирмайди. Шу сабабдан ришта касалини «дарди бахайр («хайрли касал») дейдилар.

Мулла Рўзининг бу тасаллисидан менинг ваҳимам камаймади, чунки мен ўлимдан қўрқмасдим. Аммо бир-икки ой бемор ётиш ва оёқсиз бўлишдан қўрқардим. Риштанинг қанчалик осон узилиши ёки узилмаслигини синаб кўриш учун унинг кесиб ташланган бир бўлагини ердан олиб икки қўлимнинг бармоқлари билан ушлаб икки тарафга тортиб кўрдим, қўй гўштининг орасидан чиқадиган ингичка томирлардек (резинка ипга ўхшаш) чўзилиб, қийинлик билан узиларди. Риштанинг бунчалик чидамли, чўзинчоқ эканини кўриб тасалли топдим ва ичимда: «Агар бундан кейин ришта чиқарсам, башарти у ноқулай жойимдан чиқса ҳам, узмасдан секин-аста

тортиб оларман ва шу йўл билан унинг азобидан тез қутуларман,»— деб ўйлардим. Бироқ сўнгги воқеалар менинг бу умидим пуч ва хом ҳаёл эканини кўрсатди.

* *
*

Биринчи ришта тортиб олинганидан бир неча кун ўтгач белимда яна аллақандай нарсанинг қичиб қимирлаётганини сездим, қўлим билан пайпаслаб кўрсам, гўштимда ипга ўхшаш бир нарса борлиги билинди. Аммо бу нарса бир жойда ҳалқа уриб, ўралиб ётар ва гоҳо қимирларди. Мен буни мулла Рўзига айтиб маслаҳат сўрадим.

— Мен умримда ҳеч вақт ришта чиқарган эмасман,— деди у,— шунинг учун белимда пайдо бўлган нарса риштами, йўқми ва нима қилиш кераклигини аниқ айтолмайман. Аммо Бухоро сартарошларининг ҳаммаси риштакашлик қилади. Яхшиси, Девонбеги лабиҳовузига бориб бирон сартарошга кўрсатсанг, у риштами, бошқа нарсами, агар ришта бўлса, бармаҳалроқ тортиб олишни сенга айтиб беради...

Мулла Рўзи бир сония ҳаёл суриб яна деди:

— Агар баданимда пайдо бўлган нарса ришта бўлса, бирон устароқ риштакаш сартарошга бориб, олдиришинг яхшироқдир. Сен «бу гал ҳам ўзим тортиб оламан» деб ўйлама. Биринчи марта баданимнинг гўштсиз, пайсиз ва томирсиз жойидан чиққани учун тортиб олишинг осон бўлган.

— Мен энг уста риштакаш сартарошни кимдан сўраб билиб, қаердан топаман?

— Девонбеги лабиҳовузидаги сартарошларнинг кўпчилиги риштакаш, жарроҳ. Уларнинг уста-ҳунармандлиги одамлар баданидан тортиб олиб дўконда михга осиб қўйилган ришталарнинг оз-кўплигидан билинади. Сен ҳар бир сартарош дўконининг ташқарисидаги супа-чада ўтириб, дўконнинг деворига қадаб қўйилган михларга кўз ташла, қайси дўконда михга ташлаб қўйилган ришта кўп бўлса, шу дўконнинг эгаси риштакашликда устароқдир...

Мулла Рўзи бир оз сукутдан сўнг сўзичи яна давом эттирди:

— Уста Ҳакимни энг яхши риштакаш дейишади.

Аmmo мен уни шахсан танайман, дўконининг қаердалигини ҳам билмайман. Қайси дўконда ришта кўпроқ осифлиқ бўлса, унинг эгаси уста Ҳаким бўлиши керак. Лекин ҳеч бир сартарошдан уста Ҳаким ким деб сўрай кўрма! Чунки уларнинг ҳар бири сенинг риштангни тортиб ё тортолмай, биттангангни олиш учун ўзини «уста Ҳаким» дейди.

* *
*

Бир неча кундан кейин ришта деб гумон қилганим нарса секин-аста пастга тушиб, сонимга етди. Эндиликда у ҳалқадай эмас, балки ечилиб-чўзилиб гўштимнинг уст қаватига чиққанди. Буни кўриб унинг ришта эканига шубҳам қолмади.

Яна бир неча кундан сўнг риштаннинг учи чап тиззамнинг кўзи устида пайдо бўлиб, уч берди. Тизза кўзининг усти бегўшт бўлганидан риштани осонгина тортиб оламан, деб ўйладим. Бинобарин, биринчи дафъадаги тасодифий тажрибани ишга солиб, риштаннинг учидан ушлаб чўза бердим. Бир-икки сантиметрчасини тортиб олганимдан сўнг ришта бошқа чиқмади.

Бир куни Девонбеги лабиҳовузига бориб, мулла Рўзи тавсия этган тартибда уста Ҳаким дўконини топиб, унинг риштакашлик амалини кўрсам, у ришта чиқарган бировнинг сонидан нўхатдай жойини омбур билан тортиб туриб, гўштини устара билан кесиб олиб ўрнини чўп билан ковларди. У, ришта чиқарган одамни қийнаб, азобга солиб, бу ишини уч марта такрорлаган бўлса ҳам, риштани тортиб ололмади. Сўнг беморга «эрта шу вақтгача пиёда юр, қаерингдан ришта ҳаракати сезилса, ўша ерга шам ёғи суртиб ишқала. Агар эртагача риштаннинг учи бирон жойдан бетга чиқса, секин уни тортиб оламан, деди.

Уста Ҳакимнинг беморга берган «таълимотидан илҳом олиб» жайдари шамнинг ёғини тайёрлаб қўйгандим. Тизза устида чиққан риштаннинг учидан ўнг қўлим бармоқлари билан ушлаб, чап қўлим билан шам ёғи суртиб ишқаладим. Сўнг ришта учини тортидим, у яна бир сантиметрча чиққандай бўлди. Аммо диққат қилиб қарасам, риштаннинг қўлимдаги қисми чўзилган экан. Чунки қўлимдаги ришта ингичкароқ бўлиб қолганди.

Аmmo шу билан мен риштани тортиб олишдан уми димни узмадим. Риштани тортиб чиқаришни яна давом эттирдим. Бир вақт риштанинг икки сантиметрчаси икки бармоғим орасида қолиб узилди, қолган қисми гўштимнинг ичига кириб гойиб бўлди. Шу заҳоти қандайдир совуқ бир суюқлик баданим гўштига ёйилиб кетганини ҳис этдим, у бир неча дақиқадан сўнг баданимни бошдан оёқ куйдира бошлади, яна беш дақиқалардан кейин аъзойи баданимда қаттиқ қичитма пайдо бўлди. Бармоқларимнинг тирноқларидай парча-парча қизил доғ бутун баданимга ёйилди, бу қип-қизил доғлар қичитарди. Қашиган сари қичиши тобора зўрайди. Бора-бора қичиш чидаб бўлмайдиган даражага етди, нафасим ичимда тиқилиб, ички қичима ҳам кучайди. Ўзимни тандир олови ичида ҳис этардим. Эркин нафас ололмай қолдим, нафас олиш ўрнига жон аччиғидан дам-бадам додлаб, бўкирардим.

Мана шунда шўрлик риштадор беморларнинг уста Ҳакимдек бераҳм қассоб қўлига ўзларини кўра-била топширишлари сабабини фаҳмлаб олдим. Уларнинг тақдирга тан бериши натижасида ришта чиқариш мавсуми бошида тортиб олган ришталарни у дўконининг миҳларига осиб, намойиш қиларкан.

Менинг жон чиқар дод-фарёдим ахир мулла Рўзи ва муъззин қулоғига етиб борибди, улар ёнимга келди. Ёз вақти бўлганидан мадрасада одам оз қолган эди, қолганлар ҳам бу вақт ҳужраларида ҳозир эмасди).

Мулла Рўзи баданимдаги қичитма доғларини кўриб.

— Бу испарма,— деди,— бу қичитмали парча доғлар қон бузилган вақт пайдо бўлади, риштанинг суюқлиги гўшт, қонга аралашса, мана шу испарма пайдо бўлади. Унинг қичиши ҳам чидаб бўлмас даражада зўр бўлади. Бу дарднинг биринчи давоси қашимасликдир. Қашиса сенинг аҳволингга тушиб қолади. Қичитмани пасайтирадиган иккинчи даво — ёғ суртишдир.

Шундан сўнг мулла Рўзи, ўзим тайёрлаб қўйган шам ёғини баданимга суртиб ишқалашни муаззинга буюрди. Шам ёғи баданим иссиғида эриб терга сингиб кетди. Қичиши анча камайди. Мен тинчроқ нафас ола бошладим.

Бироқ ичим ҳануз ёнар, иссиғим ошиб, томоғим, тилим қуриб бир-бирига ёпишар ва чанқоқлик ҳаддан ошиб

қийнарди, обдаста сувини пиёлага қуйишга сабрим чидамай, жумрагидан сўрардим.

Мулла Рўзи қайнамаган сув ичишни ҳам тақиқлади:

— Бадан ҳарорати шиддат билан кўтарилган вақтда хом сув, айниқса Бухоро ҳовузлари сувини ичиш, ўлимга сабаб бўлиши мумкин,— деди-да мадраса муаззинига чойхонадан қайноқ сув келтириб беришни топширди.

Сўнгра мулла Рўзи дардимни ва қичитма хавфини йўқотиш учун испармани даволашга киришди. Бунинг учун муаззинга атторликдан бир неча мисқол маҳзар гули¹ ва баққолдан бир коса қатиқ ёки сузма келтиришни буюрди. Бу нарсалар келтирилгач, мулла Рўзи маҳзар гулини бир коса қатиққа қориштириб менга бирданига ичирди ва устидан қайноқ сув ичиб туришни буюрди. Бу даводан сўнг мулла Рўзи ва муаззин устимга икки қават серпахта кўрпа ёпиб, терлаганда шамоллатмасликни таъкидлаб чиқиб кетишди.

Бирон соатлардан сўнг қичитма тамом йўқолди, испарма доғлари ҳам камайиб, таъсири пасая бошлади. Аммо баданимни шундай тер босдики, мен гўё иссиқ сув ичида ётгандай эдим.

Кечки пайт мулла Рўзи ва мулла Сулаймон келиб, баданимдаги терни яхшилаб артиб, янги ички кийим кийгизишди. Чидамсиз ҳарорат ва ташналик бениҳоя зўрайганди. Қайноқ сув ичганимда томоғимни хўллар, аммо чанқоқни босмасди. Аччиқ кўк чой дамлаб беришди, бу қайноқ сувдан ҳам баттар эди.

Иссиғим шундай кўтарилгандики, мен гоҳ-гоҳ ҳушдан кетардим, алаҳлаб қолиб ажойиб паришон тушлар кўрардим, тушимда қўрқинчли жойларга борардим, баъзан тошқин дарёда фарқ бўлиб, гоҳо олов алангасида қолардим. Ўзимни қутқазмоқчи бўлиб қаттиқ уринардим. Шундай пайтда баъзан ҳушга келиб қарасам, ўз жойимда ётганимни сезардим ва қанча вақт ухлаганимни ёнимдагилардан сўрардим.

— Ҳеч қанча вақт ўтганмас, бирон дақиқача кўз юмиб олдинг. Аммо тушингда қаттиқ қўрққан бўлсанг

¹ Маҳзар гули — заъфарга ўхшаш узунчоқ гул барги бўлиб заъфарга қараганда қизғишроқ, ҳиди пастроқдир. (Мен бу гулнинг янги узулганини кўрмаганман, Бухоро атторлари сотадиган қуруғини тасвирладим.)

керак, кўп марта сапчиб, сесканиб бақирдинг,— дейишарди.

У вақтлар на мен ва на менинг танишларим термометр нималигини ва бадан ҳароратини ўлчашни билмасдик. Шунинг учун ўша вақтда баданим иссиғи неча даража ошганини аниқ айтолмайман. Аммо бадан ҳароратини ўлчаш тартибини билган вақтимдаги иситма касаллар билан таққослаб қарасам, ўша кеча-кундузлардаги ҳароратим ниҳоят даражага етган экан, агар ундан ошса бемор тирик қолмаскан. Менга бир йилдан ортиқ туюлган ўша касаллигим кечасини иситма билан ўтказдим. Тонг ёришгандан сўнг ёмон туш кўрмай, бир оз тинч ухлабман. Кўзимни очсам қуёш чиқибди. Лекин ришта ниш уриб чиққан жой пичоқ санчгандай оғрирди. Очиб қарадим; чап тиззам юқоридан ярим сонимгача, пастдан болдиримгача шишиб, қизариб ёнарди. Баданим ва ичим ҳали ҳам ҳарорат шиддатида куяр, аммо кечагидек беҳушлик кўп содир бўлмасди.

Муаззин мулла Сулаймон риштакаш сартарошдан малҳам келтириб оёғимнинг шишган жойларига суртди, устига пахта қўйиб, латга билан боғлади. Бир соатдан сўнг пичоқ санчигандай оғриқ ўрнига, гўштимни янчгандай лўқиллаб ёғжимлаган оғриқ пайдо бўлди. Тиззам тўнгатк устида бирданига бир неча ошпичоқ билан янчилаётгандай туюларди.

Оёғимга суртиб боғланган малҳамни бир кеча кундузда бир марта янгилаб туришди. Биринчи куни ришта чиққан жойнинг териси сарғайди. Буни кўрган ёнимдаги кишилар: «Пишиб қопти, агар яранинг ўз-ўзидан ёрилишини кутсак, анча вақт азоб чекасан. Яхшиси, жароҳни келтирамиз, ништар урсин»,— дейишди.

Мен кўндим, ўша малҳам берган сартарошни келтиришди. У оёғимнинг қизариб шишган икки жойидан ништар уриб тешди. Йиринг, фасод чиқа бошлади.

Ўтган ўн бир кун ичида мен тарвуз сувидан бўлак ҳеч нарса емагандим, жароҳатим ёрилгандан кейин овқат ея бошладим. Аввал нонни сувда ивитиб едим, сўнгра бошқа овқатларни ҳам еявердим. Ҳароратим анча пасайиб, мўътадил ҳолатга яқинлашди. Жароҳат озори ҳам камайди, унинг атрофидаги шишлар ҳам қайтди. Бироқ ҳануз ўрнимдан туролмасдим. Ришта қасали бошлангандан бери тўшакда ётардим. Жароҳат ёрилгандан ўн кун ўтганда, йиринг чиқиши тўхтаб, оз-

оздан зардоб оқарди, жарроҳ келиб кўрди. Бу сафар «гўштхўр анзурат» деган гўшт ўстирадиган дори суртиб кетди. Бу малҳам йиринглашган гўшни тез фасодга айлантриб, тортиб олар ва бўшалган жойини янги гўшт билан тўлдиаркан.

Мен жароҳатимни кунда тозалаб, янгидан малҳам қўярдим. Ҳар гал тозалаганимда бир оз йиринг, фасод аралаш зардоб чиқарди. Аммо жароҳатнинг чуқурлашган жойлари янги гўшт билан тўлиб борарди.

Яна ўн кун ўтгач, жароҳат батамом тузалди. Бироқ унинг бети ҳали тери билан қопланмаганди. Аммо ёстиққа бош қўйиб ётганимда 31 кун ўтганда, мен таёқ таяниб ташқарига чиқиб, кириб юрадиган бўлдим. Яна ўн кундан кейин ҳассага суяниб, оқсаб-оқсаб юрадиган, кўчага чиқадиган бўлдим. Бу вақт жароҳат тамоман тузалиб, ўрнида янги тери пайдо бўлса ҳам, чап оёғим ҳали эркин, беозор ҳаракат қилолмасди.

* *
*

Иккинчи йили ўнг оёғимга ришта чиқди. Баданимда ришта чиққанини ҳали у кўксим устида пайдо бўлганидаёқ сезгандим. Ришта унда гўшт ичида бўлиб, терини ишқалаганда билинмас, аммо унинг қимирлаши, ҳаракат қилиши сезиларди.

Бу ришта этимнинг бетига чиқмай, пастга тушиб, оёғим мушаклари ичида ғойиб бўлди. Унинг ҳаракатини бошқа сезмадим. Бир неча кундан кейин ришта тиззамнинг кўзида намоён бўлди ва иккинчи учи тез орада болдиримга тушиб ниш чиқарди.

Бу гал мен ўтган йилги тажриба бўйича риштани тортиб олишни ўз устимга олмадим. Риштакаш уста Ҳаким ҳузурига бордим. Уста «вақтида келибсиз!» деб дўкон супачасида орқам билан ётқизмоқчи бўлди. Чунки ришта тиззамнинг кўзида, устида эди, мен ётишга унамадим.

— Оёқларимни чўзиб ўтираман, нимаки қилсангиз қилавернинг!— дедим.

— Ҳа, қўрқаяпсизми?— деди.

— Йўқ, қўрқмаяпман,— дедим.

Бундай ўжарлик қилиш ва лоф уришимдан мақсадим риштакашликни ўз баданимда амалда кўриб таж-

риба олиш эди. Чўзилиб ётсам ҳам, ё ўтирсам ҳам ба-рибир озор чекардим, албатта.

Мен оёқларимни чўзиб ўтирдим. Уста ишга тушиб, ўнг оёғим тиззаси устидан ришта жойини кесмоқчи бўлди. Мен ундан:

— Нега оёғимнинг ришта ниш урган болдирини эмас, тиззанинг кўзи устидан кесяпсиз?— деб сўрадим.

— Болдирда риштанинг чораги ҳам йўқ, унинг кўп қисми тиззанинг кўзида тўдаланиб ётибди. Агар болдирдан кесиб риштани ниш урган жойидан тортиб олсам, у бир бармоқ бўйи ҳам чиқмайди,— деди уста.

Уста ҳунарини мақтамоқчи бўлиб, яна шундай деди:

— Нодон усталар ёки тажрибасиз риштадорлар риштанинг думи қаердалигини назар-эътиборга олмай, уни ниш берган жойидан осонликча тортиб олмоқчи бўлиб, яра учини узадилар, ришта учини қўлига олиб кучлари борича тортадилар. Ришта эса узилиб, бемор икки-уч ой озоб тортади.

Ўтган йилги тажрибада бундай азобни бошдан кечирганимдан устанинг сўзларини дилимда тасдиқладим. Унга бошқа халақит бермай, таслим бўлиб ўтирдим.

Уста тиззамнинг кўзи устидан омбур билан этни тортиб кесди; ришта кўринмади, яна кесди, кейин қизил гўшт орасидан оқ ришта кўринди, уста тиш ковлагич билан гўшт ичини ковлаб, уни юқори кўтарди. Жоним чиққудай азоб тортдим. Аммо устандан ва дўкон эшигида тўпланган бедард томошабинлардан уялиб, додламадим, йиғламадим. Ночор тишимни тишимга қўйиб чидаб турдим.

Уста риштанинг тиш ковлагич учига илинган ҳалқасини қўлига олиб, аввал болдиримга чўзилган қисмини тортиб эди, у осонгина чиқди. Бироқ ҳар қанча тиришиб шам ёғи суртиб тортса ҳам, риштанинг тиззам кўзи устида ҳалқа бўлиб турган қисми ҳеч чиқмасди.

— Беҳуда уриниш белни синдиради дейдилар, риштани узиш белини синдиришдан ҳам оғир,— деб уста қўл чўзиб дўкон тоқчасидан мўйлов қирқадиган қайчи-ни олди. Чиқарилган риштанинг ярим бармоқча қисмини бармоқлари билан маҳкам ушлаб қолганини қайчи билан қирқиб ташлади.

Уста риштанинг бармоқлари орасида ушлаб турган қисмини пахта билан артди, оқ йирингни ситиб тозаллади, риштани қирқилган жойидан оқ ипак билан қаттиқ

боглаб қўйди. Ришта дарҳол бадан ичига кириб кетди.

Бу ҳолатни кўриб мен ичимда, ўтган йилгидай азоб бермасмикин, деб қўрқдим. Уста бу ваҳимамни пайқади:

— Қўрқманг!— деди,— узилган ёки қирқилган ҳолда бадан ичига кирган риштанинг заҳар суви гўшт ва қонга ёйилганда хавfli бўлади. Қирқилган жойидан ришта сувини тозалаб олдим. Боғланган жойидан унинг суви ҳеч оқиб чиқолмайди.

Уста тиззам кўзининг териси устида, атрофларида шам ёғи суртиб, қонларини пахта билан артди. Кесиб олинган чуқур жойига сўхта қўйиб, ўзим олиб борган оқ латта билан боғлади.

Уста яна бир неча марта шам ёғи суртиб, кўп пиёда юришни ва эрта шу вақт келишни тавсия қилди.

Мен биттанга хизмат ҳақи бердим. Уста олмади:

— Эрта риштанинг ҳаммасини тортиб чиқарсам, сўнг назрингизни оламан. Агар, худо кўрсатмасин, ришта чиқмаса, сиз кўп азоб тортасиз. Азоб бериб ҳақ олиш кечирилмас айб ва ноинсофлик,— деди.

Устанинг айтганларига амал қилиб, иккинчи куни белгиланган вақтда ёнига етиб келдим. Риштани кўрди. Тиззам пастидан бир жойни кесиб, ришта ҳалқасини ушлаб тортди. Оғриғи кечагидан ҳам қаттиқ, чидамсиз бўлса ҳам, ришта батамом чиқди, мен азобдан қутулдим.

* *
*

Кейинги йилларда ҳам икки-уч марта ришта чиқариб, гоҳ бировга торттирдим, гоҳ ўзим тортиб олардим. Баъзан эса, ноқулай жойдан чиққани сабабли тортиб ололмай, бир-икки ойлаб тушакда ётардим. Амирлик даврининг бу бедаво дардидан бир неча йиллар азоб чекдим. Охири бу касалликнинг пайдо бўлиш сабабини билиб, уни даф қилишга тиришдим ва ўзимни бу балодан қутқаздим.

РИШТАНИНГ ПАЙДО БЎЛИШ САБАБИ ВА АМИР ҲУҚУМАТИНИНГ ҚЎРГАН «ЧОРАСИ»

Юқоридаги бобда тасвирлаганимча, ришта касалидан кўрган азоб-уқубатларимни ҳар йили Бухоро аҳоли-

сининг ва унда истиқомат қилувчиларнинг камида ярмиси бошдан кечирарди. Бундай оммавий касалнинг сабабини албатта ҳар ким ҳам суриштириб текширарди. Оз-моз эс-ҳуши бор одамлар унинг сабабини Бухоро ҳовузларининг сувидан деб биларди. Ҳақиқатда Бухоро ҳовузларининг суви, айниқса бутун табиат уйғонган баҳор мавсумида, гижжага тўларди. Бухоро ҳовузларининг сувидаги гижжа қизил рангли ҳалқасимон ва баъзан узун-узун кичик қуртлар бўлиб, кўзга кўринарди.

Бинобарин, айрим кишилар ҳовуз сувини докадан ўтказиб тозалаб ишлатарди, лекин барибир ундай кишилар ҳам ришта чиқарарди. Тақдирга қаттиқ ишонган одамлар бу аҳволдан фойдаланиб, шундай дерди:

— Ришта сувдан пайдо бўлади деганлари бекор гап, биз сувни докадан ўтказиб тозалаб ичсак ҳам барибир ришта чиқардик. Бас, маълум бўлдики, агар худо ришта азобини бировга тақдир этган экан, бу дарди бедавога гирифторм бўлади. Бўлмаса йўқ!

Тақдирпарастлар бундай даъволарига яна қўйидагича далил келтирарди:

— Бир хонадонда, — дерди улар, — биров ришта чиқарса, баъзилар чиқармайди. Шунингдек, баъзи хонадондагиларнинг ҳаммаси ришта чиқарса, бошқа бир хонадонда бирон киши ҳам бу дардни асло кўрмайди ва биямайди.

Тақдирчилар яна ҳаддидан ошиб шундай дерди:

— Ўтган ёзда фалончи доимо қишлоқда туриб, Бухоро ҳовузларидан ҳеч сув ичмаган бўлса ҳам, икки ой ришта азобини тортди ва аксинча, фалончи далачи бутун ёз бўйи шаҳарда туриб ҳамиша ҳовуз сувидан ичиб биронта ришта чиқармади.

Ҳатто соддадил одамларнинг бу ақидаларидан, четдан келган баъзи фирибгар кишилар фойдаланиб, бир йили текин тангалардан ҳамён тўлдирди. Аслида турли касалликлардан кўп озоб тортиб «ўз» (бухоролик) табиб, дуохонларидан ҳеч наф кўрмаган бухороликлар, узоқ жойлардан, чет мамлакатлардан келиб ўзини табиб, дуохон кўрсатган кишининг атрофига тез тўпланишарди. Бинобарин, Пешоварнинг чойфуруш, рангфуруш савдогарларидан баъзилари ўзини табиб, баъзи бировлари ўзини дуохон деб, шу йўл билан ҳам Бухоронинг бесавод меҳнаткашларини таларди.

Бухоро аҳолисининг қарийб ярмиси ришта билан

огриган бир ёз пайти ўшандай савдогар чойфурушлардан бири ўзини ришта дуохони деб эълон қилди. Бу савдогар Девонбеги лабиҳовузининг жанубида катта кўчада жойлашган Сайфиддин саройида турарди. Ришта чиқарган бемор кишилар саҳар вақти сарай дарвозаси очилмай, унинг олдида йиғилишар ва катта кўчани тўлдириб, дуохонга биринчи бўлиб, ҳеч бўлмаганда олдинроқ кириб риштасини ўқитишга шошиларди.

Бу дуохон донг чиқариб, ҳаддан зиёд текин фойда топганидан сўнг, Рашид саройида пешоварлик нилфуруш бир савдогар ҳам риштахонлик дўкони очди. Бунинг «дўконидаги» харидорлар биринчи дуохонникидан кам бўлмади.

Ҳангаматалаб кишилар ришта чиқармаган бўлса ҳам, бу риштахонлар олдида бориб, уларнинг дуохонлик тартибини кўриб ё кўрмай турли тарзда дoston қилиб юрар, уларнинг бозорини қизитарди. Бу бекорчи ҳангаматалаблар ўз муболағаларини ҳаддан ошириб юборди:

— Мен ўз кўзим билан кўрдим,— дерди улардан бири,— дуохон дуо ўқиб беморнинг ришта чиққан жойига «куф-суф» қилар, лойдан чиқаётган чувалчанг қуртга ўхшаш ришта тери тагидан бошини кўтариб чиқар ва уни дуохон пешма-пеш кесиб олиб, қоғозга ташларди. Ришта дуонинг зўри билан тамоман чиқариб олингач, дуохон уни қоғозга ўраб бемор қўлига берар ва шу тариқа дуосининг назрини «ҳалол» қилиб оларди.

Мен табиатан синчков ва шаккок бўлиб, бундай одатдан ташқари ишларни то кўзим билан кўрмасам ишонмасдим. Бир кун риштадорлар қаторида (гарчи, у вақтда ришта чиқармаган бўлсам ҳам) Сайфиддин саройига, биринчи дуохон ҳузурига бордим, мен тўртинчи бўлиб навбатда турдим.

Дуохоннинг дастёри беморларни ҳужрага тўрт нафардан киргизарди. Мен олдиндаги уч нафар билан тўртинчи бўлиб риштахон савдогар ёнига кирдим. У ҳужранинг ўртасида гиламча устида чордана қуриб ўтирарди. Унинг олдида катта сирли тунука товқда (бу лаганни бухороликлар «қаравойи» дейишарди) тўрт зувала хамирдай келалиган сақич лой турарди. (Бу ёпишқоқ лой қизил тупроқдан қориларди.)

Духон биринчи риштадор одамни яқинига имлаб, унга ришта чиққан жойни кўрсатиш ва чўзилиб ётишни

буюрди. Бемор унинг амрини бажарди. Ришта унинг сонига чиққан экан.

Дуохон лойдан бир бўлагини олиб кафтида эзиб, пилка ўхшатиб товлаб, найга ўхшатиб чўзди ва уни беморнинг ришта чиққан жойи устига қўйди ва ўтмас бир пичоқни қўлга олиб дуо ўқишга киришди. Ўқиганда унинг тили на арабчага ва на тожикчага ўхшамасди. Эҳтимол, урду ёки бошқа бир ҳинд тили бўлса керакки, гаплари орасида гоҳ-гоҳ баъзи тожикчага ўхшаган сўз-иборалар қулоққа чалинарди.

Дуохон ўқиётган дуосининг ҳар бир бандида тўхтаб, бемор баданига «куф-суф» қилар ва қўлидаги пичоқни билан плита қилиб товланган лойдан озгина кесиб олиб, қоғоз устига қўярди ва яна дуо ўқишда давом қиларди.

Дуохон шу тариқа дуо ўқиб, лойни майдалаб кесиб қоғозга ташлашни тамом қилди-ю, беморга туришни буюрди. Бемор ўрнидан турганда, кесиб бўлинган лойларни қоғозга ўради ва бемор қўлига бераётиб айтди:

— Буни шаҳардан ташқари чиқариб бирон серсув ариққа ташланг, токи йўқ бўлиб кетсин.

У яна таъкилади:

— Эҳтиёт қилинг, бу лойнинг бирон зарраси шаҳар одамлари орасига тушмасин. Чунки, дуонинг зўри билан баданингиздан чиққан ришта уруғи мана шу лойга қорийган, агар у одамлар орасига тушса, бошқа бир мусулмоннинг ҳам бу дардга гирифтор бўлиши мумкин.

Бемор ўроғлиқ қоғозни олиб, кассасига солди ва оппоқ тангаларни чиқариб дуохонга узатди. Дуохон пулни қўлига олмай, ёнида ёзиб қўйилган рўмолни кўрсатиб, мана шу ерга ташла, деб ишора қилди, бемор бунга амал қилди. Мен ҳозир бўлиб турган вақтда бу рўмол устида икки юз танга атрофида Бухорон шарифда зарб қилинган соф кумуш тангалар сочилиб ётарди.

Мен ришта чиқарган иккинчи беморни ҳам дуохонлик қилганини кузатдим. Дуохон бунга ҳам ўша аввалги риштадорга қилган муомаласини қилди. Бу бемор илгаригидан бадавлатроқ бўлса керак, рўмол устига ташлаган тангаларининг жаранглаган садоси қулоққа баландроқ эшитилди ва беморларга аввалгидан кўпроқ назр берганини билдирди.

Навбат учинчи беморга тегиб, менга яқинлашганида мен ўзимни гўё қистаниб қолгандай кўрсатиб, ҳужрадан қатланиб-тобланиб чиқиб кетдим.

Ришта чиқариш мавсуми охир бўлиб, бу беморлик одамлар орасида камайган вақтда ҳар иккала пешоварлик савдогар дуохон Бухородан бирданига ғойиб бўлди. Ўз дуоларининг бирон киши риштасига фойда еткизмаганини ҳаммадан яхшироқ билганларидан улар, эҳтимол, фирибгарликларидан аламзада бўлган одамлар ҳужумидан қўрқиб тижорат ишларини йиғиштириб ёки шерикларига ташлаб шаҳардан бадар қочган бўлсалар керак.

* *
*

Ришта чиқарган вақтларимнинг сўнгги икки-уч йили орасида Бухорога, ришта мавсумида Петербург ва Москвадан кетма-кет микробшунос олимлар келишди. Улар янгигина тортиб олинган ришталарни риштакаш сартарошлардан олиб, ўз лабораторияларида таҳлил қилиб кўришди. Бу донишмандларнинг тадқиқотлари натижаси Бухоро аҳолисига гарчи маълум қилинмаган бўлса ҳам, улар риштанинг асосий сабабини Бухоро ҳовузлари сувидан топганларини мен ишончли кишилар орқали билиб олдим, яна шу ҳам билиндики, бу сувни докадан тозалаб ўтказган вақтда ҳам риштанинг кўзга кўринмас уруғлари қолавераркан.

Мен бу хулосага ишондим. Бу фикрни беморлик чоғимда кечирганим ҳодисалар билан таққослаб, ишончимни яна мустаҳкамламоқчи ва шу йўл билан ришта дардидан батамом қутулмоқчи бўлдим.

Ўз тажрибам бўйича менга маълум бўлдики, кишининг агар мижози бу қўртнинг етилишига мувофиқ бўлса, Бухоро ҳовузларининг суви ришта чиқаришга сабаб бўлади. Агар бировнинг мижози ришта уруғига қарши курашиб уни енголса, ришта етилмайди, ўлиб кетади ва ундай кишида ришта чиқмайди. Шу сабабдан Бухоро ҳовузлари сувини ичадиганлардан баъзилари ришта чиқарса, баъзилари чиқармасди.

Шунингдек, Бухоро ҳовузларининг суви қишда (эҳтимол ришта қўртининг уруғлари совуқда ва яхобда ўлиб кетса керак) ришта чиқаришга сабаб бўлмасди. Бинобарин, Бухорода қиш пайти туриб ҳовуз сувидан

ичиб юрган, баҳорда шаҳардан чиқиб, ёзни далада ёки бошқа бир шаҳарда ўтказган кишилар ришта чиқармасди.

Бухоро ҳовузларидан ёз фаслида сув ичганлар шу ёзда ришта чиқармасди, балки бундай кишиларнинг агар мижози ришта чиқишига мос бўлса, келгуси ёзда ришта чиқарарди. Бу ҳолда у Бухоро шаҳаридами, қишлоқдами ёки бошқа шаҳардами, барибир бу дарддан қутулолмасди.

Ўз тажрибамга кўра, риштанинг пайдо бўлиши, етилиши ва юзага чиқиши қуйидаги тарзда бўлади: кимнинг мижози риштага боп ва ёзда Бухоро шаҳарининг ҳовузларидан сув ичган бўлса, келаси йил баҳор бошида, ўсимликлар ердан униб чиқа бошлаган пайтда ришта чиқаради. Ўз тажрибамдан шу нарса маълум бўлдики, бу қурт аввал одам белининг юқори қисмида, кўпинча кўкракда, унинг атрофида ҳаракатга келади, аммо бу вақтда терининг тагида бирон нарса борлиги сезилмайди, қўл билан пайпаслаганда билинмайди. Мен жуда кўп ришта чиқарганимдан ришта қуртининг ҳаракатини ҳамisha кузатиб бордим: гўшт ичидан нимадир қимирлаб баданнинг юқорисидан пастга қараб ҳаракат этаётганини сезардим.

Бу қурт киши белидан пастроқ тушганда унинг қимирлаши тезлашиб ҳаракати билгилироқ бўларди. Лекин риштанинг қорин, киндик атрофида тери остида чиқиши кам учрайди. Агар баданнинг шу қисмида ришта ниш уриб чиқса, уни тортиб олиш жуда осон бўлади; ҳатто риштадор одамнинг ўзи, риштакашнинг ёрдами-сиз, уни тортиб чиқара олади. Бироқ менда ришта кўпинча баданнинг бу қисмида чиқмасди. Аксар вақт оёқ сонига тушиб, тизза кўзига етгандан сўнг юзароққа чиқиб, ниш ура бошларди. Баданнинг бу қисмидан кесиб олиш ва риштани тортиб чиқариш ниҳоят хавфли, мушкул ва азоб эди.

Агар ришта тиззадан пастга тушиб, болдирдан тўпиққача ниш уриб чиқадиغان бўлса, иш яна анча осонлашарди. Лекин тўпиқ устида ва атрофида ришта чиқса, кишининг аҳволи огирлашарди.

Бу ерда шуни ҳам қайд қилишим керакки, бир марта ўнг оёғимда пайдо бўлган ришта ҳаракат қилавериб, тиззамга, болдиримга, ундан ўтиб тўпиққа ва охири оёғим кафтига бориб етди. Аммо юзага ниш уриб чиқ-

мади. Риштакаш олдига бориб кўрсатдим. У қўли билан пайпаслаб кўриб:

— Ришта гўштининг энг чуқур жойида. Оёқ кафтининг гўшти, териси жуда қаттиқ бўлганидан уни кесиб риштани эсон-омон тортиб олиш мумкин эмас. Энди тақдирга тан бериб сабр қилмоқ лозим,— деди,— агар риштангиз юзароққа чиқса ёки ниш урса, кейин келсангиз тортиб олишга уриниб кўраман. Агар ўз жойида қолиб, амал қилса, гўштни чиритиб, ўзи ҳам чирийди ва йиринг бўлиб чиқади. Шундай бўлганда бир ой-икки ой ётиб азоб чекасиз. Бошқа иложингиз йўқ!

Бу ҳодиса июль ойларида рўй берганди. Кузнинг совуқ кунлари бошлангунча ришта қимирлаб ҳаракатда бўлди. Аммо юзага чиқмади, ҳаво совигандан сўнг тинчиди. Келаси йил баҳор бошида яна қимирлаб ҳаракатга тушди. Аммо кузгача юзага чиқмади, қишда яна тинчиди. Шундай қилиб ўн йил ҳар ёз пайти қимирлаши — ҳаракат қилиши зўрайиб, юзага ниш уриб чиқмасди. Сўнгра унинг қимирлаши, ҳаракати йил сайин камаё борди. Бироқ қўл билан текшириб кўрганда, ҳалқа уриб ётгани билинарди.

Хуллас, бундан илгаригача то 15 йил (яъни тахминан 40 йил) ҳар ёзда ўша ришта оз-оз бўлса ҳам қимирлаб, ҳаракат қилиб турди ва сўнгра яна бир неча йил ўтиб тамоман тинчиди ва бундан 10 йил илгаригача қўл урганда билинарди, шундан сўнг буткул билинмайдиган бўлиб кетди. Эҳтимол, у ёрилиб заҳри гўшт, қонга қоришмай, ўлган ва оёқ кафти гўштининг жузъий бир бўлаги бўлиб қолгандир.

* *
*

Риштанинг Бухоро ҳовузлари сувидан пайдо бўлишига қатъий ишонч ҳосил қилганим учун ҳам сув ичишни тамоман тарк этдим ва бу дарддан ҳам батамом қутулдим. Бу 1903 йил эди. Рост, мен яна 1910 йилда яна битта ришта чиқардим. Аммо бир дўстимнинг кейинроқ эътироф қилишича, у синамоқчи бўлиб бир ёз пайти менга 2-3 марта хом сувни қайнатилган деб ичирган экан. Унинг ўзи ришта чиқармасди ва ришта Бухоро ҳовузлари сувидан пайдо бўлади деган ақидага ҳам ишонмасди, бу тўғрида мен билан ҳаммиша тортишиб,

мунозара қиларди. Унинг ўйлашича, агар хом сувни ичирганидан сўнг мен ришта чиқармасам, сўнгра бу ҳодисани пеш қилиб мунозарада мени мағлуб этмоқчи экан.

Аммо мен яна бир марта азоб чеккан бўлсам ҳам, дўстим мажбуран ўз ақидасидан кечиб, мунозарада мағлуб бўлди.

* *
*

Рус донишмандлари риштанинг Бухоро ҳовузлари сувидан пайдо бўлиши тўғрисидаги ўз илмий тадқиқотлари натижасини амир ҳукуматига билдириб, ҳовузларни тоза тутишни тавсия этган бўлсалар керак, албатта. Бироқ амир ҳукумати ҳовузларни тоза сақлаш у ёқда турсин, ҳатто обрўли одамлар орқали аҳоли орасида бу беаёв дарддан омон қолиш учун хом сув ичманглар деб ташвиқот ҳам юргизмади.

Риштага қарши амир ҳукумати кўрган ягона «чора» шу эдики, ҳар йили ришта мавсуми авж олганда мадрасаларда ришта билан оғриб тўшакда ётган қашшоқ талабаларга ўн тангадан тақсимлаб бериш учун хазинадан минг ё икки минг танга (150 ё 300 сўм) пул ажратиларди.

Қушбегининг бир нафар одами ва бир нафар котиб у пулни мадрасадан мадрасага кўтариб юрарди. Мадрасанинг муаззини ёки бошқа бир «эътиборли» одами кимни «ришта касали билан оғриб жойида ётган қашшоқ талаба» деб кўрсатса, унинг номига ўн танга ёзиб берарди. Уша муаззин, «мўътабар» одам ва «ришта билан оғриётган қашшоқ талаба» ўз навбатида «хизматона» ва «котибона» деб қушбеги одамига ва котибига биттангадан қайтариб берар, қолганини ўзаро бўлишарди.

Ўн икки йил ришта билан оғриганим давр ичида «ришта пули тақсимлаш»га доир юз берган бир воқеани мисол келтирмоқчиман. Биринчи гал ришта касаллиги иситмаси билан ёниб гоҳ ҳушли, гоҳ беҳуш етганимда ҳужрамга мулла Сулаймон кириб келди, унинг қўлида бир неча танга пул кўринарди. У менга шундай деди:

— Мадрасага ришта пули келди, бу ерда сиздан бў-

лак ришта чиқарган киши, ҳатто бирон бошқа талаба ҳам йўқ. Иситмангиз шиддат қилган пайтда ёнингизга ҳукумат одамларини киритишни эп кўрмадим, ўзимни «ришта касали бўлиб ётган қашшоқ талаба»лар қатори рўйхатга ўтказиб ўн танга олдим. Бу пулдан икки тангасини ҳукумат одамларига бердим. Қўлимдаги саккиз тангадан қанчаси керак бўлса сизга бераман, қолгани менда қолади.

— Ҳаммаси сизда қолсин,— дедим,— чунки, сиз беморлигимда менга кўп ёрдам қилдингиз ва яна ёрдам қиляпсиз. Сизга ҳадя қиладиган бирон нарсам йўқ. Ўзингиз ҳаводан топиб олган бу пулни ҳеч қўлингиздан олмайман. Иккинчидан менга ҳозир ҳеч бир нарса керакмас. Қўнглим бирон нарса тусамайди. Малҳам пулини Шарофжон қарз тариқасида тўлаб турибди. Ўтган кеча мулла Рўзи Масжиди Қалондан арвоҳларга ёндириб қўйилган шамлардан олтитасини йиғиб келтирди, бир йил ришта касали билан ётганимда ҳам у менга кифоя қилади.

Муаззин тез соғайишимни тилаб дуо қилди-ю, шодхурсанд чиқиб кетди. Кейинроқ ҳол-аҳвол сўрашга гоҳо келадиган Шарофжон («Эсдалиқлар» нинг учинчи қисмида зикр этилган) менга шундай деди:

— Муаззин сиздан бошқа яна уч нафар ғойиб талабани «ришта касали билан ётган қашшоқ талабалар» рўйхатига ўтказиб тўрт нафар киши учун 40 танга олди. «Хизматона» ва «котибона» деб пул олган ҳукумат одамлари ҳам суриштирмай, муаззин сўзини тасдиқлаб кетди.

Ришта касалидан азоб чекиб ҳужрамда ётган бошқа бир йили ришта пули тақсимлаш устида «ришта бўлиб оғриётган қашшоқ талабалар» билан муаззин ва мадраса «мўътабар» одамлари орасида жанжал-хархаша қўзғагани ва бир-бирларини ҳақоратлаётганини эшитгандим. Аммо «фалончи ришта касалидан азоб тортиб ётибди» деб мени ҳеч ким эсига келтирмасди.

Амир ҳукуматининг «дарди бедаво» — ришта касалига қарши кўрган ягона «чораси» мана шу эди. (Бухоро революциясидан кейин ҳовузларни қуриштириб, водопровод қурилгандан сўнг Бухоро аҳолиси ришта касаллигидан батамом қутулди. Ёшлар ҳали риштанинг нималигини билмайдилар ва қариялар эса, уни баъзан даҳшатли туш сингарни эслайдилар.)

Шу бобнинг охирида ришта чиқаришимга доир ва ришта тўғрисида шеър ёзишимга сабаб бўлган бир воқеани эслатмоқчиман:

Бир сафар ришта болдиримдан ниш уриб чиқди. Уста Ҳаким бемор бўлиб, дўконига келмади. Мен ночор бошқа бир риштакаш сартарошга бордим. У ришта жойини кўздан кечиргач:

— Риштани тортиб олиш учун баданни кесишнинг ҳожати йўқ. Уста Ҳаким одамларни беҳуда қийнаб юрибди,— деди ва яна илова қилди:— Мен кесмасдан риштани тортиб олиш учун малҳам топганман. Уни икки-уч марта суртсангиз, ришта баданингиздан ўзидан ўзи чиқади. Риштакашнинг ёрдамидан ташқари ўзингиз ҳам уни тортиб ола биласиз.

Уста бу сўзларни айтди-ю, яна ўз дўконининг иши билан машғул бўлди. Зулук солиб қўйган идиш сувини тозалади, бадандан қон сўрадиган ҳажомат шохини бурун артадиган рўмолчаси билан артиб «тозалади»... Аммо менга ва риштамга қайтиб қарамади ҳам.

Охири мен диққат бўлиб сўз бошладим:

— Ахир, ўша синашта бўлган малҳамингиздан бермайсизми?

— Уни бериш мумкин эмас,— деди уста,— чунки у бир кеча-кундузда эскириб, ҳатто зарарли бўлиб қолади, лекин ҳар куни бир марта ўзим суртиб қўйишим мумкин.

Уста яна менга аҳамиятсиз кўринган дўкон ишлари билан шуғулланиб риштамга ҳеч малҳам суртмасди. Мен яна сўз бошладим:

— Хўп, шундай бўлса, ўзингиз суртиб қўйинг?

— Бош устига!— деди уста,— аммо нархи бирмунча қимматроқ.

— Неча пул туради?

— Бошқаларга ҳар бир суртганим икки танга. Бироқ сиз муллавачча бўлганингиз учун биттангасидан кечаман. Ҳар бир сафар суртганимга биттангадан берасиз. (Ҳолбуки, у вақтда биттангалик малҳам ҳар бир риштадорга бир ойга етарди.)

Мен рози бўлдим. Уста ўрик данагидек малҳамни болдиримга суртиб ишқалади ва бир танга олиб мени жўнатди.

Билмадим малҳамданми ёки ришта чиққан жойнинг қулайлигиданми, ҳар ҳолда малҳам суртгандан уч кун ўтди-ю, мен риштамни ўзим тортиб олдим. Яра бўлган жой тез гўштга тўлсин учун уста яна икки марта малҳам суртиб икки танга олди. Шу билан мен жами беш танга харж қилиб риштадан қутулдим.

* *
*

Уша йили мен далага чиқишга тайёргарлик кўраётган вақтда оёғим сонидан яна ришта пайдо бўлди. Мен дилимда «саҳрода на риштакаш уста ва на ришта малҳами бор. Шаҳарда ҳозир гарчи уста Ҳакимдек моҳир уста бўлмаса ҳам, лекин тажрибада синалган малҳам топилади. Бу малҳамнинг тайёр этилгани бир кунда эскириб, зарарли бўларкан, ундан фойдаланиш учун шаҳарда қолишим яхшироқ», деб ўйлардим.

Бироқ кейинча малҳам масаллиғини устандан сўраб, керакли хомашёсини бозордан олиб далага олиб бориш, зарур вақтда оз-оздан пишириб ишлатишим мумкин. Бунинг учун қовун, узум ғарқ пишган ҳозирги пайтда шаҳарда қолиб, чарчаб толиган баданни бир йиллик шира-шарватдан маҳрум этиш нодуруст, деган фикрга келдим.

Уста ҳузурига бориб малҳамга керакли масаллиқ рўйхатини сўрадим. У юз нозу нуз қилгандан сўнг беш танга олиб, рўйхатни берди. Унда малҳамни қандай тайёрлаш ва пишириш усули ҳам ёзилганди, мен нусха кўчирдим.

Малҳамнинг ашёларини аттордан ҳаммаси бўлиб биттанга тўлаб сотиб олдим ва далага чиқдим. Оз вақт ичида ришта ҳаракатга кирди, мен малҳам пишириб суртавердим. Малҳамни ишлатган вақтда сездимки, бу уста оёғимга суртган малҳамдан эмас, чунки устанинг суртган малҳами оёғимнинг терисини юмшатар, бу эса куйдириб қотиргандай бўларди.

Ҳар нима бўлса ҳам малҳамни суртавердим. Бир неча кундан сўнг риштанинг учи чиқди. Аммо тортганимда ўрнидан қимирламасди ва бадан гўштига ёпишиб қолгандай кўринарди. Ниҳоят, асабийланиб қаттиқ тортган эдим, ришта узилиб, ришта чиқарган биринчи йилги аҳволга тушиб қолдим.

Ҳатто ришта жойи қизариб, шишиб йиринглаб мадда ёргандан кейин ҳам жароҳатдан на фасод, на чириган ришта чиқарди. Чунки тери билан гўшт елимдай қотиб қуриб қолганди. Охир икки ой бемор бўлиб ётганимдан сўнг шаҳарга қайтиш мумкин бўлди.

Уша маврида қуйидаги шеър ёзилган бўлиб, уни бу ерда келтираман:

Ришта бўлмиш менга доимий одат,
Энди кимга этгум ундан шикоят?
Мен-ку ойлар, йиллар у билан ўртоқ,
Яна нечун қилур менга адоват?
Иситма чиқариб ёниб кетишим,
Ришта касалидан эди аломат.
Оёғим шишди-ю, қабарди охир,
Юрагим ўйнади ошиб ҳарорат.
Умр бўйи ришта чиқарганимда
Давога бор эди менда маҳорат.
Билардим икки-уч яхши дорини,
Риштани суғурар эди тамомат.
Ундан малҳам қилиб суртдим баданга
Риштадан қутулгайман деб саломат.
Шиш қайтиб, риштадан баъзиси чиқди,
Лекин узилди-ю. бу — эди офат.
Пўстим дорилардан қотиб қолганди,
Қилолмадим унга ҳаргиз табобат.
«Малҳами расул»ни суртган чоғимда
Кўрсатарди шояд дардга «ҳидоят».
Ўртоғим ҳам ётар ришта дардидан,
Бошига тушганди оғир бир ҳолат.
Дори-дармон қилиб кўп азоб чекдим,
Эҳтиёткорликка қилиб риоят.
Унинг-чун Айнийнинг синиқ қалами,
Езди таърихига: «Ришта табобат».
1319 ҳижрий, 1901 милодий.

АМИР БУХОРОСИ ДОКТОР ВА ТАБИБЛАРИНИНГ САВИЯСИ ҲАМДА МУЛЛА ҲОМИД САВТИЙНИНГ ВАФОТИ

«Эсдалиқлар»нинг учинчи қисмининг вабо бобида баён этилганидек, Бухорода битта касалхона бор эди, у

айни вақтда амбулатория вазифасини ҳам бажарарди. Бундаги докторнинг (у шу муассасанинг ҳам бош врач ва ҳам ягона врач эди) даволаш маҳоратини кўрган, эшитганларим асосида мазкур қисмда батафсил кўрсатгандим.

Қайд қилиб ўтиш керакки, амир ҳукумати ва уламо-лар диний расму одатлар негизига бирон зарба етмасмикин деб қўрқиб, Бухорода донишмандлар ва моҳир докторларни сиғдирмас ва уларга атайин йўл бермасди. Бу касалхонанинг докторидек бесавод докторлар, нодон бўлганларидан докторлар ва докторлик обрўсини тўкиб бир томондан уламо назарида «хавфли» кўринмасалар, иккинчи тарафдан ҳатто уларнинг илмга қарши кирди-корларига, ташвиқотларига баҳона ва дастак бўларди. Бинобарин, бундай нодон докторлар баъзан Бухорога тушиб қоларди.

Бу ерда, у докторнинг «тиббий маҳорати»ни ўзимни даволагани воқеаси асосида равшанроқ кўрсатмоқчи-ман. Шу китобнинг бошида эслатиб ўтилганидек, мен Ҳожи Зоҳид мадрасасида, у янги қурилган йил, девор-лари ҳали қуримаган пайтда, истиқомат қилардим. Иккинчи йили бу ерда оёғим қаттиқ оғриб, қийналиб юрдим.

Рус донишмандлари ва олимларига астойдил ишон-ганимдан муолажа учун табибга бормай, ўша доктор ҳузурига бордим, таржимон орқали дардимни тушунтирдим. У оёғимни, набзимни, баданим ҳароратини кўриш ёки ўпка ва юрагим ишлашини текшириш ўрнига (у вақтлар бу ишларнинг муолажа учун зарурлигини ўзим ҳам билмасдим), бадмаст, жоҳил қашқарлик фельдше-рига оёқларимга йод суртишни буюрди.

Унинг фельдшери шу вақт бировнинг жароҳатини боғлаб турарди. Фельдшернинг ахлоқ савиясини аниқ-лаш учун шуни айтиш кифояки, у беморнинг ярасини тозалаб боғлаётганда, агар бемор нолиса, туркий тилда кўча ҳақоратлари билан сўкар, елкасига муштлаб тек туришни буюрарди.

Фельдшер у бемордан бўшалди, кейин менга дўқ қи-либ, озорли оёқларимни очиш ва ҳалиги касал ётган қон-йирингга бўялган тахта каравотга чўзилишни бу-юрди.

Мен у бадмастнинг ҳақорат ва сўкишидан қўрқиб, кийимларимнинг қон ва кир билан ифлосланишига қа-

рамай, у кўрсатган тахта каравотга чўзилдим. Фельдшер оёқларимнинг юқорисидан пастигача йод суртди.

Урнимдан туриб, таржимон орқали доктордан сўрадим:

— Яна қачон келай?

— Оғриғи бартараф бўлгунча кунда бир марта келиш керак,— деб таржимон орқали жавоб берди доктор тамаки трубкасини оғзидан олмай туриб.

Мен олти кун қатнадим. Ҳар кунги муолажа йод суртишдан иборат эди. Йод қуюқроқ ва кучли бўлса керак, оёқларим пўст ташлай бошлади. Бинобарин, йоднинг таъсири кун сайин ошар, оғриқ зўрайиб, оёқ ачишарди. Баданимнинг юмшоқ жойларидан жароҳатлар пайдо бўлди. Аммо оёқларимнинг аввалги оғриғига йоднинг ачитиб куйдириши қўшилиб, дардимни оширди.

Докторга қатнашни тарк этиб, ночор мулла Қурбон деган табибга бордим. Табиб менга лойдан қорачироқ шаклида чилим ясашни буюрди. Одатда, қорачироқнинг ёғ ва пилик турадиган жойи новга ўхшаш очиқ бўлади, мен эсам, унинг очиқ жойини лой билан ёпиб, учига найча қўйишим керак.

Табиб лойдан чилим ясаш тартибини ўргатди, сўнг бир қоғоз халтага янчилган хас-хашак тўлдириб берди.

— Мана шу доридан,— деди табиб,— лойдан ясалган чилим сархонасига кунда уч марта бир кафтдан солиб, устига ўрик дарахти оловидан икки чўғ қўйиб, чўзилиб ётган ҳолда чекиш, дудини ютиб, бурундан чиқаришинг керак. Қирқ кундан сўнг оёқ оғриғи батамом йўқолади.

Табибнинг буюрганларини бажо келтирдим. Бироқ қирқ кундан сўнг оёқ оғриғи барҳам емадигина эмас, балки нафас сиқилиши ва қаттиқ йўтал ҳам пайдо бўлиб, ҳатто зинага ҳам чиқолмай қолдим. (Афтидан, дорининг ғализ тутуни нафас йўлини, ўпкамни мўридек қоплаб олган бўлса керак.)

Шундан сўнг Бухоронинг Ҳақимча лақаби билан машҳур бўлган бошқа бир табибига бордим. У мулла Қурбон табибни нодонликда айблади ва оддий тамакини оддий қовоқ чилимда чекаверишни буюрди. Шунда бир ой, ё икки ой, узоғи билан уч ой ўтганда оёқ оғриғи тамоман бартараф бўлади, деди.

Мен бир йил чилимкашлик қилдим. Лекин оёқ оғриғи аввалги шиддатида давом этарди. (Бу орада мен Ҳо-

жи Зоҳид мадрасасидан Кўкалтош мадрасасига кўчдим. Бу ерда ҳам чилим чекардим.) Яна олти ой ўтгандан сўнг оёқ оғриғи йўқолди. (Мен буни авваллари тамакиннинг таъсири деб билардим. Аммо кейинги вақтларда докторлардан билдимки, Ҳожин Зоҳид мадрасасида оёғимнинг оғриғи бинонинг захлигидан пайдо бўлган. Кўкалтош мадрасасига кўчиб қуруқ бинода турганимда оғриқ ўз-ўзидан йўқолибди.)

Ришта чиқаришим зўрайган дамларда ўша докторга яна бир марта боришга тўғри келди. Бу воқеа Петербург ва Москва донишмандларининг илмий экспедицияси Бухорога келиб кетгандан сўнг содир бўлди. Мазкур билимдонлар ришта сабабини аниқлагани менга маълум бўлгач, мен: «Шояд у донишмандлар одам баданида пайдо бўладиган ришта учун бирон дори-дармон топиб, касалхона докторига ўргатиб кетган бўлсалар»,— деб ўйладим.

Шунинг учун сонимда ришта аломати пайдо бўлганда докторхонага бордим ва таржимон орқали дардимни унга тушунтирдим. Доктор аввалгидай ришта жойини кўриш ўрнига, ўз фельдшерига йод суртишни топширди. Ришта ҳали бадан ичида бўлганидан йоднинг наф қилмаслигини билардим. Шундай бўлса ҳам, бадмаст фельдшернинг ҳақорати ва муштидан қўрқиб, йод суртишга рози бўлдим. Аммо иккинчи марта докторга бормадим.

* *
*

Шу онлар Бухорода бир доктор хотин пайдо бўлиб эди. Уни руслар докторша ва тожиклар докторшоҳ дейишарди. У, тахминан 50 ёшларда эди. Лекин ўзига жуда зеб, оро бериб, бетига доим упа-элик суртиб юрар ва уни кўрганлар 30-35 яшар жувон гумон этардилар.

У Гавкушон гузариди бир хонани ижарага олиб, европача тарзда янгидан ясади. Аммо, у ўз хонасида бемор қабул қилмасди. Бойлар ва бойваччалар, кўпинча кечалари извош юбориб уни чақиртириб, ўзларини даволатардилар.

Ун-ўн икки извош ва беш-олти от-араванинг эгаси бўлган Жўра Қарвон деган киши одам ёллаб ишлатар ва ўзи хўжайинлик қилиб юрарди. Докторшоҳга ўзини

даволатган беморларнинг бири мана шу Жўра Карвон эди. Булар орасидаги дўстлик мустаҳкамлангач, докторшоҳ икки бош чопоғон от сотиб олиб инглизча эгар-абзал билан ясадди ва Жўра Карвон отхонасига қўйди. Бу отларга Карвоннинг сайислари қарашарди. Жўра Карвон ҳар куни соат 3-4 ларда, докторшоҳ тайинланган вақтда, отлардан бирини ўзи миниб, иккинчисига сайисваччани миндириб доктор эшигига келарди.

Доктор Жўра Карвон билан икки отни миниб шаҳардан ташқари сайр қилишга кетишарди, кеч пайти бойлар, бойваччалар докторшоҳга извош юбориш соати яқинлашганда, даладан қайтишарди.

* *
*

Рамазон ойининг бир куни эди. Мен тунги бозорни айланиб, дўстлар билан учрашиб ҳужрамга кеч қайтдим. Ухлаёлмадим, офтоб энди чиқаётганда уйқу келармикни деб ҳужрамдан мадраса ҳовлисига чиқиб, бир оз у ёқ-бу ёққа юрдим. Айланишиб хиёл юрдиму, кўзим фикрдувонлик мулла Ҳомид Савтий турадиган ҳужранинг равоқига тушди. Назаримда у ер қонга бўялгандай кўринди. Яхшироқ диққат қилдим: бу қон ҳужранинг ички эшигидан то мадраса саҳнининг биринчи қисми четигача томганди. Биринчисидан чуқурроқ бўлган мадраса саҳнининг иккинчи қисмида икки квадрат метрча жой лахта-лахта қон эди.

Мулла Ҳомид ҳужраси очик ва эшик пардаси туширилганди. Мен бориб эшикни тақиллатдим. Ҳеч бир товуш, жавоб эшитмадим. Ночор, рухсатсиз пардани кўтариб ҳужрага кирдим. Ҳужранинг пойгаҳи ҳам қонга беланганди. Мулла Ҳомид эса, пойгаҳнинг бир четида, деворга суюниб, чордана қурган ҳолда ўтирарди. Бурнининг ҳар икки қавагидан кийимларига, атрофига қон оқар, кўзлари эса худди ухлагандай юмуқ эди.

Йўталдим, у кўзини очди. Аҳвол сўрадим, у зўрга гапирди:

— Билмадим, кечаси бир маҳал бурнимдан қон келди. Қўл-бет ювадиган тоғора олдида ўтирдим. Тоғоранинг суви бор эди. у бирпасда қонга тўлди. Фаррошни чақирдим. Тоғорани чиқариб қонини тўкиб келди. Қон шариллаб оқа берди. Фаррош бошимдан бир неча бор

совуқ сув қўйди, қоннинг оқиши камаймади. Тоғорани бир неча марта бўшатиб, бошимга сув қўйгандан сўнг фаррош кетди. Мен бўшашиб тоғора ёнида ва пойгаҳда ўтиролмадим. Ночор-ноилож деворга суяниб ўлим кутяпман.

Мен мулла Ҳомиднинг лўла болишидан пахта олиб, бурнининг кавакларига тикдим .

— Бориб доктордан даво ёки ўзини келтираман, токи қон тўхтасин. Қон тўхтаган заҳоти сизга қувват киради, қўрқманг!— дедим.

У ҳаққимга дуо қилди. Ўз ҳужрамга кириб кийиндим. Мен касалхонанинг докторидан умидимни узгандим. Чунки «докторбоз» одамларнинг (у вақтлар докторга ишонганларни Бухорода «докторбоз» дейишарди) тажрибада кўрганидан ва ўзимга ҳам маълум бўлишидан билардимки, у доктор жуда жоҳил киши эди. Шунинг учун ягона докторшоҳга умид боғлагандим.

Самарқандда ва Тошкентда рус докторлари бировнинг ҳаёти хавфда қолса, ҳар қандай ёрдамни аямайди деган сўзни кўп эшитгандим ва билардим. Мен дилимда «модомики эркак докторлар ҳаёти хавфда қолганлар ёрдамига шунча жонкуярлик қиларкан, докторшоҳ аёл бўлганидан, аёллар эса табиатан эркакларга кўра юмшоқ кўнгилли бўлади, у докторшоҳ ҳам ўлаётган беморга астойдил ёрдам берар», деб ўйладим.

Шу ўй билан докторшоҳ уйига бордим. Дарвозаси очик эди. Ичкарига кирдим. Даҳлизининг ёпиқ эшигида ўрнатилган кўнғироқ тугмасини босдим. Бир дақиқадан сўнг докторшоҳ ички хонасидан даҳлизга чиқиб, эшикни ним тирқиш очди. Ҳаво салқин ва эрта саҳар вақти бўлса ҳам, қўлидаги хитойча елпиғич билан ўзини бетўхтов елпиб турарди. У тожиқчани биларди ва менга тожиқ тилида сенсираб хитоб қилиб, қўпол оҳангда деди:

— Нима дейсан, мендан нима истайсан?

Мен беморнинг аҳволини қисқача айтдим ва қонни тўхтатадиган дори ёзиб беришни ёки рози бўлса, извош келтирсам, беморни бориб кўришни сўрадим.

Докторшоҳ ўша аввалги дағал оҳанг билан:

— Мен бундай ишлар ва беморларга аралашмайман. Вақтим ҳам йўқ деди-ю, даҳлиз эшигини қаттиқ ёпиб ичкаридан қулфлади.

Мен қайтдим. Ҳали доктор ҳовлисининг дарвозасига

етмагандим ҳам, у даҳлиз эшигини қайтадан ярим очиб, ичкаридан бақирганча овоз чиқарди:

— Сенинг кириб келишинг билан даҳлизга 2-3 та пашша кирибди. Мен уларни қувиб чиқариб юбориш учун заҳмат чекишим керак. Сенинг менга етказган фойданг мана шу!

Мен ҳовлининг дарвозасини очиб, эгасига ўхшаб тарақлатиб ёпдим, кўчага чиқдим. Аммо бемор олди-га қуруқ қайтишга бетлаёлмадим. Акс ҳолда у бемор маъюсланиб бир неча соат олдинроқ ўлиши ажаб эмасди. Шу хаёл-андиша билан кўчада анчагача тик қотиб қолдим...

* *
*

Хаёл суриб туриб, шу орада бошимга бир фикр келди ва уни амалга ошириш пайига тушдим: шу вақтлар Бухоро шаҳрида шухрат топган бир табиб бор эди. Уни мулла Муҳаммад Амин ҳаким дейишарди. Бу одамнинг отаси пешоварлик савдогар, онаси бухоролик бўлиб, Бухорода туғилиб ўсган эди.

У отаси барҳаётлигида отаси билан бир неча бор Ҳиндистонга борган, унда олти ой, бир йил туриб келганди. Бу сафарлари вақтида у гўё Ҳиндистонда тиб илмини ўқиган, табобатнинг юноний (қадимий) ва фаранги усулларини «эгаллаган» эди. Отаси вафотидан сўнг (ундан катта сармоя қолмаганди) у Бухоронинг атторлик растасида дўкон очди, беморларнинг хоҳиши бўйича баъзиларини юноний усул билан, баъзи бирларини фаранги усул билан даволарди. Дориларнинг номиши лотинча алифбода ёзолганидан Бухоро аптекаси билан тузилган битимга мувофиқ унинг рецептларини қабул қилишарди.

Аммо беморлар тажрибасидан маълум эдики, у табобатнинг на юноний, на фарангий усулини билмасди. Шундай бўлса ҳам, ундан бирон дори олиб беморга тасалли бериш учун шу табибнинг ҳовлисига бориб эшигини қоқдим. У чиқди. Мулла Ҳомид беморлиги воқеасини айтиб, ундан дори сўрадим.

Табиб мулла Ҳомидни яхши танирди. Чунки у «илми тиб»дан ташқари шоирликни ҳам эгаллаган эди. У бир газал ёзиб, мулла Ҳомидга уни куйга солиб кечки ўтиришларда куйлаш учун берганди.

Унинг ғазали бемаза бўлганидан музыка оҳангига ҳеч тўғри келмасди. Мулла Ҳомид унинг хоҳишини «эрта-индин» деб, рад этмас ва ранжитмасдан чўзиб келарди. Шу сабабдан «шоир» табибга ўз шеърини қўшиқ тингловчиларга етказиш учун санъаткор бемордан фойдаланишнинг қулай фурсати келди. Шунинг учун менинг ёрдам сўраб қилган илтимосимни тез қабул қилди.

— Бу дарднинг давосини Бухорода фақат мен билман, сиз андак кутиб туринг, мен дарров дорини тайёрлаб чиқараман,— деб ҳовлига кириб кетди.

Бир неча дақиқадан сўнг табиб бир шишачада тахминан 25 грамм ёғ (унинг қанақа ёғ эканини билмадим) ва учига пахта ўралган иккита чўп олиб чиқди. Чўплар арчадан силлиқ қилиб йўниб учига олтингургурт суртиб ясалган жайдари гугурт чўплари бўлиб, дориллик учи кесиб ташланган эди.

Табиб қўлидаги ёғ шиша ва пахталик чўпларни менга бераётиб шундай деди:

— Иккала чўпни шу ёққа ботириб олиб ёндириг ва ҳар бирини бир қўлга тутиб бемор бурнига яқин ушланг, тутуни унинг димоғига кирсин. Чўпларнинг мойи ёниб тамом бўлганда шиша ёғига яна ботириб олиб ёндириг. Бу ишни қон оқиши тўхтагунча давом эттириг, узоққа чўзилса, шишадаги ёғ ёниб тамом бўлгунча, қон тўхтайд.

Мен табибнинг дорисига пул тўламоқчи бўлдим. У кўнмади ва:

— Қачон бемор тузалиб ўрнидан турса,— деди,— дорининг пулини ўзидан оламан. Аммо мен унга йиғинларда куйлаш учун ўзимнинг бир ғазалимни берганман. Агар ўша ғазалга бирон муносиб куй-оҳанг басталаб кечки ўтиришларда айтса, дорининг пулини ҳам олмайман. Ҳатто унга қувватга киргизадиган дориларни ҳам бепул бераман. Чунки қон кўп кетгани учун албатта ўрнидан анча заифлашиб туради, унга қувват дориси зарур бўлиб қолади.

Мен бемор томонидан табибга ташаккур айтиб олди-дан чиқдим ва чопачопа мадрасага етиб, бемор ҳузурига кирдим. У ҳануз деворга суяниб ўтирар ва қон оқиши давом этарди. Аммо бурнига пахта тиқиб кетганидан қон энди оғзидан келарди.

Менинг кириб келганимни пайқаб, бемор кўзини очди. Мен уни синашта дори топилгани билан қутлаб, ишга

тушдим. Кечаси ҳеч ухламаганим ва кундузи кўчаларда доктор, табиб, даво излаб югуриб юрганим сабабли кўп чарчагандим. Чўпларни икки-уч марта ёққа ботириб ёндирганимдан сўнг, кўзимни уйқу босди. Чўплар қўлимдан тушиб кета берди. Сўнг, ночор ишни тўхтатиб, ҳужрадан чиқдим. Фаррошни топиб келтирдим. Чўпларни ёндириб, тутатиб туришни унга топширдим, ўзим ҳужрамга кириб ётдим.

Тахминан бирон соатлардан сўнг уйғониб тез пастга тушдим. Бемордан хабар олиш учун унинг ҳужрасига кирдим. Пойгаҳга кириб кўрдимки, фаррош бемордан нарироқда — унинг қаршисида турарди. Ундан ишора билан бемор аҳволини сўрадим. У паст товуш билан жавоб берди:

— Чўпларни ярим соатча тутатиб, турганимдан сўнг қон тўхтаб бемор ҳам уйқуга кетди. Мен ишни тўхтатиб, хабардор бўлиб турибман, мабодо, яна қон келса, чўп ёндириб тутмоқчиман.

Хурсанд бўлдим, ҳужра бетига ўтиб, беморга яқинлашдим. Занфлашганидан ҳамиша кўзларини юмиб ўтирган бемор энди кўзини очибди. У гўё менга тикилиб қарарди. У ўлган, аммо аввалги ҳолати бўйича деворга суяниб қолган экан.

«ҚУЙЛАК ИЧИДАГИ ТУРМУШ»

Кўкалтош мадрасасидаги энг яхши ҳужралардан бирида тўрт йил туриб, сўнгра яна кўрпамни кўтариб дарбадар бўлиб юришга мажбур бўлдим: дарс шеригим ва мен турган ҳужра эгаси Абдулхалил махдумнинг отаси Бухоро музофотларида қози бўлиб юрарди. У қозиликдан бўшаб, анча вақт бекор ётди. Сўнг уни бир мадрасанинг мударриси қилиб тайинлаганда, қози бўлишдан умидини тамоман узди, унинг оиласи катта бўлганидан, мадраса вақфидан оладиган даромади харажатини қопламасди. Бинобарин, Абдулхалил махдум ҳужрани сотиб рўзгорга сарфлашга мажбур бўлди.

Ҳужрани сотиш қиш ўрталарида тўғри келганди. Бу вақт бирон мадрасадан ҳужра топиш мумкин эмас эди. Аммо ҳужранинг янги хўжайини шу қишда ҳужрани бўшатиб беришга мени мажбур этди.

Сирож махдум деган ғиждувонликнинг дарс ўқиши мендан икки-уч йил олдин бўлиб, Қўқалтош мадрасасидаги дўстларидан бирининг ҳужрасида истиқомат қиларди. У турган ҳужра мадрасанинг биринчи қаватида, ниҳоят тор эди ва ҳужра бўйидан иккига бўлинган бўлиб, унинг пастки қисми таҳхона (подвал)дай эди, унда ўтин, кўмир, хум, қозон, ўчоқ, ошпазлик, ошхўрлик асбоблари ва кўп бошқа шара-вара турарди. Ҳужранинг юқори — болохона қисми эса, истиқомат қиладиган жой бўлиб, унга бир неча поғонали зинапоя орқали чиқишар, ёруғлик мадраса саҳнига қаратилган кичик дарчадан кирарди.

Ҳужрадаги истиқомат жойнинг бир қисмини кўрпа-ёстиқ, кийим-бош, озуқаворлик ва китоблар банд қилса, дарица тагидаги қисми ўтириш ва ётиш жойи учун ажратилганди.

Бу ҳужрада Сирож махдум ўз укаси ва куёвининг укаси билан уч киши бўлиб турарди. Ҳужранинг ётар жойи чунон тор эдики, агар мазкур уч нафар ёнма-ён ўрин тўшаб чўзилса, тўртинчи кишига ўтириш учун ҳам жой топилмасди.

Шунга қарамай. Сирож махдум аҳволимнинг танглигини назарга олиб мени ҳужрасига таклиф этди, мен бу ҳужрада нарсаларимни қўйишим, ўзим эсам, унинг укаларидан бири ёки ўзи бўлмаган кечалар келиб ётишим мумкин эди. Мабодо, уларнинг учаласи ҳам ҳужрада қолса, бошқа бир шеригимнинг ҳужрасига бориб тунашга тўғри келарди.

Бундан бошқа чорам йўқ эди. Унинг таклифини қабул қилдим, парча-палос ва бошқа ортиқча нарсаларимни келтириб ҳужранинг таҳхона бўлимида кўмир, ўтин олдиға; кўрпа-ёстиқ, кийим-бош ва китобларимни ҳужранинг юқори бўлимига чиқариб қўйдим. Ўзим эсам кўчаларда юравердим.

Бу вақтларда мадраса дарсларидан кўнглим совиб, дарсхоналарга фақат расмийат учун борардим. Китоб қараб, дарс тайёрламасдим. Дарс вақти яқинлашганда Сирож махдум ҳужрасига кириб керакли китобларимни олардим ва дарсдан сўнг яна келтириб қўйиб кўчага чиқиб кетардим.

Ҳамма танишларим ҳужрасиз — жойсиз қолганимни эшитганди. Шунинг учун уларнинг ҳар бири кўчада учрашганда ҳол-аҳволлашиб:

— Хужра топдингизми?— деб сўрарди.

— Йўқ!

— Бўлмаса, қаерда ётиб турибсиз?

— Кўйлагим ичида!— деярдим.

Шундан бошлаб дўстларим ва танишларим орасида «кўйлак ичидаги турмуш» ибораси шуҳрат топди.

Уша вақтлар мен кечаларни гоҳо Ғозиён мадрасасидаги Абдулхалил хужрасида (унинг меҳмонхонасини отаси банд қилганидан ҳамиша укалари билан хужрада турарди), гоҳо мулла Муҳаммад Шариф мадрасасидаги Мирзо Абдулвоҳид хужрасида, баъзан эса, Турсунжон мадрасасидаги Ҳомид хожа Меҳрий ёки Мирзо Абдуқодир Байтал хужрасида ўтказардим. Агар бирон жойда базм бўлса, шу базмга бориб, қайтганда базмгардликда «қадрдон шерик»ларимдан бирининг манзилида тунардим.

* *
*

Уша йили Сирож махдумнинг укалари далага чиқишди. Хужра менга ва асосий эгаси Сирож махдумга қолди. Аммо май ойи келиши билан бу хужра туриб бўлмас аҳволга тушди. Чунки у жануб томонда бўлиб, ҳам эшиғидан, ҳам даричасидан офтоб тушарди. Унинг эшигини ёпиб қўйиш мумкин эди. Лекин даричасини ҳам ёпганда ичи димиқар ва тим қоронғи бўларди. Бухоро офтобининг омонсиз тафтидан хужранинг деворлари мисдек қизиб, ярим кечагача нафас олиб бўлмас ва ўтириш амри маҳол эди.

Шу сабабли мен кечалари базм излаб чиқиб кетардим, ёки ярим тунгача мадраса саҳнида ўтириб, бир оз салқин тушганда хужрага кирардим.

Мадраса саҳнида ўтирган кечаларнинг бирида Сирож махдум базм топиб келиб «биргаликда борамиз» деди. (Бухорода ёз кунларида, айниқса шаҳар ичида тўй, базм кам бўларди). Мен кўндим. Икковлашиб базмхонага жўнадик. Унда доира, ноғора ва сурнай чалишарди. Лекин на ашулачи, на раққос бор эди. Бироқ ҳовли янги иморат солинган жуда гўзал ҳовли эди.

Маълум бўлишича, Бухоро бойларидан уч ака-ука ўша йили ўз ҳовлиларини қайта қуриб яхшилаб ремонт қилган. Зотан, Бухоро бойлари ҳовли қуришга кўп пул

сарфларди. Буни ҳовлида тинч яшаш учун эмас, балки қурилишларини одамларга кўз-кўз қилиб фахрланиш ва ғурурланиш учун қилишарди. Тўй ва базм эса, мана шундай қурилган ҳовлини одамларга кўрсатиб намоёиш қилиш учун яхши восита ҳам бўларди. Бинобарин, ҳар бир бой ҳовли-иморат қилганда, албатта бирон баҳона топиб базм ва тўй уюштирарди.

Ҳовли-иморатига катта пул сарфлаган бу уч оғайни агар тўй, базм қилсак бутун сармомия сарф бўлар, ҳолбуки, иморатни одамларга кўрсатиш зарур, акс ҳолда қилинган харажат бефойда кетар, деб бинони кишиларга «кўрмана» қилишнинг осон йўлини топишибди. Ҳовлини асбоб-палослар билан безатиб, икки-уч нафар ёрдўстларини чақирган ва бир доирачи, бир ноғорачи ва бир сурнайчини келтирган, буларнинг ҳаммасига ўн тангадан зиёд пул кетмайди. Мана шу чолғувчилар билан «базм» садосини баланд таратганлар. Одамлар доира садосини эшитиб, гарчи, базм бўлмаса ҳам, бинони кўздан кечириш билан хўжайинларининг фахрланиш, мағрурланиш хуморини чиқармоқчи бўлиб йиғилишибди.

Сирож махдум мана шу «базм» ҳақида қаердандир эшитиб мени олиб борди. Биз тезгина қайтдик. Мен шу кечадаги ҳаёт ва бойнинг биноси, «базминин» тасвишлаб қуйидаги шеърни ёздим:

Кеча саҳн чеккаси мен учун маъво эди,
Бошдан ошиб ғулғула дил тўла ғавғо эди.
Келиб махдуми Сирож ёнимда ўтирганди,
Доим, ҳар ҳолатимда у менга ҳамро эди.
Деди: «Базм истасанг, тургил, бирга борайлик,
Хушчақчақликни севган кишилар унда эди...»
Алғараз иккаламиз туриб бир жойга бордик —
Ки, уйлари тип-тиниқ ҳамма ёқ зебо эди;
Ҳавоси кенг, ёқимли, дала каби ям-яшил,
Иморатлари баланд, жуда ҳам аъло эди.
Айтишда жаннат каби бўлса ҳам, лекин «хурсиз»
Неча молу эшаклар ундаги «хуро» эди.
Қўшиқчидан йўқ дарак, раққосидан йўқ асар,
Фақат най, сурнай, доира садоси расо эди.
Юз — икки юзта стул тартиб билан тизилган,
Шодлик асбобдан бошқа ҳамма муҳайё эди.
Бир неча гўл одамлар. стулларда ўтириб,
«Қандай яхши базм» деб тиллари гўё эди.

- Яхши жой бўлган билан шодликдан анча узоқ,
 • Хунукина базм эди, ё қаттиқ сармо¹ эди.
 Бир чойнак чойдан кейин Сирож махдумга дедим:
 «Тор ҳужранг юз мартаба бу ердан авло эди»...

(Менинг бу шеърим биринчи қарашда ўқувчи кўзига темасига ўхшаш жуда хунук кўринса-да, аммо дурустроқ диққат қилганда, у амир давридаги жамиятнинг руҳи ва моҳиятини яхши очиб беради. Мен ва мен каби минглаб талабалар, меҳнаткашлар бошпанасиз, «қўйлак ичида турмуш» қилаётган бир вақтда, бойлар фалакка кўтарилган биноларни одамларга кўз-кўз қилар, маггурлик ва фахрланишдан завқ топарди).

* *
 *

Ёз пайтида жуда кўп тараддуд қилсам ҳам, бироқ бирон қулай ҳужра тополмадим. Шаҳарнинг чеккароқ жойидан ва хароба мадрасалардан ҳужра топиш мумкин эди, лекин мен бундай жойларда туришни хоҳламасдим. Чунки бир неча йиллар шаҳар марказида туриб шунга одатлангандим. Энди шаҳар четига чиқиш назаримда бирон бегона жойга тушиб қолгандай кўринарди. Иккинчидан у вақтлар менинг асосий илмий-адабий ишим мутолаа қилиш эди. Ўзимда бўлмаган керакли китобларни, қимматбаҳо қўлёзмаларни дўстларимдан фойдаланишга омонат олардим. Шаҳар четида, хароба мадрасаларда бундай китобларни ўғирлатиш мумкин эди. Бадалбек мадрасасидаги ўғрилик воқеаси («Эсдаликлар»нинг учинчи қисми)дан ибрат олиб, бу йўлда ҳушёр ва эҳтиёт бўлиб қадам қўйишни лозим кўрардим.

Ана ўша йили — 1901 йилда ҳужрасиз юрган аҳволимдан нолиб, қуйидаги рубойни ёзгандим:

Мадрасада бир ҳужра топилмас менга қулай,
 Сотиб олгани пул йўқ майхонадан нуқту май.
 «Менда у йўқ, бу йўқ, деб қачонгача нолийман,
 Хулласки, жаҳон ичра йўқдир менда ҳеч бир шай.

Сентябрь ойи келди. Сирож махдумнинг укалари қишлоқдан қайтди. Мен тагин «қўйлак ичидаги тур-

¹ Сармо — совуқ қиш.

муш»имни бошладим. Қиш ўрталари эди, Қўкалтош мадрасасининг шимолий шарқ бурчагида жойлашган домудла Шер мадрасасидан ҳужра топилди. Аммо бу мадраса ҳам ўғирлик жиҳатдан тинч эмасди. Шундай бўлса ҳам ортиқча кийимларим ва омонат олган китобларимни Сирож махдум ҳужрасида қолдириб, фақат зарур, энгил нарсалар билан кўчиб, ўзимга мутолаа қилиш ва ётиш учун жой тайёрладим. Китобдан фақат қўлда, ўқиладиганини келтириб, кечалари ёстигим остига яшириб ётардим.

Бу ҳужра тор ва ери орқасидаги кўча еридан қарийб бир метрча паст эди. Амирлик Бухоросининг бошқа кўп кўчаларидек бу кўчада ҳам сув оқиб кетадиган ариқча йўқлигидан қор, ёмғир сувлари йиғилиб, мадраса ҳужраларини, жумладан, менинг ҳужрамни зах босарди. Шунинг учун унинг деворларидан бадандан чиққан тердай томчи-томчи сув чиқиб турарди.

Бу ҳужрада яшаш аъзойи баданимни бўшаштириб, уйқудан бош кўтаролмайдиган қилди. Аста-секин иштаҳам бўғилиб, беморлик аломати рўй берди. Энг ёмони бу ҳужрани кечалари якка танҳо ташлаб, дўстларим манзилига боролмасдим. Агар кечаси бирон бошқа жойга борсам, палосларимни ўғирлаб кетишлари мумкин эди.

— Бу ерда ўғри ваҳимаси дастидан базмга юришдан ҳам маҳрум бир «гўшанишин» бўлдим. Бир кечаси ҳужрам орқасидаги танишим ҳовлисида базм бўлди. Бегоналар базмига «доирахабар» бўлиб борган бўлсам ҳам ошнамнинг базмига, махсус даъват этилганимга қарамай, боролмадим. Кеча бир палла ўтганда ҳовли эгаси келиб базмига бир кириб чиқишимни илтимос этди. Базмга бордим. Тахминан бир соатча туриб қайтдим. Қарасам аллақачон ҳужрам қулфини бузиб, самоварчамни ўғирлаб кетишибди. Фурсат топмаганлариданми ёки базмдан эрта қайтганимни пайқаб қолганлариданми, палосларимни олишмабди.

Шу ҳодисадан сўнг мен манзилимни ўзгартиришга қатъий қарор қилдим. Жой ахтариб қидириб юрган чоғимда ҳовлидор дўстларимдан бири ўз болохонасини вақтинча берадиган бўлди. Бу болохона ҳовлининг орқасида, ости эса ҳовлининг ичи бўлиб, унга паст кўчадан зинапоя билан чиқиларди. Болохонага ёруғлик ёнидаги масжид ҳовлисидан тушар ва бу ҳовли қулло-

ларнинг тандир, кўза, обдаста ва хумча қўядиган омбори эди.

Бу ер ҳам ўғирлик хавфидан ҳоли бўлмаса ҳам, лекин қуруқ, кунга қараган бўлиб, соғлик учун яхши эди. Бу манзил Қўқалтош мадрасасининг шимолий ғарб бурчагида бўлиб, расман Пойостона гузарига қараса-да, халқ уни Такишўр кулолгари деб атарди.

Бу янги манзил бирмунча тузук эди, лекин икки нарсадан жуда нотинч эдим. Биринчиси, сичқонларнинг ҳужуми эди. Билмадим, болохона яқинида бировнинг ғалла омбори ёки сичқонлар ёқтирадиган бошқа нарса бормиди, улар бу ерда ниҳоят кўпайиб, бир қисми болохонанинг деворларига ва полига ин қўйганди. Маҳаллий муқовачилар ширач билан муқовалаган китобларимни сичқонлар талаб кемира берди. Китобларни сичқонлар нобуд қилмасин деб 4-5 талаб рўмолга ўраб болохона шифтига яқин миҳларга осиб қўйдим. Қишлоқдан акам юборган қотган нон ҳам сичқонлар дастидан омон қолмасди. «Уй ваҳшийлари» деб аташга арзийдиган бу сурбет жониворлар кўз олдимда югуриб юриб, китоб, қотган нон ахтарарди. Баъзи беорлари қўлимдаги китобга, агар хиёл бошқа томонга қараб қолсам, гўё ҳужум қилгудай серрайиб тикиларди.

Баҳор келиши билан сичқонлар болалаб катта подага айланди. Улар уйда она-бола тўда-тўда бўлиб чопишар, ҳамма жойни саситиб, яшашга имкон бермасди.

Мени сиққан иккинчи нарса бир мулланинг «валилик» қилиши бўлди: уй эгасининг кекса акаси бўларди, у бир мадрасанинг мударриси бўлиб, кашфу каромат даъво этар ва ҳар куни олдимга чиқиб ўтмиш авлиёлардан нақл қилар ва сўзининг пировардида бир неча «кашфу каромат»ларни ўзига нисбат берарди.

Унинг сўзларини авваллар ухлатадиган афсоналардай эшитардим ва ҳикоя қилаётган чоғида гоҳо уйқу босиб мириқиб мизғиб олардим. Аммо бора-бора бу иш ниҳоят жонимга тегди. Чиндан ҳам, ҳар куни бир неча соатлаб беҳуда гапларни эшитиб туриш, кўнгилга ёқадиган китоблар мутолаасидан маҳрум бўлиш мени ҳафқон қиларди.

Шунинг учун яна янги ҳужра излашга киришдим. Шундай бир пайтда дўстларимдан бири Бухоро аълами Ғиёс маҳдум номига бирон қасида ёзиб ундан ҳужра сўрашни маслаҳат берди. Чунки унинг Қўқалтош мадра-

сасида ҳужраси бўлиб, унда турган ғиждувонлик мал-доҳзода устида жанжал чиққандан сўнг, уни Мир Араб мадрасасига кўчирганди. (Бу воқеа «Эсдаликлар»нинг шу қисмида «Кўкалтош мадрасасига кўчишим» деган бобида батафсил гапирилган.) Шунинг учун аъламнинг Кўкалтош мадрасасидаги ҳужраси тўрт-беш йилдан бери бўш, қулфлоқлиқ турарди.

Мен шу вақтгача бировга қасида ёзиб бирон нарса сўрамаганимдан бу ишга раъйим бўлмади. Аммо дўстларим мени қистай бериб, кўп далда беришди. Ниҳоят мен қулай мазмунда шундай бир қасида ёздимки, унинг ташбиб (кириш) қисми ҳужрасизлигимни билдирарди. Лекин қасиданинг хотима қисмида (қасиданависликни касб этганлар одагда бу қисмда ўз маглаб — мақсадларини изҳор этадилар) ҳеч нима кўрсатмадим. Қасиданинг дуоиядан иборат охириги қисмини мадрасадаги мунозараларга доир бир дуо билан тамом қилдим.

Шундай қилиб, мен ўйладимки, «ўзим Аъламнинг шогирдиман, бу қасида муносабати билан ўша бўш ётган ҳужрани менга берар, агар бермаса ҳам зарари йўқ, мен ундан ҳужра сўраган эмасман ва ўпқаланмайман ҳам.

Мазкур қасида мана шу:

Меида не ҳужра бор, не тўн, не дастор,
Не чанг, не май, не нуқл, не мунис-ғамхор.
Шундай бўлгач, қадрим нима бўларди,
Шундай бўлгач, ёр ҳам бўлур жафокор.
Олайлик тополсам бир ҳужрани ки,
Шодлик учун унда ҳар нарса тайёр.
Шундай бўлганда ҳам, келмайди у шўх,
Нози ўтакетган, ўзи ҳам айёр.
Менинг ҳужрам ичра босмас қадамин,
Не учунки унга ўргатар агёр.
Маили, агёр сўзин тингламай туриб,
Ҳужрам сари босса қадамин ул ёр.
Алқисса, ҳужрамга кириб келса ҳам,
Қўл-оёғим титраб, бўлур бемадор.
Ақлим, ҳушим кетиб, оромим қолмай,
Боқолмай, индолмай, қоламан ночор.
Кўзининг ғамзаси, ҳар турли нози,
Дилни, динни, ҳушни элтади ҳар бор.
Кўкларга соврилур ўқиган илмим,
Ўқитган бўлса ҳам Ашрафи агёр.

Шу тариқа бу қасида давом этиб, охирида анъанавий дуо бериладиган жойда шундай дейилади:

То жаҳонда бор экан тортиш ва мунозара,
Фикринг олдида ҳамма чигал маъно ечилсин.

Қасидани ёзиб тамомладим. Аммо уни Аъламга ўзим эмас, унинг хизматкори Иқбол орқали топширдим.

Орадан олти ой ўтди, лекин қасида ҳеч бир натижа бермади. Аъламнинг ҳужраси Кўкалтош мадрасасида бўш, берк ётиб, мен беҳужра дарбадар овора юравардим. Лекин Аълам қасидани шеърдан хабардор ҳар бир киши олдида фахрланиб ўқибди, эшитганлар эса, бу қасидани ёзишдан мақсадим ҳужра талаб қилиш эканини пайқаганлар. Уларнинг баъзилари бу мақсадимни Аъламга тушунтирган бўлса ҳам, лекин унга таъсир этмабди, ҳужра беришни ўйламабди ҳам.

* *
*

Аълам мадҳига ёзилган қасидани унинг ўзи натижасиз қолдирган бўлса ҳам, умуман бенатижа кетмади. Ўша замоннинг шеършуносларидан Бухоро музофотларида қози бўлиб юрган биров бу қасида тўғрисида хабар эшитибди. У менга махсус хат ёзиб, қасиданинг бир нусхасини сўраб олди.

Қасидани ўқиганидан сўнг у Бухоронинг бирон мадрасасидан ҳужра сотиб олиб, истиқомат қилиш учун менга бериш фикрига тушибди. Ўша кунларда қози ўз фикрини осонликча амалга оширишга сабаб бўлган бир воқеа юз берибди: мазкур вилоятдаги бир савдогарнинг Кўкалтош мадрасасида ҳужраси бўлган. У ўзининг савдо ишида синиб, қарзига шу ҳужрани баҳолаб беришга мажбур бўлибди. Бироқ унинг қарзхоҳи бунга кўнмай, қозихона васиқасини талаб қилибди. Сўнг ҳар иккаласи васиқа учун қозихонага келган. Васиқани муҳрлаш вақтида қози воқеадан хабар топиб, қарзхоҳдан ҳужра ўрнига нақд пул олишни сўрабди. У қарздорнинг нақд пули бўлмагани сабабли, ҳужрани олишга рози бўлган экан. Қарзхоҳ қозининг талабини шодлик билан қабул этиб, ҳужра ўрнига қозидан нақд пул олган, ҳужра қозиники бўлиб қолибди.

У қози ҳужрани истиқомат қилиш учун менга берди. Мен унда 15 йил — амир одамлари қўлига тушганимгача, хотиржам яшадим. Ҳолбуки, бу шеърпарвар қози шаънига на аввал ва на берганидан сўнг мадҳия ёзмаганман.

(Бу ҳужра Кўкалтош мадрасасининг ғарбий шимолӣ бурчагида бўлиб, унга кичик гумбаз орқали кириларди. Бу гумбазча остида тўрт ҳужранинг эшиги бўлиб, менинг ҳужрам ўнг томондан иккинчи ва мадрасанинг шимол тарафидан ўтган кўчага қараган даричаси ҳам бор эди.)

АМИР АБДУЛАҲАД ТУЗОҒИГА ТУШИШИМ ВА УНДАН ТЕЗЛИҚДА ХАЛОС БЎЛИШИМ

Ҳайрат амир тузоғига тушмаслик учун ўзини кўп эҳтиёт қиларди, бинобарин, ўз шоирлигини иложи борича яширарди. Ҳайратнинг шуҳрат топишдан ва амир тузоғига тушиб қолишдан қочиб юришига аввало Шамсиддин махдум Шоҳиннинг саргузашти сабаб бўлган эди. Шоҳин сарой тузоғига илиниб, чидаб бўлмас хорлик, зорликларга учраб, охири сил бўлди ва амир билан Қаршига сафар қилиб, ўша ерда вафот этди.

Шоҳин ўз фожиали саргузаштини ўзининг ҳар тарафлама ижодида ифодалаган, у ҳатто амир номига, уни гўё мадҳ этиб ёзган ва амир кўзидан ўтказган шеърларида ҳам буни акс эттирган ва шу йўл билан ёшларни қўрқитиб, амир тузоғидан қочишга ундаган.

Шоҳин бу мақсадини айниқса Саъдийнинг «Бўсгон»ига тақлид қилиб ёзган «Тухфаи дўстон» (дўстлар армуғони) номли маснавийсида равшан кўрсатиб, ўздан кейин ўсаётган ёшларни амир тузоғидан қочишга даъват этган. Бу асар муқаддимасининг бир жойида Шоҳин дастлаб амир рикобида ўз аянч аҳволини «ибрат» тариқасида қуйидаги мисраларда баён қилади (қисқартиб олинди):

Раҳмат сўзи унга мақтовим бўлур,
«У эди билимнинг кўзидаги нур»
Ғазаб қайнаганда мен худди душман,
Чунки нодонларнинг душмани ҳам — ман;

Нечун дилим оғар ҳар нодон сари?
Унга аҳмоқ, доно фарқсиздир бари.
Чарби билан пахта унга фарқи йўқ,
Унданми, мунданми еса, қорни тўқ...
Муҳаббат кўрсатиб, қасдингда бўлур,
Ундан «дод» демасанг, юрагинг тўлур.
Энг олдин «фарзанд» деб, авайлаб боқар,
Сўнг мушукдек ғажиб тамоғин қоқар.

Шоир саройдан ва ўз аҳволидан қилган шикоятининг охирида ёшларга шундай хитоб қилиб ўз сўзини давом эттирди:

Мени кўр, ибратли кўзингни очгил,
Кетимдагилар ҳам йўлни топар, бил!
Шунинг-чун кетидан шикоят этдим,
Бу шикоятни ҳам бағоят этдим,
Келгуси авлодга бир йўл очар деб,
Лаганбардорларга нафрат сочар деб,
Чунки улар доми аянчли тузоқ,
Арслон илинса ҳам, қутулмас ҳеч чоқ.
Бу домга ўзича илинмас оқил,
Илинганида ҳам, қутулолмайди, бил!
Бу доносиз домдан узоқлашиб юр,
Йўқса, ўз бошинг ҳам донча сепилур.
Мен бахтсиз бўлдим, сен кўргил иқбол,
Аҳволимни кўриб, шундан ибрат ол!

Шоҳиннинг саройдан бу шикояти албатта шахсий бир шикоят эди. Агар амир уни қадрлаганида, унинг фазилати ва камолотига яраша баҳо бериб, ҳурматлаб, маишатини керагича таъминлаб тинчитса, эҳтимол амирдан, унинг саройидан мамнун бўлиб, амирга астойдил маддоҳлик қилиши ҳам мумкин эди. Шоирнинг амир саройини «донсиз тузоқ» деб аташи ҳам бу тахминни тасдиқлайди. Яъни агар у «тузоқ»нинг «дони» бўлганида эҳтимол шоир тутқунликка тан берган бўларди. У ёшларни ҳам ўзларини саройдан муҳофаза қилишдан қўрқитган бўларди.

Аммо Аҳмад Донишнинг саройдан шикоятлари ижтимоий характерга эга бўлиб, ўқувчида халқ торожгари зolim амир, вазирларга қарши нафрат кўзгайди. Бинобарин, Ҳайрат агар Шоҳин асарларини ўқиб шахсан

ўзини муҳофаза қилмоқ учун саройдан қочса, Аҳмад Донишнинг «Наводирул вақое» асари билан танишгандан сўнг унинг саройдан қочиб юриши ижтимоий характердаги мақсадга айланди.

Ҳайратнинг сарой тузоғидан омон қолишига ўша замоннинг сарой шоирлари ҳам ёрдамлашди: ўша вақтларда саройнинг энг кекса шоирларидан бири мулла Шариф Анбар эди, унинг шоирлик савияси «Намунаи адабиётни тожик» (1926 йил нашри) китобининг 430—431 бетларида қайд этилган. Иккинчиси, бойсунлик муфти мулла Дўст Муҳаммад Нодир бўлиб, унинг ҳеч қандай шоирлик қобилияти йўқ эди (мазкур китоб 497-саҳифа). Булар Ҳайратдек бир истеъдодли ёшни «мисимиз чиқиб қолади» деб саройга асло йўлатмасди. Бинобарин, улар амирга ва сарой аҳлига Ҳайратни кўрсатмас, шундай талантли ёш шоирнинг майдонга чиққанини билдирмасдилар.

Кейинроқ икки ёш шоир амир даргоҳининг муқарраби бўлди. Буларнинг шоирлик қобилияти ўша замонга нисбатан анча дуруст эди. Лекин уларнинг иккаласи ҳам ёшлигидан бошлаб ўзини саройга мослаб-мувофиқлаб келарди. Улар Бухоронинг улуғзодаларидан бўлиб, ўша даврнинг ибораси билан айтганда, суяги жаноби олийнинг нон-намаги билан қотган ва саройга яқинлашиш уларнинг табиий тилаги эди. Булар аввал лафзбозлик, муаммо, тарих билан тугайдиган қасида ва нуқтасиз ҳарф билан тугайдиган қасидалар каби чирик феодал замонда «санъат» ҳисобланган асарларни яратди. Сўнгра эса, улар фаҳш авж олган саройга — замон амири Абдулаҳад саройига мувофиқлашиб, одобсиз шеърлар тўқий бошладилар.

Улардан бири Неъматулло махдум аввал ўзига «Нозик» сўнгра, «Муҳтарам» деб тахаллус қўйган ва ҳажга бориб, бир қанча вақт Арабистонда яшаб, араб тилини ўрганиб қайтган эди. У амир Абдулаҳадни мадҳ этиб бир мухаммас тўқиди, унинг бош қисми ва орасидан бир неча мисраларни арабча ёзган эди. Мухаммаснинг бош қисми умуман худо мадҳи, пайғамбар наъти ва чорёрларнинг тавсифига бағишланган. Шоир мана шу диний муқаддимадан сўнг дарров соқийнинг тасвирига ўтади. Соқийни шундай тасвирлайдики, агар одам ўз қиёфасини тамоман йўқотмаган ва тубанлашиб ҳайвон даражасига тушмаган бўлса, бундай «соқий»нинг базмида бў-

лишдан ор қилади. Бошқача ибора билан айтганда, у «диндорлик камолини» фақш балоғати билан уйғунлаштирган чинакам саройга хос шеър бўлган эди.

Муҳтарамнинг яқин дўсти Идрисхожа Рожий «санъаткор»ликда ўз рафиқидан қолишмасди. Мана шу икки ёш киши шоир Ҳайрат камолга етган вақтларда саройга мансуб бўлди. Булар Ҳайрат ёки бошқа бир ёш қобилиятли шоирнинг саройдан йироқ юришини ҳеч вақт тасаввур этмасди. Бинобарин, улар Ҳайрат, мабодо, саройга йўл топса, ўз бозорларининг касод бўлишидан қўрқарди. Чунки улар Ҳайратнинг фавқулудда қобилиятини биларди. Шу сабабдан улар Ҳайратнинг саройдан ном ва шуҳрат чиқаришига ва ҳавасчан амирнинг уни тортиб келтириб ўзларига даҳшатли рақиб қилиб қўйишига қарши курашарди.

Уларнинг Ҳайратга амалда «беғараз дўстлик»дан иборат бундай душманлиги муваффақият билан давом этди ва Ҳайратнинг номи унинг вафотигача (1902 йилнинг ёзигача) ҳеч маълум бўлмади. («Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида зикр этилган.) Аммо Ҳайрат вафот этгандан сўнг ёш шоирлар, адабиётшунослар, шеър ва адабиёт ҳаваскорлари орасида вовайло — таассуф садолари кўтарилиб, шаҳарга ғулғула солди. Бу ҳодиса воқеанавис (жосус)лар орқали амирнинг ҳам қулоғига етди.

Бу воқеани эшитган амир Ҳайратнинг адабий меросини қўлга киритмоқчи бўлиб, бу ишни қозикалон Бадриддинга топширди. «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида қайд қилинганича, мен Мирзо Абдувоҳид ва бошқа бир ўртоғимиз зўр тараддуддан сўнг Ҳайрат укасидан унинг бир қисм ашъорини қўлга олиб, тартибга солгандик. Аммо қўлёмалари укасининг қўлида қолган, у ҳам тез орада ўлгандан кейин у қўлёмалар йўқолиб кетган эди.

Жосуслар қозикалонга, Ҳайратнинг шеърлари Айний ва Мунзим қўлида деб етказганлар. Қозикалон Ҳайрат шеърларини биздан талаб қилишдан олдин биз бу воқеадан хабар топдик ва шунини ҳам билдикки, агар мажмуача қўлдан кетса, Ҳайратдан бошқа ҳеч бир асар қолмайди. Бинобарин, бу мажмуачани Мирзо Абдувоҳид хонасида шифтнинг бир бурчагида яшириб, қозикалон сўроғига тайёр бўлиб турдик.

Орадан узоқ вақт ўтмай қозикалон мулозими бизни унинг ҳузурига таклиф этди. Биз бордик. У биздан Ҳай-

рат шеърларини амир номидан талаб қилди. Биз бўйни-
мизга олмай, шундай дедик:

— Ҳайрат шуҳрат қозонишдан қўрқарди, шунинг
учун у баъзи шеърларини бизга кўрсатган бўлса ҳам,
лекин нусха кўчиришга рухсат бермасди. Укаси эса ҳам
бемор, ҳам тентак эди. Акаси ўлгандан сўнг бизга ҳеч
нарса бермади, у «акам, вафотидан олдин ҳамма ёзган
нарсаларини куйдирган», деди.

Бундай жавобни эшитган қозикалон биздан умидини
узди. Чунки у биз инкор этгандан кейин Ҳайратнинг қў-
лимиздаги асарлари топиб бўлмас бир жойга яширил-
ган бўлса керак, деб ўйлади. Бинобарин, бизнинг уй-
жойларимизни тинтиб кўришни бефойда иш биларди ва
ковлаб ҳам ўтирмади. Бироқ амир ва қозикалоннинг
талабини билиб («Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида
қайд этилганидек) «жуда кўп ҳайратшунослар» пайдо
бўлди, улар Ҳайрат номи билан шеърлар тўқиб бериб,
қозикалон талабини бажо келтирдилар.

* *
*

Ҳайратнинг вафоти муносабати билан унинг шуҳра-
ти вафотидан сўнг Абдулаҳад қулоғига етганда, менинг
номим ҳам Ҳайратнинг дўсти ва издоши сифатида амир
ва сарой аҳли орасида тилга олинбди. Уша вақтлар
эски танишларимдан мулла Назрулло Лутфий ҳам (у
надим яъни ҳамсуҳбат сифатида саройга алоқадор эди)
мени амирга ҳаддан зиёд мақтаб, қош қўяман деб кўз
чиқарган. Одатда, одамлар ўзгаларнинг хислатини ўз
фикрий савияларига мувофиқ таърифлайдилар. Сарой-
га алоқадорликдан шод бўлган Лутфий бу ишга мени
ҳам хурсанд бўлади, деб ўйлабди.

Мана шу ҳамма сабабларга кўра, амир мени ўз са-
ройига тортиш фикрига тушибди. Саройга тортиладиган
истеъдодли бир ёш киши итоаткор чиқадими, йўқми,
амир учун фарқ қилмасди. Зеро, бундай ёш киши итоат-
кор чиқса, амир уни ўз лойхонаси ботқоғига солиб,
жамиятдан узоқлаштирар, агар ўжар чиқса, саройдаги
ҳайвонлар қатори тубанлатиб, кеча-кундуз ҳам жисман,
ҳам руҳан қийнаб, охири йўқ қиларди. (Шоирлардан
Шоҳин, санъатчилардан мусиқийшунос танбурчи Қори
Қароматни шу тариқа йўқ қилган эди.) Бунинг устига

амир «жувонмарг ўлгир кўрнамак мағрур бўлиб, худодан муносиб жазосини топди», деб фахрланарди ҳам.

Шу тариқа, амир мени даргоҳига тортишга киришиб, бу ишни ўша вақтлар Бухоро қозикалони Бадриддиннинг ўғли Бухоро бош раиси Бурхониддинга топширган.

Бир куни раиснинг икки нафар одами келиб мени унинг ҳузурига таклиф этди. Бухоро ҳокимлари икки мавридда: биринчиси бирон жинояткорни келтирганда, унинг қочиш хавфи олдини олиш учун; иккинчиси бирон мўътабар кишини келтирганда, унинг ҳурматини бажо келтириш учун бирданига икки одамни юборарди. Раиснинг ўзимга нисбатан ҳурматини ҳис этмаганимдан, «қандай жиноятим бор экан» деган фикрга тушдим: «Эҳтимол, яна Ҳайрат девонани талаб қилиш учун чақираётгандир; агар мен яна бўйин товлаб, девонни топиб бермасам, қамаб қўйиши ё сургун қилиши мумкин; шунинг учун мени ўз жиноятининг оқибатини пайқаб қочмасин, деб икки нафар одамни юборибди»,— деб ўйладим.

Бу мулоҳазамнинг қанчалик дуруст эканини синаб билмоқ учун раис одамларидан:

— Сизлар бораверинглар, мен бирон соатдан сўнг етиб бораман,— дедим.

Улар бу таклифга кўниб чиқиб кетди. Энди раис менга нисбатан ҳурмати важдан икки нафар киши юборибди деган фикр кучайди. Аммо ҳар қанча ўйласам бу ҳурматнинг бирон сабабини тополмасдим. Шунинг учун «жиноят» эҳтимолидан кўра «ҳурмат» эҳтимоли мени кўпроқ таажжубга солиб ташвишлантирарди.

Нима бўлса ҳам бир соатдан сўнг раис Бурхониддин олдига бордим. У ҳеч муқаддимасиз:

— Сизни давлати азимга муяссар бўлганингиз билан табриклайман!— деди. Бу бемаҳал ва сабабсиз табрикдан янада кўпроқ таажжубда қолиб, ундан сўрадим:

— Бу «давлати азим»нинг ўзи нима экан?

Раис тиззаси тагидаги кўрпачалар орасидан бир парча қоғозни чиқариб, кўздан кечирди-да:

— Ҳазратим Жаноби олий мен дуогўйларига ҳумоюн дастхат юбориб сизни рикоби олийга жўнатишимни амр этибдилар,— деди саволимга жавоб бериб ва яна сўзида давом этди.— Сиз тайёрлигингизни кўринг, шу бугун, агар Қармана поезди вақтигача тайёрлик кўролмасан-

нгиз, эртага Қарманага борасиз. (Қармана ва унинг атрофи амир Абдулаҳаднинг асосий қароргоҳи эди.)

— Мен бу марҳамати олийга шукроналик ва миннатдорлик билдираман,— дедим,— лекин мен лоубол (яъни ҳар бир нарсага лоқайд ва бепарво қараб муомала қилладиган) бир муллавачча, ўзимни рикоби олий хизмати-га лойиқ кўрмайман. Дарбори олий одобини бажо келтиролмай Олий ҳазратларининг муборак хотираларини ранжитишга боис бўлурман, деб қўрқаман, иккинчидан, менинг хафақон касалим борки, у тутқаноқ касаллигига айланяпти, андак сабаб билан, гоҳ сабабсиз ҳам, хафақон бўламан, ҳушсизланаман, йиқиламан, оғзимдан кўпик чиқиб, бир неча соатлаб ётиб қоламан. (Бу рост эди. У вақтлар дунёдан қаттиқ ранжиб, безиб асабийлашгандим. Менда тутқаноққа ўхшаш беморлик рўй берарди.) Бундай аҳвол билан мен дарбори олийда хизмат қила олмайман.

Бу тўғрида мен билан раис ўртасидаги айтишув мунозара тарзида анча чўзилди. Лекин раиснинг таклифлари ва менинг эътирозларим айнан бир мазмунда такрорланарди, ниҳоят бу айтишувлар жиғимга тегиб, бирданга ўрнимдан турдим ва раисга:

— Мен бу ишни қилолмайман, сабабини сизга бир неча бор арз қилдим. Сиз жанобларидан менинг узрларимни мақбул бир тилда Жаноби Олийга арз айлаб, мени бу ишдан озод эттиришингизни илтимос қиламан,— дедим ва унинг «сабр қилинг», «қулоқ солинг» дейишларига қарамай чиқиб кетдим.

Бошқалар жону дил билан хоҳлайдиган бу ишни рад этишимни раис, албатта, ўйламаганди. У «азим давлат»ни рад этганимга «солим эмаслигим ва девоналикка яқинлашганим» сабаб деб билди, шекилли. Аммо мени саройга юборишни амир унга топширганидан, у фармонни бажариш учун қўлидан келганча тиришарди. Бинобарин, раис ўзининг ақидаси бўйича, мен сўзини қайтармайдиган икки нафар одамни топиб олдимга юборди.

Шу кун, намоз аср яқинларида у икки нафар киши олдимга келди. Уларнинг бири қариндошимиз Саид Акбархожа эди. (Унинг ҳақида «Эсдаликлар»нинг «Парвардигархожа» бобида кенг зикр этгандим.) У ўз табиатининг тақозоси бўйича менинг бу «азим давлат»ни рад этганимни бир нав тентаклик ҳисобларди. Раис юбор-

ган кишиларнинг иккинчиси ҳамқишлоғимиз Насриддинхожа — бизга узоқ қариндош ва яқин қўшни бўлиб, жуда фаросатли одам эди. У Бухоро мадрасаларининг программасини яхшилаб ўзлаштирган бўлса ҳам, лекин муллалик даъво дағдағасини қилмасди. У камтар одам бўлиб, бесавод деҳқонларга биродарларча муомала қиларди.

Парвардигорхожа «олдингдан чиққан нонни тепиб поймол қилмоқчисан» деб бошлаб таъна қилар ва:

— Кошки менга шундай таклиф қилсалар эди, агар бошқалар рикоби олийга оёғи билан борса, мен бошим билан борган бўлардим. Шундай хушxabарни сиз менга еткизганингизда, ҳамма нарсаларимни мужда — мукофот берардим... — дерди.

Лекин Насриддинхожа бирон нима демади. Унинг сўзларини табассум билан тинглаб турди. Чунки унинг ўзи саройдан табиатан нафратланарди.

Парвардигорхожа менинг узрларимни ҳеч инобатга олмай, ҳадеб тақозо, таъна қилаверди, сўнг мен, яхши гап билан бўлмаса, девоналик иш берар, деб унга:

— Озгина сабр қилинг, мен сизга узил-кесил жавоб бераман,— дедиму, ўрнимдан турдим, аввал ҳужра эшигини ичидан бекитдим, кейин китобларни, бир қисм палосларимни ҳужра пойгаҳида тўпладим, керосин солинган йдиш ва гугуртни олдимга келтириб қўйдим, сўнгра яна сўзлай кетдим:

— Агар сиз мени ўз ҳолимга қўйиб ҳозир чиқиб кетмасангиз, шу нарсалар устига керосин тўкиб ўт қўяман. Бу орада мен ҳам, сиз ҳам, бизнинг касофатимизга бу азиз ҳамсоя хешимиз ҳам куйиб кулга айланамиз. Эшик ичидан берк бўлганидан ўрни ўчиришга ҳеч ким кириб ёрдам қилолмайди.

У қўрқди ва ўрнимдан туриб:

— Эшикни очинг, биз кетамиз,— деди ва эшикдан чиқаётиб Насриддинхожага қараб гапини давом эттирди:

— Эшони раис, хешингиз андак девонага ўхшайди деганларида, мен у кишининг суханларини қайтариб, «йўқ, у ақлли, фаҳмли, идрокли йигит» деб айтгандим. Лекин бугун билдимки, бу ҳақиқатда девона экан.

Парвардигорхожа билан учрашганимнинг иккинчи

куни энг яхши устозларимдан бири, Бухоро мадрасаларида олган барча расмий билимларимни ўргатган домулла Ҳожи Икромнинг хизматкори келиб мени у киши ҳузурига даъват этди:

Мен бордим. Домулла Икром ёнида яна икки нафар домулла ўтирарди. Уларнинг бири мулла Бозор ва иккинчиси мулла Абдусалом бўлиб, ҳар иккаласи ҳам домулла Икромнинг эски шогирди, мударрис ва менинг кунжаки домуллам эди.

Домулла Икром аввал бир оз у ёқ-бу ёқдан сўзлаб сўнг гапни амир фармони ва раиснинг талаби устига бурди ва бу талабни қабул қилишга далолат этди.

Кунжаки домулларим ҳам ўз навбатида мени бу ишга ундаб, ўзларининг шоир бўлмаганларига афсусланиб, «насихат» қилишга ўтди:

— Замон подшоҳининг амри вожибдир. Агар ўзинг хоҳламасанг ҳам, жаноби олий фармонига итоат қилмоғинг керак. Дилимиз сенга ачинади, зеро, подшоҳ амридан бош тортиш қамоқ ва сургунга сабаб бўлиши мумкин.

Бу таҳдидни эшитганимдан сўнг ортиқча тоқат қилолмадим ва баланд овозда бақириб:

— Агар мени дорга осиб, минорадан ташласалар ҳам, бу ишни қабул қилмайман!— дедим. Йиғладим, йиғи томоғимни бўғди, асабларим вайрон бўлди ва хафакон — тутқаноқ касалим тутиб ерга ағдарилдим...

Бу аҳволни кўрган домулла Икром сўзига батамом бошқача тус берди:

— Амир саройига бориш ё бормаслик ўз ихтиёрингда. Истамайдиган бўлсанг, борма. Амир ва раис талабини рад этганинг билан сени ҳеч ким ҳеч нима қилолмайди. Булар (мулла Бозор ва мулла Абдусаломга ишора қилиб) тушунмасдан гапирди. Раис мени чақириб сени далолат қилишимни илтимос этган эди. Мен бу илтимосни бажо келтирдим. Агар бу талабни қабул этсайдинг, мен сендан ранжиган бўлардим, зеро, амирнинг саройи одам турадиган жой эмас, ё сени халос қиламан, ё сен билан бирга маҳв бўламан. Бор, тинч юравер!

Домулламнинг бу сўзлари мени илгаригидан ҳам дилроқ қилди, ташқарига чиқиб, қўл-бетимни совуқ сув билан ювиб, ҳужрамга қараб жўнадим.

Домулла Икром уйдаги воқеадан кейин мен яна ўн кунча тинч юрдим. Раис тарафидан ҳеч гап бўлмади, бирон киши ҳам келмади. Бироқ орадан ўн кун ўтганда Бадриддин қозикалон даргоҳининг улуғ одамларидан, унинг барча ишлар бўйича машваратчиси Мулло Мирзо келиб, мени қозикалон ҳузурига чақирди.

— Яна бошимда нима бало бор экан?— деб, қозикалон олдига бордим. У мени ҳурмат билан қабул қилди:

— Менинг ўғлим — раис калтафаҳмлик қилиб сени ҳам, бошқа одамларни ҳам бир неча кун ташвишга солибди, Жаноби олийнинг мақсадини у яхши тушунмабди,— деди қозикалон бир оз сукут қилиб яна сўзида давом этди:

— Гапнинг моҳияти шуки, Жаноби олий «шоир ва шеърдўст». Аммо у киши сизларга ўхшаш шоирлар билан ҳамсуҳбат бўлиб, мушоира қилиб эркин юролмайдилар. Чунки подшоҳлик мансаби бу ишга монелик қилади. Бинобарин, Жаноби олий сарой хизматига толиб бўлган шоирларни ўз теварақларида тўплайдилар ва сарой хизматини бирон узри бўлиб хоҳламайдиган шоирларнинг эса, шеърини кўриб туришни истайдилар.

Қозикалон эшигида қараб турган мурофаачиларни сўрқ қилиб бўлди-ю, яна менга қараб гапида давом этди:

— Дуруст, раис калтафаҳмлик қилиб Олий Ҳазрат мақсадларини тушунмабди. Жаноби олийнинг мақсадлари шуки, агар сен олий рикобга боришни хоҳламайдиган бўлсанг, бирон янги шеър айтганинда уни менга келтириб берасан ва мен уни рикоби олийга юбораман,— қози бир оз сукут қилиб яна сўзлади,— албатта бу ишни ҳар кун қилмасан ва ҳеч бир ақлли одам шоирдан кунда янги шеър талаб қилмайди. Ҳафтада ё ўн кунда биронта шеър келтириб берсанг, кифоя. Агар баъзи ғазалларнинг охирида Жаноби олий номини ўз хоҳишинг билан яхшилиқча ёдласанг, Жаноби олий хурсанд бўларди ва ҳаммамиз ҳам сарфароз бўлардик.

Бу талабни рад этиш мумкин эмасди. Аммо мен бу талабни «сарой одобига» хилоф тарзда адо этишни истардим: одат бўйича, амир билан қандайдир алоқа пайдо қилган киши салласини катта боғлаши, тўннинг

камарчаларини ҳамиша тугиб, кўчаларда Парвардигор-хожага ўхшаб ғўдайиб ўзини катта тутиши, «паст табақа» одамлар билан алоқа боғламаслиги, башарти, бу тоифа одамлар билан учрашиш зарур бўлиб қолса, уларга «баландда туриб» кўз қири билан қараши керак эди.

Бундай одат ва қилиқлар менинг табиатимга бегона бўлиб, мен ҳамиша лоқайд юрардим, саройга шеър юборадиган бўлганимдан сўнг янада кўпроқ лоқайдлик қилардим, аксар кечалар базмларга бориб, ҳайқириб юрардим. Мен қуйидаги байтларни шу кунларда ёзгандим:

Сени деб ёмонларга улфат бўлдим, аммо
Нечун менга ўчакиб яхшиларни сийлайсан?
Бир-икки чапан билан ёрим келишин кўргач,
Ёдимдан қочиб кетди муллалик дағдағаси.
Бир-иккита бойларнинг кўнглини овлайман деб,
Шунча камбағалларни қийнашинг лозиммиди?

Амир ғашига тезроқ тегиб, мен билан алоқа қилиш унинг жўзига «сарой обрўйини тушириш» бўлиб кўринсин учун шундай ишларни қилардим.

* *
*

Амирга шеър юбориб туришим олти ойдан зиёд чўзилмади. Бу муддат ичида қозикалон билан келишганимизча, унга ҳафтада ё ўн кунда бир шеър элтиб берардим. У амирга жўнатарди. Мен кўпинча илгари ёзилган шеърларимни қайта ишлаб «амирбоп» қилиб юборардим. Қозикалон тавсиясига мувофиқ баъзи шеърларнинг охирида амирни ё «шоҳ», ё «султон» деб эслатиб қўярдим. (Шу сабабдан менинг эски қўлёзмаларим турлича вариантда, баъзан мантиқсиз кўринадим.)

Орада баъзан янги шеърлар ҳам ёзардим. Бу янги шеърларда гоҳо тасодифий тариқада, гоҳо қасддан айрим ижтимоий мазмунлар ҳам кирарди, чунончи, амир васфига ёзилган бир қасиданинг муқаддимасида (ташбибида) «талабларнинг даҳяк оламан деб бутун борйўғини сарфлаши» тасвир этилган.

Уламоларнинг порахўрлиги ва даҳяфурушлиги тўғрисида ёзилган шеърни амирга қозикалон орқали юбо-

риш мумкин бўлмаганидан, даҳяк бобида зикр этилган «қитъа», «фасл ва боб»ни унга кўрсатмай, ўзини шоир кўрсатиб топган-тутган шеърини амирга етказиб турувчи турли сарой аҳлига ўқиб бердим, улар бу шеъримни ёзиб олди. Авваллари ёзиб амирга юборган бир шеъримда қуйидаги мисралар бор эди:

Туриг ўртоқлар, майи гул ранг келтиринг
Танбуру, наю, доираю занг келтиринг!
...Зорлик ва зар бирла ким келмайди бу базмга
Зинҳор талашмай, бежанг келтиринг.

Бу ғазалнинг охирида эски сарой шоирларидан мулла Дўст Нодир мусобақага чақирилганди:

Бас, Айнийга қофия танг э, хабар, Дўст!
Лутф айлангизу, қофияли танг келтиринг.

Ҳақиқатда бу ғазалнинг қофияси анча танг ва унга мувофиқ жавоб топиш қийин эди. Бинобарин, амир бу ғазални Мулла Дўстга кўрсатиб, жавоб ёзишни талаб қилганда, у ожиз бўлиб, амирдан узр сўрабди. Амирнинг ўзи ноилож жавоб беришга киришиб, бемаъни бир нарса ёзган ва уни қозикалон орқали менга юборди. (Афсуски, у ғазал қоғоз парчалар орасида йўқолибди.) Амир ёзган жавоб ғазалидан дурустроқ чиққан қуйидаги икки мисраси эсимда қолган экан:

Ҳеч кўрқмасмиз рақибларнинг сўзидан
Тўсиб унинг йўлини, қилиб жанг келтиринг!

Бу икки мисра менинг қуйидаги байтимга жавоб эди:

Зорлик ва зар бирла ким келмайди бу базмга
Зинҳор талашмай, бежанг келтиринг.

Амирнинг байтидан у мақсадимни тушуниб олганини сездим, отган ўқим нишонга тегибди. Чунки шу вақтлар Бухоро миршаби санъаткор ёшлар ва номусли болалар устига бирон жанжал қўзғаб, уларни бадном ва «гуноҳкор» қилиб қамоққа оларди ва «фитнани бартараф қилиш», «бундай ёшларга тарбия бериш» учун амир саройига юборарди.

Мен ўз байтимда мана шунга ишора қилгандим. Амир ўз жавоб байтида одамларнинг гап-сўзидан, шиквашикоягидан кўрқмаслигини кўрсатиб, шу машъум йўлдан боражагини мағрурона виқор билан баён қилибди.

Амирга шеър юбориб туришимдан олти ой ўтгандан сўнг, шеър олиб бориш навбати бўлган бир куни қозикалон ҳузурига кирдим. Аммо қўлимда тайёр шеърим йўқ эди. Бу учрашишдан мақсадим шеър тайёрламаганим учун узр сўраш ва келаси сафар шеър келтиришга ваъда бериш эди. Аммо на узр сўрашга ва на ваъда беришга эҳтиёж қолмади: қозикалон менга илгаригидай илиқ муомала қилмади ва янги шеър ҳам сўрамади. Амир билан шеър юбориб туришдан иборат алоқамнинг узилганини пайқадим. Қозикалон олдидаги қоғоз парчаларни у ёқ-бу ёқ титиб кўргандан сўнг ўрнидан туриб меҳмонхонаси мадонига кирди ва ундан бир жўра (бир тўнлик) нуротали олачани чиқариб, олдимга қўйди, кейин яна ўз ўрнига бориб ўтирди-ю, сўз бошлади:

— Бу олачани жома қилиб кийгин, Жаноби олийнинг ҳозир шеър ўқишга ҳафсалалари йўқ. Яна қайтиб сўраганларича шеър келтиришинг лозим эмас.

Амирнинг мендан ранжиганини аниқ билдим ва бу жиҳатдан жуда хурсанд эдим. Аммо қозикалон олача «инъом» берганидан кўп хафа бўлдим. Чунки у берган матони бозорда ўн танга (бир сўм эллик тийин)га олишарди. Бу нарсанинг инъом этилиши менга нисбатан қаттиқ ҳақорат эди. Аввало, олачани қозикалон олдига ташлаб намойишкорона чиқиб кетмоқчи бўлдим. Бироқ сўнгра мулоҳаза этдим: бу алоқадан қутулишим буюк бир бахт, амир мендан ранжиган бир вақтда қозикалонни ҳам хафа қилишим яхши натижа бермайди. Иккинчидан, амир ва қозикалон каби ўлгудай хасислар кўзига бу бир жўра олача катта нарса кўринарди. Шу сабабдан Шоҳин амир саройини «донсиз тузоқ» деб атаган. Бинобарин, бу инъомни бериб у мени таҳқирлашни кўзламагандир, деб ўйладим.

Шундай мулоҳазалар билан олачани қўлга олиб, ташаккур айтмасдан, даҳлизга чиқдим. Шу куни даҳлизда қозикалон маҳрамларидан Акрамхожа деган ўрта ёшли, аёлманд киши навбатчилик қиларди. Олачани унга бераётиб:

— Улуғ эшон инъом этган бу олачани ўзингизга яра-

тинг. Чунки менга керакмас, ammo эшони қозикалонга билдирманг,— дедиму, у ердан шод чиқиб кетдим.

* *
*

Амирга шеър юбориб туришдан қутулганимдан узоқ вақт ўтмай, у Россияни саёҳат қилиш учун Ялтага кетди. Саройнинг надими (ҳамсуҳбати) ва шоирни мулла Назрулло Лутфий хизматдан фориг бўлиб Бухоро шаҳрига, ўз ҳовлисига келди. Мен у билан учрашдим. У амир ҳузурида мен ва менинг шеърларим тўғрисида бўлган ҳамма гап-сўзни батафсил айтиб берди:

— Сени амирга мақтаганим учун унга ёзган ҳар бир шеърингни менга кўрсатарди. У ўқитиб эшитар ва авваллари кўп таҳсин айтарди. Чунончи, фасл ва боб, ҳамда даҳяк мавзуда амирнинг мадҳига ёзган шеърларингни менга кўрсатиб, кўп таҳсин ўқиб:

— Айнийга даҳяк беришни қозикалонга айтиб қўйишим лозим,— деганди. Бунга жавобан мен:

— Айний ўтган йил даҳяк олибди,— дедим.

— Домулла, агар бу сўзингиз ёлғон чиқиб, шу сабабли Айний давлатнинг марҳаматидан маҳрум қолса, унинг ўзига билдираман. У сизга болохонадор ҳажвий шеър ёзади: У ҳажвни ўзингизга ўқитиб думалаб-думалаб кўларман деганди амир менга жавобан:

— Агар сўзим ёлғон чиқса, ҳарна қилсангиз мен рози,— дедим.

Мулла Назрулло ўз нақлини давом эттирди:

— Сўнгги вақтларда сендан амирга келган бир ғазалничида қуйидаги байт бор эди:

Бир неча нафар пулдор дили-чун
Бечораларга мунча озор на лозим!

Амир мени олдига чақириб, бу шеърни кўрсатди ва фақат шу байтни ўқиб бундай деди:

— Айний бу байтида мени бойларнинг ҳомийси ва камбағалларни поймол қилувчи дебди. У ифвогар, бундай байтлар билан камбағалларни менга қарши қўзғатишни хоҳлайди.

Ҳолбуки, мен бу байтнинг темасини қозихоналардан топиб олгандимки, унда бейлар тарафини олиб, камба-

галларни торож қилишарди ва бу байтни ёзган чоғимда камбағалларни амирга қарши қўзғатиш ҳеч хаёлимга ҳам келмаган. Сиёсий савиям ҳам шундай фикр юргизиш даражасига етмаганди. Аммо урфияда «ўғри ўз кўланкасидан чўчийди» деганларидек амир ҳам бу байтни ўқиб ўзидан қўрқибди.

Мулла Назрулло амир билан суҳбати ҳақидаги ҳикоясини давом эттирди:

— Амир юқоридаги сўзларига илова қилиб, «Айнийнинг ҳамма шеърларини қайта бошдан кўздан кечириш керак», деди ва менга ҳузуридан чиқиб кетишга рухсат берди.

Мулла Назрулло ўз нақлининг давомида яна айтди:

— Орадан уч-тўрт кун ўтганда амир тагин мени ҳузурига чақирди. Унинг олдида алланималар ёзилган қоғоз парчалар турарди. Амир сўз бошлаб, шундай деди:

— Мен қайта бошдан диққат қилиб ўқидим. Уша сиз «бай-бай» деб ўқиган «фасл ва боб», «даҳяк» шеърлари беғараз эмаскан. Дуруст, агар ўзининг даҳяки бўлмаганида «бу шеърларни алаmidан ёзибди» дердик. Модомики, даҳяк оларкан, бу шеърларни оёқяланг муллаваччаларни қозикалон, раис, охун, аълам ва муфтиларга — давлат арбоблари бўлган ҳамма диний уламоларга қарши қўзғатиш учун ёзган.

Мулла Назруллонинг сўзича, амир ўз сўзида яна бундай деган:

— «Даҳяк» шеъри гўё менинг мадҳимга ёзилган, аммо бу шеърда мени чунон ҳақоратлайдики, мен падарим — марҳум Жаноби олийдан ҳам бундай ҳақоратнинг юздан бирини эшитган эмасдим.

— Амир бир оз ўйланиб турди, — деди Лутфий. — Унинг дилида яна қандайдир дарди борлигини сезардим, уни айтайми ё айтмайми, деб хаёл сурарди. Айтиб беришга қарор қилди шекилли, қоғозлар орасидан бир парча хатни қўлига олиб, сўзини давом эттирди:

— Сиз биласизки, ўзини ёш кўрсатиб юрган баъзи эскидан хизмат қилиб юрган маҳрамлар соқолларини қириб, бетларини силлиқ қилиб юрадилар. Бу айб эмас, албатта. Ҳамма руслар соқолини қириб юради. Агар шуни айб иш деб фараз қилганда ҳам, унинг менга дахли йўқ. Айний мана шу ҳолатни уятсизларча бир шаклда тасвирлаб, айбни менга тўнкармоқчи.

Лутфийнинг сўзига қараганда амир шу муқаддима

гаплардан сўнг, «Даҳяк» қасидасидан тубандаги байтни ўқибди:

Ҳушёр бўл. алданмагил, чиройнинг сабаби
Бўлмасин у ишлатган зарних упа ва оҳак.

Мулла Назрулло Лутфийнинг айтишича, амир яна шеъримдан бир байтини ўзи учун зарарли ва ҳажв деб шарҳлаб, охири шундай дебди:

— Буларнинг ҳаммасидан қатъий назар, Айний, унинг шеърлари замон шоирлари қаторида бизга манзур бўлишга арзийдиган эмас. У бошланг, оёқланг фитначи бир киши, базм дайдис. Унинг шеърини ўқиганда бошқа шоирлардан уяласан, киши.

Бу ҳикояларнинг ҳаммасидан билдимки, тахминан, ҳатто тасодифий отган барча ўқларим нишонга бориб тегибди ва мен амирга шеър юбориш дастидан абадий қутулибман.

МАДРАСА ТАЛАБАЛАРИНИНГ ДАҲЯК ОЛИШИ

«Эсдалиқлар»имнинг шу қисмининг юқорироғида розмозлик мулла Омон гапирилган бобида даҳякхўр талабаларга амир ҳукуматининг даҳяк бериш тартибини кўрсатиб, Бухоро мадрасаларидаги талабалар қандай йўл билан даҳяк олишини кейинроқ баён қиламан, дегандим. Бу бобда мана шу ваъдамга вафо қилмоқчиман.

Ҳар бири Бухоронинг юз йигирма тангасидан иборат минг дона даҳяк бор эди. Талабаларга инъом этиладиган бу маблағнинг манбаи ҳар йилги ҳосилдан даҳяк (ўндан бир) ўлпон олинадиган экин ерлари бўлгани сабабли «даҳяк» деб аталарди.

Утмиш замонларда ўша ерлардан ундириладиган ҳақиқий даромадни минг бўлакка тақсим қиларканлар. У гоҳо кам, гоҳ зиёд бўларкан. Бухоро амирлари амлок ерларидан олинадиган солиқлар сингари «даҳякхўрлар» учун махсус ажратилган ерлардан олинадиган ҳосилни ҳам йил сайин сунъий тарзда ошира берганлар ва ортиқча маҳсулотни ўз фойдаларига қолдириш учун ғалла ва бошқа экин маҳсулоти нархининг ҳар йили кўтарили-

ши ҳисобига кўпаядиган қисмидан даҳякхўрларга юз йигирма тангадан (18 сўмдан) белгилаб қўйганлар.

Бу маблағни (даҳякни) олиш учун «Ҳидоя» китобини араб тили қондасига мувофиқ ўқиб бериб, тожик тилига тўғри таржима қила оладиган ва мадрасани хатм қилишга — дарс программаларини ўтиб тамомлашига беш йилдан ортиқ вақт қолмаган талабалар ҳақли бўларди. Демак, мадраса дарсини хатм қилишига кўпи беш йил, ками бир йилгача вақти қолган ҳар бир талаба мадрасани битиргач, яна икки йил бу инъомни олиши мумкин эди.

Дарсхонликнинг сўнгги турли йилларда бу давлат инъомини олиш шарт қилиб қўйилмаганида биз «даҳяк»ни замонамизнинг олий мактабларидаги «диплом иши»га ўхшата олардик. Чунки ҳар бир талаба мадрасани хатм қилганидан сўнг бир йилгача даҳякхўрлар қаторига киролмаса, унинг мадраса дарсларини хатм қилишининг аҳамияти қолмасди. Мударрислик каби мўътабар мансабларга эришолмасди. Бинобарин, ҳар бир талаба қандай бир йўл билан бўлмасин, таҳсилнинг сўнгги йилларида даҳякхўр бўлишга тиришарди.

Пешқадам талабаларнинг даҳякхўрлар қаторига ўтиши ва ким тарафидан даҳяк берилиши қуйидагича бўларди:

Ҳар йили даҳякхўрларга бериладиган минг дона даҳякдан бировнинг ўлгани ва бошқа бировларнинг маоши икки минг танга ва ундан ошиқ катта илмий мансабга ўтгани, баъзи бировларни даҳякдан воз кечгани каби сабаблар билан юз-юз эллик даҳяк ортиб қоларди. Бу ортиб қолган даҳякларни шахсан амир даҳяк олиш ҳуқуқига эришган шогирдларга бериш учун қозикалон, раиси калон, аълам, охунд ва бошқа муфтиларга тақсимларди. Бўшалиб қолган даҳякларнинг кўп қисми, албатта, қозикалонга тегарди ва юқорида кўрсатилган бошқа мансабдорлар эса, мансабларига қараб кам ё кўп олиб, амалсиз оддий муфтиларнинг ҳар бирига икки-учтадан даҳяк тегарди.

Даҳяк берадиганлар «мумаййиз» яъни синовчи — имтиҳон олувчилар деб аталарди. Уларнинг ҳар бири имтиҳон берадиган талабаларга «халис одамлар» маслаҳати билан «ҳаққоний баҳо» бериш учун имтиҳон кунни 3-4 нафар юқори даражали мударрисни ўз ёнига оларди.

Даҳяк вақфномасининг шартига мувофиқ «Ҳидоя» китобидан имтиҳон олинарди. Бу китоб ислом фикҳи (ҳуқуқи) тўғрисида ёзилган. Икки жилддан иборат бу китобда: таҳорат, намоз, рўза, ҳаж, закот каби ислом дини ибодатлари, шунингдек, никоҳ, талоқ, олди-сотти каби мусулмонлар орасидаги муомалалар, ушр, ҳирожи ва ҳайвонот закоти¹ каби мусулмон аҳоли билан ҳукумат ўртасидаги муомала баён этилган.

Даҳяк учун одатда «Ҳидоя»нинг бош қисмларидан имтиҳон олинарди. Агар талаба кўрсатилган саҳифани араб тили қондасига мувофиқ бехато ўқиса, ёки бирикки хато билан ўқиб, унинг ярим саҳифасини тожикча таржима қила билса, даҳякхўрлар рўйхатидан жой олишга ҳуқуқли бўларди.

Ҳар бир «мумаййиз» ўз ихтиёрига берилган даҳяк сонига қараб, имтиҳондан ўтказган шогирдлари рўйхатини қушбегига (бош вазирга), қушбеги эса амирга берарди. Амир у рўйхатни тасдиқлаб, «номбар этилганларга даҳяк берилсин» деб махсус фармон чиқарарди. Қушбеги даҳякхўрлар тўғрисидаги фармонни олиб, уларни муайян бир кунда подшоҳ аркига тўплаб, даҳякларини берарди.

Даҳяк талабгорлари даҳяк олиш мавсумидан икки-уч ой илгари, имтиҳонда йиқилмаслик, бахт дов бериб бирон «мумаййиз»нинг рўйхатига кириб олиш учун «фасл ва боб» қилиш билан шуғулланарди, яъни «Ҳидоя» китобининг биринчи жилдидан ҳар бир фасл ва бобини, такрорлаб тайёрлашга киришарди. Одатда, бир-бирини қадрдон уч-тўрт нафар талаба ҳар кеча бировларининг ҳужрасида йиғилиб, мазкур китобнинг бош фасллари ва бобларини ҳам араб тили қондаси ва ҳам тожикча таржима қилиш жиҳатидан кўриб чиқар ва улардан арабча, тожикча саводи тузукроғи бу тўдага раҳбарлик қиларди. Уларнинг бири фасл ва бобнинг аввалини ўқиб берар, бошқалари тинглар, унинг хатоларини тузатишарди. Булар ўртасида бирон ихтилоф ва мунозара чиқиб қолса, раҳбар ўз фикрини баён қилар, унинг фикри мунозарачиларга тўғри келса ё келмаса ҳам, қабул бўларди.

Мен дарс хатмидан беш йил илгари даҳяк олганимдан хатмгача қолган йилларда ва хатмдан сўнг бир йил

¹ Солиғ, ўлпонларнинг номи.

гача қадрдон шерикларимнинг фасл ва боб йиғинларида мажбуран иштирок этардим. Чунки уларнинг бир қисми дарс шерикларим бўлиб, биринчи йиллар бирликда дарс тайёрлардик. Улар менга моддий ёрдам берарди. Бинобарин, ўзимни улардан маънавий қарздор ҳисоблардим. Бошқа бировлари истеъдодли бўлганлари ҳолда қашшоқ бўлиб, уларга ёрдамлашиш арзир эди. Бундай шерикларимга маънавий жиҳатдан ёрдамлашишни инсонлик вазифам, ижтимоий бурчим ҳисоблардим.

У вақтлар катта акам мадраса дарсларини тамомлаб чиқиб, қишлоғимизда имом, хатиб ҳам муаззин вазифасида тузуккина даромад эгаси бўлганидан, менга оз-оздан бўлса ҳам моддий ёрдам бериб турарди. Мен қаноат билан тирикчилик ўтказардим. Моддий ёрдам олиш учун бировга жисмоний ва ё маънавий хизмат қилмасдим. (Маънавий мададга сазовор бўлган фасл ва боб қилувчи истеъдодли қашшоқ талабаларга Бухорода турганимча ёрдамлашиб турдим.)

Даҳяк олиш, даҳяк бериш ва вақфнома шартлари тўғрисида бу ерда ёзганларим фақат расмий қондалар бўлиб, уларга ҳеч вақт тўла амал қилинмас, ҳақиқатда эса, ҳамма иш пул, пора ва туби пулдан иборат воситалар орқали амалга ошарди.

Аммо мумаййизлардан ҳеч бири бировдан бирон нарсани очиқ-ошкор ололмасди. Чунки «пичоқ суягига етган» даҳякталаб қашшоқлар мумаййиз ҳовлисининг эшигини кеча-кундуз қўриқлаб ётар, пора берувчи ва пора олувчини тутиб обрўсизлантиришлари мумкин эди. Бинобарин, пулдорлар хотинлардан воситачи топиб, мумаййиз ҳовлисининг ичкарисига юборар ва у орқали мумаййизга пора берарди.

Дуруст, бу орада баъзи қашшоқ талабалар ҳам даҳяк олиб қоларди. Аммо улар билимда катта шуҳрат қозонган кишилар эди. Ихтиёрига амир кўпроқ даҳяк берган мумаййизлар кўз бўяб, рўкач қилиш учун қўлларида ўндан ортиқ даҳяк бўлса, билим олишда шуҳрат топган икки нафар қашшоқ талабани чақириб: «Тайёр бўл, китоб берадиган кун (синов куни) кутиб тургин, мен сенга китоб бераман (яъни имтиҳонга киритаман), синашдан ўтсанг сенга даҳяк бераман»,— дерди.

Агар даҳяк бериш кунлари қашшоқ талабалар даҳяк ололмай, мумаййизга тил тегизиб, кўча-кўйда уни по-

рахўрликда айблаб гап тарқатса, мумаййиз «хोलисан-лилло», бегараз тариқада, ҳеч қандай моддий наф кўрмай» даҳяк берганига ўша билимда машҳур қашшоқ талабани мисол кўрсатиб, айтарди: «Ахир, даҳяк вақф-номасида ҳар бир қашшоқ талабига ҳам даҳяк берилсин, деб ёзилган-ку! Балки «Ҳидоя»ни сувдек билиш даҳяк олишнинг биринчи шартидир. Бу шартга тўғри келадиган қашшоқ талабаларни (фалончи, фалончиларни) ўзим киши қўйиб чақиртирдим, холис одамлар, муллалар ҳузурда имтиҳондан ўтказиб, даҳяк бердим. Улар даҳяк олиш учун пора бериши у ёқда турсин, ҳатто ўзининг ейдиган нарсаси ҳам йўқ» деб дағдаға қиларди.

Мумаййиз ўз фикрини қувватлаб яна қўшимча қиларди: «Мен ахир Жаноби олийнинг ҳар бир қашшоқ талабага юз йигирма танга чиқариб бераверадиган садақа тақсимловчиси эмасман» дерди.

Ўша вақтлар пулдор талабаларнинг қандай йўллар билан даҳяк олиши тўғрисида шеър ёзгандим. Бу шеърни ўқувчиларга тақдим қилмоқчиман:

Даҳяк вақти яқинлашгач, эй ўртоқ
Илму фазл ўрганма, «фаслу боб» ўрган.
Фасл — восита, боб-чи? Эшик демакдир,
Икковин ҳосили — фаслу боб экан.
Мумаййиз¹ уйига бориб ўтиргини,
Ўзинг-чун восита топиб, ўрнат сан.
Восита ичкари² бўлмоғи лозим,
Чунки бобнинг ичи фаслга маскан.
Фаслу боб маъноси шудирки, айтдим,
Бошқа маъно бўлса баён эт равшан.

Асарнинг шу бобини тугаллаш олдидан қайд қилишим керакки, ўзим ҳам даҳяк олардим, уни ҳеч ким беш-олти йилдан узоқ ололмасди. Лекин бунинг учун пулдор талабаларнинг минг-минг тангалари барбод кетарди. Улар имтиҳон олиб даҳяк берувчига ва воситачиларга берадиган порадан ташқари, даҳякни расман қўлга олгандан кейин, даҳяк пулидан қутлаш дастур-

¹ Мумаййиз — даҳяк олувчиларни синовдан ўтказувчи.

² Ичкари — ичкари ҳовли, яъни воситачи мумаййиз хотини олдига кироладиган хотин киши бўлиши керак.

хонни очиб ҳар бир таниш, нотаниш кишиларнинг ҳар бирига икки килолик бир каллақанд, ҳеч бўлмаса бир килолик бир қути новотни иккита чалпақка ўраб берарди. Даҳяк берган мумаййизга ҳам «муборакбод»ликка бир қозон палов, тўққизта чалпақ, бир пудлик каллақанд беришарди. Мумаййизга берилган бу нарсаларни даҳяк қўлларига киргани сабабли пора ҳисоблашмасди.

Бундан ташқари даҳяк олганлар яқин ёр-дўстларини йиғиб зиёфат беришар ва базм уюштирарди. Баъзи ўртаҳол талабалар бу орада ҳужраларини сотиб сарф қилар, тирикчилигининг ҳамма воситаларини ҳам қўлдан бериб, мадрасани тарк этар, ўз қишлоқ ва вилоятига кетарди.

Тасодифан даҳяк олган қашшоқ талабалар ҳам бундай «муборакбод»лик харажатидан қутулолмасди. Бирон нарсаларини сотиб, ё қарз олиб, дастурхон очар, табрикловчиларни кутар, ҳеч бўлмаганда биттадан чалпақ, бир ҳовуч қандолат берарди ва мумаййизга ҳам бирон товоқ палов олиб борарди. Акс ҳолда одамлар таънаси ва лаънати остида қоларди.

Бу тўғрида ёзган шеъримнинг муқаддимасидан бир неча байтни кўрсатиб ўтаман:

Бозорга бориб ўртоқ «даҳяк» пулидан келтир,
Ҳалво-ю, мураббо-ю, кабобу маю шўрак,
Бир халтада сояги ва писта билан бодом,
Бир халтада лиқ тўла кўфта, руста ва пашмак.
Табрик учун келишар олам аҳли бир қанча
Сарқан бериб ҳар кимга ўзингни тут ҳотамдак.
Шодлик асбоби чангу, дутору, наю танбур,
Шу кунда лозим бўлур рубобу дафу ғиччак.
Ногорачи ҳам топгил, агарда у бўлмаса,
Созанда соқлаёлмас зеру баму зиллу бак.
Най, доиранинг савтига гармон ҳам қўшилганда,
Осмондан Зухра тушиб рақс этар чалиб қарсак.
Ғулмогармон¹ оҳанги унча ҳам яхши эмас,
Шу кунда тайёр бўлсин Ашурқози-ю, дўмбақ.
Жононсиз шодлик бўлмас, тезроқ хабар қилиб кел,
Ёшгина бир жононни, шўхликда бўлсин ўрнак,
У ёшгина жононда бўсадан бошқасини
Қилолмасин ҳеч киши орзу, тилак ва истак.
Ҳушёр бўл, алданмагил, чиройининг сабаби

Бўлмасни у ишлатган зирних, у па ва оҳак.
Шаҳар ичра бу базми қура кўрма, зероки,
Ёғдирмасин тухматчи бошимиз узра калтак.
Базм учун дала жойи яхши эрур ва лекин,
Боришда бизни қийнар эшак арава ва кўтак.
Бундай кунларда кўтак унча ҳам ярамайди,
Ташвиш берур бизларга тўқ-тўқ этиб ғилдирак,
Файтон бержасига бор, тезгина олиб келтир,
Уч-тўртта икки отли яхшигина чилолак¹.

*(Қасиданинг шу еридан бир тахаллус
билан мир васфига утилди).*

ЭШАК БҮРИ ВА «ТУЛКИЛАР»

Ҳамсинф шерикларимиз даҳяк оладиган йиллар эди. Бухоро аълами Ғиёситдин махдум дарсидаги бизнинг группамизда янги шерик пайдо бўлди. У хушбичим, озода, олифта кийинган бухоролик бир киши эди. Айниқса, унинг ясаниб юриши давлатмандлигидан далолат берадиган бу янги одамнинг пайдо бўлиши даҳяк талабгорларини анча ташвишга солди. Қашшоқ талабалар, бу янги, бой одам яна бирон даҳякни орадан уриб олмасмикин, деб қўрқарди. Ҳатто даҳяк олиши аниқ бўлган мол-мулкни тўқ талабалар ҳам бу одамдан чўчиб: «Эҳтимол, у биздан бойроқдир, даҳяк нархини ошириб олиши ва биз эсак, бир йил кейин қолишимиз мумкин», — дейишарди.

Лекин даҳяк толибларининг бу ваҳима, ташвишлари бора-бора барҳам еди. Чунки, янги одам на жамоа қориси (синф боши) билан, на илгари даҳяк олган шериклари билан алоқа боғламади. Ҳолбуки, даҳяк толиблари қайси бир йўл билан бўлмасин даҳяк оладиган бўлмасин; даҳяк оладиган бўлса, бояги шаҳслар, хусусан жамоа қориси билан иноқлашмоғи лозим эди.

Мумаййиз ҳовлисини ҳамиша қўриқлаб юрган даҳяк толиблари «ким келди, ким кетди»ни кузатарди. Шу билан даҳяк олишга жазманликларини мумаййизга кўр-

¹ Чилолак — файтон.

² Тахаллус ёки ғуризгоҳ деб қасиданинг ташбиб қисми билан асосий қисмини боғловчи байтга айтилади (Алибек.).

сатмоқчи ва ҳам пора берувчиларни қўлга туширмоқчи бўлардилар. Улар бу янги одамни бирон марта ҳам аълам эшигида кўрмаган. Бу ҳам даҳяк толибларидаги ваҳима, ташвишнинг бартараф бўлишига бир далил бўлди.

Аммо имтиҳон олиш куни бу янги одам сон-саноксиз даҳяк толиблари ва томошабинлар орасида пайдо бўлди. Унинг шу кунда намоён бўлиши ҳам даҳяк толибларини ташвишлантормади. Чунки ҳар бир киши уни «томошабин» гумон қилар ва у даҳяк талабгорлари каби «тақсир менга китоб беринг, мени синаб кўринг, агар имтиҳонда йиқилсам бахтимдан кўраман» деб бақирмасди.

Аммо китоб бериш (имтиҳон) бошланганда аълам ҳаммадан олдин уни чақириб китоб берди, унинг қандай ўқиганига эътибор бермай, томошабинлар ва даҳяк толибларининг луқмаларига қулоқ солмай, уни даҳяк олувчилар рўйхатига киргизди.

У даҳяк олгандан кейин амалдаги урфу одатларни ҳам бажо келтирмади: муборақбодлик дастурхони очмади, бировга бирон луқма нон ҳам бермади, мумаййиз аъламга бир пудлик калла қанд у ёққа турсин, ош, нон ҳам олиб бормади. Хулоса унинг ноҳосдан даҳяк олиши даҳяк олувчилар, даҳякхўрлар ва даҳяк толиблари мадрасанинг талабалари кўзига ажиб кўринганидек, унинг даҳяк олиш расм, одатларига амал қилмагани тағин ҳам ажиброқ кўринарди.

У бизнинг группамизда янгидан пайдо бўлиб бирон киши билан алоқа қилмагани сабабли «қоидадонлар» ва «урфу одатпарастлар» тил чиқариб, унга «туф, лаънат» қилишга йўл тополмасди. Фақат унинг сиртидан ўзаро «қандини урсин, ҳаммани қойил ва мот қилди» дейишарди. Бу эса унга таъна бўлмай, таҳсин ва офарин эди.

* *
*

Даҳяк олиш мавсуми ўтиб, унинг тўғрисидаги гап-сўзлар бир ёқли бўлгандан сўнг, янги одам бир неча ҳамфикр, яқин шериклардан ташкил топган бизнинг группамиз билан алоқа боғлаб, ошналик қила бошлади. Ўз шахсий аҳволини изоҳлаб беришидан маълум бўлдики, унинг номи қори Ибод («Бухоро жаллодлари»да

безори ўғри деб қайд қилинган қори Ибод эмас) бўлиб, Бухоронинг Тагизиндон гузариди ҳовлиси бор экан. Шу сабабли уни «тагизиндонлик қори Ибод» дейишаркан. Унинг катта акаси закотчилардан¹ бўлиб, аммо унга алоқадор эмасман дер эди, шунингдек, ўша замоннинг катта сарой амалдорларидан бўлмиш Раҳмонқулбий додхоҳ удайчи (ташрифот министри)нинг жияни экан. Лекин унга ҳам боғланмаган экан. Қуръон қориси бўлгани сабабли дурустгина мақсура (қорилар учун махсус вақф) олиб, шунинг даромади билан яшаркан.

Унинг биз билан муносабати бора-бора жуда яқинлашди. Мен ундан даҳяк олиш учун қанча пул харж қилганини сўрадим. У шундай деди:

— Даҳяк олиш учун аҳмоқ одамлар пул сарф қилади. Худога шукр, бир юз йигирма танга учун минглаб тангани барбод бериш кулгили ва аблаҳлик эканини фаҳмлайдиган идроким бор.

— Хўш, бўлмаса қандай қилиб ногаҳон ва пинҳон тарзда даҳяк олдингиз?— деб сўрадим.

— Замонамизнинг улуғлари ва мансабдорлари, хоҳ сипоҳ жумласидан, хоҳ уламо табақасидан бўлсин, эшак бўрилардир,— деди ва бу ноаниқ, қизиқ таъбирига изоҳ берди: яъни улар амир олдида, ўзларидан катта мансабдор олдида юк ташувчи эшакка ўхшаб жим турадилар, аммо улар амал ва мансаб жиҳатдан қарам бўлган қўл остидагилар ва оддий аҳолига нисбатан эса йиртқич, ваҳший бўри! (Мен буни «Қуллар» романида ишлатганман.)

У жим бўлиб қолди ва мен сўроғимни давом эттирдим:

— Сизнинг бу иборангиз замонамиз улуғларини қисқа, лекин тўла тавсифлаб беради, тожик тилида улар учун бундан яхшироқ, аниқроқ, ҳамма тушунадиган таъбир топиш мумкин эмас. Офарин! Бироқ, сизнинг ногаҳон даҳяк олишингизга улуғларнинг «эшак бўри» бўлишининг нима алоқаси бор.

— Сабр қилинг,— дея жавоб беришда давом этди қори Ибод,— «Эшак бўрилар» қаршисида «тулкилар» ҳам борки, улар билан уришмай-талашмай кураш олиб бориш йўлини билади ва мен ўшандай тулкилардан бўламан.

¹ Закотчи — амирликнинг ўлпон, солиғ йиғувчи амалдори.

— Хўш, даҳяк олишда қандай тулкилик ҳунарини ишлатдингиз?— деб яна сўрадим, унинг секин гапиришидан сиқилиб.

— Бир дарс кун аълам дарсхонада бўлганда (даҳякталаб пойлоқчилар бу вақт унинг ҳовлисини эмас, дарсхона атрофини пойлашарди), мен бир саватча ҳусайни узумини бозордан сотиб олиб, унинг ҳовлисига кирдим ва дарсхонадан қайтишини кутиб ўтирдим. У келиб меҳмонхонасига кирди. Кўча кийимларини ечиб, уй кийимини кийди-ю, ўрнига ўтирди. Мен ҳам меҳмонхона даҳлизидаги эшик олдида қўлимдаги узум саватчасини намоён қилиб тик тураверардим. Унинг кўзи менга тушган заҳоти таъзим қилиб салом бердим. У меҳмонхона ичига киришимни ишора қилди. Мен кириб, унинг яқинига бордим, тиз чўкиб, узумни икки қўллаб одоб билан олдига қўйдиму, яна ўрнимдан турдим ва орқамга тисариб қадам қўйиб, унинг пастиди бошимни эгиб, чўкка тушиб ўтирдим.

— Сен кимсан, бир неча кундан буён дарсхонамизда кўринасану, аммо кимлигингни билмайман,— деди у. Мен унга ерга боқиб туриб номини, адресини айтдим ва Раҳмонқулбий додхоҳ удайчининг жияни эканимни ҳам илова қилдим. Аълам додхоҳ номини эшитган ҳамон менга кўпроқ эътибор бериб сўради:

— Шу яқинларда удайчини кўрибмидинг?

— Ҳа, ўн беш кун илгари кўриб эдим.

— Қарманада бўлибмидинг?

— Йўқ, у кишининг ўзлари якшанба куни Жаноби олийдан рухсат сўраб боғларига келганди. Ўз қариндошларига олдиндан хабар беришган эди бориб кўришдик. Аммо сипоҳгарлик (сиёсий) мулоҳазаларга биноан келишларини бошқа одамларга билдирмадилар ва келишларини сезиб, ҳозир бўлган кишиларни ҳам қабул қилмадилар.

— Хўш, Жаноби олий саройида нима гаплар борлигини ҳикоя қилдиларми?— синчковлик қилиб сўради аълам.

— Баъзи муҳим нарсаларни айтиб бердилару, аммо уни ҳеч кимга айта кўрма деб таъкидладилар.

Аъламнинг синчковлиги тагин ҳам зўрайди:

— Мен, устозингга ҳам айтма дедиларми?— деб яна сўради ва ўтирган ўрндан беихтиёр мен тарафга сирғаниб сурилди.

— Зотан, сиз жанобларига шогирд бўлишимга ўша давлат сири тўғрисидаги сўз сабаб бўлди,— дедим, унинг синчковлик оловини алангалатмоқчи бўлиб.

— Яқинроғимга кел!— деди аълам. Мен бир газ илгари бордим.

— Яна олдинроқ кел, олдинроқ!— деб аълам мени ахир ёнига олди ва гап сўради:

— Айтгандай, сен нима сабабдан таҳсил охирида менга шогирд бўлдинг?

Мен унинг бу сўзига ханда қилдим.

— Нега куласан?— деди аълам бир оз қизариб. Аммо унинг бу қизариши хижолатданми ёки адоватданми эканини фаҳмлаёлмадим. У сўзига қўшимча қилди:

— Ё, мен бирон кулгили гап айтиб қўйдимми?

— Сиз давлат сирини мендан, ўзимга билдирмай, билиб олмоқчи бўласиз. Аммо бу сирнинг фош бўлиши менга эмас, ҳаммадан аввал ўз жанобларига ва сўнгра додхоҳга зарар келтиради,— дедим. Энди аълам калавасининг учини йўқотиб, саросималашиб, девонадай бўлганди. У тоқатсизланиб гапга кирди:

— Модомики, у сирнинг фош бўлиши ўзимга зарарли экан, мен уни нега ошкор қиларканман. Устозлигимни шафе келтириб сўрайманки, у сирни менга айт, мен ҳеч кимга билдирмасликка сўз бераман.

— Мен учун ҳамма нарсадан азиз бўлган устозлигингизни ўртага қўяркансиз ва бунинг устига ҳеч ошкор этмайман деб сўз бераркансиз, мен додхоҳга берган ваъдамга хилоф равишда, жанобларига у сирни арз этмоққа мажбурман,— дедим ва сўзимда давом этдим:— Мен тоғам билан ўз чорбоғларида учрашганимда у киши мендан қаерларда ўқиб юрганимни сўрадилар, мен қозикалонни ва ўқиб юрганим бошқа дарсхоналарни тилга олдим. Додхоҳ яна: «Эшони аъламга шу дамгача шогирд бўлолмадингми», деб сўрадилар. Мен «йўқ» дедим. У киши афсусланган ҳолда бош чайқаб дедилар: «Эртадан қолмай, эшони аъламга шогирд бўл. У кишининг этакларини маҳкам тут. Қози Бадриддин вафотидан сўнг у киши қозикалон бўлади».

Шу сўзларни айтдим, хомуш бўлдим. Аъламни эса ҳаяжон босди. У бир оз тинчлангач, мендан сўради:

— Додхоҳ бу хушxabарни қандай далилга биноан

айтибдилар, ёки бирон вақт Жаноби олий лутф-марҳамат қилибдиларми?

— Мен буни сўраб олгандим,— дедим ва уни батафсил айта бошладим:— Додхоҳнинг айтишларига кўра,— дедим мен.— Қози Бадриддиннинг ниҳоят қариб қолгани муносабати билан бўлажак қозикалон номзоди тўғрисида саройи олийда гап кетган. Остонақул қушбеги ўзини сайд ва шиалар имомзодаси санаб юрган қози Бақохонга тарафдор экан. Аммо додхоҳ ва саройдаги бир қанча бухоролик ва қаршилик улуглар сиз жанобларининг тарафдори экан. Додхоҳ дедиларки «Охири биз Чоржўй ҳокими Абдул ҳафизбий иноқ, Зиёвиддин ҳокими Низомиддинхожа, Китоб ҳокими Авлиёқулбек ва Шаҳрисабз ҳокими Мирзо Насрулло каби жаноби олийнинг қадрдон қулларини тарафимизга тортиб, га-лаба қозондик ва Ҳазрати жаноби олий қози Бадриддин вафотидан сўнг эшони аъламни қозикалон қилиб тайинлашга қарор бердилар. Аммо қози Бадриддин вафотигача бу сир ошкор бўлмасин, деб таъкидладилар».

Қори Ибод шундай деди:

— Бу сўзларни эшитгач, аълам бениҳоя ҳаяжонга тушиб, бир ерда тинч туrolмасди, кафтларини бир-бирига қаттиқ-қаттиқ ишқаларди, бу вақт унинг қўллари гоҳ чап тарафга, гоҳ ўнг тарафга тобланар, гоҳ эса кафтини кўксидида тутиб, гўё хонасидан чиққудай бўлаётган юрагини ҳовучларди. Мен аъламнинг юраги шодликдан ёрилиб ўлмасмикин, деб қўрқардим. Ниҳоят, у бир оз тинчланиб мендан сўради:

— Сенинг даҳягинг борми?

— Йўқ.

— Шу йил сенга даҳяк бераман!

— Мен бу йил даҳяк олмайман дедим қатъий ва тинч бир оҳангда.

— Нега?— ҳайратомуз оҳангда сўради аълам.

— Зеро, ҳузурингизда 15 йилдан буён ўқиётган шогирдларингиз бор, улар ҳануз даҳяк олмаган. Мен 15 кунлик шогирдга даҳяк берсангиз, гап-сўз кўпаяди, менга ҳам, сизга ҳам зарар тегади.

— Жаноби олий ўн-ўн икки даҳякни ихтиёримга бериб қўйган эканлар, уни шогирдларимдан ҳеч кимга бермай, кўчадан хоҳлаган талабани чақириб «Ҳидоя»ни яхши билади деб даҳяк беришга ҳаққим бор. Менинг ишимни тергаб-текширишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ,—

деди аълам,— сен даҳяк берадиган кун ҳозир бўл, китоб бериб, имтиҳондан ўтказиб, шаръий ҳийласини тўғрилайману, даҳяк олувчилар рўйхатига киритаман.

— Бўлмайди,— дедим ва илова қилдим:— Мен «Ҳидоя»ни ҳеч ўқиганмасман, бу йил даҳяк олиш ниятида эмасдим. Даҳяк толиблари сингари у китобнинг фасллари ва бобларини тайёрламаганман. Беҳуда уриниб, ўзимни кўпчилик орасида расво қилмайман. Агар саломатлик бўлса, келаси йил ёки икки йил ўтгандан сўнг даҳяк оларман.

— Сен содда мусулмон экансан-ку! Китобни мен сенга бераман ва ўша кун имтиҳон йиғинида ҳозир бўладиган мударрислар билан ўзим гаплашаман. Сенинг китоб ўқиганинг ё ўқимаганингни ва дуруст ё нодуруст ўқиганингни ким билибди. Рост, томошабинлар ёки даҳяк толиблари «ғалат ўқиди» деб ғавғо кўтаришлари мумкин. Аммо улар сўзининг эътибори йўқ. Зеро, улар холис одамлар эмас. Даҳяк толибларининг холис кишилар эмаслиги маълум. Томошабинлар эса, баъзи даҳяк толибларига ё тарафдор, ёки қарши. Шунинг учун китобхонлик даврасида бақирувчилар сўзини ҳеч ким бир чақага олмайди.

Қори Ибод яна деди:

— Кўп нозу истиғно билан аъламни миннатдор қилиб, охири имтиҳон кун ҳозир бўлишга ва даҳяк олишга рози бўлдим. Шу тариқа даҳяк талабгорлари кўзига осмондан тушган ногаҳон балодек ҳозир бўлиб, даҳякни олдим.

У сўзининг охирида шундай деди:

— Сизлар бир неча нафар шоир, шу замоннинг зийрак одамлари эканингизни билардим. Сиз билан яқин дўст бўлишни, ўзимнинг тулкибозлигимни ҳикоя қилишни ва бу воқеа ўзим билан бирга гўрга кетмаслиги, келажак авлодга ибрат бўладиган эсдалик бўлиб қолиши учун сизлар уни ўз дафтарларингизнинг бир бурчагида ёзиб қўйишингизни хоҳлардим, чунки мен бу гапларни бошқа ҳеч кимга айтолмайман. Агар бу сирларим ошкор бўлса,— «эшак бўрилар» мени талаб, ғажиб ейди.

Қори Ибод бу муқаддимадан сўнг, «эшак бўрилар» билан тулкиларга кураш олиб бориши тўғрисида бизнинг йиғинларда кўп ҳикоялар сўзлаб берди. Аммо, бу ҳикояларни оммага айтиб бўлмайди. Чунки улар хусу-

сий характерга эга бўлиб, фақат «тулкибозлик қилувчи»нинг фойдасига ҳал бўларди. Лекин бу ҳикоялар шунини исбот қилардики, ўша замоннинг улуғлари эшакка ўхшаган юк тортар аҳмоқ ва бўрига ўхшаш қонхўр йиртқич эди.

Қори Ибод биз билан бир саёҳатда иштирок этганда, ўзи амалда кўрсатган яна бир тулкибозлигини сўзлаб бериши ўринли кўринди. Бу воқеанинг ҳам оммага алоқасиз хусусий нарса бўлса ҳам, юқоридаги таъбирни — ўша замон улуғлари «эшак бўрилар» эканини ва «тулкилар»нинг уларга қарши курашиб наф кўрганини исботламоқ учун янги далил бўла олади.

Гарчи, қори Ибоднинг даҳяк олиш воқеаси у таъбир ва тавсифни яхши исботласа ҳам, баъзи китобхонлар уни тасодифий воқеа деб ўйлашлари мумкин. Шу сатрларни ёзувчи ўз кўзи билан кўрган тубандаги воқеани илова этсак, мисол икки бўлиб умумий характер пайдо қилади.

СОХТА МАХДУМЛАРНИНГ САЕҲАТИ

Бир йили сентябрь бошларида биз дала саёҳатига чиқмоқчи бўлдик. Бу саёҳатдан мақсад: аввало тоза ҳаво олиш, қовунхўрлик, узумхўрлик қилиш эди. Бундан ташқари, Аҳмад Донишнинг уруғ-аймоқлари турадиган Суғд қишлоғини ва қози Қурбонхон Фитратнинг қариндошлари ва созандалар турадиган Қотиён қишлоғини кўрмоқчи бўлдик. Аҳмад Дониш ҳам ҳар йили дала саёҳати вақтида шу қишлоқларга чиқиб, бир неча кун турарди.

Шу мақсадга мувофиқ саёҳатимиз маршрути: Бухоро — Вобкент — Суғд ва Қотиён қишлоғи ва ундан ўтиб Гиждувон ҳамда ўз қариндошларим қишлоғи сўнгра Вағонза — Бухоро эди.

Саёҳатга чиққан ўртоқлар — Мирзо Абдувоҳид, Ҳомидхожа Меҳрий, Мир Абдулқодир Байтал, Ҳомидхонинг танишларидан қори Саъдулло деган киши ва мендан иборат эди.

Бизнинг дала саёҳатига чиқиш ниятимизни қаердан-дир тагизиндонлик қори Ибод эшитиб олдимизга келди ва саёҳатга шерик қилиб олишни илтимос қилди:

— Сизларга зарарим тегмайди, сафар харажатини бошқалар қатори тўлайман, томошалар уюштиришда сизларга ёрдамим тегиши ҳам мумкин,— деди.

Биз қабул қилдик. Шу билан саёҳатчилар сони олти киши бўлди. Улов учун икки отли катта извошни кира қилдик. Қори Ибод ўзи учун от топиб келтирди. Эрта-лаб Бухоро шахрининг Ҳазрати имом дарвозасидан чиқиб, тикка Вобкент томон йўл олдик. Вобкентга икки километрча қолганда чап тарафдан катта йўлнинг четида Қофирработ деб аталадиган қишлоқда ошнаимизнинг боғи бўларди. Аввал шу боққа тушдик. (Бу қишлоқ ва унинг арбоби «Дохунда» романининг «Дуойи нажот» бобида тасвирланган.)

Бу боғда қўл-бетларимизни ювиб, ортиқча йўл жиҳозларини ташлаб сўнг Вобкент район марказини томоша қилишга чиқдик. Район марказининг ўртасида шарқдан ғарбга қараб оқадиган ариқ бор, Вобкент, Суғд қишлоғи ва Шофриконнинг катта йўли шу ариқни кўприк орқали кесиб ўтади. Кўприкнинг нариги ёғи, ариқнинг шимол тарафидаги соҳилида баҳаво, безатилган чиройли чойхона чойхўрлар билан ҳамиша гавжум бўларди. Биз ҳам шу чойхонада, ариқ бўйида қизил қарши гилами устида ўтириб, чой ича бошладик.

Ариқнинг жануб тарафида, йўл ва кўприкнинг чеккароғида район миршабхонаси жойлашганди. Унинг дарвозаси чойхона рўпарасида бўлиб, орани фақат ариқ ажратарди.

Чойхўрлик қилиб ўтирганимизда кўпроқ шу районнинг хусусиятлари тўғрисида суҳбатлашардик ва бир оз сўз районнинг санъат аҳли устида бўлди, Ғиждувон каби Бухоро вилоятини санъатчилар билан шу район таъминларди. Шу мавзудаги суҳбат вақтида вобкентлик ҳушовоз ашулачи йигит Искандар тилга олинди. У шу вақтлар «Бухоронинг етти туманида»¹ ном чиқарган машҳур ҳофиз эди.

Искандарнинг қанчалик маҳоратли эканини қуйидаги ҳикоя равшан кўрсатади: у вақтларнинг одати бўйича чавки (умумий базм) ларда ашулачиларни «шашма-

¹ «Бухоронинг етти тумани» — у вақтларда Бухоронинг тўққиз тумани (райони) бўлса ҳам «қадимий тақсимот» га кўра «етти туман» дейишарди ва бу таъбирнинг маъноси «барча жойларда» демакдир.

қом» хонликда «авжу акс» пайтида бир-бирига ёрдам берсин ва куй дуруст, бенуқсон чиқсин деб, уларнинг маҳоратига қараб иккитадан ёнма-ён қилиб жуфт ўтқи-зишарди.

Шу вақтлар Гиждувон районида Эргаш деган ашулачи йигит машҳур эди. У ашула қилиб турганда гўё ўз овозидан маст бўлгандай, феъли ўзгариб авзойи бузиларди, шунинг учун томошабинлар унга «шайдойи» деб лақаб қўйишганди. (Эргашнинг маҳорат даражаси шундан ҳам маълумки, у Совет даврида Бобоқул Файзуллаевдек бир неча зўр ҳунарли шогирдларни етиштирди, шунинг учун уни уста Эргаш дейишарди).

Эргаш маҳоратли санъаткор бўлиш билан гўзал қиёфали, келишган жуссали киши эди. Аммо Искандар аксинча, афти қора, бурни узун, кўзлари чуқур, пешонаси ва ияги бўртиб чиққан, калта бўйли киши бўлиб, елкаси букри эди. Шу сабабли уни «букри» деб аташарди.

Ширбадандаги сайилларнинг бирида мен Ҳайрат билан чавкига қатнашиб, бу умумий базмни халқ қатори тик туриб томоша қилардик. Созандалар бошлиғи (ғолиб) Эргашни Искандар ёнида жўр бўлиб ашула айтишсин, деб ўтқизди. (Эргаш ўша замонда қанчалик хушовоз бўлса ҳам, Искандарга тенглашолмасди.) Искандар у билан ҳамовоз, жўр бўлишга унамади:

— Зўр авжларда унинг овози калталиқ қилиб мақомни бузади,— деди, — агар менга лойиқ ҳамовоз топилмаса, танҳо ўзимнинг ашула айтишим яхши, авж ва аксни ҳам ўзим боплайман, мақом ҳам бузилмайди.

Искандарнинг бу эътирозини ғолиб (созандалар бошлиғи) қабул қилди. Ҳайрат шу муносабат билан қуйидаги бадеҳани (сатирик шеърни) айтди ва сўнгра бу байтни базм тўғрисидаги ҳазиломуз ғазалларидан бирига киритди. Мана Ҳайратнинг ўша байти:

Сенки Искандари бадрўй хушовоз ўзинг!
Нега Эргаш шерик бўлса келмасмиш нозинг?!

* *
*

Биз чойхонада ўтириб ашулачи Искандарни мақтаётган чоғда шерикларимиздан бири ўз орзусини изҳор этиб:

— Вобкент саёҳатига келгандан сўнг, киши Искандар базмини томоша қилса эди!— деди.

— Агар хоҳласаларинг, Искандар базмини томоша қилиш қийин иш эмас,— деди қори Ибод.

— Қандай қийин иш эмас? Искандар труппаси бир кечалик базм учун беш юз танга пулни аванс олади. Базм зиёфати ва бошқа харажатларга ҳам кам деганда юз танга сарф бўлади. Базм учун олти юз тангани биз олти нафар олти йилда ҳам ўз харажатимиздан орттиролмаймиз,— деди бошқа бир шеригимиз.

— Агар сизлар Искандар базмига чиндан талабгор бўлсаларинг, мен уни бир пул харажат этмай, уюштираман,— деди ўз даъвосини такрорлаб қори Ибод.

— Қандай уюштирасиз?— деди бир ўртоғимиз,— ахир бу ер Бухоро эмас-ку, доира овозини эшитиб «доирахабар» бўлиб келсак. Қишлоқда бировнинг базмига махсус чақирилмасдан бориш катта уят.

— Яна такрорлайманки,— деди қори Ибод,— агар сизлар чиндан Искандар базмини истасаларинг, мен уни тушган боғимизда, бир пул сарфламай, фақат ўзимизга хос базм тарзида ташкил қиламан.

Ҳаммамиз, албатта Искандар базмига талабгор эканимизни изҳор этган заҳоти, қори Ибод ҳам уни уюштириш учун дарров қўзғалди:

— Қайтиб келганимча ҳаммангиз шу ерда қимир этмай ўтирасиз!— деди-ю, кетди.

Қори Ибод кўприкдан ўтиб тўғри миршабхонага кирди, тахминан ярим соатдан сўнг у ердан келиб ёнимизда ўтирди.

— Иш битди, Аммо ҳаммаларингиз бирпас сохта вазиятга кириб, ўзларингни улуғ ва улуғзода кўрсатасиз. Ҳеч ким кулки-хандага лаб очмасин, бир-бировларинг билан рикорона эҳтиром билан гаплашиб муомала қиласиз...

Мен унинг сўзини бўлиб, сўрадим:

— Ўзи нима гап ахир, натижа нима бўлди? Ҳаммамиз ҳам шу саволга орзиқиб жавоб кутардик.— Сиз бу обрўфурушлик ҳунарингизни қўя қолинг, у бизга ҳеч ярашмайди,— дедим.

— Ҳозир гапнинг нималигини изоҳлаб туриш пайти эмас. Бутун диққатни ҳозир шунга қаратиш керакки, бу ишимнинг кутилган натижа бериши сизларнинг мана

шу сохтакорлигингизга боғлиқ. Сизларга ярашадими ё ярашмайдими, ўзларингни беш дақиқа улуғ кишилар қилиб кўрсатинглар. Мен сизларнинг югурдак хизматкорингиз бўламан. Лекин шунгача ҳаммангиз менга итоат қилиб, сўзимга қулоқ солишингиз керак.

Шериклар унга итоат қилишга рози бўлишди. Қори Ибод ҳар бир киши соқол-мўйловини тароқ билан тарасин, деб буюрди. Бу фармон ўйин-кулги билан бажарилди. У ҳамманинг ёқасини тўғрилаб, камарчаларини улуғвор қилиб боғлади. Сўнгра ўрнидан туриб, улуғворона юриш, туриш ва саломга жавоб қайтариш тартибларини амалга кўрсатди ва шерикларни бир-бир турғизиб машқ қилдирди, хатоларини тузатди.

Биз кулардик. У аччиғланарди. Кулганларни жиддий равишда эгоҳлантириб, танбеҳ берарди. Мен улуғвор юриш, туришни, Парвардигорхожада кўп кўрганим сабабли, тез ўргандим. Кулгили иш ва гапларда ўзимни тута билиш, жиддий тусга кириш хусусиятим бу ролни ўйнашга ёрдам берди.

Шундай қилиб, мен қори Ибоднинг таҳсин ва офаринларига сазовор бўлдим. У мени намуна қилиб, бошқаларни ҳам сохтакорликка ўргатар, қандай ҳаракат қилишни белгиларди: Мир Қодир Байтал бўйи баланд, ранги қора, эчки соқол бўлиб, озода кийингани учун ҳаммадан олдинда бориши, унинг ёнида хушрўй, озода йигит бўлган Ҳомидхожа Меҳрий бир қадам кейинроқ бориши, иккинчи қаторда оёқ-боши тузукроқ бўлган Мирзо Абдувоҳид, унинг ёнида бир қадам орқароқда мен боришим лозим эди. Қори Саъдулло бўлса ҳаммамиздан кейин хизматкор сифатида бир чойшабни қўлтиқлаб юриши даркор эди.

Бу ишларнинг ҳаммаси анжом топгандан кейин қори Ибод миршабхона эшигида тик турган ўрта ёшли одамни бизга кўрсатиб:

— Мана шу одам районнинг миршаби бўлади. Диққат қилиб қаранглар. Бошқа бир бегона одам гумонлаб, хато қилманглар,— деди.

Биз унга диққат билан қарадик. У ўрта бўйли, серсоқол, сочларига оқ оралаган кўринарди. Унинг салласи ва тўни сипоҳона бўлиб, икки қўлини олдига қилиб, катта йўлга қараб турарди. У гоҳо қўлларини эҳтиромли бир вазиятда бўшатиб, шолғомдай салласини бирон томони эгри бўлмадимикин дея, пайпаслар ва остки қа-

ват тўнининг киссасидан дастрўмол чиқариб, кўзларини артар, сўнг яна қўл қовуштириб йўлга тикиларди.

— Энди вазифани адо этиш пайти келди,— деди қори Ибод,— бахтимизга унинг кўзлари шилпиқ, ёшланиб туради, одамлар қиёфасини яқиндан ҳам ажратолмайди. Шу сабабли у, муносиб равишда эҳтиром ва саломни бажо келтириш учун, мендан ёнида туриб сизларни унвонларинг билан бир-бир таништиришни илтимос қилди.

Қори Ибод миршаб олдига бормоқчи бўлиб, ҳар биримизга унинг таъзим ва саломига улуғворлик билан, кўз қирини ташлаб, енгил бош тебратиб алик олишимиз кераклигини таъкидлади.

— Зинҳор, минг зинҳор кулманглар. У пайқаб, ишнинг миси чиқиб қолиши мумкин. Мен унга етиб олиб, ёнида тик турганим заҳоти сизлар жўнанглар,— деди-ю, қори миршаб томон кетди. Биз ҳам йўлга тушиб, қўлимиздан келгунча улуғлик ролини ўйнардик.

Чиндан ҳам шундай вазиятда миршабнинг аҳволи кулгилли эди. У бизга қўл қовуштириб, таъзим қилишга, тузукроқ қараб бизни таниб олиш учун рўмолча тутиб кўзларини артиб туришга мажбур эди. Бинобарин, у саросимага тушиб гоҳо қўлини кўкрагига қўяр, гоҳо кўзларини артар, эгилиб-букилиб таъзим қилар ва ҳар тарафга ғобланарди. Айни бир вақтда ҳар биримизни билиб олиш учун қори Ибодга қулоқ тутарди.

Қандай бўлмасин биз йўлдан бехатар ўтдик, миршабхонадан ўн-ўн икки қадам узоқлашгандан сўнг, ўзимизни тутолмай беихтиёр қаҳқаҳлаб баланд овозда кулишдик. Вобкент бозорининг дўкандорлари бесабаб ва бемаҳал кулгимизга ҳайрон қолиб, таажжуб билан қарарди. Аммо қори Ибод орқадан етиб келиб, бизни кулгидан тўхтатди ва биз уловларимизни миниб манзилимизга Кофирработ қишлоғига йўл олдик.

* *
*

Қори Ибод йўлда ҳам сир бермади:

— Бирон жойдан халал тегиб ишим бузилса, ораларингда мен масхара ва кулги бўлиб қоламан,— деди у,— мақсад ҳосил бўлиб, иш тамом бўлгандан сўнг сирни айтиб бераман.

Биз манзилимизга етдик. Бу ерда бизни ашулачи Искандар, тўрт нафар забардаст доирачи, вобкентлик танбурчи Қаримча — бир тўда созандалар пешвоз чиқиб, кутиб олди. Улар орасида фақат Қаримча деярли ҳаммамизни танирди. Чунки шаҳарда бўладиган базмларда ҳам у қатнашарди. Аммо уни қори Ибод дарҳол четга чиқариб, сир бермасликни таъкидлаб, «қулогини бураб» қўйди.

Биз бу меҳмонларни кўриб ўзаро пул йиғдик ва боғ эгасига Вобкент бозоридан ҳаммага етарли гўшт, гуруч келтириб, ош тайёрлашни буюрдик, лекин боғбон:

— Ҳожати йўқ,— деди,— созандалар келиши билан улар кетидан нотаниш биров катта бир хуржуннинг икки кўзини тўлдириб палов масаллиғи ва ўн дона ширмон, иккита чораки дубеза¹ нон келтириб берди ва ким юборганини айтмади. Фақат: «Бу шаҳарлик меҳмонлар зиёфати учун»,— деди, холос.

Биз ош масаллиғини кўриб чиқдик. У бир меҳмонхона одам учун кифоя эди. Бинобарин, боғ эгасига ҳам-сояларингни базмга қақир, деб буюрдик. Агар уй одамга тўлса, базм қизийди, ош бўлса ҳаммага етарли.

Хуллас, шу кеча шундай меҳмонхона базм бўлдики, уни ўша замон одамларининг таъбири билан «базми жамшид» дейишга арзирди. Базм охирида Искандар айтди:

— Мен умримда ҳеч бунчалик яхши ва шавқли ашула қилмагандим. Сизларнинг ораларингда мени сеҳрлаган жодугар борга ўхшайди, қизиғи шундаки, кечанинг бошидан шу дамгача тинмай куйлаган бўлсам ҳам, ҳеч чарчамадим. Томоғим ва ўпкамага ҳам зўр келмади.

— Буларнинг ҳаммаси бухоролик маҳдумлар — қози калонзодалар шарофати-да,— деди танбурчи Қаримча бизга маънодор кўз қисганидан сўнг,— менинг танбуримни айтмайсанми? Бу кеча қиёмат қилди. Менинг нохуним илгари танбур торини чертган бўлса, бу кеча уни гапиртирди. Сен айтган ҳар бир ғазалнинг ҳар бир сўзини,— деди Искандарга қараб,— нохун танбур торининг тили билан баробар такрорларди.

— Ишқилиб ҳаммамиз ҳаддан зиёд хурсанд бўлдик ва сизлардан миннатдоримиз. Бу санъаткорлар тўдасидаги доирачиларни эсдан чиқариш дуруст эмас. Булар

¹ Ч о р а к и д у б е з а — ҳар бири бир килолик, уни икки марта эланган нон.

шундай санъаткорларданки, Хожа Ҳофиз улар доирасининг садоси шаънига «ғам тишлаб олганда доира садолари одамга ором бағишлайди» деб байт ёзган:

Шунидам ки гар ғам расонад газанд,
Хурӯшидани даф бувад судманд.

Созандаларни кузатаётган пайтда биз ўзаро андак пул йиғиб уларга тақдим қилдик. Улар олишмади.

— Агар пул олсак миршаб бизни ўлдиради,— деди улар. Пулни танбурчи Каримчага бир хилватда бермоқчи бўлдик. У бизнинг сиримизни биларди. Лекин у ҳам рад қилди.

— Олинг, сиз аёлманд киши. Бир оила одамнинг оғзи сизга қарайди. Сизнинг қўлингиз қимирласа, уларнинг томоғи қимирлайди,— дедим мен,— агар сиз танбур чалиб ҳақини олмасангиз, уйингиздагиларнинг қорни танбур чала бошлайди.

— Хотиржам бўлинглар, биз иш ҳақимиз олдиндан ҳал бўлган,— деди Каримча,— миршаб бизни тўплаб бу ерга жўнатаётганда меҳмонлардан ҳеч нарса олмай-сизлар, деб таъкидлади. Мен ундан, хўш хизмат ҳақимизни ким тўлайди,— деб сўрадим. У: «Келгуси икки базмда сизлардан «панжяк»¹ олмайман, топганларингни ўзаро бўлишиб олинглар», деди. Мен ҳазилкашлик қилиб айтдим: «Миршаб бек, агар сиз ваъдангизда турмасангиз, бирон вақт шаҳарга тушганимда қозикалон ўғлига кириб «миршаб бизни базмларингда текин ишлатди» дейман. Миршаб бу ҳазилимни чинга олиб «Каримча, асло бу ишни қила кўрма, мен расво бўламан, агар уч базмдан «панжяк» (ўлпон) бермасанг ҳам мен рози. Аммо бу тўғрида ҳеч кимга оғиз оча кўрманглар!»

* *
*

Созандалар чиқиб кетгандан сўнг, қори Ибодни ўртага олиб, ундан кўрсатган корномасининг сирини сўрадик. Унинг айтишича, у миршабхонага кирганда миршаб бир неча қават кўрпа устида, кўзларини рўмолча

¹ П а н ж я к — даромаднинг бешдан бир қисми миқдорида олинган ўлпон.

билан артиб ўтирган экан. Қори унга салом бериб, пастроқда ўтирибди.

— Миршаб мендан «хўш, нима хизмат?»— деб сўради,— деди Қори,— мен, биз уч-тўрт нафар муллавачча дала саёҳатига чиққанмиз. Бу ерда шерикларимиз Искандар базмини томоша қилишни орзу қилиб қолди. Мен ҳузурингизга рухсат хати учун кирдим.

— Искандар қаттиқ касал бўлиб ётибди,— деди Миршаб,— уч кундан бери ўрнидан туролмайди. Тузалиб чиққанида ҳам бу яқин кунларда сизларга навбат етмайди, чунки ғолиб¹ бир неча жойдан олти юз-етти юз тангадан пул олиб қўйган, аввал ўша жойларга юборди. Миршаб бир оз сукут қилиб айтди: «Муллавачча бўлганларинг учун ғолибга тайинлайман, сизлардан беш юз танга олиб юборсин. Башарти пулни олдиндан тўлаб қўйсанглар».

— Гўё миршабнинг бирон оғиз гапини эшитмагандай,— деди қори Ибод,— ерга тикилиб туравердим, хомуш туришим анчага чўзилди. Ниҳоят миршабнинг юраги сиқилиб, яна гапга кирди:

— Нима дедингиз, домумла, ҳамми ё йўқми?

Мен яна гинг демай хомуш туравердим. Бирон баҳона топиб мени ўз олдидан сурмоқчи бўлди шекилли, миршаб қатъий миршаблик оҳангида сўради:

— Ўзингиз ким бўласиз, Бухорода нима иш қиласиз?

— Сизга айтиб эдим-ку,— дедим мен қатъий оҳангда,— мен муллавачча бўламан, отим қори Ибод, уйим Тагизиндон гузарида, ўзим Раҳмонқул додхоҳ удайчининг жияни бўламан!

— Миршаб,— деди қори Ибод,— додхоҳ номини ва мен унинг жияни эканимни эшитиб шаштидан анча тушди ва кўз ёшларини артиб, менга диққат билан қараб беижтиёр: «А, ҳа, хўш, қолганларингиз ким бўласизлар?» деб сўради. Ҳамроҳларимнинг кимлигини айтиш сипоҳгарлик (сиёсий) жиҳатдан жоиз эмас,— дедиму, яна қўшимча қилдим:

— Аммо сиз Жаноби олийнинг тузини ялаган қулларидан ва бир туманнинг миршаби бўлганингиз туфайли, айтишим безарар деб ўйлайман. Негаки сиз олий арконларининг сирини тута биласиз:

¹ Ғ о л и б — созандаларни идора қилувчи маъмур.

— Миршаб бу сўзларимни эшитганда,— деди қори Ибод,— бир оз изтиробга тушди ва ўрнидан сурилиб мен томон силжиди. Гўё менинг сўзларимни нимкўр кўзлари билан эшитгудай кўзларини артди. Менга диққат билан қараб:

— Қулогим сизда!— деди.

— Бу ҳамроҳларим қозикалон қози Бадриддиннинг¹ ўғли, невараси, куёви, жиянлари,— дедим, мен эсам уларнинг хизматкори бўламан...

Қори Ибод ҳикоясини давом эттирди:

— Бу маълумотни эшитган миршаб саросимага тушиб, ўрнидан сакраб турди-да, ёнимга келди ва билангимдан ушлаб мени ўз ўрнига ўтқизиб, ўзи эса пастда ўтирмақчи бўларди. Мен унамаганимдан кейин у остидаги қат-қат кўрпачалардан олиб тўшади ва ўзи мендан пастроқда ўтирди. Миршаб кўзларини артиб, даҳлиз томон қаради, маҳрамига дастурхон ва «роҳатул ҳалқум»² ҳолва келтиришни буюрди. Шунингдек, ғолибни ҳам ҳузурига чақиртирди. Ўзи эса, кўзларини арта туриб менга илжайиб боқарди. Мен тугамаган сўзимни давом эттирдим:

— Махдумжонлар шаҳарда зерикиб, дала саёҳатига чиқмоқчи бўлганларида, Улуғ Эшон ном ва насабларини ҳеч кимга айтмаслик, оддий кийим кийиб чиқиш, туманларда ҳукмдорлар уйига меҳмон бўлмаслик шарти билан рухсат бердилар.

— Маҳрам дастурхон келтирди,— деди Қори,— ғолиб ҳам кириб, қўл қовуштириб, миршаб фармонига мунтазир турди. Миршаб унга:

— Мен меҳмон жанобларига, Искандар касал, деб эдим. Лекин уни ҳеч бало ҳам урмайди. Тез одам юборинг, доира дастлари билан миршабхонада ҳозир бўлсин!— деди. Ғолиб: «Хўп, тақсир!»— дея чиқиб кетди. Миршаб кўз ёшларини тозалаб менга тикилиб қолди. У дилида бирон гапи борга ўхшарди. Аммо айтишга бо-

¹ Қозикалон қози Бадриддин Бухоро ҳукуматдорлари орасида шу қадар обрўли, эътиборли эдики, амир бирон сипоҳ ва муллани унинг маслаҳатисиз ҳеч бир ишга тайинламас ва бош вазир — қушбеги ҳам унинг рухсатидан ташқари бирон иш қилолмасди.

² Р о ҳ а т у л ҳ а л қ у м — томоққа роҳат берувчи демакдир. Бу номдаги ҳолвани у вақтларда ҳожилар ва савдогарлар Туркиядан улуғ кишиларга совға қилиб келтирарди.

тинълмасди, ёки мулоҳаза қиларди. Бинобарин, мен ундан сўрадим:

— Бирон нима демоқчимилар?

— Арзим бор эди.

— Марҳамат қилинг.

— Агар мумкин бўлса базмни шу ерда — миршабхонада барпо этсак,— деди у. Мен дедим:

— Бу ҳеч мумкинмас, ҳозиргина сизга Улуғ Эшон уларнинг ҳокимхоналарда меҳмон бўлишини тақиқлаганлар деб маълум қилдим-ку.

Миршаб яна гапга кирди:

— Ундай бўлса, уларнинг кимлигини билдирмай, менинг фақирона кулбамга келтирсангиз, мен «оби таҳорат берсам» (зиёфат қилсам), нечук бўларкин?

Қори Ибод айтди:

— Бу шилқимнинг қўлидан осонликча қутулиш мумкин эмаслигини кўриб, қатъий оҳангда дедим:

— Гапни чўзманг, ҳукмдорлар уйда уларнинг меҳмон бўлиши мумкин эмас, деб бир неча бор айтдим-ку. Базмни ҳам уларнинг маслаҳатисиз хурсанд бўлсинлар учун ўзим ўйлаб чиқаргандим. Ҳозир базм томошасидан ҳам воз кечмоқчиман.

— Агар базм баҳридан кечадиган бўлсангиз, мени аввал ўлдирингу, сўнг уйимдан чиқинг,— деди миршаб маъюс оҳангда ва илова қилди:— Сиз қори бир киши, қуръонни ўртага қўйиб сўрайман: ногаҳон бошимга келган бу давлат шарафидан мен ғарибни маҳрум этмангиз.

— Хўп, сизнинг хотирингиз учун базмни қабул қилман,— дедим. У бу сўзим учун миннатдорлик билдирди. Аммо менинг бу иссиқ ваъдам унинг тама қозонини яна қайнатди. У илтимос қилишга тушди: «Йироқдан бўлса ҳам, маҳдумжонларнинг жаҳонаро жамолларини кўриб, бир салом берсам, нима қиларди», деди.

— Бу мумкин,— дедим унга,— ҳозир улар Мири хўрд ва Мири калон мозорларининг бошида зиёрат билан машғул. Мен бориб уларни келтираман. Мана шу миршабхона эшиги кўчасидан ўтказиб, манзил жойлари Қофиррабат қишлоғига олиб бораман. Сиз ўн беш дақиқалардан сўнг чиқиб миршабхона дарвозаси олдида туришингиз, улар бу ердан ўтаётган вақтда салом бериб, ҳурмат бажо келтиришингиз мумкин...

Қори Ибод айтди:

— Миршаб бу «илтифотимга» жавобан ўрнидан туриб, миннатдорлик тариқасида менга таъзим қилди ва сўнг яна ўрнига ўтириб: «Агар малол етмаса, яна бир илтимосим бор эди»— деди. Марҳамат, дедим. У айтди:

— Менинг ишдан чиққан кўзларим йўлдаги туяни эшакдан ва махдумжонларни эса, деҳқонлардан ажратолмайди. Улар ўтаётганларида сиз олдинроқ келиб ёнимда турсангиз, уларнинг ҳар бирини кўрсатиб, ҳазрати жаноби қозининг кими бўлишларини менга билдириб, мени яна бир марта миннатдор этсалар, нима бўларкин?

Қори Ибод сўзининг охирида айтди:

— Миршабнинг бу илтимосини қабул қилиб, мени унинг қўлидан қутулдим ва самоворхонага — сизларга келдим.

Қори Ибоднинг айтишича, Мирқодир қозикалоннинг кичик ўғли ролини, Ҳомидхожа — невараси ролини, Мирзо Абдувоҳид — куёвининг ролини ва мен — жияни ролини ўйнаган эканмиз.

Қори Ибоднинг даҳяк олиши воқеасини билган менадан бошқа рафиқларнинг кўпчилиги унинг бу сўзларига ишонмади. Улардан ўйлмай-нетмай пўрта-пўрта гапирадиган бўлганидан тентак деб ном чиқарган Мирқодир Байтал қори Ибодга шундай деди:

— Ҳамма сўзларингиз ёлғон. Сиз тоғангиз Додхождан ёки ошнангиз бўлган бошқа бир сарой аҳлидан миршаб номига, базм уюштириб зиёфат берсин, деб мактуб келтиргансиз. Миршаб шунча ишларни ўша мактуб ҳурмати учун қилган. Энди сиз бу ишларни ўз ҳунарингиз натижаси қилиб кўрсатасиз.

Қори Ибоднинг ҳар қандай қаттиқ муомала ва сўзга зоҳиран аччиғланмайдиган ва ранжимайдиган одати бор эди, аммо бундай муомала ва сўзларнинг нодурустлигини амалда исботлаб беришга тиришарди. Мирқодир махдумга ҳам шу одати бўйича жавоб айтди:

— Сиз, махдум, шундай ўйлашга ҳақлисиз, эҳтимол, бошқалар ҳам шундай ўйласа керак. Бироқ, агар тўғри келса, шу сафаримиз вақтида, бўлмаса бошқа бир мавридда сиз ва бошқалар кўзи олдида сўзимнинг ростлигини исботлаб бераман.

Биз даставвал Суғд қишлоғига бориб, Аҳмад До-нишнинг қариндош-авлодларини кўрдик. У ердан Қотиён қишлоғига бориб қози Қурбонхоннинг қариндошлари (улар Ҳомидхожага ҳам онаси тарафидан хеш бўларди) ҳовлисида бир кеча турдик, ундан кейин Ғиждувонга бордик. Ғиждувон марказида танишимиз қози қотиб-нинг уйига тушдик. У ерга ортиқча нарсаларни қўйиб, раста-бозор бошига чиқдик.

Сайр қилиб юрган чоғимизда қори Ибод бизни Ғиждувон Чорсусидан ва ўша замондаги гуруч бозори чети-дан ғарб тарафга бошлаб борди. У ерда гуруч каппо-нининг рўпарасида Пирмаст канали шохобининг шимол томонида самовархона бор эди. У самовархона унча обод баҳаво бўлмаса ҳам, қори Ибод шу ерда туриб бир чойнак чой ичишни илтимос қилди.

Биз унинг сўзини синдирмай, самовархонада чой ичишга ўтирдик. Гуруч каппонининг ғарб тарафида Ғиждувон миршабхонасининг дарвозаси бор эди. Гуруч каппонининг четида, катта йўл бўйида кенг тахта чорпо-яда кўрпачалар устида етмиш ёшлар чамаси бир мўйса-фид чой ичиб ўтирарди:

Қори Ибод у мўйсафидни бизга кўрсатиб сўради:

— Ҳў, ана у мўйсафиднинг кимлигини биласиз-ларми?

Уни ҳеч биримиз танимасдик, Қорига салбий жавоб бердик.

— У Ғиждувоннинг миршаби,— деди қори Ибод, мен уни бу ерда кўриб сизларни шу чойхонада чой ичишга ўтқиздим. Ўз ҳунаримни кўзларинг олдида, ишонмайдиган азиз ўртоқлар инкор қилолмайдиган тарзда кўрсатмоқчиман. Мен миршаб ёнига бораман. Сизлар менинг у билан қиладиган муомаламни куза-тиб турунглар. Яхшилаб диққат қилиб қаранглар, яна кўзларингни шамғалат бериб, унга «илтимос мактуби-ни» бериб қўймай (Қорининг бу сўзи Мирқодир Мах-думга киноя эди).

Қори Ибод миршаб ёнига борди. Биз ҳам ўша то-монга кўз тикдик. Қори миршабга салом бериб, тахта каравот олдида очиқ ерда тиз чўкиб ўтирди ва миршаб-га қараб гапира бошлади. Аммо биз унинг нима деяёт-

ганини эшитолмасдик. Нима бўлса ҳам, ўн беш дақиқадан сўнг мўйсафид чорпоядан ҳаяжон билан пастга тушди ва қори Ибодни чақириб ўз ўрнига ўтқизди. У одамларидан бирини ишора билан чақириб, алланималар деди. Миршабнинг одами миршабхонага югуриб кетди. Миршаб эса, қори Ибоднинг аввалги жойига, тупроқ ерда ўтириб, унга чой қуйиб берарди.

Шу вақт миршабхонадан отлиқ бир киши чиқди. Миршаб уни ҳузурига чақириб, алланималар деди. Отлиқ итоат билан бош силкитиб, ғарб тарафга қараб отини чоптирди.

Қори чойни ичиб бўлгач, чорпоядан тушиб биз томон йўл олди. Мўйсафид уни катта йўл бўйига кўзатиб, таъзим билан унинг орқасидан тикилиб қараб қолди.

Қори Ибод олдимизга келиб, Ғиждувон миршабига қилган муомаласини айтиб берди. У худди Вобкент миршабига қилган муомаласига ўхшарди.

Қори Ибод деди:

— Мен сизларга кўрсатмоқ учун миршаб таклифини қабул қилиб, унинг ўрнига чорпояга чиқиб ўтирдим. Акс ҳолда, шундай улугворлик мавридларини камтарлик билан қўшиб «сотиш» керак эди. Айниқса миршаб мўйсафид бўлганидан менинг бу ишим нодуруст эди. Камтарлик кўрсатиб, таклифини қабул қилмаслигим керак эди.

Қори Ибоднинг сўзича, миршабхонадан чиқиб ғарб тарафга от чоптирган отлиқ у талаб этган созандалар учун кетган экан. Созандалар ўша куни Шофрикон тумани Хожа Ориф қишлоғидаги бир бойнинг тўйига кетган эканлар.

Биз чойхонадан кўзғалиб, Ғиждувон бозорининг ҳамма ерини айландик. Кечки пайт манзил жойимизга қайтдик. Мирза (қотиб) ишдан қайтиб биз учун сўрида ўрин ясатмоқда эди.

Қори Ибод унга:

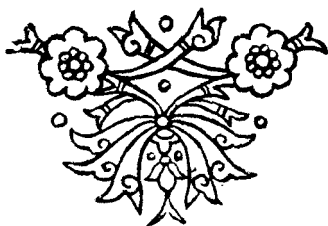
— Мирза, меҳмонхонани базм учун ясатиб, икки манқал олов ҳам тайёрлаб қўйинг,— деди.

— Базм эртага кечаеи бўлади,— деди мирза,— бу ерда томоша қилишга арзийдиган Абдулқодир дастаси бор. Мен қози номидан миршабга хат ёзиб, ўша созандалар дастасини талаб қилдим. Миршаб «у созандалар бу кеча Шофриконга кетган, сизга эртага кечқурун юбораман» деб жавоб берибди.

Қори Ибод эса: «Сиз миршабнинг сўзига эмас, менинг сўзимга ишонинг, ўша созандалар дастаси шу кеча уйингизга етиб келади», деди.

Мирза ва қори Ибод шундай тортишиб турган пайтда. Шофрикондан қайтарилган созандалар дастаси Мирзонинг уйига кириб келди.

Тўртинчи қисм битди.

МУНДАРИЖА

Ҳожи Зоҳид мадрасаси	7
Мадрасанинг эгаси	9
Ҳожи Зоҳид мадрасасидаги турмуш ва машғулоти	16
Мирзо Абдувоҳиднинг совун ҳолва пишириши	20
Мирзо Абдувоҳиднинг водопровод қуриши	23
Менинг водскачка ясаганим	27
Қори Нурулло	30
Қори Нуруллонинг чамадонн	33
Фолбин шаҳзода	37
Ҳожи Зоҳид мадрасасидаги аҳволим ва илмий-адабий машғу- лотим	39
Арбоб лабиҳовузидаги мадрасача ва унинг одамлари	45
Самарқандлик Ҳожи Абдулазиз билан биринчи учрашувим	50
«Ғийбатхона»	59
«Русия фуқароси»	62
Маҳдум ҳожининг «ўғрилиги»	69
«Файзи авлиёнинг невараси»	77
Муллаларнинг аравакаш билан қилган уриши	87
Аравакашнинг тошбўрон этилишини кутиш	95
Аравакаш иши тўғрисида «Жабройил» хабари	102
«Маҳкама»нинг қарори ва аравакашнинг тошбўрон қилиниши	107
Аравакашнинг тошбўроҳ қилинишидан мулла Омон таассу- роти	116
Аравакаш воқеасидан сўнг мулла Омоннинг турмуши ва аҳволи	125
«Қора кигиз кийганлар» воқеаси ва мулла Омон ишининг оқи- бати	134
Ғиждувонлик Рустам Ашкий	142
Аҳмад Дониш вафотининг хабари	146
Аҳмад Донишнинг йирик асари «Наводирул вақо» билан би- ринчи танишувим	153
Менинг Кўкалтош мадрасасига кўчишим	172
Маҳдум ҳожининг Бухоро аълами билан уришгани	180
Маҳдум ҳожининг театрбозлиги	184
Бухорода рамазон ойи ва тунги бозор	186

Бухоро рамазонида жойнамоz ёзиш учун бўлган уриш	192
Наврўз байрами ва ширбадан сайили	198
Махдум Гав ишининг оқибати	207
Рустамчанинг фожиали ўлдирилиши, Махдум Гав ва Пирак- нинг вафоти	219
Бухоро амирлигида ришта касаллиги ва муаллифнинг бу дар- ди бедавога йўлиққанлиги	229
Риштанинг пайдо бўлиш сабаби ва амир ҳукуматининг кўрган «чораси»	239
Амир Бухороси доктор ва табибларининг савияси ва мулла Ҳомид Савтийнинг вафоти	250
«Кўйлак ичидаги турмуш»	258
Амир Абдулаҳад тузоғига тушишим ва ундан тезликда халос бўлишим	267
Мадраса талабаларининг даҳяк олиши	282
Эшак бўри ва «тулкилар»	288
Сохта махдумларнинг саёҳати	295

На узбекском языке
Садриддин Айний
СОБРАНИЯ СОЧИНЕНИЙ
В ВОСЬМИ ТОМАХ
ТОМ VII

Рассом *М. Я. Шировский*
Расмлар редактори *Г. П. Бедарев*
Техн. редактор *В. Н. Шуклинова*
Корректор *А. Ҳасанов*

Босмахонага берилди 29/ХП- 65 й. Босишга рухсат
этилди 11/Ш- 66 й. Формати 84×108/₃₂. Босма. л.
9,75. Шартли босма л. 16,38. Набр л. 17,23. Тиражи
10000. «Тошкент» бадний адабиёт нашриёти.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 129—61.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат
комитетининг Ы-босмахонасида Ы-қозоғга босилди.
Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. Заказ 227
Баҳоси 88 т.

С
А39

Айний Садриддин.

Асарлар. 8 томлик. Т. 7. Т., „Тошкент“ бадний
адабиёт нашриёти. 1966. Т. 7. Эсдаликлар. IV қисм.
312 бет. Тиражи 10000.

Айний Садриддин. Сочинения в 8 томах. Т. 7.

С (Тож.)

Индекс 7—3—3